This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

Slav 8101.33.40

HARVARD COLLEGE
LIBRARY

FROM THE FUND OF
CHARLES MINOT
CLASS OF 1828

ГЛАСНИК

СРПСКОГ УЧЕНОГ ДРУШТВА.

КЊИГА XXXVI.

С КАРТОМ МЛАВЕ И ПЕКА.

У БЕОГРАДУ У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ

1872.

~~IX.228~~
~~Slav 1501~~
Slav 8101.33.40

HARVARD COLLEGE
JUN 31 1893
LIBRARY.

Minot fund.
~~XXXVI~~, ~~XXXVII~~. (in 1.)

7936
1.3 33
36.3

Где је што.

стр.

1. Нови податци за историју српских пресељеника у Угарској. Поднесено Српском ученом друштву као извештај о путовању 1871. Од проф. Гаврила Витковића . 1.
2. Принос за географију Србије. С картом. Од Драгашевића. 58.
3. Грађа за историју народа округа подринског. Сабрао и написао Стојан Обрадовић . . . . . 120.
4. Пре триста година. Прилог к изучавању извора за историју нашег народа. Од Чед. Мијатовића. . . . . 155.
5. Задруга по прописима нашег грађанског законика. Од Алекс. С. Јовановића . . . . . 220.
6. Како се теоријски тумачи и на ствар примењује једна нова направа за ломљење стена, коју је изумео Љубомир Клерић инжињер рударски. . . . . 275.
7. Извештај изасланика уметничког одсека г. г. Д. С. Милутиновића и М. Валтровића о своме пословању по Србији. . . . . 294.
8. Радња Српског ученог друштва . . . . . 303.

НОВИ ПОДАТЦИ ЗА ИСТОРИЈУ СРПСКИХ ПРЕСЕЉЕНИКА У УГАРСКОЈ.

ПОДНЕСЕНО СРПСКОМ УЧ. ДРУШТВУ КАО ИЗВЕШТАЈ О ПУТОВАЊУ РАДИ НАУЧНОГ ИСТРАЖИВАЊА ИСТОРИЧКЕ ГРАЂЕ, ГОДИНЕ 1871.

ОД

Гаврила Витковића

ПРОФЕСОРА.

Српско учено друштво, преко историчкога свог одсека и одбора одобрило ми је неку помоћ у тој цели, да и ове године походим нека места у средњој Угарској, у којима су Срби живели, или још живе, те да проучавам грађу за историју тамошњих одсељеника српских, и да испитам узроке са којих је на тим странама наш народ у назатку, не иначе препоручило ми је, да осем онога, што уопште у овај мој предузети посао утиче, и што ми је у ланском наставлењу напоменуто, да нарочито имам у виду ове тачке:

1. Да истражим, како сад стоји народ наш у оним местима, у којима изумире, и да та места попишем, прикупивши у колико је могуће статистичке податке о том.

2. Да побележим причања и казивања људи о судбини нашег народа у оним местима, где је већ ослабио и изумрьо, да би се знало, који су узроци политички, етнографски, економски или културни томе допринели.

3. Да по повратку поднесем извештај, који да буде писан тако, да се у њему изложе сви резултати путовања, како би се могао у Гласнику друштвеном наштампати.

Из овог наставлења види се, да ми је учено друштво, такви задатак поставило, који се може извршити у подужем простору времена, и са већим новчаним средствима, но што ми стајаху на расположењу.

Према таквим околностима удесио сам свој овогодишњи рад, и поставио себи задатак, да у оним местима, у којима сам прошле године одпочео истраживати грађу за историју одсељеника, у овој години продужим и ако узмогнем довршим предузети рад свој.

И тако сам и у овој години најдуже пробавио у Будиму, Сентандреји и њиховој околини, проучивши знатни број важних историјских списова и рукописних књига чисте српске редакције. Од ових докумената саопштићу у овом свом извештају понека, као прилог и као историјски доказ ономе, о чему сам рад да говорим у овом извештају.

На овом путу набавио сам још и други шест зборника, које је написао јеромонах Гаврило, које сам рад допуне оних четири зборника, што сам прошле 1870 године пронашао и собом донео у тој цели, да би учено друштво у својој библиотеци имало свеколика дела Гаврилова, која су важна, што су написана у првој половини прошлога века а на чисто српском језику.

Жеља ми је била, да ове године походим и манастир Грабовац, једно што сам уверен био, да ћу у њему наћи многе важне старине из најстаријег српског манастира Ковина у Угарској, и што би том приликом прошао кроз Барању, где су већ у XУ веку постојале српске насеобине, а где се још и сада налазе и где животаре остатци насељеника српских.

Ову своју жељу несам могао извршити, што је баш у то доба мога путовања умрьо био архимандрит грабовачки Јулијан Чокор, те су по наредби српског сабора саборски изасланици све манастирске ствари попечатили.

Не могу пропустити, а да не споменем два веома важна предмета, која сам ове године у Осјеку пронашао, а које су оба нађена у Барањи пре неколико година.

А та два предмета то су два знаменита печата. Један је печат (од сребра). Херцеговачког митрополита Саватија, који је живео на концу XVII века, а други је најстарији печат Карађорђа. На Саватијевом печату изрезана је слика успења Богородице, а около слике стоји овај надпис:

„Печать херцеговьска митрополита Саватіє образъ оуспенім Пречисте.“

Овај печат нађен је у шупљем расту у Барањи близу Драве. Како је тамо доспео? О томе ћу овде нешто прозборити онако како сам дознао.

Саватије Љубибратић бејаше митрополит, херцеговски на концу XVII века, и живео је у манастиру Тврдошу у Херцеговини. Од онуд је прибегао од Турака са братом Стеваном у Боку Которску, и сазидао је онде или управо оправио манастир Савину. Седећи онде био је митрополит далматински, а Далмација је тада била под Мљечићима. Саватије бејаше на сабору у кастелу Шикљушу у Барањи, који је сазвао патријар Чрнојевић год. 1700. На овом сабору изабран је и посвећен за владику скендерског и црногорског Данило Његош. По самрти Саватијевој постане владика далматински брат његов Стеван, на кога је мљетачка република, као православног црквеног главара мрзила, и најзад га прогна из Далмације. Владика Стеван оде за тим у Аустрију и ту постане владика костајнички, у Славонији. С овим је владиком јамачно дошао печат у Барању, а сва је прилика, да се владика Стеван изгнан из Далмације, заједно са далматинским калуђерима склонио у манастир Грабовац, о коме се зна, да су га далматински калуђери са народом, који је њима дошао, подигли. На печату је изрезана слика успења Богородице, што је славио и манастир Тврдош, кога је митрополит Саватије са-

зидао. У то доба, кад се бејаше доселио у Барању владика Стеван са калуђерима, тада су били две владике у Барањи, један живљаше у Сечују а други у Петоцркви (Печују). Римпапско свештенство, подпомогнуто од бечке владе и мађарске римске хијерархије силом оружја укине владичку столицу у Петоцркви, а јадном народу наметне за владику неког одпадника калуђера, и по времену пошокчи тамошње Србе. Сечујски владикат укинут је по налогу бечкога ћесара Карла VI 1733 године, као што се види из писма владике будимског Василија Димитријевића од год. 1733, које је писао општинама, у доњем крају будимске дијецезе, у коме им јавља, да су ови крајеви по налогу ћесаревом спојени са будимском јепархијом.

У оној крвавој гонитби јамачно је неки калуђер из Грабовца сакрио печат у шупљину раста, да не би допао у руке римским поповима.

Други је печат од туча и знатан је спомен првог устанка, као што се види из надписа. У средини је обични војнички грб, на коме су урезана два сплетена писмена П. или Г. П. (Георгије Петровић). А у наоколо је овај надпис: „Комендантьфо = Сербиє.“

Овај најстарији печат Карађорђев доспео је у Осјек на овај начин. После несрећне 1813 године, као што је познато, буде Карађорђе са неким знатнијим српским старешинама интернират у Грацу у Штајерској. Том приликом је прошао кроз Осјек, где је преноћио у граду у гостионици код белог курјака. Војници, који су пратили Карађорђа, на сваком конаку, где како и колико га могаху пљаћкаше. Тим начином докопа се неки војник тог печата, и на срећу продаде Србину, у чијој фамилији, брижно се сачувао до данас. Мојим посредовањем одкупио је у речи стојећи печат познати родољуб Марко Аксентијевић из Осјека и поклонио је српском народном музеуму у Београду.

У Сентандрејској пожаревачкој цркви осим других старина нашао сам стари сребрн крст. Држим, да је баш донесен из Пожаревца при сеоби. На дну крста а на ивици стоји изрезан надпис: „вь лето ҂ѕрпд (1684) окова Станко Одабаша и Живко .... Михаило Еромонахъ дечанаць. Б. Д. П. (Бог да прости).

Из овога види се, да у реченим крајевима има доста граће не само за историју одсељеника, но и за прошлост свеколиког српства.

Дојакошње искуство уверило ме, да су српски одсељеници собом понели најважније писмене печатане и још друге разне споменике, и не сумњам, да се ови за сво Српство важни споменици у течају времена прикупити могу на једном месту, где ће приступни бити сваком српском научњаку.

Сви знамо да је велика оскудица у грађи за српску историју, без које се ова написати неможе, и сваки ће потом увидети, да се мора озбиљно и са довољним средствима подпомоћи скупљање граће за српску историју. Сваки свестан Србин жељно ишчекује време, кад ће једном угледати књигу, која ће и њега и остале просвећене народе упознати са прошлошћу свога народа. Наша је најсветија дужност, да ми сами напишемо нашу историју како би страни народи дознали за нашу прошлост од нас самих, а не од туђинских историописаца.

Многима ће познато бити како пишу о нашој прошлости историци суседног народа мађарског с којима смо од хиљаду година у додиру. Узмимо њиховог најзнатнијег иначе либералног историка Салаји-ја и уверићемо се, како је о нами мислио. Осем онога, што је у својој опширној историји мађарске државе, много и о нама писао, још је нарочито писао о српским населбинама (Szerb Telepméнyek). У истом само нешто аристократском духу написао је о српској прошлости савремени мађарски историописац Михајло Хорват.

Да не да Бог, да се спомен српског народа одржи онако, како га оба ова историка преставише. И Салаји и Хорват подједнако су поступали у том, они многа факта изопачили, а често прећутали све оно, чим се српство слави, а што више написаше, да би нас пред светом оцрнили. Међутим ваља на уму имати, да су њихова дела преведена на стране језике, и да страни историци из ових дела црпе податке о прошлости нашега народа. Шта пишу о нами немачки и француски историци, сваки то зна, који је у рукама имао и читао историје, које су на овим језицима написане.

Струве, који је познат као најслободоумнији сувремени историк, и који се од свију немачких историка, у томе отликује, што доста беспристрасно пише о Словенима у опште а понаособ о Русима, као што се то види нарочито, где говори о Русима и њиховој културној мисији у Азији. Па и овај Струве више говори о Татарима но о Србима. Нема сумње, да би овај мање страстан писац и о нашем народу, шта више прозборио, кад би нашао у нас историје о нашем народу.

Ако смо дакле ради, да и наш народ а и стране народе обавестимо и поучимо о нашој прошлости, то морамо настајати, да што пре и што више грађе за нашу историју прикупимо, како би час пре могли, да добијемо критичким погледом написану историју нашег народа, која би написана била тако, да подпуно одговори садањем стању науке.

Ово неколико речи, што сам написао о потреби да се напише историја српског народа, написао сам у тој цели, да ону браћу, до којих овај друштвени орган допире, побудим и подстакнем, да припомогну сваког научењака, који би се бавио око скупљања историчке грађе за нашу историју.

Овом приликом част ми је доставити српском ученом друштву, да сам српском народном сабору у Карловци

поднео био молбу у том смислу, да сабор, као једини представник српског народа, који живи у Аустрији, одлуком својом реши, да како народни архив у Карловци, тако и архиви српских црквенских општина буду приступнији ономе, који би скупљао грађу за српску историју. Осем тога молио сам сабор, да реши и о томе, како би се списови из свију архива прикупили на једном месту. Уверен сам, да би у смислу мога предлога и решио сабор, да га неје мађејска мађарска влада насилно растурила.

Да не би опетовао оно исто, што сам у свом ланском извештају већ исказао; то сам при писању овогодишњег извештаја имао на уму, да одговорим прво на то, како сад стоји наш народ у оним местима, у којима још живи изумире или је већ узумрьо.

Пре но што би на ово питање одговорио, држим да ћу добро учинити, ако најпре говорим о простору, што заузима будимска јепархија, јер је то онај простор на коме се већина Чарнојевићевих одсељеника настанила, а на коме се настанише и најстарији одсељеници још у XIV веку.

Будимска јепархија, као што сад постоји, заузима голем простор, од Пожуна и Ђура правцем на исток до Тисе на северу од Карпата дуж реке Тисе а на југу до реке Муре и Драве.

На овом простору још у XIV веку и раније насељаваху се Срби по варошима и већим местима. Најзнатнија и најстарија је насеобина на Ковинској води постоји још од XII века од времена угарске краљице Јелене. Нема сумње, да је било Срба још у најстарије доба у Будиму, Београду, Весприму, Токају, Јегри, Коморану, Петоцркви. (Печују) Мохачу. Готово поуздано се може рећи, да су позније досељенике па и оне под Чарнојевићем насељавали на оним местима, где су још прваши досељеници настањени били.

Према наставлењу навешћу овде статистичке податке. Из прваШњег доба по сеоби до сада немогах наћи пода-

така за целу јепархију. Најстарији списови и протоколи, који се налазе у јепископском архиву у Сентандрији почињу тек од године 1769. Као у свему тако и у овом погледу стоје будимски и сентандрејски Срби најбоље, јер у њих су постојали пописи не само душа но и непокретног имања. У њих има пописних протокола и тевтера од 1700 године па до најновијих времена.

Нема сумње, да ће се наћи статистичких података за остали део јепархије из најстаријих времена и то јамачно у бечком војном архиву, што је већина Срба стајала под бечком војном придворном канцеларијом. За сада износим на углед пописну таблицу од 1797 и 1811 године, коју сам преписао из архива будимског намесништва, а прилажем таблицу и најновијег званичног пописа од 1867 год.

Године 1797 овако је стајао наш народ у будимској јепархији:

Свега је било Срба 23609. Имали су цркава и капела = 64, школа основних = 39, парохија = 53, попова (са калуђерима) = 69, домова = 3895.

Године 1811 било је Срба = 23548, домова = 3813 парохија = 63.

Године 1846 било је Срба = 21227, школа = 53, учитеља = 57, ђака = 1167, парохија = 60, попова = 76.

Године 1867 било је Срба = 19930. (Осем Грка и Романа у Пешти).

Из ових података види се, да се Срби у овој Јепархији за 70 година смањили за = 3679 душа.

Највише се смањили у варошима, а по селима мало, а нарочито у Барањи.

Ево имена оних места где Срби живе, а неких у којима изумиру или су већ изумрли.

Будимска дијецеза.

Сентандрејски срез са изборним местом у Ст. Андрији.

МЕСТА.	БРОЈ ДУША.		
	МУШКИХ	ЖЕНСКИХ	СВЕГА
1. Сентандреја . . .	235	260	495 668
2. Збег	131	119	250 200
3. Калаз	286	325	611 684
4. Помаз	426	500	926 980
5. Чобанац	173	191	364 424
6. Острогон	14	14	28 64
7. Демеш. . . , .	—	—	—
8. Левица	—	—	—
9. Жељез.	6	6	12
10. Коморан			
11. Трнава			
12. Међер.			
13. Ујсењ	28	27	55 54
14. Фиш . . . , .			
15. Марцалха. . . .			
16. Сердахел. . . .			
17. Ђур	10	11	21 70
18. Мошоњ	3	2	5
19. Шопрон	1		1
20. Вац	4		4 48
21. Балаш-Ђармат . .	22	25	47 84

Примедба. Где су по две суме стављене прва је од 1867, друга од 1847.

МЕСТА.	БРОЈ ДУША.		
	МУШКИХ	ЖЕНСКИХ	СВЕГА
22. Лошонц.	7	2	9
23. Филек	1	6	7
24. Сечин и Леринц. .	4	6	10
25. Ипољшаг	3	3	6
26. Дречен Паланка. .	3	3	6
27. Кечкемет	50	41	91
28. Нађ-Кереш . . .	5	8	13
29. Цеглид.	7	3	10
30. Солнок-Уршо . . .	4	3	7
31. Ст. Београд . . .	72	72	144
			225
32. Весприм	5		5
33. Шергиљ	—	—	—
34. Будим	163	163	326
			460
35. Пешта Срби . . .	157	110	267
36. Пешта Грци . . .	61	58	119
37. Пешта Романи . .	207	133	340
38. Бата	178	190	368
			328
39. Ерчиљ	1	3	4
40. Хамзабег	1	2	3
41. Бичка	2	4	6
42. Фелчут.	2	2	4
43. Чип.	93	110	203
			258
44. Ковин	53	60	113
			168
45. Демшед.		1	1
46. К. С. Шиклош . .	6	6	12
47. Сабадсалаш . . .	1	1	2
48. Ловра	294	298	592
			549

МЕСТА.	БРОЈ ДУША.		
	МУШКИХ	ЖЕНСКИХ	СВЕГА
49. Адоњ.	22	30	52 74
50. Перката. . . .	1	1	2
51. Алмаш.	69	64	133 134
52. Пантелија дун . .	81	93	174 174
53. Шолт.			
54. Мадоча			
55. Бе́љчке			
56. Д. Фелдвар . . .	24	23	47 126
Мохачки срез са изборним местом у Мохачу.			
1. Баан	302	367	669 650
2. Батосјек	128	114	242 297
3. Доња Нана . . .	115	91	206
4. Болман.	527	541	1068 901
5. Бремен.	231	193	484 420
6. Илочац.	145	152	227
7. Борјад.	183	190	373 600
8. Поча	85	87	172
9. Будмир.	143	139	282 334
10. Вемен	202	203	405 225
11. Дарда	347	302	649 578
12. Сечуј	302	346	648 651

МЕСТА.		БРОЈ ДУША.			
		МУШКИХ	ЖЕНСКИХ		СВЕГА
13.	Жумберак. . . .	422	384		806
					821
14.	Рац Горчин . . .	55	67		122
15.	Качфала	573	547	1868-ме	1120
				1847-ме	1030
				1828-ме	1311
16.	Кишфалуба . . .	274	289	1868-ме	563
	год. 1828 било је 1805 душа.			1847-ме	756
				1828-ме	1805
17.	Даљок	20	14		34
18.	Ицип	16	15		31
19.	Дараж	11	16		27
20.	Херцег-Шарок . .	4	5		9
21.	Липова.	182	191		373
22.	Безедек	91	86		177
23.	Литоба.	145	136		281
24.	Ланчуг.	91	84		175
25.	Мајш	231	224		455
26.	Шаториште . . .	18	16		34
27.	Мађарбоја. . . .	151	139		290
28.	Виљан.	100	97		197
29.	Медина	138	148		286
30.	Нана	1			1
31.	Толна		3		3
32.	Рац козар. . . .	38	28		66
33.	Моноштор. . . .	186	178		364
34.	Мохач.	353	333		686
					596
35.	Печвар.	29	22		51
					44
36.	Рац-Мечка . . .	90	80		170
					272
37.	Срб-Титош . . .	220	221		441
38.	Сигет	10	9		19
					63

МЕСТА.	БРОЈ ДУША.		
	МУШКИХ	ЖЕНСКИХ	СВЕГА
39. Капошвар. . . .	—	—	—
40. Мењин.	1	1	2
41. Херцег-Суљош . .	359	370	729
			632
42. Чужа.	13	5	18
43. Верешмарт . . .	6	7	13
44. Шарок.	136	127	263
			495
45. Лак.	70	68	138
46. Ивањ.	80	89	169
47. Шиклуш. . . .	77	79	156
48. Сент-Мартон . .	68	53	121
49. Хидош.			107
50. Грабовац Манастир.	—	—	—
51. Грабовац Прњавор.	—	—	70
52. Сока	—	—	219

Оволико за сада, што се тиче статистичних података за будимску јепархију у опште, што се тиче Будима, ту има од 1705 год. званичних пописа не само броја становника, но и њиховог непокретног имања кућа и баштина, а тако исто и о занатима види Гласник други део књ. III год. у ком су печатани списи из будимског архива. На страни 12-ој саопштавам један спис од год. 1704 Августа 1-вог.

У овом спису налазе се подписи многих општина из околине Будима и Сентандрије, од којих су неке општине изумрле. Прво је писмо написано на целом табаку, а поред подписа стоје печати.

1704 Августа први.

„Да естъ на знаніе, како ми ристъіани сакнписмо сѣ кодъ господина Ексарха саборно, како одъ варошахъ тако и од селах; и савештасмо се, да имамо питати саборно од господина ђенерала, и от славне комесие, и от админи-

страціе, и от пврги майстора поедино писмо сведочно, по заради службе наше и страданіа бегства нашега по ниномв званю к себѣ под градъ по заповести господина ѣенерала. Тога ради рекохсмо и савештасмо, да положимо сваке вароши и села печате по ради єдинства и єдинога сагласена и договора, како би сѣ єдино држали.

(М. П.) Ѧ Лвка бировъ съ сви наши кметови из Чобанца положисмо печать верованиє ради.

(М. П.) Си печат положи ѩ бировъ Остога и капетанъ Ј҃ованъ с ешквти и васи христіѩни скупа, кои се налазимо оу Помази.

† Си кърстъ положисмо верованиа ради меште печата ѩ бировъ Обрадъ и Ѣвка съ остали наши кметови кои се находио в село Калазъ.

(М. П.) Сай печат положи ѩ Ввкадинъ бировъ са ешквти и са своѡмъ вароши в Бвдимъской доной вароши.

† Кнезъ черевићски Петаръ' са своѡмъ свима сиромасима положи печатъ.

† Тома Тарничанинъ[1]) са своѡмъ сиромасима каилъ и положи крстъ.

(М. П.) Станоє Вайда Цанквртанацъ (из Адона) са своѡмъ сиромасима каилъ и положи печатъ.

† Живко из Перката[2]) са своѡмъ сиромасима.

† Жива арамбаша из Пантелеє са своѡмъ сиромасима.

† Воукоман из Єрчина[3]) са свом сиромасима.

(М. П.) Попъ Милутинъ са свои рисћани од Шошкота[4])

† Живанъ од Алмаша са своѡмъ сиромасима и сва варошъ (сентандрејска) молише се и наредише, да ѡ томв настойници боудв, докле би ѡ томв край видети. Прво

---

[1]) У Тарноку су Срби коначно изумрли.

[2]) У Перкати жупанији стонобеоградској нема ни једне српске душе.

[3]) Изумрли.

[4]) Нестало Срба. Ово место лежи два сата од Будима.

господаръ Манойло капетанъ. Марко биров сентандрејски, и господар Томъ.

На другу тачку наставлења, да побележим причања и казивања људи о судбини нашега народа у оним местима где је већ ослабио и изумрьо, да би се знало, који су узроци, политични, етнографски, економски или културни томе допринели, част ми је одговорити у следујућим податцима.

Какви су узроци, што је наш народ у неким местима ослабио и изумрьо? На то питање одговорио сам нешто у ланском извештају, а нешто у мојој расправи „критички поглед на прошлост Срба у Угарској.“ У течају речене расправе, која још није довршена, и која ће допирати до најновијег доба, показаћу и одговорићу на ова питања опширно и што више и поузданије. У осталом, као што је не могуће написати историју нашег народа, док се довољна грађа не прикупи; тако и на ова питања желим одговорити, пошто проучим све оне списове, које сам донео из будимског архива.

Уздржавајући своју пресуду, док ову голему грађу приредим и тачно проучим, држим, да ћу већ и у том користан бити, и да ћу за доста учинити, ако са нужним објашнењем саопштим српском свету најважније списове, које сам пронашао у будимском архиву. У овим важним списовима биће одговора јасног и поузданог, да ли су то политични, етнографски, економски или културни узроци били, са којих је наш народ у средњој Угарској ослабио и изумрьо.

Из писма и просбе Будимаца (1716 год.) цару Карлу VI, види се, да су некад живели у околини српског Београда. У писму се моле „да би нашегѡ народа расцианскагѡ, зде ѹ Бѹдимѹ ва Табани прѣбиваюштегѡ, са пѹномъ правицомъ тако како ти на першоне наше, такожде пакь трьговинѹ и баштинѣ наше земльне подъ правдивость

можнѹ истѹ варошкѹ поставити хотелѡ .... и наша ѡт превелегиа єгови цесарских ѹпѹтити се моћи ..... како ми ѹ землѣх долних ѡко Белиграда до сада подъ воєнском ѡтбранѣниєм пристойно живили єсмо....

Какви су били црквени поглавари, да ли је могао под њима народ у туђинству процветати и напредовати, на то ево одговора:

Владика будимски Михајило Милошевић у свом писму из Беча од 11. Фебр. 1721, жали се Будимцима на неслогу и распру која завладаше владикама у Бечу. На то писмо одговарају Будимци са Пештанцима и Сентандрејцима саборно владици, и моле га да се владике измире јер вели: „пропадосмо и ми и црква и привелеђиє и народ.... за Бога ѹчините миръ, како и сами ѹ свакой пошти пишете, пропадосмо, и ѡдосмо. А доста намъ жао на єднѹ страну и на другѹ, што нити се намь зказѹєте, нити знамо што се горе ва Бече чинить, и што ис тога произведеть понеже ѹ првой смѹтни питати нисмо, тако и садъ не знамо што чинити, но мира чините за Бога.“

Како су римски попови насртали на православне Србе у Будиму у престолници краљевог намесника?

Обркапетан Илија Јакшић из Острогона у свом писму од 23. Марта 1723 пита Будимце: „Єли доиста да сѹ (Римљани) силом у цркви хтели мисѹ служити..... ако бѹде доиста, то се невалѣ ѡленьти, да се цесарѹ све по редѹ не ѡтпише, то є велико чѹдо, што сѹ почели и што се є свршило.“.....

Да ли су српске привилегије на угарском сабору обнародоване?

Указ цара Карла VI Угарском сабору послат из Прага 6-ог Септембра год. 1723 ради обнародовања српских привилегија.

Овај указ нисам нашао ни у једној збирци привилегија, зато овде у целини саопштавам.

Исти указ као што је у оно доба по оргиналу преведен гласи овако:

Каролъ VI и пр.

Дѹховніи поштованіи вѣрны и нам възлюблины и пр.....

И оштѣ прежде вама на знаніє єсть не двоимо, за што и крозъ кои оузрокъ народъ иллиричаскіи или расціанскіи оу горніє именоватомъ кралювствѹ нашем оугарском пребиваюшти, въ приликах новейшей діетѣ пожѹнской превелегіє своє нихма, ѡт благопочивших преднаследников наших римских владителѧ и оугарских кралєвь Леѡполда, такождѣже Иѡсифа, родителѧ и брата рожденаго, вѣчна им памѣт, милостивнѣ издате, и после ѡт вѣличаствіа нашего милостивно конфирмовате, потврѣене и подписанѣ: оу они вармеђахъ, оу кои овай народъ пребива, да се пѹбликѹю и ѡбдрже, непрестано искали и просили. И ѡштѣ сврхь тога милостивно хотѣніе наше, и служби нашой потребніи надлеже, да горніє именовати народь иллиричаскіи оу мирности, и достойным превелегіама оу своєм обичаю, и ошть вѣѣма обдржати се да имають, како и досадь рѣкше вазда свакад оу вѣрности нихна слѹжба васегда познана была.

Коє бѣз' сѹмнѣніа на знаню и вам єсѹ. Паки и оу гредѹшта врѣмена оу различних приключеніѧ, оу тоиждѣ оуздати се възможемо. Него и милостивно доконаніє наше кралєвско, оу артикѹлѹ 104 томь между осталими тегобами, на чести второй належештіи и стоєшти грчаскаго закона людей, оу ниховими и издатими милостивним превелегіам кралєвским, без бантоване оу обичаю оставити да могѹ, ꙗсно извѣствѹє.

Того ради вама овим твердо и милостивно препорѹчамо и заповѣдамо, кад примите ово и разѹ-

мете оу посланици милостивнꙋ волю и хотеніє наше, горнє именоватомꙋ народꙋ иллиричанскомꙋ или расціанскомꙋ превелегіє кадъ или оу коє доба, или они сами, или своє люде пошлю того ради код вас оуставити се хоће въ сꙋдꙋ вармеђе ваше, не само да пꙋбликꙋєте, нег нихни по дꙋжности ꙋ свачемꙋ обдржавати, и ѡним коим налѣже, тврдо заповѣдати, да имате, а ино да неимате оучинити. Милость сврхъ тога наша цѣсаро кралєвска вама милостивна свагда оставлиємъ. Издато оу кралевском градꙋ нашемꙋ Прагꙋ на данъ 6-и месеца Сектемвра лѣта господни 1723.

Не могу прећутати да хвалом не споменем митрополита Мојсија Петровића, који је за живота митрополита Виђентија постао био митрополитом београдским 8-ог Октобра 1718 год. А 1717 године подпао је Београд под ћесареву власт. А по самрти митрополита Виђентија би изабран Мојсије за митрополита свију Срба под аустријском влашћу године 1726.

Митрополит Мојсије, који је у свему марљив био и усталац за народне ствари, постарао се био, за своје столично место Београд, да код нових господара дође до истих привилеђисаних права, као што имаше Будимци, Пештанци, Острогонци, и Столнобеограђани. У тој цели бејаше написао писмо у Будим капетану Манојлу Николићу у ком вели: весто ви бꙋди, како пойде тамо господинь брат Мойси митрополить белиградски, за радь варошана београдски христиꙗна, ако би се имь могла какова привелегиꙗ извадити, да и они могꙋ знати, на коємь ће начинꙋ ѡстати и садржавати се. Того ради вашемꙋ христолꙋбию припорꙋчимо, кад би пришло єго братолюбие тамо. да се договорите простране ѡ семь и ꙋнꙋтите, паки да примотрите на кога би такове вешти оставили, и ко би за тимь ходио и трудио се. Такожде препорꙋчим кир Маноілꙋ Пачићꙋ, паки и кир Ни-

коли Димитриєвићъ Чъкърханлии и осталим, кои би прилични били да бъдъ ѡ семь от помошти. Или би болше било господинъ Квариентъ препорьчити, или да єднога аљента измете, да за тим ходи. А каде єго свето братство тамо приде, можете се болше договорити исти ка истомь. А то мих само препорьчамо вашемь синолепию, да не бисте прекратили ва тимь служити, како и немислимь, да ће те се вазбранити од тога, а од Бога имаћете мездъ, и от єгова братства и нас примити молитвъ и благословение. Такожде и ѡни христиани благодариће и захвалити вам, и всегда ви за добро знати — — — — — — — — месеца Февръара 25-ог 8 Карловци."

Као што је судба народа српског, који је стајао под аустријском владом свакад жалосна била, то је судба вароши Београда под истом маћејском владом била по све жалосна, но још гора и црња но и под Турцима. Налазимо оно исто усројство општина, као што беше у години 1708, под Турцима. За сво време аустријског господарства од 1718 до 1739 називају општине старешине „биров и ешкъпи савске вароши", као и за времена турске владе. Као што пређе Турци, тако су сада Њемци господарили у граду и крај Дунава на дорћолу. Као што се види и сада по развалинама у том крају, ту је становала бирократија њемачка. Осем војне власти беше за сво време ћесареве владе царска камерална администрација, која је све грађанске ствари расправљала.

Што је аустријска влада установила у почетку војничку и камералну власт, то је поњатно, ал што за 22 године никако није заменила војничку власт са редовном грађанском, коју би имали сачињавати Срби, а не Њемци, то јасно доказује, да је аустријска влада све то намерно чинила, јер је преко ове војне власти могла управљати са митрополитом београдским, који у исто време бејаше и црквени поглавар већег дела народа српског.

Лако је дознати узрок што је влада аустријска до најновијег времена допуштала држање сабора само у Карловци, јер су Карловци све до сада под војном управом, па према томе и скупљени народни представници стајаше под војним драконским законима.

Један пут је чињен изузетак, и сабор је држан у Темишвару 1790 год. и то бејаше једини српски народни сабор, који с правом могаше назвати се народним сабором.

Какви уплив имаше ова београдска војна власт то можемо видити из писма митрополита Мојсија од 15 Новембра 1729 год.

У овом писму жали се митрополит Будимцима, да му недопуштају држати сабора, и да му у томе смета понајвише војна и камерална администрација. На челу ове „цесарске белиградске администрацие“ бејаше у то доба херцег Александар виртембершки.

На који начин могаше Срби доћи до тих власника тражећи правду и правицу, види се из прилога, који овде саопштавамо, што се у њему огледа правичност и благост аустријске владе.

„Знати се, што потрошисмо ѹ Белиградѹ месеца Маѹ 20, 1717 лето.

Прво за вино мг (58) дѹката, што є ношено господину принцѹ Александрѹ и господинѹ Палви — — — — і ѧснейшемѹ принцѹ госп. Ѥвгенію такође за вино сп (180) фор.

Хов майсторѹ принцѹ Александровѹ г (3) дѹката.
Хов майсторѹ принцѹ Ѥвгеніевѹ ѕ (6) дѹката.
Георгію писарѹ — — — — — а (1) дѹкат.
Сребро златѡ и конак с трошком и (8) талира.

Сѹма 137 дукат х.ѳ.і. фор 619 форината н. грошића.

Према обећањима изјављеним у позивници у којој Леополдо I изриком вели, ако би кад срећом оружја ослободили се и други српски крајеви, да ће он (ћесар) помоћи, да се српска власт успостави у оним крајевима. По-

знато нам је да аустријска влада нит је покушала за 22 године свог господарства, нити је вољу имала, да то обећање изврши. Но би најзад усрећила и Србију мађарским господарством, као што је са српским војним крајинама учинила. По том је још срећа била, што су бар ови српски крајеви позније потпали под турску власт, бар су поштеђени били од оних многих крвавих ратова, што их је у прошлом веку водила Аустрија. Шта би било од српства, да су још и Шумадинци кроз 150 година стајали под аустријским господарима као граничари под војничком управом, не би их било ни у половини на броју. Сад је бар земљиште српске кнежевине, на коме српство, као народ, у свом народном духу развија се, и полаже темељ будућој величини својој. Из ових самосталних крајева мора и треба да засијне зора ослобођења свима још угњетеним јужним Словенима.

Била је о томе реч, како је било општинске автономије под турском владом. Од годнне 1708 имамо писмених доказа, да је у Београду постојала општинска власт, у савској вароши, коју је вршио биров са ешкути.

Колико сам из будимских акта дознати могао, избележио сам имена тих београдских бирова, које овде по кронолоћијском реду саопштавам.

Аврам Ђурић бејаше у години 1708 биров савске вароши. Јамачно је он бировао све до Стевана Радивојевића, који бејаше биров год. 1723. У идућој 1724 години опет налазимо бирова Аврама Ђурића. Од године 1725 до 1730 бејаше велики биров Гаврило Рашковић, а то је онај исти што га налазимо, као посланика на сабору 1726-те у у Карловцу, а и на другим познијим саборима. Године 1735-те београдски сабор из своје средине изаслао је депутацију ћесару у Беч по народном послу. У тој депутацији бејаху ови чланови сабора одређени, као што читамо у општем народном пуномоћном листу „преосвештени господин Стеван Любибратић епископъ

костайнички, благородни господин Вукъ Исаковић крайни сербиски обрштъ-вокть-майстор, и благопочтен господин Гаврило Рашковић белиградские вароши биров.“

Од године 1730—1738 бејаше велики биров београдске савске вароши Тодор Петровић.

Познато је, да је године 1739 у београдском миру и Београд опет дошао под турску власт. Јамачно је и даље било бирова у Београду. За сада могу казати, што сам у једном писму нашао, да је 1740 године био „Тимотиѩ Добричь белградски ешкуть, а Вукашин Прокоповичь нотаріус.“

Још једно од 1745 године нашао сам писмо из Пожаревца са подписом Стевана Бугарина обркнеза вароши и диштрикта пожаревачког са сви кметови велики и мали.

Накнадно додајем овде још једно писмо од 29 Новем. 1732 год. и то у оригиналу због печата и подписа многих Београђана.

„Ми долу потписати ва уведеніе представлѩемо васакому належателном суду, како црковному тако и световному, како приходи ко нам Михаиль Стоѩновичь зеть Господина Јоанна Степића жителѩ вароши будимске и нам предложиѡ ѥсть, како ѡн ѥще прежде ѥго женидбе находио се у служби когда у Пожаревцу ѡвогда ва Белиграду и по ѡсталих местех, докле самъ свои пут ведеѡ, по коим поступати будетъ.

Помишлѩюћи свои последакъ, коѥ и самим нама ѥсте, познато, и како самъ речени Михаилъ ѿ усть сказуеть, да ѡн целѡ намерение Імеѥтъ ѿ своего таста и своѥ пунице свою венчану жену извести, и са свимъ зде ва Белиград преселити се ѡблигира се. Ѡбаче да ѥму ни по ѥданъ начинъ не допуштаю не само да ѡнъ ва Белиград са женою преселит се, но и когда у Будимъ ѡтидетъ, вазбранѥнъ ѥст к своему другу не приходити, говорећи: да ѡнъ хоће своѡ жену удавити, или иномъ кащигомъ трактирати,

ѿ кое боѥщи се да и самръ Јеи не бѹдетъ. За кое ѡнъ свои ѡбетъ пред нами даѥ, и ѥще са клетвою потврждѹѥтъ, ѥже ли би ѡн ва неких пѹнктих, кои ѥсѹ вашои Архипастрскои милости ѿ неких странах предложени, поплзнѹл се, или ва чим год престѹпилъ, или без прилике своего дрѹга трактираѡ. Зато пакъ ми свои казционъ (јемство) полажемо ради ѥго, да ми ва место ѥго ѡдговарати бѹдемо. За кое болше известие потписѹемо се и нашими печати потврђѹемо. Ѿ Белградѹ 29 Ноемврии 1732.“

(М. П.) Хаци Радивои Продановичъ.
(М. П.) Михаило Иѡановичъ.
(М. П.) Стефанъ Пѹлићъ.
(М. П.) Благое Марковичъ.
(М. П.) Ѳома Мишковићъ.
(М. П.) Павалъ Димитриевичъ.
(М. П.) Стоича Поповићъ.
(М. П.) Митаръ Стоѩновичъ.
(М. П.) Милошъ Божићъ.
(М. П.) Никола Іѡановичъ.
(М. П.) Иѡсивъ Раиковичъ.

Овде износим одломак из писма неког Јована и Васе свом оцу Ђорђу Јанковићу у Будиму. Ово писмо у неку руку карактерише начин живота у Београду год. 1727-ме, види се из њега како се живело у Београду пре 145 година. Веле: „били смо ѹ Белградѹ годину дна, како сами знате, те смо шили а ни смо ништа сачѹвали; зашто знате какви је Беѡградъ за сиромаа човека, што данасъ добиемо, то сѹтра потрошимо — — — —

На основу горереченог митрополитског акта, написаше Будимци инструкцију. или као што веле наказ, који смо у оригиналу, саопштили у 113 књизи Српског Љетописа (види стр. 205—210) коју инструкцију дадоше својим посланицима за сабор 1731 год. На овом сабору изабран је митрополит Вићентије Јовановић, онај на чијој души лежи проли-

вена крв српског народног мученика капетана Пере Сегединца. То је онај исти митрополит Вићентије који шћаше Србе да поунијати на сабору београдском 1735 год.

Вредно је напоменути, чим је овај митрополит усрећио народ. и чим се бавио овај црквени поглавар. Као што се види из његових многобројних писама од Будимаца искао је непрестано новаца, гдекоји пут претио и анатемом, кад су мало одоцнили. Будимци даваше и даваше хиљаде дуката, мислећи, да митрополит ради, да се народне привилегије потврде. Кад али митрополит пише и јавља, како је ћесар милостиво и благоутробно дозволио, да се устроји један „Іллирско-расціански хусарски полкъ“ којој ће протектор (поглавар) бити сам митрополит. — Може се помислити како се народ изненадио, кад за толике паре доби Хусара митрополита.

Није доста било, што је највећи део народа стајао под оружјем, но му наметну митрополит трошак око подизања и издржавања две хусарске регименте, а то је милостиви ћесар с тим радије потврдио, што је без његовог трошка умножио војничку снагу. Ево овде прилажем под бр. 1685 у оригиналу распис митрополитов, у ком јавља за ту велику милост ћесарску. На истом распису подписан је и владика славонски Стеван Љубибратић онај исти, кога сам мало пре споменуо, говорећи о печату митрополита Саватија. Поменути распис гласи овако:

„Викентій Божіею Милостію православній Митрополить Белградскій и всего народа хрістіанскаго подь властію пресветлейшаго римскаго цесарскаго обретающагосе Архіепіскопь, и єго цес: велич: совѣтникь. Такожде єго цесаро кралевскаго велич: славнія Іллирикорасціанскія регименти Хусарскаго гавалерскаго полка Протекторь и проч: и прочая:

Отнелиже Благодатію Божіею на престоль духовнаго правленія достоинства Архіепіскопо Митрополитскаго воз-

ведени бихомь, всакь имущи здравое разсужденіе можеть разсудити и знати коликія нощедневнія и неусипнія труди всемь общим киждаго чина напредку. и о добром состоянію нещадно полагахомь и извѣстно всѣмь давише пребиваніе наше при дикастерія високи содржаватися до нинѣ бихомь нежели на своіей намь резиденцій пребиванія: а между тѣмь єлико доспѣти возмогохомь благая учрежденія и во єпархіа нашихь поставляти добре непропустіхомь, а каковія єсми притомь скудости и трошковь лишенія претрпѣли, и како накормнивали даможемь дѣло непресекомо оправљати, наша писанія в тогдашная єще времена, и до нинѣ писата свидѣтели намь да будуть, почто котора нарочитимь народнимь писахомь, не мало во всакомь нужди разліянія и лишенія трошковь ясно предлагахомь, и дотоль владѣхомся, до куду всевишнаго помощію и цесарс. и кралевскаго велич. благоутробнейшею милостію конфирмацію за потврждение обще народнихь привилегіахь достахомь. К томуже и особливоя к нашему народу милостію благоутробнейшею поизволили оть народа нашего со всеми вишшими и вижшими офицѣри регименту устроити, Єщеже и самаго обрстера главу целой регименти отѣ народа нашего даможемь избрати и поставити. Како уже великимь трудомь, под толики долгь подложшеся єсми, мундурь, Сабли, пушки, чултари, кони, баряци, и многа єще другая специвице за множество предложитися немогуща цѣлой славной регименти надлежаща прибавихомь, и шесть кумпанія на службу вѣрную єго цесарскаго и кралевскаго велич. а може и другія цесарскія регименти суть оправлени, и послани. И будучи єго цесарско и кралевско велич. тую регименту именемь народнимь за честь и славу нашу именовали. А єсть обичай всюду началникъ или обрсть ємуже цесар. и кралевско велич: поизволись регименту устроити, долженствуеть своимь собственимь трошкомь и иждвеніемь целую регименту со всеми вь щонть и состояніе привести, и потомь єго цесар-

скому и кралевск: велич: на службу репрезирати, тако и намь тоя чести єго цес. и крал. вел. милостивейше удостоилися Сподобити, а притомь вѣдая, а и вашимь благочестіамь паче извѣстно єсть да народнія каси неимѣємь, ни толико чимби дѣла народная, и особития своя нужди доволствовали, таковія ради причини Милостивѣйше єго цес. и крал. велич. Богоданнимь своимь високимь разумомь разсмотрели, какоби за общество нетяшко и сносително было и на єдинаго бы или два вся тяжесть толикая непала, єсу милостивѣйше свободное поизволеніе дали оть всего народа такови потребователній трошакь покупити регументскія долги исплатити, обрстера нашего рода и народа поставити, и другія нужди намиривать да можемь. А потоі на иждивеніо сія регументи цес. и крал. велич. пребудеі и ко осталимь регументамь соединится и она свою возимаєеть касу и новци даннія возвратется, и оть того помощь велику возимѣєть общество. Нинѣ видите вси и всакь благочестія ради Сербскаго каковія пребогатія Милости (!) єго. цес. и крал. велич. нашь Монарха и єго непобѣдимѣйши дверь аустрискій за вѣрнія заслуги наша и показанія спролитиємь многія крови Сербскаго народа храбрости, намь показуеть и вь напредь обещаваеть Многія милости. Тако убо и ми вси обще разсмотрихомь по таковому милостивѣйшему произволенію, како би всакому нетяшко было помогутству дати розположихомь на четири части сиесть оть всакаго дома найболшега поболше, оть среднаго среднеє, єще меншаго манше, оть найменшаго колико можно, и такови трошакь купитися и собирати чрезь народнихь туторовь отредихомь, како и вь богохранимую Епархію Будимскую определихомь да они имѣють по вси мѣста вароша же, и селѣхь ходити, и яко они неизвѣстни суще всюду жителовь могутство, и число ихь в коемуждо местѣ, тако священици всакаго места на зактеваніе туторовь право и душевно потефтеру или или регестру парохиалному, колико кто отъ-

више определенія части дати могуть да сказуютъ, и начальници всакаго мѣста, что скорѣйше без задржанія покупити да настоять, и туторомь поклупленую суму на квиту да вручають, да би что спешнее тое совокупленіе могло савршитися а еже ли би кто таковую багателную малою коюлиби часть дати оть здѣ положенни могутствей сущь противился таковаго точію имя откуду и кто, господія тутори, да назнаменують, что и ненадѣемся ми да би гдѣ случилося. Почто за показаніе намь како више наспоменуто оть цес. и крал. велич. толь многія милости, не точію за его велич. інтересь служаще форинть или поль форинту дати, но и всехь именіе, еще же и последную каплю крови, задоброе потомкомь нашихь уживаніе и содржаніе наши милостивѣйши привилегіа жертвовати долу здствуемь. Того ради вашимь благочестіямь, а особито господам благолюбезнѣйшимь братіамь архиереомь, протопопомь, и священикомь, и всему високочестному клеру, господамь благороднимь обркапитаномь, и всемь изредствующимь напоминаемь, что би на сицевую потребу и за великое наше счастіе давати на определенія горѣ четири части, несмотрели, оніабо точковь засреднія и меншія опредѣлишася, но не то чію елико кому више подароваль и не кою сумою новце вь помощ дати да не нощедитеся, но и иннія к таковому даянію колко болше ко усрдію, и за благочестіе и за садржаніе свободахь нашихь, и за уживаніе и напредь болшіа и богатшіа милости, поощравайте тое бо даяніе акиби на святая (!) мѣста давалися подобное биваеть, и за таковія бо на службахь Божіихъ отслужитися било би за мртвихь или жививь имена всачески будеть. Како и препоручено приймающимь оть вась новци вь регестерь да записують начто кой даеть: которіа тутори всюду яко за общество труждающимся, честію почитайте, и кто како могутствень себе знаеть, да от положенія горѣ четири части и више дати можеть усрдствено да приносить и даеть, малобо есть даяніе,

обаче великіе приносить ползи, что скорѣйше поспешится то лучше занась будеть. Єдино да височайшая господственая служба кь єго цес. и крал. велич. умедленія нетрпить, друго да и народь нашь оть негоже помощь ожидается подподозреніемь и срамотою неостанеть, притомь и да видить єго цес. и крал. велич. да ими єго величеству верній и подданій, какь своему милостивѣйшему Монарху, на всякую службу усрдствено готовихь во всакое время єсмы: и тако видяще єго цес. и крал. велич. нась любовіію синовскою ревнующихь, и вся своя за интересь єго велич. дати нещадящихь, привилегій милостивия и стародревнія Правици содржаватисе всюду непременно милостиво Подтврдеть, свободность намь по привилегіамь уживати внапредь безприпетства, и болше подаруеть оть всаки поместей приложенихь тужбахь облагченіе учинять, и всякія милости о всѣхь уповати несумнѣно можемь. Между темь началници всакаго мѣста, да бы туторомь за общество труждающимся всюду оть мѣста до мѣста, благохотно форшпонь давати и честно отправляли инаго да нетворили би. Напослѣдокь и паки вашимь Благочестіамь усрдственимь и добро сердечнимь дателемь бити, за всакій общій напредакь препоручающе остаемь и пребивамь, в карловцѣ нашой Архіепіскопо Митрополитской резиденцій. Августа 12. дне 1735 года.

Викентій Іоанновичь с. р.

(:М. П:) К(:іірь:) Стефань Любибратичь с. р.

(:М. П:) Никифорь Стефановичь с. р.
славонискій.

(:М. П:) Вукь Ісаковић с. р.
обрщ вокть майсторь.

(:М. П:) Секула Витковић с. р.
обркапетань.

(:М. П:) Іосифь Монастерли с. р.
оберкапетан.

(:М. П:) Євтимие Витковић с. р.
капетан валѣски.
(:М. П:) Хаци Гаврилъ Рашковичь с. р.
щоть риктерь белиградскій.
(:М. П:) Стефань Вучковичь с. р.

После овог народног издајице дође на чело хијерархије патријарх Арсен IV, онај исти, који је толики народ више хиљада Срба довео, под турски мач, пошто је ове јаднике наговорио, да се преселе у Аустрију, да их усрећи бечка влада, она влада, која је већ и до тада вероломно погазила уговоре са народом српским.

Овај патријарх Арсен IV чинио је по својој вољи под закриљем бечке владе свакојаке злоупотребе, а нарочито избирајући најглупље људе за владике, све саме удворице.

Тако је мимо сабора и противу народње воле завладичио био неку удворицу Јована Ђорђевића, за кога веле Будимци, да је син карловачког тамбураша, и пошто се по турској лутао, као потурчењак позна се са патријархом Арсеном IV у Пећи, и овај га закалуђери и произведе га за архиђакона. При сеоби дође овај Ђорђевић са патријархом у Карловце, и ту га патријарх и мимо синода постави за посвећеног јепископа.

У то доба год. 1740 бијаше Тамишварска дијецеза без владике. Потиски граничари и најотличнији грађани сегедински, бојећи се, да их патријарх не усрећи реченим Јованом као посвећеним владиком, обрате се на саму царицу Марију Терезију, молећи је, да не потврди владику Ђорђевића за њихова дијецезана.

Ова молбеница потиских граничара и Сегединаца на писана на латинском језику, значајна је по томе, што се из ње види, како је народ српски свуда знао за право, да сам себи бира јепископе.

У српском преводу гласи овако:

„Најсветије краљевско величанство, госпођо најмилостивија.

На скоро прошлом сабору карловачком, где се искупио био наш народ, грчко источног обреда патријарх Арсен, без знања, сагласија и дозволења народног, пошто је наговорио господу јепископе, произвео је за владику неког Јована Ђорђевића, који се при њему налази, и кога држи за случај, ако би се упразнила нека јепископија у областима вашег величанства, желећи истога а не другога за владику изабрати и посветити. Пошто пак, пресветла госпођо, по сили привилегија, која су милостиво подарена од најславније успомене предшественика и предака вашег пресв. величанства, и које суод вашег пресв. величанства милостиво потврђене, и самог патријарха има право да бира светови сталеж са свештенством за једно, паријарсима и митрополитима пристоји право само да посвете а никако да бирају владике, а највише потврђење њихово јединствено зависи од увиђавности вашег најсветијег величаства. Но би ваше најсветије величанство у патријарха и наговорени јепископа одвеђ предубеђено, могло овог обезбеђеног Јована Ђорђевића а не другог, у случају упразнења, за владику потврдити, као што пристоји највише земље господару. Но ми и ако из друге дијецезе јединствено само с тога припадамо престолу вашег пресветог величаства, да не би се некако и нашој дијецези, кад би се скорим упразнила, без нашег знања и пристајања по таквој предрасуди господина патријарха, неки незналица и Идиот, који ни читати ни писати незна нити што разуме, за духовног пастира натурио, по чијој би невештини народ наш, пропао који је иначе већ крајње напуштен и занемарен, навикнут на крађу, отмицу и ајдуштво, одвраћен од добродетели и закона правичности, немарљив за добре савете такве од себе одбија; а то све долази са оскудице научних јепископа,

који овај задивљачен прост народ и попове, као што треба, ја ли не умеју или баш нећеју да поуче, посведочити и царске администрације и краљевске војене управе. Ако би дакле предименовани Јован Ђорђевић, који не само да није свршио филозофију или богословију, но ни граматичких наука дотакнуо се није, нити зна што правилно читати, а још је мање кадар разумевати, и ако се због грехова наших хришћана дозволи, да буде такви пастир, како ли ће њему поверено стадо напредовати у божјим законима и у вери, јер ово указавше се светило било би сама сушта тама и помрчина, пошто је његова наклоност и страст само у томе, да раскошно живи, и да десницом и левицом поштено или непоштено прибира. Не би баш излишно и неумесно било обратити пажњу, вашег величаства да је овај исти Јован Ђорђевић син некога карловачког тамбураша, и по томе као подајник вашег величаства, презрео свога владаоца, и у мухамедовске пределе одбегао, и према томе може се сумњати, да би за случај, кад би ненасићен мамоном и недовољан се осећао, и опет на исту страну повратио се на велику штету нашега народа. Но неће баш бити поуздана ни препорука господина патријарха престолу вашег пресветог величаства учињена, да је бајаги исти Јован Ђорђевић у последњем овом рату вредан био духове народа покренути да на страну ћесареву пређу. Пошто закон природе собом доноси, да такав народ, на ма какво предузеће покренути јали наговорити може само онај човек, који је за тај народ веома заслужан и отличан наравственошћу, а изредан говорник и испуњен мудрим саветима, и по томе би морао бити другчији човек но што је речени Јован Ђорђевић, који је по неком слепом удесу и до степена архиђаконства допрео.

С тога на коленима пригнути молимо се најпокорније пред троном вашег пресветлог величанства, да би вашем

пресветлом дому верни народ, од таквих беда и злих удеса сачувати, заклонити, и према поменутим привилегијама и по светим канонима од подобне самовоље, и подобног насиља од стране патријарха и јепископа одбранити, а упразњену јепископију тамишварску способном, вредном и заслужном човеку, не по патријарховој препоруци, но по жељи народној потврдити изволело на славу божју и на велику срећу нашег народа.

Пошто је пречасни Симеон Кристијан председник консисторије, муж заиста отличних својстава, научан, способан и достојан и превећ моћан, не мале доказе показао своје добродетељи, и на голему утеху целога народа посведочио, и учинио да је од свију љубљен. С тога у најдубљој поданости најпокорније молимо се вашем пресветом величанству, да именованог председника консисторије Симеона Кристијана на место јепископа темишварског најмилостивије наименујете, и с тиме цео народ утешите, и превелике предрасуде и забуне, које се лако могу изродити, предупредите. — — — — — — — — — — — — Најпокорнији подајници и вазали. Православне цркве источног обреда официри потиске милиције, као и истога обреда поглавари слободне и краљевске вароши Сегедина.

По овој просби не је овај Јован Ђорђевић постао владика тамишварски, ал не је ни Симеон Кристијан, кога штоваше народ. Овај бејаше родом Рус, а свршио је науке у Штокхолму, као што се види из надписа надгробног који му подигоше Будимци, из великог поштовања. Он је умрьо као архимандрит, и сарањен је код будимске цркве 1759 год. Бечкој влади и поглаварима православне цркве у Аустрији зазоран је био човек од науке и љубимац народњи, за њих су добри били тамбураши и Идиоте.

Ево још једног доказа, да је народ у јепархиским саборима бирао себи владике.

Ово је писмено написано 12. Декембра 1748 год. у Сентандреји и подписано од свештенства и од мирских посланика, као што се види из акта који у оригиналу овде прилажем.

Тај будимски спис или управо записник епархијске скупштине, по оригиналу, гласи овако:

„По внегда Преосвященныи Епіскопъ нашъ Будимскіи, Столнобѣлградскій, Сечуйскіи и проч. Господинъ Василіи Димитріевичъ сей временныи вѣчнимъ животомъ окончалъ: а намъ во Епархіи сея сущтим по всемилостивѣйшихъ цесарокралевскихъ опше народних Привилегіахъ, инаго в мѣсто Єго Епіскопа имѣти предлежит. Єсми мы ниже подписати обште жители сея Епархіи, не по кому простому пристрастію, или неразсудному мнѣнію на Господина словеснѣйшаго учителя и проповѣдника Слова Божія, Господина Діонисія Новаковича нашу склонностъ обшту и сердечное желаніе, и вь первихь еште нашихъ, от насъ уже изданныхъ, и нашымъ полномоштнымъ врученных Пленипотенціахь явили.

„Но како ихь словесность всякими добродѣтелними нравами освидѣтелствована мудростію и ученіемъ преизяштна обрѣли, и не малыя между намь ученіемъ своимъ показаныя плоды искусили: что не токмо къ разширенію Чести и Славѣ Божіей, но и Єго цес. крал. велич. Інтересъ служаштія познали, и всяческіи сана Архіерейскаго достойна Єго быти свидѣтелствуемъ.

„Того ради сіе наше настояштее писаніе нашими подписы и печаты потвержденое, идѣже бы оно и на кою либо высокую Інстанцию нашими полномоштними Депутирти предложено всенижайше, прочтенно и уразумѣно было, от насъ обштихь быти увѣряемь

„И что мы вси обште единим сердцемъ единою мислію, и единимъ горяштимь зактеваніем више-

реченнаго словестнѣйшаго Учителя и Проповѣдника Слова Божія Господина Діонисія Новаковиħа, а не инаго за нашего Епіскопа и Пастыри имѣти, не токмо мы чина мірскаго, но и вси Святтенаго во всецѣлой Епархіи обрѣтаюштіи ся алчно и Прилѣжно желаемъ. И намъ его словесность всемилостивѣйше Епіскопомъ даровати всепокорно и Бога ради єдинаго просимъ. Тако издате ся въ Сент-Андреи 12-го дне Декемвра 1748 года.
(М. П. Гавріилъ Михайловичь Парохъ бѹдимскія Церкви.
† Антоніи Іосіповичь Парохъ Бѹдимскія Церкви.
(М. П.) Іоаннъ Беязовичь Парохъ Бѹдимскія Церкве.
)М. П.) Монастиръ Свято Архаггелскаго обштежителнаго Грабовца Смиренный Ігѹменъ Іеромонахъ Арсеніи Ѳеофановичь съ братіею.
(М. П.) Исаія Іеромонахъ Парохъ Острогонскіи.
(М. П.) Петръ Святтеникъ парохъ Коморанскіи.

Сент-Андрейскіи
(М. П.) Смиренныи Харалампіи Белѹшевичь Парохъ Преображенскіи.
М. П.) Попъ Симеонъ Радивоевиħь.
† Попъ Петаръ Реличь.
(М. П.) Попъ Николай Івановичь.
Попъ Іоаннъ Івановичь.
(М. П.) Попъ Димитріи Стояновичь.
Попъ Георгіи Николичь.
Попъ Петръ Веселиновичь.
Попъ Бошко Миловановичь.

Попъ Димитріи Помазкіи.
Попъ Андрей Помазкіи.
Попъ Авраамъ Калазкіи.
Попъ Авраамъ Чобанскіи.
(М. П.) Попъ Іосіфъ Батскіи.
(М. П.) Василіи Іеромонахъ Ковинскаго Монастира намѣстникъ.

(М. П.) Попь Петрь Ловренскіи.
(М. П.) Попь Андрей Жанкуртаранскіи. (Адоњ-ски)
(М. П.) Попь Кирилъ Даміаповичь.
(М. П.) Попь Ісаакь Пантеліски.
(М. П.) Попь Андрей Столно-Бѣлградскіи.
(М. П.) Н. Н. Бировь и Таначь Греческога закона вь Будимѣ со всемь обштествомь.
(М. П.) Н. Н. Бировь и Таначници Греч. закона Сент-Андреи со всѣмъ обштествомь.
(М. П.) Мы обште жители вароши Острогонскія.
(М. П.) Николај Божичь. Іоаннь Добровојевичь и обштество Гречанскаго закона у Ковинъ.
(М. П.) Мы обштежители вароши Коморанскія греческаго закона.
(М. П.) Константинъ Белошевъ Парохь Ѣурскіи.
(М. П.) Бировь и Ешкути Мѣста Помаза.
(М. П.) Бировь и Ешкути сѣла Калаза.
(М. П.) Бировь и Ешкути сѣла Чобанца.
(М. П.) Бировь Батскіи и сѣло са остали жители.
† Хрістіяни Жанкултаранскіи, (сада Адоњ) мѣсто печата полажу свой крсть.
(М. П.) Бировь и Ешкути сѣла Алмаша.
(М. П.) Биров и Ешкути сѣла Пантелія.
(М. П.) Обштество греческаго закона у Столном Бѣлграду".

Наши штовани читаоци не ће се изненадити, кад прочитају доњи акат, који ћемо мало ниже саопштити, из кога ће, на жалост, разумети да овај врли и одличне способности човек имађаше свójих непријатеља и гонитеља, и то понајпре у свом сталежу и у својој околини.

Тако је било са честитим Дијонисијем Новаковићем, на њега мрзише калуђери и они световни попови, којима бејаше зазорно и мрзко, што народ штоваше у јеромонаху Дијонисији чисту наравственост, одлично владање и велику научност.

Из овога акта, који је написала консисторија будимске јепархије, Септембра 12. год. 1747. јасно се види то мрко и мучко расположење према узоритом човеку, на кога не могоше погледати оне црне душе, а да се не згрозе од своје сопствене покварености.

Именовани акат будимске консисторије гласи, по оригиналу, овако:

„Са овимъ тебе Іеромонахъ Діонісію Новаковічъ пріказъемъ, понеже, да некое новіе обічае ваносітіся от тебе почелі се, то єсть, єліко Сінодъ росіски, толико их величаство Елісаветъ Царіцъ Московскъю, на слъжбахъ Божихъ вазгласно и пъблічно почел си споминати, такожде и правіло церковное не обично с вечера оправлати. Еште же и блаженейшег Госп. Патріарха нашего безчастити и рвгати по трапезахъ и пред људми мірскіми поносіти и поріцати, кое то све весма намъ и обичаемъ нашімъ противно єсть. Ибо ми сваки решпектъ вісоко славной потенци московской одамо и сінодъ их рвскомъ. А должность нашъ кодъ васе светлеішаго дома аустріскаго творити не престаемъ, и како верни вазали! и унтертони! нашъ всемілостівнѣішъ цесаріцъ и краліцъ Марію Терезію, обичаи имѣемъ на Божіихъ слъжбахъ код святаго олтара молабствовати и пъблічно и вазгласно возносіти. Зато и тебе по семъ водіті се должность твоа била, и от сваке конфвзіе и помешателства код Свяштенства и людеи уводіти се, а не противо творіти и позштавати. Ибо ти како Проповеднікъ слова Божіа себе вменаешъ біти, но сіа знаменіа нісъ проповедніческа, но више безделніческа и прочаа. Доволно дівім се, да сі се могалъ у сіа пъстіти, и прочаа, коа тебе добро ведома свть, а еште віше твой некои Авторітатъ простірати, и Свяштеникомъ тамошнімъ парохом заповедати, за коа таковаа твоа усъжденаа и противнаа творенія, како діоцезалні и дѣиствітелни Епіскопъ, не сматрае что ти чъжде страни человѣкъ Далмаціанъ,

но за нінѣ подъ моею юрісдікціею духовною обретаеші се, и тебе како духовной персони остро подъ велікое наказаніе повелеваемъ, да имаш от свега тога, абіе себе задржати, и нашемъ конзісторіомъ епіскопскомъ духовномъ здѣ без умедленія на отвѣтъ предстати.

Издаде се изъ Конзісторіума у Сент-Андреи 1747. Септ. 12.“

Задатак ми је у овом свом извештају да говорим само о оним списовима, који су до сада чашем свету непознати били, и који објашњавају политички и правни положај нашег народа у Аустрији.

У тој цели износим овде оригинално писмо митрополита Павла Ненадовића, од 28 јуна 1763, писано Србима у јепархији будимској, које је од велике историјске важности, што у њему митрополит износи неку највишу резолуцију издату од Марије Терезије, у којој је изказана мисао поменуте царице, како она мишљаше о правном одношају српског народа према угарској краљевини.

„Павелъ Божіею милостію и т. д.

„. . . . . благопочтенимъ великимъ Вировомъ, Таначникомъ, и всѣмъ всякаго Званія и Состоянія въ Богоспасаемой Епархіи Будимской обрѣтающимъ ся Православнымъ Христіаномъ. . . . . .

„. . . . . Не оставляемъ Христолюбіамъ вашимъ въ слухъ и извѣстіе обявити, како всевисочайше помянутое ихъ Цес. крал. Апост. величество непреломную славнаго Народа нашего вѣрность и добрыя службы похвалити, и въ Милости признати, а въ знакъ таковаго всемилостивѣйшаго Признанія на наше въ трехъ Главныхъ особитих Многихъ всемирнѣйшихъ Промеморіахъ донешене, у законъ Привилегіахъ и Привилегіалнихъ свободахъ твориме Теготе, и на те тужбе и за отвраштеніе тѣхъ прошеній Благоутробнѣйше слѣдующтая резолвирати изволили, да:

„1. Народ Наш Привилегіє и Свободе своє ѡт величества Милости и врховне власти краля полꙋчилъ. и такѡ дѣла истога Народа Нашегѡ не надлеже к Діетамъ кралевства, но и кралевскомꙋ всевисочайшемꙋ Тронꙋ, под коега заштиштеніємъ Народ безбѣднѡ сахранень естъ; да

„2. Привилегіе и свободе Народа, како є прошеніє ѡ томъ было, діеталнымъ кралевства Мажарскагѡ Артикуламъ нарочито въчленити или инартикꙋлирати ніє никогда потребно было, нити за сад потребно есть, понеже сꙋ оне Привилегіе ѡд дворне кралевске Мажарске канцеларіе експедиране и конфирмиране и еште сверху тогѡ, во всякоє излишество, под 16. Хеврꙋаріа 1715 лѣта Народꙋ изданныи Мандатꙋмъ Протекторіꙋмъ или Патентъ покровителныи за всегда траюштіи, тогда діетално собраннымъ Статомъ кралевине Хунгаріє, Хорватске, Далмаціє, и Славоніє како єдна на вѣкъ траяти имꙋшта наредба ѡбявленна бысть, да допꙋштенія свободе и Привилегіє Родꙋ и Народꙋ Расціанскомꙋ и єгѡ Архі Епископомъ или митрополитомъ и Епископомъ дослѣ Милостивѣйше дарованне всегда крѣпке, и благопріатне бꙋдꙋть и ѡстанꙋтъ, и оны противъ тегобъ и противъ всѣхъ возмꙋтителевъ чрезъ дикастеріє и Магістрате реченныхъ кралѣвстъ на прошеніє Народа или управителей и Официалѡвъ єгѡ крѣпкою Рꙋкою скоро заштиштают ся и ѡдбраняютъ. Тако аште ли бы Народъ, или кто инъ ѡт нихъ противъ семꙋ ꙋдрꙋчал се да имꙋт кралевскимъ дикастеріамъ и Магістратом и на послѣдакъ къ ихъ Цес. крал. Апостол. величаствꙋ прибѣгавати, ѡбаче съ изятіємъ, кад бы что Митрополита и Ємꙋ подчиненагѡ клера касало се, и Персонах и црковныхъ дѣлъ, въ коихъ оны свою Привилегіалнꙋ Іиштанцию имꙋтъ, и тогда бꙋдꙋть всевисочайше помянꙋтоє ихъ величаство по своємꙋ кралѣвскомъ обѣштанію ономꙋ покровителномꙋ Патентꙋ крѣпость дати.

„3. Што се народъ по диеталномъ Артікулу 46. лѣта 1741 страшіѡ ради свободе своего закона, то истіи Народь есть ѡд тога чрезъ ему дарованне Привилегіе сигурань, кое од ѡнога Артікула Народъ иземлютъ.

„Овай истіи начинъ есть и с духовномъ Јурісдикціомъ у кралевствах Хорватской, Далмаціи и Славоніи. А

„4. колико се по истомъ Артікулу недопуштенія спахилуке куповати дотичетъ, да оно запрештеніе у кралевини Хорватской добро куповати, не простире се на краишне Генераліе, и пакъ не на ине, изванъ Славоніискихъ кралевини Мажарской Інкорпориратихъ, комитате и вармеђе. И тако да можеть Народъ Ілирическіи познати, да на колико е безъ повреждения Права третіагѡ учинити се могло, ему прилика у Спахилуке се поставити допуштенна бысть. И да

„при сицевомъ вештей Состояніи само ѡд себе показует се, да се варають оны,кои из горѣреченне наредбе произходити мислеть или говорить, да Цркве, Торонѣ и Крстове воздвизати, въ градехъ и варошахъ закона дѣйствіе не допуштает се, Епіскопомъ и ѡд древнаго чрезъ Привилегіе потврђеннаго Обычая припадаюштіи приходи умаляют се, и свобода Свештенства их фамиліи и служителей тако удручает се, да оны къ службамъ и даннодаянію принуждают се, ѡт Мірскихъ властей арестуют се, вежутъ и біють и кадуцетете землне власти да ѡтимаютъ, и тѣлеса мртвыхъ Секвестрируют и затворают. Да

„5. Ихъ Цес. кр. Апост. величаство въ таковомъ призрѣніи рукоположеніе Нашых свештениковъ имуть, да оны ни коимъ образомь не будуть допустити, да свештенство Нашегѡ закона бојемъ трактирует се, и остро бы наказали свакв власть землянскв, коя би се усудила тѣлеса мртвых секвестрирати и под Шперь поставити. И да

„6. Ихъ цес. кр. величаство Нашегѡ Народа Юность из Школахъ изключати не намѣраютъ, из тогѡ всемило-

стивѣйше познати дають, да и ѡд самагѡ ихъ величества фѹндиранни Школѹ тако зовомѹ Пфланцшѹлъ многе ѡт нихъ примили есѹ.

„7. Колико се приманія Народа Нашегѡ у цехове и Магістрате дотичет, ѡстають ихъ величаство при ономъ, како є Єште у лѣтѹ 1752 междѹ кралѣвскомъ дворномъ Мажарскомъ канцеларіомъ и Ілирическомъ Хофдепѹтаціомъ уговоренно, и Єште у ономь лѣтѹ чрез кралѣвство пѹблициранно·

„8. Милитаре ѡт Промоціє у официіяхъ не изключати, ниже горше, но како ѡстале офицѣре и просте држати намѣраютъ ихъ величаство и всякагѡ по заслѹгамъ возмездити.

„9. Ради нашегѡ исповѣданія и закона на смртъ осѹжденныхь людей, есѹ их величество всемилостивѣйше дозволѣли: да се ѡсѹжденником не само въ Милитарскихъ, но и во всѣхъ мѣстах без изятіа чрезъ их закона Свештеника свештенная Таинства по ономъ начинѹ, како є кодъ Милитаровъ обичаи преподают се, и во врема къ семѹ преподаянію потребноє желѣза имъ снимают се, и не само въ Милитарских но и во всѣхъ прочіихъ мѣстахъ, гдѣ є дослѣ обыкновенно било, из Темници до мѣста Погѹбленія чрезъ своегѡ закона Свештеника провождают се и пратеть. А гдѣ то обикновенно было ніє, ондѣ при досадашнѣмъ обычаю да ѡстанетъ такѡ, да онаковаго ѡсужденика ѡд темнице Рімокатоліческіи свештеникъ од капіє Града или вароши пратить, и аште до ондѣ благоувѣтливо увѣштаніє не успѣетъ, тогда Нашегѡ закона Свештеник къ ѡсѹжденномѹ приступитъ, и ѡд капія до мѣста Погѹбленіа проводить. И сицева всевисочайша заповѣдъ под 15. Іюнія сего 1763 лѣта посланна чрезъ кралевскіи Локѹитененціалныи конзиліѹмъ и Банскѹ юрісдикцію по всемѹ кралевствѹ ѡгласити се нарежденна есть.

„10. За свободѹ Свештеническѹю и ѡд домовъ есѹ их цес. крал. Апост. величаство онѹ єште 1758 въ Предѣлехъ

Милитарскыхъ ѡглашенны всевисочайшы Резолюцію, ꙗко непремѣнцы оутврдити, и указомъ под 14. Февраріа Сегѡ 1763 лѣта чрез кралевски свой Локумтененціалныи конзиліумъ и Банскы юрісдикцію по всемы кралѣвстви чрез вармеђе и кралевске вароши публицирати устроили: да во всякомъ мѣсти поставленныи дѣиствителныи Попови купно со своими под єдним кровомъ и димомъ и во обштинѣ имѣнія живуштими сродниками (под коими обаче само оне фамиліє, коє с Попомъ во время рукоположенія Егѡ с'нимъ нераздѣлне ѡбрѣтоша ся, и ѡставят се, и послѣ въ сообштеніє имѣнія приступиша, разумѣвати се имуть) ѡд всякагѡ данодаянія, десетковъ и ѡсталихъ Налоговъ свободни ѡставет се, и да свободи овой чрезъ опредѣленіє нарочнагѡ нѣковгѡ числа въ лицахъ и имѣнія ѡсобахъ никаковы Прѣдѣли неполагают се, и непременителнѣ ѡставят се, всемилостивѣйше надеждтвуюште, да ни Мы ни весъ Нам подрученныи клеръ, что би Статы контрибуціоналному каковим либо образомъ умаленіє узруковало, предпріяти не будемъ.

„11. Ради наслѣдіа по Привилегіамъ Митрополіи и цркви припадаюштагѡ ѡд ѡстанковъ без Рода, Наслѣдниковъ и Тестамента умираюштихъ Нашегѡ закона людей Мірскых, єсы их цес. крал. Апост. величаство под 20. Іюнія сего 1763 лѣта сице резолвирати изволили: да на колико є Митрополітъ и єгѡ предецесори прежде Інкорпораціє въ трехъ ново Інкорпориратых Славоніискых вармеђах у уживанію Кадуцитетѡвъ Мірскых людей былъ, и въ напред въ томъ да содержит се, да єму что чрезъ Інкорпорацію не убавит се.

„12. Да бы Свештенницы Нашегѡ закона, што се их Персонахъ и црковных дѣла касаєтъ, предъ Мірске Судіє не позивали се, ни предстаяли, нити, аште бы что погрѣшили, чрезъ Мірске власти хватали се и Арестирали єсы всевисочайше повелѣли съ таковим Прилогомъ, да аште

которіи свештеникъ, что погрѣшив постигнетъ, црковной его власти абіе да предат се и овдѣ сѹдъ да пріимитъ.

„Которѹю всевисочайшѹю цес. крал. Резолѹцію во всѣх здѣ изчисленихъ Матеріахъ, Благоговѣйнствамъ и Христолюбіам вашимъ за ваше утѣшеніе, и потомъ управленіе, храненіе, вѣдомость, и дрѹгъ дрѹгѹ обстоятелнѣе изясненіе и обавленіе оглашуемъ, являемь, откриваемъ, и аште что въ тѣхъ далшаго височайшемѹ дворѹ доношенія достойно обряштете, писмено а обстоятелно од васъ извѣстити се ожидаемъ. . . . . .

Данно въ Бѹдимѣ 28 Јѹнія 1763 года.

Павелъ Ненадовиħь с. р.“

На 11 дана пре овога писма (17. јуна 1763) пише митрополит Ненадовиħ Будимцима како је горњи декрет на дан кнеза Лазара у Бечу потврђен. У овом писму прича, како је имао сјајну „Абшидъ-Аудіенцію“ и како су оба царска величанства (Марија Терезија и Јосиф) поздравили сав народ; али му (митрополиту) наложише: „да быхомъ старали се Емиграцію въ Народѣ Нашемъ обѹставити, а с дрѹге стране трѹдити се и прилѣжати державѹ царскѹ попѹлирати, и закона Нашего Людми од всѣхъ внѣшныхъ странъ населяти, за еже болшых всевисочайшихъ Милостей услѹжити ся, якоже изволише благоутробнѣйше обнадеждити, да како до селѣ доволныя знаки показали есѹ, въ напредъ такожде височайшія Милости показовати.“ Да жалосне милости бечких цесара, а још жалоснијег митрополита, поглавара српске цркве, који тако грозно и очигледно вара јадан народ који би принуђен, управо мучки протеран са свога огњишта, са земље крвљу својих отаца откупљене, а од кога, већ од исте неблагодарне царице протеривани, којој Срби сачуваше престо! Јадни митрополит говори народу о милости, а овамо сам он пише, како су га молили, да би обуставио емиграцију у

народу. Зар је због превелике милости царске бегао народ гомилама у туђинство? Ево јасног доказа, како су црквени поглавари варали народ. па зар да се још чудимо, што је наш народ, под таком владом и таким поглаварима пропадао? Добро још што га неје нестало коначно поред таке милости!

Узгред спомињем овде, како је била дуготрајна свеза неких одсељеника са својом старом отачбином, што су по неки задржали право на своје баштине и своја добра. Ово писмо и рад тога наводим овде да се види да су Турци били толерантнији према овим одбегшим поданицима, док бечка влада конфисковала сву земљу оних Срба, који су због Немачке и Мађарске Тираније одбегли у Русију.

Из тестамента неког Стеве Тодоровића види да су Вудинци још год. 1773 држали своја добра у старој отаџбини. Овај Стеван бејаше од 112 година, кад је писао ову наредбу, у којој вели да има 2 куће и дућане у Пожаревцу и воденицу на Млави.

Још на једно питање желим да одговорим у овом свом извештају, а то је: ко је сачувао веру и закон у нашем народу, што се у туђинску земљу одселио, да ли митрополити и владике или је сачувао народ? За сада не ћемо овде на то питање одговорити, већ ево износимо један документ, који ће место нас да говори:

„Высоко Преосвештенѣйшіи и високе Превосходителнѣшіи Господине Архиепископе.

Оче и Архи Пастирю Нашъ високо милостивѣйшіи!

„Коликъ и какъвъ Мы имѣемъ ревность и усердіе къ вѣры и законъ нашемъ, ето можете видѣти изъ и приложенія сего, которое Мы есмы представили Господину Вицешпанъ у Беркасовъ подъ истимъ датумомъ и от слова до слова, како годъ что у сей копіи къ вамъ посилаемой, такъ и у другой кодъ Насъ задержаваемой стоить.

„Мы убо ето писменно всемъ Свѣтъ на знаніе даемъ, да едно словце у нашъ святый законъ и вѣръ на

ново унести не пуштаемъ, нити пакъ едно словце отъ вѣры и закона нашего откинути допуштаемъ. Но отъ Слова до слова све ѡнако, како годь что смо примили отъ Пророкъ и Апостолъ, вселенскихъ Седмихъ Саборовъ, и отъ прочихъ Святыхъ и Богоносныхъ и умъ Христов имуштихъ Оцевъ, хоштемъ держати и Хранити и до втораго Христова пришествія, цѣло и Непоколебимо.

„Понеже знаемъ Ми совершенно, да су они Святыи Оцы хотѣли хотѣніе и волю человѣческую управляти по закону божію, а не законъ преправляти по своему хотѣнію, воли, и по страсти человѣческой. За то садъ не токмо Павелъ и Варнава, но и Ангелъ съ Небесе да бы намъ у нашъ святыи законъ и вѣру что новое кто приложилъ, или на противъ отложилъ, Мы не токмо что га не бы у томъ послушали, но во истину бы га іоште за то по оному великаго Апостола суду, и Анатемѣ предали. Павелъ Святыи Јеремитъ на све оне, кои законъ и вѣру на ново преправляютъ, говори: Но и еште Мы, рече: или Аггелъ съ небесе благовѣстить вамъ паче еже Благовѣстихомъ, Аннатема да будетъ! такожде и Оци Святыи на седмомъ вселенскомъ Саборѣ ѡпредѣленіе свое есу учинили, на све оне, кои паче ихъ мудрствовати по томъ будетъ, Иже сутъ у вѣры и закону Нашему, сице глаголюште; вся кромѣ церковнаго преданія и ученія и изображенія Святихъ и богонаметныхъ Отецъ, обновляемая или по семъ Содѣяная, Анатема.

„Садъ просимъ ваше високо превосходителство! Положити изволте ове две сектенціе на правое мѣрило зрѣлога вашегѡ расужденія, и смотрите что сте съ новимъ календаромъ у Карловци учинили. Гдѣ суть они ваши страшніи Юраменти, что ихъ полажете публично предъ богомъ и пред народомъ ѡбѣштаваете се ни у чему не ѡтступити ѡтъ предѣловъ Оцевъ святыхъ на седмихъ вселенскихъ и на девять помѣстнихъ бивших

Соборахъ, и вѣрꙋ православно-восточнꙋю утвердивших и намъ предавшихъ.

„Зато знайте ваше високо Превосходителство! Мы ужасно боѣи се оных страшнихъ Громовъ вышше наведеныхъ. Мы себе ни на лево ни на десно наклонити не попꙋштаваемъ но у Овой истой нашей вѣры и законꙋ, у коме смо се родили, крестили, Христа и Бога познали, тѣла же и крове искꙋпителя нашего причастити ся сподобили, и причаштати ся непрестано бꙋдемъ, у той истой Святой церкви и исповѣданію нашемъ отъ рода въ родъ и до последнейше каплѣ крови наше во вѣки жити и умирати бꙋдемо.

„Ово исто желимо. И ако бы нꙋжда требовала и была бы воля божія, то за овꙋ Святꙋю и пренепоручную нашꙋ вѣрꙋ и законъ и за обряди благочестивія и Християнския Єго, Мы вси єдинодꙋшно женами и дѣтми нашими готовы есмы ꙗко овцы на заколеніе, а кровъ нашꙋ неповинꙋю отъ рꙋкъ вашихъ Архиепископихъ в денъ страшнаго сꙋда да ваиштетъ и да отмститъ.

„Бꙋдꙋчи да се могло то уклонити отъ Насъ, была є всеобштая наша воля у рꙋкама вашима. Зато, ако сте ради да не бꙋдете во причтꙋ и въ клятвꙋ вѣко вѣчнꙋ у Народꙋ и ꙋ Нашой Церкви, не жалите нинѣ ни трꙋда ни новаца, свакји страхъ и боязнъ отложивше, ѡ вашей и о нашихъ дꙋшахъ попеченіе воспримите. Бога умолите, Царя умилосердите, и весъ Авгꙋстѣйшіи домъ Австрискіи на Милост склоните, миръ и покой у вѣры и ꙋ законꙋ испросите, правици Намъ старе отъ слова до слова с новимъ потвержденіемъ возратите: А вся сія и симъ подобная, много заслꙋженная наша обште Народная всесовершенная вѣрность съ ползою Отачаства согласаемая, можетъ легко ко благомꙋ концꙋ све привести. Само, ако ваше високо Преѡсвштенство, превосходителство, ѡблечете се во вѣрꙋ Давидовꙋ и Павловꙋ: вся могꙋ ѡ укрепляюштемъ мя Јисꙋсѣ

Христѣ, и Богомъ моимъ преиде стѣне! А по извѣштенји вашемъ, да сте вы доволны съ предложеніями овими нашими, то хоштемъ и мы онда иначе прибавити ся за должностъ Христіянскую отъ коехъ никогда и отступити ради. Въ прочемъ есмы и будемъ вашего високо-Превосходителства все Нижайшіи раби и богомолци вси во Обществѣ будимской (М. П.) Въ Будимѣ дне 24. Ноемврія 1778.“

Са овим писмом стоји у свези и ово друго писмо, које овде саопштавамо, и које по оригиналу овако гласи:

„Високо Благо Почтенно-Родныи Господинъ Віцешпанъ особито Нашъ Благодѣтелю високо Милостивѣјшјіи.

„Послѣ Бога и ихъ Цесаро кралѣвскаго Апостолическаго Величества Мы другога не имѣемъ прибѣжишта и покровителства найболѣга у свакой Нашой нужди и прилицѣ и неволи, кромѣ вашего господства. Зато исто мы сви и мало и велико, и мушко и женско со овимъ малимъ велико жалостнымъ и плачевнимъ молителнимъ листомъ прибѣгаючи под крило природна ми Вашега Благоутробія и правдолюбія, единодушно слѣдующтую нашу тужбу и прошеніе у нѣдра правдолюбиве Ваше Милости предлажемо и молимо препокорнѣйше, да бы ваше господство премилостиво, не само драговолно ово наше прошеніе и тужбу прочитати благоизволило, но да бы и у Самому Оригиналу ово исто наше предложеніе, и самому ихъ Цесаро кралѣвскому и Апостолическому Величеству, како ти благоутробнѣйшей превисоко милостивѣйшей и отъ природы правдолюбнѣйшей Нашей Матери кралицы, такоѣер и нѣговоме Цесаро кралѣвскому Величеству, као ти Царю и Господину нашему земледержавному, отъ всѣхъ Насъ каконо ти отъ вѣрнѣйшихъ Своихъ подайниковъ, послати и препоручити и милост вѣрнѣйшим Своимъ подайникомъ испросити не заборавили.

„Знамо Мы премилостивыи Господине, да новы календаръ имате вы у рукахъ вашихъ, кога су у

Карловци тайно без народа, наше владике и митрополіть начинили, и отъ имена карловачкога Синода у Народъ чрезъ Протопрезвитере пустили, и наше Светитеље Многе а най паче Србске у томъ календару касирали, а тому би се и сами неразумныи чловѣкъ могао досѣтити, куда то иде. Будучи да и у Регуламенту явно стои, да отъ 8-мъ до 11 часовъ морамо све Рімокатоличке Светце окромъ она 4 велика празновати. Друго пакъ, что се нѣколико светаца Србскіи оставили между праздниками, али нису хотѣли у календару именовати, да су Србски, то є чисто явно, да би наша деца мало по мало не знала и да би не вѣровала, да смо Мы имали отъ свога рода и племенна святе и Богоугодне Люде кадгодъ. А нама наши святцы не суть за касиранѣ ни за отметъ, зашто Мы отъ Нихъ не имамо штете у нашой радни, него іоште Бога чрезъ нихъ Славеште, осећамо благословеніе великую милостъ божію у свачему на нами.

„Такожде онай мали Катихисисъ, что є начиненъ и дат, да се наша деца учат, све є оставио оне главнѣйше пунктове, кои и вѣру и законъ наш утверждаваютъ, и о нима нічто не споминѣ. Као и оно у Банату что чуемо и слишимо, да є нѣкакво ново Азъ, буке, србское измишлено и дато; да се наша Србска деца учать, а еште чуемо и то, да више имаде у нѣму слова чиютскіи него ли Сербскіи. Къ тому и то еште, что пресветла Регімента, кои нашу децу нагонитъ у Немачку школу, да се учатъ, сутра можетъ и пресвѣтла вармеђа силою просту нашу децу одгонитъ у Немачку Школу, да се учать язику немачку, кои іоште ни своего добре язика не знаютъ. Све су ово зли и несрећни знаци ради наше вере и закона.

„Такожде каконо ти и права ова нова Монастирска что су нинѣ начинѣна, и даю се Монастирцемъ, коя пра-

вила за остроту свою ништа више добра не ће учинити, него што ће у краткому времену све Монастире опустити, како что се и почело опустошавати. Од Гергетега, Старо Хопово, Стари Ѩзакъ, Мала Реметица, Петковача, Ѣивша обѣда, и прочія Монастири старинскіи по другіихъ мѣстахъ епархіалнихъ, гдѣ су до садъ Служили и пояли и славили имя божіе Свештеници, туде нинѣ поют врабци и безчесте трапези господин и олтари божія! коя ствар никому ніе на файду него єдиному бѣсу потѣшеніе, онь се ту славит, гдѣ се Богъ безчестит или се не славить. А особито неговая дика ово, когда онъ видитъ, да Хрістіани и тайно и явно гоненіе и мученіе у вѣри, закону и у правицах своихъ крвлю, имѣніемъ Своимъ заслуженимъ ноште дневно терпять и страдають. Синагоги чивутскіи по всѣхъ мѣстахъ созидати и правити позволяют ся, где Хрістосъ Хвлит ся и безчестит ся, а цркви Хрістіянскія не позволяются правити, но и затворяются, гдѣ Хрістос за всегда Славится. Како всему свету видно, тако и вашему пресвѣтлому господству єсть ово очень добро познато. Что пресвѣтл. наша Мати Царица (Тереза) у Бечу Јулія 4-ог 1743 лѣта, потврждаваюћи све оне од Слова до слова превилегіе, кое су нам Преславніи и блаженопочившіи они Јмператори Рімскі: Леополдъ, Јосиф, Каролъ за вѣрнѣйше наше заслуги дали, нама она тадай у превелегіахъ наших оваки записала и пожаловала: „Донелѣ же родъ и родъ сей Расіянскіи Илиро-Сербскіи въ непоколебимой къ намъ и Августному дому нашему Австріискому вѣрности и благоговѣніи пребудет, до толѣ и вся предположения Привелегіи' преимуштества, Свобода, Милости, допуштенія и права спокойно, и кромѣ всякаго стушенія и предпятствія уживати, радовати ся и ползовати ся да можеть.

„По овому истому Пункту все Милостивнѣйше нама оглашеному, ми смо и били и есмо и бити хоштемо од рода въ родъ вѣрни послушни и благовѣнніи Августнѣйше дому

Австрискомъ, до найпоследнѣйше капли крви наше воздати хоштемо всегда, коя съ кесарева кесареви, а коя съ божія богови. Богъ садъ всесилніи, всемогъштніи и праведніи нека сѫдитъ междѫ нами и междѫ онима, кои се постарали и нови Регѫламентъ начинили и привилегіе наше с нимъ покосили. Да ми сад цркве наше како нове правити, тако и старе поправляти без питања и допѫштеня никако не можемо, єдиног свештеника на сто домова да имамо, а наше слѫжби и правила по древнѣйшемѫ обичаю наше вѣры и закона єдва и три свештеника отправляють. Дрѫге пак свештенике, коима смо ми каѫцию дали и всю тяжесть домовъ ихъ на себе ѫзели, сад на скоро и под данак и под све друге мирске слѫжбе силою подлаже, а под мирскѫю власть, умалени десетки и кадѫцитети на дрѫгѫ страну од Нашихъ Црквей уклонѣни, обичай наш древни, благіи и и Христіянскіи мало по мало угашаваются, прошевине и Милостине нашимъ калѫгеромъ забранает ся, а на мѣсто нашихъ, то нинѣ не само по вашари, но и по домови нашимъ Фратори идѫть и милостиню од нашихъ собирають и кѫпять Погребенія Мертвихъ при Црквахъ и опѣла у Цркви, по нашемѫ Христіанскомѫ обичаю, сад се не допѫшта, но у домѫ да се тѣло опое, и ѫ сандѫкъ закѫеть, и извань мѣста да се погребе, како но ти тѣло ѫзическо а не Христіянско; книги намь се наше од нашихь єдиновѣрнихъ кѫповати забраняють, а ми смо наше книге и до садъ преко толико година од нашихъ єдиновѣрнихъ, од кѫда смо годъ могли прежде добити, кѫповали, а и с ними се слѫжили, а свагда ѫ непоколебимой и ненарушимой вѣрности у овоме Царствѫ пребивали. А садъ на неоплаканѫ нашѫ жалость и совѣсти наше смѫштеніе, да ми морамо уніятске бечке книге кѫповати и како себе тако и дѣти наша сметеномѫ и Лицемерномѫ законѫ мало по мало да приобѫчавамо. Учителіе од своє вѣре од свога закона и од свога ѫзика Своей дѣци да не смемо из Росіе къ

себѣ проводити ни примати. И добра на конецъ никаква у овомъ Хрістіанскомъ Царствѣ намъ себе такъ и потомствѣ нашемъ никакъ не можем имѣти, ниже кѣповати, за кое смо царство и за не оцѣненнѣю користь нѣговѣ крвцѣ нашѣ ово на Тѣрчинѣ ово на ребелиантахъ кралевскихъ, ово на Францѣзахъ, ово же на Баварѣ, и на Прѣсѣ, нештадно како водѣ рѣчнѣю проливали, а и имѣніем и онда и данасъ и въ вѣки служити вѣрнѣйше будемъ. Ако ли сѣ ово наше владике и Митрополит тайно у Карловци съ цесаро кралевскимъ комисарима сашили и уредили, мислечи, да хоштемъ и Ми съ нима у какавъ дрѣгіи законъ превѣћи се, и съ Нашимъ благочестивимъ закономъ како и Они без божно и безсовѣстно играти се, тога нити они нити дрѣги ткогодъ од насъ, макар тко онъ былъ, да се не нада. Ми у коіой смо се вѣры и законѣ родили и вѣрніи Богѣ и Царю всегда были, у той вѣри и законѣ хоштемъ и желимъ и второе Хрістово Пришествіе дочекати. А тѣ ћемо питати пророки, Апостоле, Седмовселенске Собори, и все знатнѣйше свете наше учителіе, а наипаче Јоанна Богослова пред самимъ законодавцемъ Хрістомъ (а сав свѣтъ нека слѣша, ако ми чтогодь фалишно имали бѣдемо у нашой вѣры и законѣ?) За что сѣ Они насъ преварили и нисѣ намъ добръ и правъ законъ дали и показали? А до того времене, ако бѣдне воля божія и сила од когъ годъ; то ми найпре Младенце наше на жертвѣ како Витлеемъ 14.000 Мачѣ Іродовѣ, а по том Самих себе со женами и дрѣгимъ остаткомъ нашехъ дѣтей на всесоженіе, како что є древлѣ Црковъ двѣ тмѣ своих Мѣчениковъ Максіміановѣ огню предала, предати готови есми. А од вѣри и закона нашего єдно словце одкинѣти, нити пакъ новое что припѣстити можем. Зачто, кой чловѣкъ ніє вѣран свойой вѣри и законѣ, то како ће он бити вѣрань Царствѣ и Царю Своемѣ.

„Просимо дакле и паки по дрѣги пѣть все смиренѣйше Пресветлое господство ваше, да бисте Бога ради, свое

души ради и царева ради здравіа и Спасенія, ово наше все Смиреннѣйшее и препокорнѣишее прошеніе и моленіе праведное, праведно Царскому двору доложили и препоруку онакову дали покраи ове тужбе Наше, коя би могла Серца наша исцѣлити, страхъ изъ душа и Совѣсти наше истерати, правице наше све од слова до слова по превелегијално потврдити и всю Слободу древнюю нашу опѣтъ нам натрагъ повратити и дати. А новине насъ ради баш несрећне ове все касирати и Монашески чинъ уничтожити.

„Кое ми без всякаго сумненія надѣючи ся на нашу всегдашнюю вѣрност и правду од Бога и од ихъ Цесаро крал. и Апост. величаство, како од благоутробнѣйшихъ и правдо Любивѣйшихъ Царей Нашихъ Милость и утѣшеніе всесовершеное во всѣхъ Мислим и желимъ получити.“

(Долази потпис: „все Покорнѣйшее Обштество цѣлое. Въ Будимѣ дне 24. Ноем. 1788.“)

Даље саопштавам преставку сабора карловачког од $\frac{11}{22}$ Јуна 1781. год. Цару Јосифу II.

Овај акт је веома важан, што се у њему без околишења исказује цару, са чега је наш народ у таквом жалосном стању зачамио.

(Ево у изводу најважније место гласи овако:

„Најмилостивији Владаоче! Обично представљају Српски Народ, као ону врсту подајника вашег величаства, у чијим срцама је урезана верна изворна слика наших Праотаца, а то је Јунаштво и верност. Но се увукоше злоупотребе, ограничења и Предрасуде, под којима Народ као окован мораше стењати и уздисати. То су жалосни Узроци, који мораше Народни дух у својој клици задавати и спречити, да се овај неразвије, да често нити себи, нити држави од Користи буде. Да би пак све ове препреке, које су и самој држави од штете, одклонили, то су Српски Клир и Народ једногласно закључили, да

сачине важан План, по коме би су могли са свима верним Поданицима устркивати у корисним службама.) и т. д.

Ево оновремени превод предлога, о ком је говор у претходном меморандуму, који је по нарочитој саборској депутацији поднесен цару Јосифу II. у име народа:

„Все покорнѣише Предложеніе вѣрно-поданѣйшепъ Іллирическогъ Народа ради бѹдѹштегъ Опредѣленія илити Состоянія егѡ:

„Цѣлогъ вѣрно покорнѣйшегъ Іллирическогъ Народа єдиногласно и непремѣнно єсть желаніе себе на Попеченіе своєгъ краля са свим ослонити, невезаюћи себе само на онѹю Пользѹ, коя бы из старих документовъ, илити доказателствахъ, као удержана произнѣи могла; будѹћи, да ніє могѹће, да старіи Документи онако удоволствено Промишленѣ у себе содержати могѹтъ, како что може земледржавніи Отацъ на свакіи Начинъ постарати се, и свагдаръ о томъ трѹдити се. Онъ хоће, да свакі подъ доволнымъ Покровителствомъ обште и приватно сигѹранъ, од обштыхъ благодѣяніахъ по правичномъ равенствѹ участникъ буде, и да никаковогъ разбора или Ізятія међу Граждани своГъ Царства нема, развѣ добродѣтелеи и Порока.

„Но будући, да овай Іллирически Народъ са уставлѣніемъ кралѣвства Мачарскогъ тако є заплетенъ, да онъ несамо все обштѹ Правицѹ себе ослонити не може, хотя бы онъ и радъ быо крайнѹ у том Пробу одержати: Слѣдовательно, ако онъ онде свою битность застѹпити хоће, то онъ достовѣрна показателства произнесе.

„Ізлишно бы было себе на онѹ Правицѹ, кою є овай Народ у Мачарскомъ кралѣвствѹ себе у стара времена, бранеѣи Сигѹрность кралѣвства, придобно; будѹћи да є оно и кромъ тога, у Лѣту 1690 и 1691, чрезъ Краля Леополда Првогъ обновлѣна, а и после чрезъ све нѣгове Потомке потврждена.

„Кад се дакле све особне части оныхъ обновленнихъ Правахъ добро промотре, то онда цѣло нѣгово сѫштество слива се у два главна предмѣта Како.

„1. На Право держаніе закона, кои Народ исповеда.

„2. На обдержаніе моралногъ Тѣла, кое овай Народъ совокѫпно сочинява.

„Что се Закона и цркве тиче, то є она веѣ после кадъ различне у гоненію закона буре и волненія претрпио под незабвеннимъ всесветлейшаго Аустрискаго двора заштитеніемъ, чрезъ уведенѫ Толеранцію, у сигѫрно Пристаниште достигла.

„На противъ того обстоятелства прошлихъ времена таковѫ Содѣйствовала, да морално тѣло овог Народа више разоренію нежели битности сада уподобити се може; бѫдѣи да є за бытность нѣговѫ онако, како сама Наравъ вешти изискѫе, собствену часть землѣ, илити Територіѫмъ определити, и за єже уживати таковіи собственны Магистратъ у Привилегіахъ обештанъ, но нигда то обештаніе ніє исполнено было. Зато є Ілирически Народъ Мачарскомъ кралѣвству свагдаръ како Тѫѣин био, нити є при законноположителной власти Гласъ и вотѫмъ имао. И отѫда є слѣдовало, да сѫ се закони или устави овога Царства чисто на убитакъ овога Народа обраштавали, премъ да по самомъ основателномъ уставѫ овога кралѣвства Народъ овай, кои никадъ при обрани того, и произведеніе на величинѫ илити Нараштай исключенъ біо. Но да іоште при свакой Прилици єго употреблявали, праведнѣйшѫ Претензію на то чинити могао.

„Ово пагѫбно Теченіе за Народъ и Народно тѣло, толико є више силно било, что оно кодъ самогъ земледержца никаквое застѫпленіе онако, како что бы требало, ніє имао меѣѫ тимъ то онога времена обстоятелствамъ преписати мора, да овомѫ Народѫ скоро невозможно є по учинѣннимъ заслѫгамъ и привилегиалним несѫмнителнимъ Правамъ, на

други Начинъ помоћи, развѣ докле се нѣмъ по явномъ Содержанію Привилегіахъ собственна часть зѣмлѣ или Територіумъ неизсѣче.

„Увѣренъ есть Народъ, да онъ то тражити може, будући, да то за бытность нѣговъ нужно; а и на такви исти конецъ ему и обештано было; кромѣ того ово Предложеніе ніе не возможно, нити е чуждим убытством спрегнуто. Понеже Мачарском кралю Право пристои и приватнимъ, а колми паче заслуженому Народу землѣ или Територія у онихъ Предѣлехъ даровати, коя си скупа со Аустрискимъ и Сербским оружіемъ предобіенни, и гдѣ и кромъ тога старе Претензіе Мачара никаково мѣсто имати немогутъ. Въ прочемъ ни все обштему Спасенію противно быти не може; будући да Народъ ту само онако управленіе уведено видити желі, кое концу нашего све обштаго Гражданскаго Содружества совршено соотвѣтствовати и сходно быти иматъ. Но будући да не само весма знатна часть овога Народа подъ Правителством Мачарскогъ кралѣвства ради своихъ Привилегіалнихъ Притяжаніяхъ илити Імѣніяхъ заостати мора; но и еште в' милитарскихъ Предѣлахъ находи се, при томъ и то найважніе есть, да бы обе ове части такоѣеръ уживанѣ Обштихъ Привилегіахъ обдержати могле; за то бы се Іхъ величеству по свякой поданости представити хтѣло; да

„1. Народу овому дарованна Привилегіа всемилостивѣйше потвердити се, сходно тым Привилегіама еданъ Територіумъ за Народа бытность, то есть конзистенцію основати и ради управленіа всѣхъ дѣлъ предѣла, и равно ради заступленія Народа, нѣговихъ обштыхъ Правахъ, и руководства всѣхъ, како Народа, тако во обште и Его закона или Цркве по всих касаюштих ся Предмѣтовъ собственныи Магістратъ, кодъ все-височайшего двора купно с нуждними своми подчинѣнними Надлежателствами постояно постави се и на Послѣдакъ Народни Союзъ с духовнимъ, Провинціалнимъ и милитарскимъ штатемъ по начину до садъ обыкно-

венныхъ Изборахъ, гдѣ бы сирѣчъ то Нѹжда изискавала, одержи се.

„2. Свободно и пѹблично упражненіе Греческаго неунитскога закона по всих наслѣднихъ земляхъ за законнѹ образно да се обави и призна; слѣдователно членомъ закона тога, гдѣ год се они посадили, ради закона да се никаква Припѣтствія чинити нема, свакъ у законенихъ различитихъ Провинціахъ происходяште гражданская благодѣянія на Подобіе другихъ по правичной мѣри, онако како что се пѹбличнимъ Тяготамъ подложити уживати мораю. К томѹ по заслѹги, достоинствѣ, по чести и званія да учасници быти могѹтъ. На конецъ тай, да бы ради дѣиствителніегъ заштиштенія и ради тога достовѣрне сигурности, и наблюденіемъ по уставити свакe Правице взискѹемихъ формалитетовъ провиѣене (Сигѹрность) учинила се.

„3. да се Народна краиничка Милиція кѹпно с банатскима регементама подъ Ховкриксратовимъ Правленіемъ остави, и кад би у коегоѣеръ време двора Інтересъ изискавао, да се ове Милиціе Граничке у провинціалное состояніе премени, да се они онде Мачарском паорскоме состоянію не подчине, него да се сходно своимъ заслѹгам уредбоу утѣше.“

У једном акту који сам напоменуо у свом ланском извештају, говори се о грађењу саборне цркве у Београду. У другом акту, од 1-ог Августа 1776, који овде у препису саопштавам, моли се митрополит Виѣентија Јовановић архијепископу велико новогородском и велико руском да својим упливом изради помоћ од руске царице Ане на зидање саборне цркве у Београду, на подизање школа, и да царица прими светске људе у војну академију, а свештенике у манастирске академије. Исто тако моли, да пошаље царица школске и црквене књиге и одежде.

„Преѡсвештенейши и премѹштесъвенейши господинъ архиепископъ велико новогородски и велико рѹски намь въ святемъ дѹсѣ милостиввейши ѡтец и благодетель.

Понеже бившим многолѣтних и различних разорениям утѣснѣно отачество наше въ таковую ништетъ достигло, да всачаским непогодам окружени, наукъ и друканю (печатьу) имети многих ради препинателей неполучихом поизволенія, аште и многажди. просихом, неимѣемъ чимъ содржати. И саборніи цркви белиградскии одавна начавши саздати, всечаски къ съвршению неимѣемъ чимъ привести, къ созиданию же и утешению школному конечно неимѣемъ иждивениа.

Народ же нашъ видиште по вси дни неучениа ради злѣйшему неблагополучеию въ падаюшти, того ради по длжности нашей пастирской прочими архиереи намъ саслужителними, никоего прибежишта въ нуждахь наших имеюште, кромѣ Бога и благочестивейшаго государства его императорскому всепресветлейшему величеству, да по превисокой къ народу нашему своей матернѣй милости елико болше возможно будетъ учениковъ мирскаго чина рода нашего, въ росиского государства училиштах, а наипаче во академи Санъ-петрбурской и шлахетском кадетском корпусѣ, благоволит содржати своим императорским иждивением. Подобне же и духовнаго чина люди наше въ тое благочестивое государство учениа ради приходиштиа, благоволимъ еи императорское величество и светлейши правителствуюшти синодъ повелити во училиштниа монастири примати и въ нуждних къ прикормлению непризирати, такожде и жалование въ днех блаженниа и вечно достоиниа памяти перваго императора учителем народа нашего славено латинскому гречаскому определенное, до нине неизданно, и въ будуштии времени слѣдуюштее, книгами школними, црковними, гражданскими, и ризами црковними, еи императорское величаство издавати да изволитъ намъ всемилостивѣйше повелит, и сие всенижайшее прошение наше еи императорское все пресветлейшее величаство жалователную граматою съ приложеними печати и своиа собственниа руки подписаниемъ

в нашую болшую надежду всемилостивѣйше да благоволить укрѣпити всенижайшее просимь, и всовершению цркви бѣлградским и созиданию школномь по превисокой своей императорской милости да изволить нам дати рукопомошти. Ваше же преосвештенство смирено молимъ такоже и до нинѣ православному нашему народу отечески благодѣтелствовало есть, тако и нинѣ да многомоштнимь вашимь ходатайствомъ и благодѣтанием сие всенижайшее прошение наше в совршение привести и дѣломь исплнити благоизволите, и от синовь нашего отечества тамо учения и иншихъ ради винь приходштих милостивнаго своего отечестви призрения да неотвраштаете умилнѣ молим.

Ми же сицевимь благодѣтанни и благоделствовани сушче, о долго-лѣтнѣмъ и благо-получнѣмь здрави и спасении вечномь, его императорско всепресветлейшаго величества и светлейшаго правителствующтаго синода, такожде и вашего преосвештенства всѣх благъ дателя вишу просити обьвезующтеся остаемь. В Карловци 1-ог Авг. 1736 года.

Вашег преосвештенства нашего во сятѣмъ дусѣ милостивейшаго отца и благодетела смиренни митрополить бѣлиградски всего народа архиепископь, его цесарскаго величества совѣтникь, смиренни богомолець. Виѣентие Јоанновичь. (М. П.) Кир Стефанъ Любобрать (Љубобратић брат Саватија). (М. П.) Никифоръ Стефановичь. Славониски. (М. П.) Вук Јсаковић обрштвойть майсторъ. (М. П.) Секула Витковић обркапетан. (М. П.) Јосифъ Монастерли обркапетан. (М. П.) Євтимие Витковић капетань. (М. П.) Хаци Гаврилъ Рашковић штотъ риктер белиградски, (варошки судац.) (М. П.) Стоянъ Вучковићь.

У Београду јамачно је било више цркава, једна је била или на Дунаву или на Сави, тек је зваху долна црква, као што читамо у тестаменти Марије Хаци Комненове (види бр. $\frac{1733}{1168}$ и $\frac{1735}{1370}$) „у белиградску долну цркву за свою душу 12 фор.“

И у Гроцкој било је бар две цркве, као што се види у другој тестаменти исте Марије Хаци Комненове. У другој тачки стоји „ѹ єдни цркви грочанскѹ 12 фор.“

Још у обе тестаменте налазимо легате, а на име.

„ѹ Винчи (Манастиру) за мою дѹшѹ 12 фор.

„ѹ Манастир Ресавѹ (Манасију) за мою душу 12 фор.

„ѹ Манастир Раиновац за мою дѹшѹ 12 фор.

Митрополит Мојсије завео је био у Београду основне и средње школе. У основним школама учили се ђаци читању и писању и рачунању, Штици, Буквару, Часловцу и Псалтиру и Катихизису, и црквеном појању. У средњим школама које је несрећни митрополит Виђентије у јежовитском духу организовао; учило се оно исто као и у католичким латинским школама.

На свршетку овог извештаја јављам Српском ученом друштву, да ми је на овом мом путу помогла Матица Српска. Ово је први случај, који овде радо бележим, да су оба научна друштва у Београду и Матица Српска у Новом Саду заједнички подпомогла научно истраживање грађе за историју српских одсељеника.

Једном и другом друштву благодарим за помоћ, коју су учинили не само мени но и свима оним српским писцима, који ће се користити са великом историчком грађом, што сам у два пута прикупио у Будиму. Мој дојакошњи рад на овом пољу науке, држим да неће смањити вољу и склоност обе учене дружине, да продуже започети рад истраживања грађе за српску прошлост.

У Београду у Новембру 1871 год.

ПРИНОС ЗА ГЕОГРАФИЈУ СРВИЈЕ

од

Драгашевића.

I.

Место приступа.

Нешто о хипсометрији.

1. Висине и низине на земљи од вајкада бијаху предметом за испитивање. Поглед на големе и простране планине вазда је у човека изазивао жељу да зна, колико је ово и оно брдо високо и које је међу њима највише. И сви образовани народи у новије доба признаше, каку велику корист јестаставна географија, топографија, геогнозија, климатологија, фитогеографија а тако и атмосферологија, — имају од тога, кад се зна висина брда, и и средња висина планина, а тако и подвис целе какве земље изнад мора.

И скоро у свима земљама у Европи оном скупом и дуготрајном триангулацијом определише се висине од многих брда, вароши и других места тако тачно, да се дивити мора сваки онај, који је мање познат са корацима данашње геометрије и механике. У Француској су опредељене висине не само појединих важнијих планина, брда и вароши, него и од места малених и неважних, — још у

почетку овога века, приликом триангулације за мерење подневка и упоредника. У Аустрији траје то мерење земљишта и опредељавање висина још од 1817.

2. У којој се мери ширила заузетост за познавањем земље своје, у тој је расла и потреба, да се знају висине и оних места, која као релијевност земље непадају јако у очи. А дотераност метеорологијских инструмената и методе за барометарско нивелање, учини, те и сиротнији испитивачи могу удесно и без великог трошка и дангубе да висине мере. Отуд као у натеч са свију страна учевни људи и обичне туристе паште се и журе, да изнесу што већи број опредељених надморских висина. И обично то бијаху вароши, села, планински врси, теснаци и превоји, извори и језера, чије се висине изнад мора тражаху сматрањем притиска и температуре ваздуха. Али барометарско мерење и практичном животу — при грађењу железних путова, обичних друмова канала и водовода, при рекогносцирању и снимању терена, — даје такве користи, какве се никојим другим начином мерења немогу тако брзо и тако јевтино да добију. Истина, у последње време много се писало о непоузданости барометарских резултата; ал ми овде потпуно пристајемо уз неуморног радина на јестаственим наукама, атинског астронома Јулија Шмита, који вели, да нема инструмента који неможе да даде лоших резултата. Признајемо, да барометарско мерење није довољно за детаљно нивелање каквог предела, и није толико поуздано, колико је нивелање геометријско, кад се тачно ради, а инструменат је добар; али за предходно нивелање, које се вазда чини при проучавању трасе каквог друма или гвозденог пута, особито у пределу брђанском, и за проучавање и снимање орографије у каквом пределу, Анероид је не само врло практичан инструменат, него и одвећ брза и јевтина дакле врло користна помоћ садашњим тражбинама.

О живном барометру, и о барометарском нивелању у опште, нећемо да говоримо с тога, што мислимо, да је то као познато, или бар овде је непотребно; ал хоћемо, и сматрамо као утутно да проговоримо штогод о томе, како се ради и шта је то

Метални барометар.

3. Кад је пре 25 година Инглез Видо изишао први са својим металним барометром: барометар анероид, онда су тај његов изналазак с највећом и најсрдачнијом добродошлицом поздравили сви они, који су и најмање штогод радили са обичним барометром.

Та видова идеја привукла је на себе пажњу свију физичара и механичара, и многи почеше у томе правцу да раде, да још боље дотерају тај нови инструменат, који већ по самом принципу врло много обећаваше. И године 1853 већ се појави Бурдон, о чијем барометру професор Хелчел вели, да је то само кварež видовог анероида, но који је и опет најпознатији. На том бурдоновом барометру[1]) особито је много радио, и велике испитне заслуге стекао поменути атински астроном Шмит.[2]) Пре 7 година изиђе барометар „холостерик“ од Нодета у Паризу, и то је мала поправка видовог анероида са скоро истим механизмом. Ми ћемо краткоће ради звати га анероидом, и њиме се данас служе скоро сви инцинири и географи. Па и ми смо радили њиме, те ћемо о њему коју опширније и рећи.

---

[1]) Опис овог барометра има и у физици Хеслер-Писковој.

[2]) Осим других његових списа, у којима се налази испитивање о том барометру спомињемо његово дело Beiträge zur physikalischen Geographie von Griechenland 1861.

Нодетов анероид.
(Baromêtre holostèrique).

4. Као живни, тако и метални барометар стоји на истоме принципу притиска ваздуха, само што је тамо употребљена жива, а овде метална пера, која подлеже томе утицају, те их притисак покреће.

Механизам овог пак анероида овакав је:

На плочи PQ има округласта као бешика TT', чија горња страна А начињена је таласасто, и сасвим је празна, т. ј. нема у њој ваздуха. Доња страна јој B на средини је укована ступцем C за плочу PQ. Бешика та има у средини кратак ступчић s, на коме је близу горњег краја четвртасто сечиво m од тврдог челика. Лево и десно од бешике има по ступчић б, између којих разапето је челично перо F, које је испод четвртастог сечива m, и непрестајно има ту тенденцију, да ступац s, а тим и горњу површину бешике горе издиже и гура. Томе на супрот стоји непрекидан притисак спољашњег ваздука код A, и по томе ступац s прудином пера F само се толико може горе да потисне, колико снага пера може у равнотежи да одржи притисак ваздуха, који је у правцу стрелице.

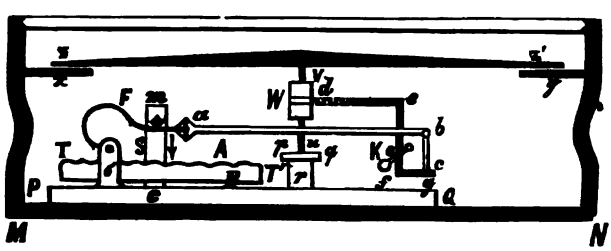

Ако је притисак ваздуха јачи, онда се горња површина бешике у A јаче притискује, тиме ступац s заједно са m дубље потискује, и одмах перо F јаче затеже. Кад је притисак слабији, то одмах површина горња од бешике тежи горе, а перо F вуче ступац s толико у вис, докле

тај слабији притисак ваздуха недође у равнотежу с овом прудином пера.

Из овога се види, да је код металних барометара ово перо онај чинилац, који притисак спољашњег ваздуха држи у равнотежи, те се скупља и отеже; а у живном барометру тај посао врши онај живни стуб.

Е сад само још ваља начинити неки механизам, који ће чинити, да се то покретање и споља може видети, те да такав инструменат буде правим барометром. И тај механизам ево у чему је:

Перо *F* на свом крају спојено је једном полугом *ab* и код *b* састављена је ова на лакат још једном мањом *bc*.

Ступац *r* (четврти на плочи *PQ*) носи плочицу *pq*, на којој стоји вертикална оса *uv*, која на средини има главчину *W*, а под врх држи казаљку *zz'*, која над скалом *xy* стоји. У овој маленој слици начињено је те се види, како је та вертикална оса осигурана, те да вазда остане вертикална.

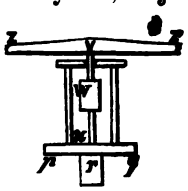

На главчини *W* има фине верижице *de* обавијене, које се даље према *e* прометну у жицу, и ту код *e* под правим углом савију до *f*. На тој полузи *ef* има код *o* хоризонатна оса, која је спојена с плочом *PQ*. Иста полуга опет под правим углом савије се код *f* у правцу ка *g*. Дакле *def* и *efg*, то су две лакатне полуге, које су непосредно спојене.

Крај *fg* увек се приљуби уз крај *c* од *bc*, јер га на то гони на оси *o* утврђено не еквилибровано тежиште *k*.

И сад цело то мете се у кутију *MN*, која је озго стаклетом покривена.

А цео апарат овако ради:

Кад је притисак ваздуха јак, онда се перо *F*, а с њим и полуга *abc* притискује доле. У том притисне крај

c полугу *fg*, која одмах измиче на лево и *ef* окреће се око осе *o*. Горњи крај *e* потискује се тиме на десно, па вуче и верижице *ed* па десно, због чега пак главчина *W* а с њом и казаљка *zz* окреће се такође у десно.

Кад је пак притисак мален, онда се перо *F* са *ab* и *bc* пење у вис, тежиште *k* такође притисне полугу *fg* у *c* и дакле и њу издиже. Због тога се *ef* опет мора да окрене, но при том *f* на десно а *e* на лево, и дакле се *e* главчини *W* приближи. Једно фино сахатно перо, које је око главчине *W* увијено, те је према верижицама *de* увек држи затегнуту, обавија при овоме олабављени део верижица опет око главчине, при чему и главчина и казаљка обрћу се на лево.

Притиском дакле ваздуха произведено нихање пера овај механизам спроводи на казаљку, те да можемо видети. Но нетреба мислити, да је кретање казаљке равно нихању пера, т. ј. да се казаљка онолико помери лево и десно, за колико се перо подигне и спусти. Перо је мало, и његово кретање тешко да би голим оком упазити могли. Него је механизам за казаљку тако намештен и увећан, да се покрет пера на казаљки види увећан за 600 или 800 пута.

5. Но не само притисак ваздуха, већ и промена топлоте има утицаја на стање барометра. У опште овај топлотни утицај показује се у истоме смислу, као и притисак ваздуха, т. ј. као год што већи притисак ваздуха показује на барометровој скали већи број милиметара (или линија), тако исто и већа топлота износи више милиметара.

С тога се свако читање барометра мора да исправи тим утицајем, што и зовемо топлотном исправком.

Ова исправка палази се, кад при истом притиску ваздуха мењамо топлоту од 2 да 2 степена, па бележимо стање, које барометар тада добија, и после интерполацијом налазимо и за оне степене који су у среди.

6. Али како механичари нису кадри, да све делове инструмента начине математички тачно, и у сваког инструмента математички једнако, то не само да се казаљка при сразмерном мењању топлоте, некреће сразмерно и једнако код сваког инструмента, него та казаљка неказује једнаку сразмеру код сваког инструмента ни од притиска ваздушног. С тога се мора и топлотна исправка, и исправка због неједнаког стања појединог барометра, тражити по себице за сваки егземплар инструмента.

Ми се нећемо да упуштамо у тражење тих исправака прво с тога, што се оне обично дају уз инструменат,[1]) кад га купујемо; а друго с тога, што то неби могли овде ни чинити, почем у земљи нашој још немамо ни један пажљиво испитан живни барометар, који би нам служио као нормални.

7. Осим ових поправака, има још две, које улазе у рачун при мерењу надморских висина барометром у опште. Једна долази од различне тежине на разној даљини од средишта земског, дакле стоји до надморске висине места, за које ту висину тражимо; а друга долази од сфероидности земске, дакле стоји до полутарске даљине тога места. Но обе ове поправке врло су незнатне, и имају важине тек при великим висинама, на прилику при хималајским планинама, а неопажају се при висинама, са којима би се ми имали бавити.

8. Тако поправка због тежине, која је на вишим местима мања, него на нижим, дакле која стоји до надморске висине места, била би за Београд једва 0·00002,[2])

---

[1]) Оптичар Најхефер у Бечу уз инструменте из своје фабрике даје ове исправке сваку за себе; а оптичар Фајгелшток даје обе у једној таблици. Но има их, који уз инструменат недају никакве исправке, и то неваља.

[2]) Овај којефицијенат добива се, кад се нађена висина подели са полупречником земље, т. ј. $\frac{H}{r} = \frac{H}{6366620}$.

јер Београд није ни 100^{m} изнад мора. Кад би је хтели узимати у рачун, онда би барометром добивену висину, овим коефицијентом помножили, и производ нађеној висини додали, те би поправљену висину добили. Ако би на прилику за Београд нађена висина била 63·71 онда 63·71 $\times$ 0·00002 = 0·0012742 ваља додати уз 63·71, при чему видимо, да би тек у трећем десетном месту вишка било, а и то чини само 1 милиметар.

9. Поправка због полутарске даљине показала би у пределима око обрта и полутара можда и 10 пута већег утицаја, али и то није ништа од значаја за омање висине (јер би им величина била тек од 1 сантиметра); а за Београд, који има непуно 45° полутарске даљине коефицијенат је тај = *O*. Где би био од утицаја, ту би се с њиме овако радило. Нађену висину множили би њиме и производ за полутарске даљине од полутара до 45° додавали, а од 45° до обрта одузимали, од нађене висине.[1])

10. Но и нормални барометар непоказује један исти број милиметара при морској површини на свакоме месту. Тако средње стање на *O* сведеног барометра, износило би више милиметара око обрта, него око полутара, на самоме мору, или другим речма, средње стање барометра на средоземском мору износи мање милиметара (или линија), него на мору блатноме. Ова таблица нека послужи као на О сведено средње стање барометра у висини мора на разним полутарским даљинама.

---

[1]) Овај коефицијенат добива се обрасцем 0·0026 cos. 2 φ.

ПОЛУТАРСКА ДАЉИНА У СТЕПЕНИМА	БАРОМЕТАР У МИЛИМЕТРИМА	Примедба.
0	760·48	Сва места, где на означеној полутарској даљини стање барометра показује већи број милиметара, него у овој таблици, она су испод, а где мањи, она су изнад мора.
10	760·86	
20	760·94	
30	761·39	
40	761·77	
45	762·00	
50	762·23	
60	762·61	
70	762·91	
80	763·22	
90	763·37	

Мерење висина и нивелање анероидом.

11. Још пре 222 године упазио је Паскал, да је живни стуб у барометру нижи на брду, него доле. Кад је доцније на основу маријотовог закона, Делук поставио правило за барометарско мерење висина: да густина ваздуха оздо на више опада у геометријској размери, а њихове висине расту у аритметичкој, онда је Халеј први саставио образац за барометарско мерење висина, који је Лаплас поправио, а Рамонд још и преобразио. Осим тога, Лаплас је показао и одношаје, који стоје између барометарских стања на два места, и између висинске разлике тих места над морем, па је извео правило, да густина ваздуха, у оном дêлу атмосфере, где оба места леже, оздо на више опада у геометријској, а топлота његова у аритметичкој размери. Према томе ово су услови, на које се обзирати морамо при барометарском мерењу висине једног места над другим.

а. Пре свега, или срачуната, или из таблице узета висина Н биће тек онда права висина тога места, ако у

часу сматрања на морској површини (истог упоредног круга) или у висини мора, стоји нормални барометар, т. ј. ако је тамо при температури од 0^0 (целзија) на нормалном барометру 762^{mm} (за београдски упоредник) (дакле $B_0 = 762^{mm}$). — А то ће се врло редко десити, и геометар никад неможе знати је ли. По овоме се види, да је свако барометарско опредељење какве апсолутне (т. ј. надморске) висине врло непоуздано. Због тога дакле, што барометар има своје дневно нихање, свака њиме изнађена висина има други хоризонат и другу нулу (где му је $A_0 = 762^{mm}$. И кад се све те висине срачунају, онда могу изићи резултати врло погрешни. С једним дакле инструментом радити, врло је непоуздано, и ваља увек радити с два барометра (анероида) па тачку по тачку да сматрају у једно и исто време два лица, јер онда поуздано се може да изнађе, колико је која тачка високо над оном другом. А за то ваља оба инструмента упоредити и видети, колико се који разликује. На прилику, на једном истом месту и у једно исто време прочитамо на анероиду I и добијемо (кад га са топлотном исправком поправимо, коју краткоће ради зовемо ω) рецимо A'_ω и на анероиду II добијемо A^2_ω. Кад одузмемо једно од другог добићемо њихову разлику, коју ваља увек узимати у рачун при срачунавању висина. На прилику добијемо $A'_\omega - A^2_\omega = +$ 1·20 (ово 1·20 то су делови од милиметра.) То $+$ 1·20 $= \triangle$ није ништа друго, него диференција, за колико је један инструменат од другога напред.

б. Антмосфера између оба места, на којима сматрамо, треба да је у равнотежи. Сваки покрет у њој бива у след ил узроком какве навале у правилном опадању густине и топлине ваздушне оздо на више. Нагла промена времена, па била већ ту, или се спремала тек, она смета барометарском мерењу. С тога она сматрања, где време није било на оба места једнако, ваља при рачунању ви-

сине одбацити. Влажно време и равномерно наоблачено небо нису никаква сметња за мерење висине.

в. Због тога, што се не само топлота, него и притисак ваздуха преко дан мења, најбоље је барометарске белешке за висине чинити три сахата после изласка па до три сахата пред заласком сунчевим.

г. При читању термометра ваља такође бити врло обазрив, и да би избегли од утицаја, који на њега има јара од земље, ваља га издићи бар за 2^m изнад тле. Термометар пак за спољашњи ваздух, добро је, да око себе два три пут брзо заошијамо пре, него ћемо читати га.

д. Важно је при анероиду и то, да се при мерењу самом не носи у кожној кутији, јер температура у анероиду неможе бити у сразмерици с њиме, почем је термометар испод стаклета, па утицај спољашње температуре пре доспе него на механизам анероида, који је обмотан кадифом. Осим тога неваља анероид читати у једном положају, а терметатар у другом, него обоје у истом, и то најбоље хоризонатном.[1]) Преко ноћ неваља инструменат метути на зид (од прозора) или на сто, него увек треба подметути књигу ил такво што, због тога, што ће онда равномерније температура да утиче и на барометар и на термометар.

12. Пошто смо избројали најглавније услове, на које се морамо обзирати при барометарском нивелању, сад ћемо да испричамо један начин, како само нивелање бива.

Посао тај иде овако:

Оба инцинира, и I и II, читају у почетној тачци M своје анероиде у исто време. Нађу A' и A,[2] T' и T

---

[1]) Као што и Јелинек вели (Anleitung zur Anstellung meteorologischer Beobachtungen, Wien 1869) хоризонатно читање је поузданије, а вертикално (при путу) удесније. Међу тим ми смо искусили: ако инструменат нагнемо тако, да тањи крај казаљке буде ниже, а дебљи више, онда се и оком може видети, како се казалка помера у лево редовно за по милиметра.

(A значи број милиметара на анероиду, и T температуру у анероиду; t значиће температуру спољашњег ваздуха). Пошто из таблица својих узму ω (т. ј. температурну исправку) онда добију A^1_ω и A^2_ω.

Пошто упореде један анероид с другим, наћиће $A'_\omega - A^2_\omega = \triangle$ као сталну разлику оба инструмента.

Сад Анероид I остаје у M.

Анероид II иде на другу тачку напред. рецимо N. Кад он стигне у N, онда обојица у исто време читају не само A, T и t, него и на сахату време у које су читали.

Анероид II стоји у N. Анероид I иде к њему; ту наново заједнички читају своје инструменте, да би $\triangle$ забележили, ако би другача постала, па онда анероид I продужава даље у тачку O. Кад стигне, онда и он у O, и онај што је остао у N, читају и бележе у исто време A, T и t и h (т. ј. време).

И тако све једнако.

13. Колико треба да буде тачка M далеко од N и т. д. то стоји до земљишта самог. Ако је земљиште равно онда може бити $MN = 1000$ или 2000 а и 4000^m. На против на земљишту брдовитом мора због промене терена бити мање; али свакојако боље је узимати мање даљине због могуће разлике у густини и топлини атмосфере.

14. На овај начин добију се релативне висине свију унапредних тачака једне над (или под) другом. Сад ако нам је позната висина почетне тачке. онда лако срачунамо и за све остале. Иначе њена висина, ако је непосредно барометром тражимо, може бити у толико погрешна, у колико нам анероид није с нормалним барометром у сагласју; но остале тачке, дакле профил од те прве па у напред, биће свакојако приближно тачан.

За лакше срачунавање висина т. ј. прометање барометарских милиметара, у висинске метре, ево овде

I.

Хипсометријска таблица.

(Барометар у милиметрима, висина у метрима).

A_0	B висина	десетни делови		A_0	B висина	десетни делови	
		A_0	B			A_0	B
590	2049·8			621	1639·3	0·1	1·3
591	2036·2	0·1	1·3	622	1626·3	0·2	2·6
592	2022·5	0·2	2·7	623	1613·6	0·3	3·8
593	2009·1	0·3	4·0	624	1600·8	0·4	5·1
594	1995·7	0·4	5·4	625	1588·0	0·5	6·4
595	1982·3	0·5	6·7	626	1575·2	0·6	7·7
596	1968·8	0·6	8·1	627	1562·4	0·7	8·9
597	1955·4	0·7	9·4	628	1549·7	0·8	10·2
598	1942·0	0·8	10·7	629	1536·9	0·9	11·5
599	1928·6	0·9	12·1	630	1524·1		
600	1915·1			631	1511·3	0·1	1·3
601	1901·7	0·1	1·3	632	1498·5	0·2	2·5
602	1888·3	0·2	2·6	633	1486·0	0·3	3·8
603	1875·1	0·3	4·0	634	1473·4	0·4	5·0
604	1861·9	0·4	5·3	635	1460·8	0·5	6·3
605	1848·7	0·5	6·6	636	1448·2	0·6	7·5
606	1835·5	0·6	7·9	637	1435·6	0·7	8·8
607	1822·3	0·7	9·2	638	1423·1	0·8	10·1
608	1809·1	0·8	10·6	639	1410·5	0·9	11·3
609	1795·8	0·9	11·9	640	1397·9		
610	1782·6			641	1385·3	0·1	1·2
611	1769·4	0·1	1·3	642	1372·7	0·2	2·5
612	1756·2	0·2	2·6	643	1360·4	0·3	3·7
613	1743·2	0·3	3·9	644	1348·0	0·4	5·0
614	1730·3	0·4	5·2	645	1335·6	0·5	6·2
615	1717·3	0·5	6·5	646	1323·2	0·6	7·4
616	1704·3	0·6	7·8	647	1310·8	0·7	8·7
617	1691·3	0·7	9·1	648	1298·4	0·8	9·9
618	1678·3	0·8	10·4	649	1286·1	0·9	11·1
619	1665·3	0·9	11·7	650	1273·7		
620	1652.3			651	1261·3	0·1	1·2

A_0	B висина	десетни делови		A_0	B висина	десетни делови	
		A_0	B			A_0	B
652	1248·9	0·2	2·4	687	830·0	0·7	8·2
653	1236·7	0·3	3·7	688	818·5	0·8	9·3
654	1224·5	0·4	4·9	689	806·8	0·9	10·5
655	1212·3	0·5	6·1	690	795·2		
656	1200·1	0·6	7·3	691	783·5	0·1	1·1
657	1187·9	0·7	8·5	692	771·9	0·2	2·3
658	1175·7	0·8	9·8	693	760.4	0·3	3·4
659	1163·5	0·9	11·0	694	748·9	0·4	4·6
660	1151·3			695	737·3	0·5	5·7
661	1139·1	0·1	1·2	696	725·9	0.6	6·9
662	1126·9	0·2	2·4	697	714·4	0·7	8·0
663	1114·9	0·3	3·6	698	702·9	0·8	9·2
664	1102·9	0·4	4·8	699	691·4	0·9	10·3
665	1090·9	0·5	6·0	700	679·9		
666	1078·9	0·6	7·2	701	668·4	0·1	1·1
667	1066·9	0·7	8·4	702	656·9	0·2	2·3
668	1054·9	0·8	9·6	703	645·6	0·3	3·4
669	1042·8	0·9	10·8	704	634·3	0·4	4·5
670	1030·8			705	622·9	0·5	5·7
671	1018·8	0·1	1·2	706	611·6	0·6	6·8
672	1006·8	0·2	2·4	707	600·3	0·7	7·9
673	995·0	0·3	3·6	708	588·9	0·8	9·1
674	983·1	0·4	4·7	709	577·6	0·9	10·2
675	971·3	0·5	5·9	710	566·3		
676	999·5	0·6	7·1	711	555·0	0·1	1·1
677	947·6	0·7	8·3	712	543·6	0·2	2·2
678	935·8	0·8	9·5	713	532·4	0·3	3·4
679	924·0	0·9	10·8	714	521·3	0·4	4·5
680	912·1			715	510·1	0·5	5·6
681	900·3	0·1	1·2	716	498·9	0·6	6·7
682	888·5	0·2	2·3	717	487·8	0·7	7·8
683	876·8	0·3	3·5	718	476·6	0·8	8·9
684	865·1	0·4	4·7	719	465·4	0·9	10·1
685	853·5	0·5	5·8	720	454·2		
686	841·8	0·6	7·0	721	443·1	0·1	1·1

A_0	B висина	десетни делови		A_0	B висина	десетни делови	
		A_0	B			A_0	B
722	431·9	0·2	2·2	743	202·3	0·3	2·2
723	420·0	0·3	3·3	744	191·6	0·4	4·3
724	409·8	0·4	4·4	745	180·9	0·5	5·4
725	398·8	0·5	5·9	746	170·1	0·6	6·4
726	387·8	0·6	6·6	747	159·4	0·7	7·5
727	376·8	0·7	7·7	748	148·7	0·8	8·6
728	365·8	0·8	8·8	749	138·0	0·9	9·6
729	354·8	0·9	9·9	750	127·3		
730	343·7			751	116·5	0·1	1·1
731	332·7	0·1	1·1	752	105·8	0·2	2·1
732	321·7	0·2	2·2	753	95·2	0·3	3·2
733	310·8	0·3	3·3	754	84·6	0·4	4·2
734	300·0	0·4	4·3	755	74·1	0·5	5·3
735	289·1	0·5	5·4	756	63·5	0·6	6·3
736	278·2	0·6	6·5	757	52·9	0·7	7·4
737	267·4	0·7	7·6	758	42·3	0·8	8·5
738	256·5	0·8	8·7	759	31·7	0·9	9·5
739	245·6	0·9	9·8	760	21·2		
740	234·8			761	10·6		
741	223·9	0·1	1·1	762	0		
742	213·0	0·2	2·1				

15. Но пре, него што би за прочитане милиметре на анероиду *(A)* тражио висину у овој таблици, ваља их исправити топлотном исправком (ω), т. ј. свести их на температуру од 0° (начинити A_0). Примера и прегледа ради ево овде теблице тих исправака од нашег инструмента у којој су исправке и за топлоту и за неједнакост притиска (види члан 5 и 6) у једно срачунате

II.

Топлотна исправка ω, степ. целзијеви.

+	—		+	—	
5	0·70	разлика за 0·1° свуда 0·019	20	3·30	разлика за 0·1° свуда 0·017
6	87		21	49	
7	1·05		22	68	
8	22		23	80	
9	40		24	4·08	
10	57		25	28	
11	75		26	47	
12	92		37	66	
13	2·10		28	85	
14	27		29	5·05	
15	44		30	25	
16	62		31	44	
17	79		32	63	
18	96		33	83	
19	3·13				

Пошто имамо обе ове таблице, то ево како се њима ради.

На нашем анероиду прочитали смо, на прилику, при температури 5·0°, A = 722·30

овде је ω = — 0·70 (по таб. II)

дакле је A_0 = 721·60

У хипсометријској табл. I за 721·0 стоји 443·1

за 0·6 стоји . . . . . — 6·6

висина је дакле . . . . . 436·5^m

16. На Авали при 27·0° A је било . 719·1

за 27·0° чини ω (таблица II) . . . . — 4·66

дакле A_0 . . . . . = 714.4^{mm}

У таблици I за 714^{mm} стоји . . . 521·3^m

за 0·4 стоји . . . . . — 4·5

Авала висока . . . . . 516·8^m=1633'

17. Но ми смо напред рекли, да је директно мерење апсолутне висине са анероидом непоуздано, и да је потребно, кад профиле тражимо, радити с два инструмента. Али како код нас, осим инцинира, који би имали да трасирају какав пут, редко ће ко моћи да буде у том положају, да са још којим ради, него већином посебице путујемо, и дакле један инструменат имамо, а ради смо да и опет до некојих, колко толко поузданих резултата дођемо — то ћемо ми овде сад да изложимо винклеров начин, којим сио се и ми са неким изменама у неколико послужили.

Да се барометарско нивелање по овој методи изврши, треба прва и последња тачка тога предела, који нивеламо, да је геодезијски или тригонометријски опредељена, и да једна од друге није даље, него што сматралац може из једне у другу за један дан пре захода сунчева да стигне.

И радња бива овако:

1. На једној познатој тачци почне се операција неколико сахати после изласка сунчева. Забележи се смотрено топлота ваздуха, барометра, његови милиметри и време бележења.

2. Сад се крене к првој тачци, које висину тражимо, забележи се све оно, што и при почетку, и тако се продужи све до последње (познате) тачке, где се такође забележе сви елементи као и пре.

3. Затим се срачунавају висине, т. ј. висинска разлика сваке тачке према првој штацији, као да би бележења једновремена била. Кад се потом упореде нађене висине, онда ће се видети, да ли је висинска разлика између обе познате тачке онолика, колика је по геодезијском опредељењу, или није.

Ако је онолика, онда значи, да се притисак ваздуха за цело време радње није променио. И срачунате висине осталих (непознатих) тачака дакле биће добре без икакве поправке.

18. Но ако барометарска висинска разлика те две познате нам тачке није иста, као и геодезијска, онда јој се мора да дода висинска поправка у величини $d = h - h'$.

Узрок ове неједнакости ваља тражити у томе, што притисак ваздуха, кад смо прву познату тачку сматрали, није остао исти, него се за време, док смо до друге тачке дошли, променио. Ова промена мора бити сразмерна времену t, које је протекло од једне до друге познате тачке.

Та разлика d у барометарским висинама обе познате тачке, одговара промени барометра, што је за време t' на првој штацији учињена. Ако је за другу штацију то време t'', онда одговарајућа му погрешка x у срачунатој висинској разлици његовој мора бити.

$$x = \frac{d\ t''}{t'} \ldots .$$

Кад се ова погрешка по овом обрасцу израчуна за сваку другу штацију, па се као висинска поправка дода нађеној висини, онда се добива тачна висина њена према првој познатој нам тачци.

19. За срачунавање нарочито ових висинских разлика, т. ј. колико је једна тачка над (или под) другом висока, ево овде таблице, која рачунање у велико олакшава.

III.

Таблица за висинску разлику.

(Барометар у милиметрима, висински коефицијенат у метрима)

$\frac{A_0'+A_0''}{2}$	МЕТАРА	$\frac{A_0'+A_0''}{2}$	МЕТАРА	$\frac{A_0'+A_0''}{2}$	МЕТАРА	$\frac{A_0'+A_0''}{2}$	МЕТАРА
560	14·27	591	13·53	622	12·85	653	12·24
561	14·25	592	13·50	623	12·83	654	12·22
562	14·22	593	13·48	624	12·81	655	12·21
563	14·20	594	13·46	625	12·79	656	12·19
564	14·17	595	13·44	626	12·77	657	12·17
565	14·15	596	13·41	627	12·75	658	12·15
566	14·12	597	13·39	628	12·73	659	12·13
567	14·10	598	13·37	629	12·71	660	12·11
568	14·07	599	13·34	630	12·69	661	12·09
569	14·05	600	13·32	631	12·67	662	12·07
570	14·02	601	13·30	632	12·65	663	12·06
571	14·00	602	13·28	633	12·63	664	12·04
572	13·97	603	13·25	634	12·61	665	12·02
573	13·95	604	13·23	635	12·59	666	12·00
574	13·92	605	13·21	636	12·57	667	11·98
575	13·90	606	13·19	637	12·55	668	11·97
576	13·88	607	13·17	638	12·53	669	11·95
577	13·85	608	13·14	639	12·51	670	11·93
578	13·83	609	13·12	640	12·49	671	11·91
579	13·80	610	13·10	641	12·47	672	11·90
580	13·78	611	13·08	642	12·45	673	11·88
581	13·76	612	13·06	643	12·43	674	11·86
582	13·73	613	13·04	644	12·41	675	11·85
583	13·71	614	13·02	645	12·40	676	11·83
584	13·69	615	13·00	646	12·38	677	11·81
585	13·67	616	12·97	647	12·36	678	11·80
586	13·64	617	12·95	648	12·34	679	11·78
587	13·62	618	12·93	649	12·32	680	11·76
588	13·60	619	12·91	650	12·30	681	11·74
589	13·57	620	12·89	651	12·28	682	11·72
590	13·55	621	12·87	652	12·26	683	11·71

$\frac{A_0'+A_0''}{2}$	МЕТАРА	$\frac{A_0'+A_0''}{2}$	МЕТАРА	$\frac{A_0'+A_0''}{2}$	МЕТАРА	$\frac{A_0'+A_0''}{2}$	МЕТАРА
684	11·69	713	11·21	742	10·77	771	10·37
685	11·67	714	11·20	743	10·76	772	10·35
686	11·65	715	11·18	744	10·74	773	10·34
687	11·63	716	11·16	745	10·73	774	10·33
688	11·62	717	11·15	746	10·72	775	10·32
689	11·60	718	11·13	747	10·70	776	10·30
690	11·58	719	11·12	748	10·69	777	10·29
691	11·56	720	11·10	749	10·67	778	10·28
692	11·55	721	11·09	750	10·66	779	10·26
693	11·53	722	11·07	751	10·65	780	10.25
694	11·52	723	11·06	752	10·63	781	10·24
695	11·50	724	11.04	753	10·62	782	10·23
696	11·48	725	11·03	754	10·60	783	10·21
697	11·47	726	11·01	755	10·59	784	10·20
698	11·45	727	11·00	756	10·58	785	10·19
699	11·44	728	10.98	757	10·56	786	10·18
700	11.42	729	10·97	758	10·55	787	10·17
701	11·40	730	10·95	759	10·53	788	10·15
702	11·39	731	10·94	760	10·52	789	10·14
703	11·37	732	10·92	761	10·51	790	10·13
704	11·36	733	10·91	762	10·49	791	10·12
705	11·34	734	10·89	763	10·48	792	10·11
706	11·32	735	10·88	764	10·46	793	10·09
707	11·31	736	10·86	765	10·45	794	10·08
708	11·29	737	10·85	766	10·44	795	10·07
709	11·28	738	10·83	767	10·42	796	10·06
710	11·26	739	10·82	768	10·41	797	10·05
711	11·24	740	10·80	769	10·39	798	10·03
712	11·23	741	10·79	770	10·38	799	10·02

Да би по овој таблици определили висинску разлику између две тачке, т. ј. да би нашли, колико је тачка II високо над (или под) тачком I, ми на *O* сведене барометарске милиметре од обе тачке саберемо и са 2 поделимо, т. ј. нађемо

средњу аритметичку од оба барометарска стања, па за њу тражимо у таблици којефицијенат висински, и њиме множимо раздику, коју добивамо кад мањи број милиметара одузмемо од већег. Производ од тога коефицијента и разлике биће нам висина једне тачке над (или под) другом.

Пример. Хоћемо да знамо, колико је Авала висока изнад абаџијске улице.

За ту улицу имамо $A' = 754{\cdot}2$, $T' = 23{\cdot}4$

За Авалу . . . $A'' = 719{\cdot}1$, $T'' = 27{\cdot}0$

Најпре срачунамо топлотном исправком (табл. II)

За $T' = 23{\cdot}0$ имамо исправке. . 3·80

0·4 имамо $0{\cdot}4 \times 0{\cdot}017 = 0{\cdot}0068$

3·8, дакле

$$A_0' = 754{\cdot}2 - 3{\cdot}8 = 750{\cdot}4$$

За $T'' = 27{\cdot}0$ имамо исправке . . 4·66, дакле

$$A_0'' = 719{\cdot}1 - 3{\cdot}66 = 714{\cdot}4$$

Из овога добивам $\frac{A_0' + A_0''}{2} = 732{\cdot}4$, и

$$A_0' - A_0'' = 36{\cdot}0$$

Сад за 732 у таблици налазим висински коефицијенат 10·92 и то множим са разликом 36·0, дакле $10{\cdot}92 \times 36{\cdot}0 = 393{\cdot}12$ и то је приближна висина Авале над абаџијском улицом.

Но ову висинску разлику од та два места ваља још исправити поправком због топлоте спољашњег ваздуха које чинимо по таблици IV.

20. И ево још један

Пример, кад су нам крајње тачке познате.

Абаџ. улица	I	754·2	при	23·4°c	у	6ʰ 40ᵐ
Кумодраж	II	739·0	„	28·0	„	7 50
Авала	III	719·0	„	27·0	„	11 16

Између I и III висина износи 390 метара.

α., По горњем примеру имамо ту висину 393·12
а рекосмо сада да је . . . . . 390·0
дакле је мања за . . . . . 3·12
а то значи: да је притисак ваздуха за време од 6^h 40^m па до 11^h 16^m, свега 276 минута ојачао. По овоме зи 1 минуту дошло би висинске поправке.

$$\frac{3.12}{276} = 0.0113 \text{ метара.}$$

β., Као приближну висину тачке II над I налазимо горњим начином (таб. III) . . . . . 175·5 Ми смо видели, да је притисак ваздуха био ојачао (отежао). Разлика дакле у барометарском стању од 6^h 40^m до 7^h 50^m дакле за 70 минута била је све већа, и по томе одговарајућу висинску исправку 0·0113 X 70 = 0·791,

висини 175·5
ваља додати 0·791

и сад је права висина тачке II над I . . . 176·3^m

21. Но при мерењу релативних висина, т. ј. једне тачке над другом, ми — да би нам резултат био што поузданији — имамо још једну поправку да у рачун узмемо. Кад смо определили по познатом начину висину једне тачке над другом, онда чинимо још овако:

Температуру спољашњег ваздуха ми смо забележили на обема тачкама, и она нам сад тек улази у рачун. Нађену дакле висину множимо са

$$\frac{t' + t''}{500} = 0{\cdot}002\ (t' + t'')$$

и додајемо нађеној висини.

Дакле $(h' - h'')\ 0{\cdot}002\ (t' + t'') + (h' - h'') = H.$

Овде је, као што видимо, за збир наших температура којефицијенат 0·002, и ми ћемо израчунати целу корекцију за сваки могући збир од $t' + t''$ па начинити таблицу за бржу и лакшу употребу.

IV.

(Топлотни степени су целзијеви.)

$t'+t''$	ПОПРАВКА $\frac{t'+t''}{500}$	$t'+t''$	ПОПРАВКА $\frac{t'+t''}{500}$	$t'+t''$	ПОПРАВКА $\frac{t'+t''}{500}$	$t'+t''$	ПОПРАВКА $\frac{t'+t''}{500}$
0.0	0·0000	11	0·022	31	0·062	51	0·102
0·1	0·0002	12	0·024	32	0·064	52	0·104
0·2	0·0004	13	0·026	33	0·066	53	0·106
0·3	0·0006	14	0·028	34	0·068	54	0·108
0·4	0·0008	15	0·030	35	0·070	55	0·110
0·5	0·0010	16	0·032	36	0 072	56	0·112
0·6	0·0012	17	0.034	37	0·074	57	0·114
0·7	0·0014	18	0·036	38	0·076	58	0·116
0·8	0·0016	19	0·038	39	0·078	59	0·118
0·9	0·0018	20	0·040	40	0·080	60	0·120
1	0·002	21	0·042	41	0·082	61	0·122
2	0·004	22	0·044	42	0·084	62	0·124
3	0·006	23	0·046	43	0·086	63	0·126
4	0·008	24	0·048	44	0·088	64	0·128
5	0·010	25	0·050	45	0·090	65	0·130
6	0·012	26	0·052	46	0·092	66	0·132
7	0·014	27	0·054	47	0·094	67	0·134
8	0·016	28	0·056	48	0·096	68	0·136
9	0·018	29	0·058	49	0·098	69	01·38
10	0·020	30	0·060	50	0·100	70	0·140

За наш пример у члану 19 имали би нађену висину 393·12 да исправимо још по овој таблици овако. Топлота на обема тачкама бијаше 23·4 и 27·0 а за збир њихов 23·4 + 27·0 = 50·4 налазимо у таблици овој 0·1, дакле би права висина била 393·12 + 0·1 = 39 3·22.

И ми, кад год смо имали да тражимо висину једне тачке над другом, ми смо се увек служили и овом последњом исправком. Тако и у овом случају.

22. Јулија 24 ове године на ушћу Саве при топлоти у инструменту дакле $T' = 29{\cdot}0^{oc}$
а спољашњег ваздуха, $t' = 22{\cdot}7^{oc}$
барометар бијаше $A' = 754.6^{mm}$;
а на калемејдану: $T' = 30{\cdot}6^{oc}$
$t'' = 22.5^{oc}$
$A'' = 750{\cdot}7^{mm}$

И познатим начином (по таб. III) нађемо $h''-h' = 44{\cdot}9$

Сад узимамо $t' + t'' = 22{\cdot}7 + 22{\cdot}5 = 45{\cdot}2$, поделив га са 500, или помножив са 0·002, производ 0·09 множимо са $h'' - h' = 44{\cdot}9$ и производ отуда $= 4{\cdot}04$ додајемо уз 44·9 те добијамо **H = 49** ^{m}

Новембра 24 ове год.
на ушћу Саве $T' = 0{\cdot}0^{oc}$
$t' = 0{\cdot}0^{oc}$
$A' = 756{\cdot}0^{mm}$
на калемејдану $T'' = 3{\cdot}5^{oc}$
$t'' = 3{\cdot}5^{oc}$
$A'' = 752{\cdot}6^{mm}$

Познатим начином нађемо $h'' - h' = 42{\cdot}4^{m}$
и кад свршимо

$$(h'' - h')\ 0.002\ (t' + t'') + (h'' - h') = H$$

добијамо **H = 42·7**

Из ова два мерења узимајући средину, имамо

$$\mathbf{H^{o} = 45{\cdot}8}$$

Или радећи по таблици III, за сматрање од 24 Јулија имамо $t' + t = 45{\cdot}2$. У таблици за 45 стоји 0.090, за 0·2 стоји 0·0004 дакле за 45·2 има 0·0904, од чега узимамо 0·09. Од 24 Новембра имамо $t' + t'' = 3{\cdot}5$, а у таблици за 3 имамо 0·006, за 0·5 пак 0·001, у целом за 3·5 имамо 0·007.

Ако сад овој висини додамо апсолутну висину од ушћа Саве у $63{\cdot}71^{m}$ (по Штрефлеру), онда имамо за Калемејдан апс. висину $1\ 9{\cdot}5^{m}$

23. Но ни винклеров начин (чланак 12) неможемо ми за наше прилике потпуно да применимо. Ми незнамо висину скоро ни једне тачке, дакле неби могли да опредељавамо висине између две познате тачке, него кад с инструментом пођемо, ми ништа незнамо, и све, што желимо да знамо, тражимо да нам он покаже. Ми дакле меримо непосредно апсолутне (надморске) висине, и разуме се, да нам могу изићи сасвим погрешне, јер, ни барометра нормалног нигде немамо, те да наш анероид с њиме упоредимо. То је дакле велика оскудица за све оне, који би с анероидом хтели штогод код нас радити. Но релативне висине, профил нашег пута, висину једне тачке над другом, можемо да меримо, ако смо свој инструменат испитали и нашли, да добро, т. ј. равномерно ради.

Што се мог мерења тиче, ја сам се у гој оскудици послужио овим начином.

Мени је позната надморска висина Дунава код Београда, и та висина мени служи за нормалу мога анероида. Кадгод на пут пођем, ја пре поласка сиђем на Саву, те на ушћу њеном забележим стање анероида. Све остале белешке везујем за ту нормалу, и додавајући свакој надморску висину Дунава код Београда, налазим таку висину и за сваку унапредну тачку. За контролу анероида имам познату висину Дунава и код Гроцке и Мораве и Рама, Голупца, Д. Милановца, и према њима исправљам белешке, (по члану 20) кад год приметим да ми се анероид променио.

За остале тачке по унутрашњости радим овако:

Уз пут бележим не само кад дођем на ниже или више место, него свака по сахата, и кад стигнем на одмориште ја чиним исто тако, а нарочито забележим кад стигнем и кад пођем. Све оне белешке до одмориштa или преноћишта, при срачунавању везујем за прву забележену, кад сам стигао, а све белешке по одмориштy, или сутра дан (ако сам ту ноћио), везујем за последњу на одмо-

ришту. Овако изналазим профил учињеног ми пута, а све оне белешке, које сам бележио на месту, где сам се дуже побавио, срачунавам у средњу аритметичку, као најпоузданију.

На овај начин добивам висине толико тачне, колико је довољно за моју (географијску) потребу. И кад после године, или две, одем опет у исто место, и видим, да ми белешке тадашње са ондашњим подударају се, онда имам основа мислити, да су ми и срачунате висине доста тачне.

За овај посао служим се оваком бележницом:

Барометарска бележница по том крају те године.

ДАТУМ И ДОБА ДАНА	МЕСТО БЕЛЕЖЕЊА	A	T	t	ВРЕМЕ	ПРИМЕДБА.
1870. Августа 6 — 11^h 33^m	Кривељ, село, на реци.	731·5	29·0	25·0	сунце	Долина 100 метара широка, с обе стране крш.
3^h 30^m	водолучје Пека и Црв. реке	697·3	27·0	24·0	тих исток	платов и за културу и за војску.
3^h 45^m	Липа река.	703·3	27·0	24·0	„	тако се зове извор. Пек.

24. Сваки барометар, па био живан или металан, кад у ваздуху, који га својим притиском покреће, има више тешких слојева од облака, а особито кад се облаци растворе у кишу, онда као тежи, јаче на барометар и притискују, и тако или жива или казаљка пење се више, него што би по висини, на којој је, требало да буде.[1]) И ме-

[1]) Кад хоће да буде кише, ал још није, онда барометар спадне, и то је пророчка врлина његова. Ал кад киша падне, и иза ње остане влаге у ваздуху, онда се он попне. И једно

рење при таквом времену неби било од користи. Ал ако такво време подуже (дан и више) подржи, дакле постане равномерно (без нагле и честе промене), онда би се могло и опет да нешто ради, особито (и једино) за истраживање релативних висина оближњих тачака. Међутим потребно је знати, почем сваки барометар непоказује једнако, колики је тај скок због кише и влаге (и снега) у тога инструмента, којим ми радимо. Код нашег је редовно 7 ил 8 mm.

25. Но осим овога кишнога скока, има код сваког барометра и неко нихање, које бива или због тога што атмосфера нестоји непрестано равномерно, па јој се и притисак мења, или што температура (спољашњег ваздуха, а и у инструменту) подлежи неком таласању. То нихање барометарског стања, које ми варијантом зовемо, бива без престанка из дана у дан, и ваља је свакојако определити, јер — она мора да улази у рачун при срачунавању висина, ако никако другаче, а оно бар као могућа погрешка.[1])

Примера ради да изложимо овде варирање нашег инструмента, бар из слатрања од последњег времена. Инструменат је стајао непрестано у соби, А значи милиметре на њему прочитане, Т значи топлоту (по Целзију) у инструменту, часови од пре подне означени су са —, а време се разуме, да је тако на пољу.

је и друго опит, доказан и на анероиду, и с тога нетреба разумети као противречицу.

[1]) Ово су дневне варијанте; но сваки барометар има и своје годишње варирање, што се дугим и многим сматрањем опредељава.

Анероид, број 37.729.

17 Новембра, 1370.

Број	доба h,	m	A	T	время
1.	— 5	30	761·0	19·0	магла
2.	— 6	30	761·5	21·5	магла
3.	— 7	30	762·0	23·0	магла
4.	+ 1	0	761·5	21·0	кишица
5.	+ 5	30	762·0	20·5	облачно
6.	+10	0	762·6	21·5	облачно
			18 Новембра		
1.	— 7	0	761·3	18·0	облачно
2.	— 8	30	762·0	21·0	облачно
3.	— 9	30	762·1	21·4	облачно
4.	12	0	761·5	20·5	сунце
5.	1	30	760·8	19·5	сунце
6.	5	0	760·6	22·0	облачно
7.	7	30	761·0	23·5	облачно
			19 Новембра		
1.	— 4	30	759·5	18	звезде
2.	— 6	30	759·4	17·6	звезде
3.	— 7	30	759·6	19·0	облачно
4.	— 9	30	760·3	20·0	облачно
5.	12	0	760·2	18·6	пролеће снег
6.	2	0	760·0	18·5	облачно
7.	4	0	759·8	18·[illegible]	снег
8.	7	30	760·0	19·0	снег

Кад сва *A* сведемо на 0°°, т. ј. кад их ослободимо од утицаја температуре, онда имамо ове варијанте:

од 17 Новембра

Број	1	2	3	4	5
A^0 =	757·87,	757·96,	758·12,	758·01,	758·65,
	6				

759·06; средње 758·28

од 18 Новембра

Број	1	2	3	4	5	6
$A_0 =$	758·34	758·51	**758·57**	758·15	757·62	**756·92**

7

757·07; средње 757·88

од 19 Новембра

Број	1	2	3	4	5	6
$A_0 =$	756·54,	756·55,	**756·47**,	757·0,	**757·18**,	756·99,

7 8

756·79, 756·87; средње 756·79

Дакле је највећа варијанта

I дана 1·19
II „ 1·65
III „ 0·71

за три дана максимум варијанте 2·59 а средње баром. стање 757·65

Но кад се путује на колима, те се инструменат труцка, или се јаши на коњу, те се дрма, онда ова варијанта може и већа да буде. Међутим, пошто се белешке чине дневно, то је и варијанта важна тек дневна.

26. Често се може десити, да казаљка на анероиду, особито после многе употребе по неједнаком времену и терену, као посрне и залута. То лутање може по речма Хелчловим да изнесе и 20 и 30.^{mm} И ми смо то искусили на нашем инструменту и лутање му износило 14^{mm}[1]). Но он се временом врати натраг, и постане и опет постојаним, само некад не дође у оно стање, које му је пређе нормалним било. То зовемо посртај и у том случају може се казаљка померити па наместити како треба, кључем, што га има на дну инструмента, па инструменат, ако се нађе да треба, наново ректифицирати. Посртај пак бива с тога' што је прудина т. ј. еластицитет пера (ламеле) попустио.

[1]) И кад сам два инструмента имао, једнако и на путу и на дому, и онда су после многе радње по брдовитој земли, залутали, и тако лутали цео месец дана, док нису дошли к себи, и стали су тада на своју нормалу. За време лутања њихова међусобна разлика остала је увек једна иста.

Ми смо ово неколико речи о нодетовом анероиду исписали с тога, што засад у Београду нема много тога инструмента, па је ствар још доста нова (а нова је и за осталу Европу, јер је тек 1866 изишао, први спис о њему у Bulletin de la societé pour l' encouragement de l' industrie national Paris, где је и механизам инструмента описан најситније).

Бољег прегледа ради, ево још један пут цео ред, у коме се посао с анероидом врши.

1. Забележимо стање барометра A
топлоту у инструменту T
топлоту спољашњег ваздуха t
доба, кад смо сматрали h^m
време какво је било —

тако на свакој тачци.

При срачунавању радимо овако:

2. Стање барометра A поправимо топлотом T из таблице II и добијемо A_0;

3. Ако опредељавамо непосредно висину те тачке, онда за A_0 тражимо у таблици I одговарајући број метара, а

ако тражимо висину једне тачке над другом, онда сабирамо оба A_0, делимо то са 2, па за те милиметре тражимо у таблици III одговарајући висински коефицијенат, који множећи са разликом од оба барометарска стања, т. ј. са $A_0' - A''$ добивамо висину једне тачке над другом.

4. Овако добивену висину поправљамо још топлотом спољашњег ваздуха, и то

ако смо тражили висинску разлику, онда сабирамо t' и t'', и за њихов збир тражимо у таблици IV поправку, којом добивену висину множимо, и производ истој тој висини додајемо; ако пак на једној тачци сматрамо, онда немамо два t, него ми разумемо да нам је једно $t = 0$, и онда $t' + t'' = t' + 0 = t'$, и дакле радимо, као да два t имамо.

5. Нађену висину још поправљамо, ако је потребно, полутарском даљином.

МЛАВА И ПЕК.

С КАРТОМ.

Српска је картографија још врло сиротна. Па и то што имамо, већи је део постао на основу туђинских непоузданих радова.

Као најбоље туђинске карте о нашим земљама стоје кипертова од илирског полострова[1]) и његова од Србије (обе од 1853). Колико су пак и оне поуздане, ми ћемо показати другом приликом; овде да напоменемо само то, да се Киперт при карти од Србије обазрео, и у своју картографијску мрежу унео астрономске податке, које су Руси у години 1838 изнели.

Од својих радова имамо да напоменемо карту Србије од Бугарског, Миленковића и Ивановића. И Бугарскова и Миленковићева карта могле су се примити само по нужди; а о карти Србије, коју је израдио господин Љубомир Ивановић (наш штабни мајор), неможемо за сад ништа да говоримо с тога, што није јавна, па нам ни до руке није дошла.

Осим ових, имамо карту пожаревачког округа од А. Медовића, књажевачког од Јевр. Марковића. Крајинског од И Пчелара, и ужичког од С. Обрадовића. Ове две последње немогу нас занимати; но о Медовићевој морамо признати, да има своје вредности. Марковићева је међу њима најбоља. Са Медовићевом картом у руци ми смо у два маха били по томе округу, и већим дѣлом били смо с њоме задовољни. Видећи је тако много тачном, ми је

---

[1]) Ово је рађено и писано 1870, а при концу те године издао је Киперт своју поправљену карту полострова илирског; али ни на њој Србија није најбоље поправљена.

узесмо за основ нашој радњи, и само овде онде, где приметисмо неке разлике, исправисмо је како и колко могосмо.

Но све ове споменуте карте без разлике, имају ту заједничку оскудицу, што из њих неможемо да узазнамо прâву физиогномију земље, с тога и дајемо у неколико речи, као за

Објашњење карте од Млаве и Пека,

ИСТОРИЈСКИ РАЗВИТАК КАРТОГРАФИЈЕ.

Нико неможе одрећи, да у задаћу картографије спада, да нам земљу изнесе и покаже што јасније, истинскије и потпуније.

Но земља, као и свака друга ствар, има три мере: у дужину у ширину и у висину; или другим речма: земља се овде овако, онде онако у простору протеже, и овде оволико тамо онолико подиже и спушта. По томе за представљање и сликање земље није доста само показати колико је велика (елементи јој геометријски), него је потребно изнети и колико је где висока (елементи хипсометријски). Висински је дакле елемент од карте неодвојан. Но колико се год дуго тражио начин, који ће на карти све то показати, то се опет при свему довијању тек у последње време у неколико разрешио тај мучни задатак: да се осим хоризонталности и вертикалност земље на хартији за наше очи тако изведе, да нам се чини, као да је земља заиста издигнута; дакле да нам карта оно чини, што релијев чини.

Досадашњи начин, како су се карте цртале, није могао да одговори тој неодступној тражбини.

У старије време брда су на карти символисали место да сликају, и представљали их дебелом пругом (као реке, само не онако вијугасто). Па и данашњег дана служимо се тим символом при скицама за тумачење општега погледа.

Доцније хтедоше, да се приближе истинском изгледу, и сликаху планине као низ навиљака (сена по ливади). Овим се и данас по кадшто служе при пословима од мање важности. Загледајте у Ueber Land und Meer од последњих година, па ћете наћи тако представљене балканске и мало азијске планине на карти црноморских земаља. — Но на скоро увидеше, да је овај начин у картографији недоследица, почем све остало на карти црта се у хоризонатној пројекцији, а само планине у некој вертикалној перспективи. Па и напустише тај начин.

Осим тога тежило се било, да се при нацртаној планини означи и њена стрмина, и да се изрази пластичност. И тако су при крају прошлога века (1794) постале шрафе, коју је теорију извео саксонски капетан Леман. Изузимајући мало земаља (спомињемо Инглеску), овај са свим систематичан начин завладао је по свима картографијскима биронма, при свем том, што у својој постојбини за пуних 20 година, није могао заслужити признања.

Овај нов начин произвео је и многе заблуде орографијске. Ми имађасмо (а и данас још имамо) силество карата, које испуњене беху кратким шрафама с једне и друге стране неке беле бразде, која грбину планине и брда значаше. Као кад би се по хартији размилеле гусенице, тако нам врдаху те шрафоване планине и њини огранци око извора река, и неимајући чистога појма о планинском хрбату и водомеђи, повукоше читаве ланце од планина и тамо, где у истини само равнице бијаху. И тако је, по речима картографа Бергхауза, картографији учињено много штете, што се са грађењем карата бавише и онаки људи, који, или никаква појма о географији неимађаху, или знадијаху само оно, што су чули у малим школама од својих учитеља, који у географији такође само ђаци бијаху.“ Па такви људи не само што неразумеваше географије, него ни мрве

појма неимаћаху о географијском цртању, а још мање о картографији. Разуме се, да такве карте мораше бити картографске наказе, које незналици импониираше, а зналца једише.

Употребом овога леманоног начина није се само хтело да изразе ланци планински и њихови главни изданци, него сразмерицом црних пруга спрам беле хартије, начиниише као неке стубе, те да њима изразе и већу ил мању висину тих планина и брда.

Ово је начело добро.

И при топографијском цртању ова сразмерица између црне пруге и беле међине показује приближну величину угла нагнуте равнине, и вредност овог угла расти ил опада, што су пруге од исте висине једна од друге ближе ил даље.

Но и при овима нацртима ретко се употребљаваше тај геометријски основ за цртање неравнина. Мерење висина, и према томе цртање пруга од једнаке висине, било је скоро сасвим пренебрегнуто, и задовољавали су се оценом од ока тог нагибног угла. И тако су постале карте, које су при свој својој лепоти далеко и далеко биле од хипсометријске вредности и орографијске тачности.

То, што нису мерили висине ни при топографијском снимању предела, учинило је, те се нагибан угао обичио узимао већи, него што је, и по томе и карте излазиле црње, него што ваља. А међутим топографијски цртач тражаше увек задовољства у томе, да и најмање нагибе (од 5°), и најниже хумиће (ни 10^m), на земљи нацрта, и тиме сав простор испуни његовим шрафама, што је свакојако морало да уди важнијим стварма, ил бар јасности.

Па кад је оскудица та при топографијским плановима већ тако осетна била, а да како мора бити при картама, где целе планине ваља јасно означити.

Из времена, које је само 50 година иза нас, има карата, на којима су планине тако опширно изведене, да се чини, да баш ништа није изостало. Па и опет, ми се и данас морамо запиткивати, како се протежу планине у тој и тој земљи, како стоје једна спрам друге? — и то ће исто питати и наши потомци можда после 50 година, па и опет да недобију потпуна одговора. А то је заиста велика штета, која отежава, учење географије, нарочито пак ширење прâвог географијског знања међу народ. И то све учинише картоцртачи својим пером или кичицом.[1]) Тако је то и са нашим школским картама од Дежардена које су у толико штетније, што су одређене за — школе.

Но при свима великим услугама, које је Леманова манијера учинила брижљиво израђеним плановима, па се затим попела и у опште, а и спустила у школске карте — то опет она није никако можна да терен изведе у истинском облику, и да га изнесе сасвим јасно и лако разумљиво. Принцип је њен истина прост, ал не тако прост, „да га свако дете брзо схватити може“, као што говораху браниоци његови, а у исто је доба тако осетљив, да баш због тога није природан. Леманов принцип стоји на симболима, који су само до известног ступња употребни и само до известног ступња способни, да тек стручњак може их да одгонене и сложи, и са својим уображењем више или мање погрешно, или ти и сасвим наопако у

[1]) Кад је Леман изишао са својом методом, није много прошло, а многи цртачи, место дангубног пера, које и особиту извикнутост захтева, употребише кичицу, да оно, тако рећи сенчање, место цртама, изразе разливом боје. Но то је у принципу сасвим исто, а у односу на израз нагибности и висине, знатан корак натраг. Овим се начином обично служе они, који, или су невешти шрафовању, или за краће време желе карту да сврше, па да им је пуна, а опет ништа казаног.

облик какав преведе. Заслуге су Леманове необорне, и за известне прилике његова ће се манијера и у напред користно да употребљава; али ће и опет сваки зналац при анализању начела те манијере признати, да она нити је достижна за сваки терен, нити издаје истински облик.

Ко неби веровао, да Леманов начин недостиза за сваки терен и неизноси нам истински облик земље, тај, по савету пруског инжењерског пуковника Хаувина,[1]) нека покуша да тим начином изради лик човечији, на прилику главу венерину, па ће видети, да му цртеж много више личи на алписке планине него на облик човечији.

Цртање планина на карти, то је цртање минијатуре (ако нећемо да је симболисање), а свака минијатура треба да издаје облик бар приближно онакав, каква је ствар. На против кад би човека цртали по законима Лемановог начина у минијатури (као што при планинама чинимо), онда би то изгледало не на човека, него на стоногу. Па је ли то добар начин?

При засебним брдима, и то најпростијег облика, и при великој размери, дакле у чистој топографији, Леманов начин и могао би јоште да послужи, на прилику при брду оваке контуре:

Ал ако би то планина била, са многима брдима па најразноликијима и одвећ стрмима, онда Леманов начин представља нам планину у сасвим другојачијем облику, него што је у истини, и ми је неби познали. Покушајте

[1]) Die Darstellung der Berge in Karten und Plänen. Berlin 1852.

само да леманов ом манијером израдите планину, на прилику, оваке контуре:

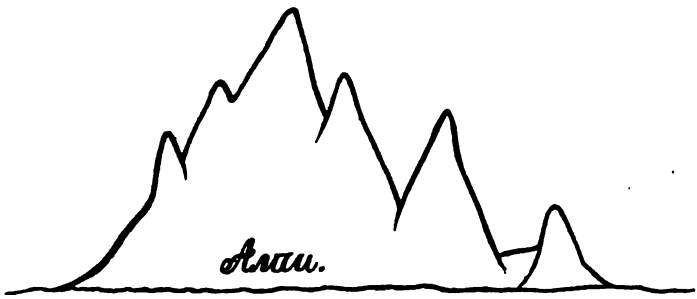

Због тога, што стрмине од 45° па на више[1]) немају у леманс во ј манијери другог символа него само црн пр емаз, то је ви неби могли никако да нацртате; и ако би, — онда из цртежа неби ни пошто кадри били, да начините профил ил изведете контуру, или би добили слику сасвим другојачију, него ова овде што је. Па је л то истинско представљање?

Карта каква, израђена по принципу леманов ом, може бити сасвим испуњена орографијом, и изгледати довољно црна, па опет брда да небуду виша од 100 метара, а друга карта може изгледати много беља, ал су јој планине и од 1000 метара више. Па да ли те карте одговарају тражбинама орографијским?

Но ми се са Леманом и сувише забависмо. Оскудицу његове манијере људи су већ поодавна увидели, и трудише се, да изнађу поузданији и бољи начив. Јер што је географија све даље напредовала, то се вазда и важност физичне географије све више, увиђала, а и нарочита потреба осећала, да се што јасније и тачније упознамо са плосом (површјем) земље са положајем и нагибом тлине, и са свима онима опстојностима, које условљавају ток воде, а тим највише утичу на велетацију и ратарство, — јед-

[1]) Баварци су развукли Леманову манијеру до 60°.

ном речју, да узазнамо прâви облик, нераван земље на
До свега тога стоји да боме родност и богатство какве
мље, и лакост везивања једне с другом. Незнајући нера
неможемо наравно да знамо ни прави облик; а кад зна
онда инжењер може воду да прибере и води, може пут
да обележи, и војник може своју маршруту да означи,
поприште за своје маневре избере. И пошто се у књ
немогу неизбројне па и случајне разликости довољно
искажу, то се наравно мора прибећи картама, да нам
оно покажу, што књига немогаше. Ми дакле тражасмо
карте, да нас упозна и да нам потпунце покаже сву
ноликост земље, сразмеран положај превоја у планини,
могућност или лакост прелаза из једне жупе у другу,
тинску границу оваке и онаке долине, и сразмерну падину
планинских и брдских страна, као најпосле и укупан на-
гиб земље које. У кратко, ми тражасмо, да нам од један-
пут одговори на силество питања из физичне и икономне
Географије. Али сви досадашњи начини то нам немогаху
да учине, и картографија оста још далеко од своје цељи;
она је прошла скоро све мêне свога развијања, и опет се
није испела на врхунац свога развитка, — тако је тешко
на једном плосу представити три димензије, — вели
учевњак Жомардо у свом Rapport fait à la Société d'en
couragement pour l' industrie nationale.

Скоро у исто време, кад је Леман изишао са својим
принципом, појавио се још један начин у картографији,
но који је дуго морао да се уклања с пута епидемији од
леманове манијере. Тај нови начин био је покушај, да се
планине на карти исписују на основу водоравних пруга,
а повод му ře био једна морска карта.

Познато је, да је у морскима картама поред оријента-
ције главно: дубина воде. С тога ћете на свакој морској
карти наћи силество бројева у мору, што су наравно коте
за дубину на том и том месту. И те су коте онако по

кано без икакве свезе међу собом. Да се пак оте споје пругом то је први урадио Филип својој морској карти од Француске, у каналу 770. Овде ми немислимо оне пруге, које пруд у значе.

ови начин Буашов није се ширио брзо, шта више ој самој одмах је забачен. И од морских народа Американи први на својим морским картама тих бројева сонде употребили криваје једнаког хова прва, а у овој врсти најстарија таква карта, еверне обале мехичког залива око Флориде у .

уашова идеја нашла је на суву бољега одзива. Женевски инжењер ди Карла почне препоручивати тај принцип за земске карте,[1]) и француски географ Дјипен Тријел у години 1791 већ изда прву хипсометријску карту (своје отачбине), где су дакле планине изражене биле кривим пругама од једнаке висине. Колико год овим својим покушајем, још више је својим списима у томе смислу издатим 1795[2]) и 1804[3]) (а друго издање 1808) по целој Француској тај нови начин објаснио и омилио. —

Питање, колико је висока која планина, и жеља, да карта том питању одговори, тако је наравна, да би се човек морао чудити тој тако големој небризи у картографији, кад се неби сетио, да је оно време, у које број измерених висина планинских у Европи тек је неколико сто-

---

[1]) Expressions des nivellements, ou methode nouvelle pour marquer sur les cartes terrestres et marines les hauteurs les configurations du terrain. Paris 1782·

[2]) Dupain-Triel, Recherches geographiques sur les hauteurs du plaines du royaume sur le mer et leurs cotés presque pour tout le globe, et sur les diverses especes de montagnes.

[3]) Menoire explicatif de methodes nouvelles de nivellements d' apres du Garla pour les perfectionnement de la geographie

тина износио, — врло скоро иза нас остало. С тога је и Дјипен Тријелов рâд био само неотесан, и на непоузданим изворима основан покушај. Тек при растанку овог и прошлог века почиње периода, кад хипсометрија улази у своје право. Кад су Рамон и Лаплас дотерали обрасце за барометарско мерење висина, и кад се тај инструменат толико поправио и дотерао, да се на пут може носити, што је Хумболт на свом путу по новом свету показао, — онда се и воља у људи пробудила, да посебице, а и у свези са геодезијским нивелањем, мере поједине висине брда, река, вароши и т. д. те се толико материјала прибрало, да се могла издати скица од хипсометријске карте.

За прибирање и уређивање тих података, стекао је највише заслуге на пољу хипсометријске картографије Олзен, кад је 1833 у Кјебенхавену издао орографијску карту од Европе у том новом начину.

Тај дакле нови начин исписивања планина на карти, ни су више дебеле пруге или навиљци, па нису ни шрафе, праве или вргуљасте, нити најпосле место њих боја, која се на истом принципу кичицом по међу река размазује. Него су то водоравне пруге (исохипсе), које у исто време показују и геометријски простор брда, и стрмину његових страна, и висину сваког му дêла па и врха.

Овај начин, који се обично и француским зове, употребљен је у највећој мери при огромном премеравању Француске од 1817 под руководством Лапласовим.[1])

Овај велики пример, да се тако голема земља предузме нивелати, побудио је наравно и многе друге ве-

[1]) Ко би имао воље, или потребе, да проучи свеколику организацију овог огромног предузећа, он нека потражи нарочито шесту књигу од Memorial du depôt de la guerre, која има и засебно име: Puissant nouvelle description geometrique de la France Paris 1832.

лике и мале државе, и ми видимо на много места усвојен и употребљен принцип: да се с премеравањем земље споји и нивелање како у малом тако и у великом. Године 1829 одпочне ту радњу Хановеранска, 1833 Баденска, 1840 Хесенска, 1847 Пруска 1848 Белгија, 1849 Неапољска 1850 Данска, тада и Шотландска, затим Шведска и Норвешка. У овом погледу сразмерно је врло много учинила малена Швајцарска, и њена карта (особито кантон St. Gallen) урнек је у овом послу.

У нама суседној Аустрији први је почео да проповеда о овом хоризонатном начину, у картографији заслужни ђенерал Хаузлаб, који је још 1819 као професор у инжењерској академији на цртежима и моделима ове врсте не само поучавао извлачити правилне шрафе, него је на њима решавао и многе задатке из геометрије. Па исти он тај нови начин пренео је 1834 и у Турску, те је као управитељ њихове ђенерал штабне школе у Цариграду, питомце учио да представљају терен хоризонатним слојевима.[1])

Али и овај начин није без оскудице. Хоризонтале су истина, међу свима дојакошњима начинима једине у стању, да на равноме плосу изразе све три мере, дакле да поред хоризонталности покажу и вертикалност земље; али саме хоризонтале (исохипсе) неиздају пупчатост земље, — немају пластике. Као год што Леманове шрафе неизносе никакву висину, јер им је главни принцип: да изразе стрмину, тако опет Дјипентријелове хоризонтале казују и висину и стрмину, ал недају пластике. И још

[1]) Још 1828 за време руско-турског рата, Хаузлаб, придат интернунцијатури у Цариграду, писао је мемоар о одбрани Турске (но које није предато јавности) и спровео с картицом на којој је планине изразно хоризонталама. А као управитељ школе, осим других школских карата, вели се, израдио је и хидрографијску карту од турске државе.

поврх тога при плану или карти, где су назначене само хоризонтале или исохипсе онако просте, врло се често може изродити двоумица, да ли нека исохипса казује за један (или више) ступња већу висину, или на против хоће да каже за један (или више) ступња већу дубину. Оскудица дакле пластике и ова двоумица, истина су једина мâна ова манијере, ал врло важна.

Да би се и овој оскудици доскочило, картографи узеше у помоћ боју, да њоме различне слојеве различно обоје. Тако, неке слојеве обоје једном, а неке другом бојом, или све једном, ал поступичног интензитета.

Овим се картографија попела на донајвиши ступањ својега развитка.

Прва карта са разнобојним слојевима била је Форбелова од Шведске и Норвешке, која је 1835 изишла у Берлину, (на шведском језику по свој прилици још раније). На њој су били означени слојеви до 300' висине зеленом бојом, до 800' црвеном, до 2000' жутом а на даље бело. На истој карти налази се први пример, где је срачунато, који део целе земље запрема простор слојевима покривен.[1])

Године 1850 изда Гилден карту од Финске, и на њој висине бијаху овако обојене:

0—100'	угас. плаво	500—600'	отвор. мрко
100—200	отвор. плаво	600—700	угас. црвено
200—300	угас. зелено	700—800	отвор. црвено
300—400	отвор. зелено	800—900	жуто
400—500	угас. мрко	900—1000	бело.

Као што се види овде је поступица та: што више то блеђе, но има је и обратне.

Ова нова манијера начинила је у картографији и епоху нову. Као најудеснију за учење Географије Емил Сидов

[1]) У овом је начину изведен и израђен заслужно хваљен школски атлас од Циглера.

заведе је 1837 и у средњим и основним школама. обојивши ниске земље зелено. На то га је подстрекао школски атлас Лихтенштернов, који је (1836) високе земље обојио мрко. Ову Сидовљеву мисао прослављени географ Ритер јавно похвали, и Сидов стекне многе последоватеље.

Овај Сидовљев школски атлас добије улаза у све школе па је пре 2—3 године почео да се заводи и у српским школама. Међутим још 1854 изиђе карта од средње Европе и школски атлаз од Делића и Фогла, који висине на земљи представише са 3 слоја, сваки виши тамнији. Овај принцип узесмо ми за нашу карту од Млаве и Пека. Но и за школску потребу, у последње време, и картографска и педагогијска критика устане против сидовљевих карата: што у односу физиогномије земске врло мало казују, а потпис им је оглашен као врло непрактичан, и данас су већ скоро свуда, поправљене. Међутим код нас се 1870 прештампавају оне прве, на којима је забележено и географијско знање од 1837.

Да би оваке карте заиста издавале добар, савезан и пластичан облик, то, по упуту картографа ђенерала Хаузлаба. ваља се држати ових начела:

1. И ако су боје различите, то опет ваља целокупан облик да исказује поступицу: што више, то црње.[1])

2. Боје треба да се једна од друге лепо разликују, ал да се нестапају.

3. Њихова поступица ваља да је тако удешена, да се истина једна од друге разликује, ал не да супротне боје једна крај друге дође, јер онда се квари она хармонија, која је за јединство пластике потребна, и поједини слојеви неби изгледали, да су састави једног предмета. У

[1]) Ми се држимо ове поступице прво с тога, што је од ње пластичност према **досадањој навици** уочљивија, и друго с тога, што на овај начин дође најтамнија боја на врховима планинским, а најотворенија у долинама, а долине су најнасељеније и дакле ту се највише има писати, — па да карта неиспада неразговетна, него читка.

кратко: Боје и ако различне, то опет да се у једну целину сложе.

Дакле да се распозна:

1. Пластика главног облика,
2. Шта је више а шта ниже, и
3. Колико је шта високо.

Ова начела могу се извршити на више начина, па их разни картографи разлико и извршују.

Због уштеде Хаузлаб израђује своје хипсометријске карте тако, да са једном бојом изражава седам висина, употребљавајући час управне праве пруге (тање и дебље) час унакрстне управне, час унакрстне косе и т. д.

Други, истина мање уштедан, али разговетнији начин, видели смо на хипсометријској карти чешких планина од Јокела, који са пет тонова изражава шестнајест висина.

Али сви ови начини недају добру пластику и чине карту неразговетном.

Ми смо за нашу карту од Млаве и Пека узели начин најпростији, ал и најразговетнији, и међу осталима најпластичнији, па и ако не најуштеднији, и извели смо га овако:

Прва исохипса захвата висине од 0 (управ од 40) до 100 метара над морем, и њу смо оставили белу[1]):

Друга бележи висине од 100 до 200 метара и обојили смо је ретким тоном сијене;

Трећа је исохипса до 300 метара, и она је мало угаситијим тоном;

---

[1]) Ми одсудно одступамо од сидовљевог начина, да ниске земље обојимо зелено, него их остављамо беле због тога, што картографија и топографија као два ступња једне исте науке треба да остану у сагласју, дакле да и на карти и на плану један исти знак једно исто и значи. У топографији знамо, да зелена боја значи подводно или водоплавно земљиште, а не ниско, па ми и при карти узимамо исти знак за исту потребу, да неби у науци било недоследице. Осим тога држимо се у картографији тога начела, да висине бележимо не са више него са једном бојом, ал разне јачине.

и тако редом све до

дванајесте, која бележи висине преко 1200 метара (3600 стопа бечких) и она је најугаситија.

За љубав лакшег и бржег обавештења, ми смо и на самој карти у једном куту насликали поступицу (скалу), која од првог погледа тумачи висинске слојеве. И насликали смо је тако, да се види, како од једног до другог слоја има прелаза, нагиба, на коме могу бити хумови и брежуљци од сваке могуће висине изнад броја доњег и испод броја горњег. Тако на прилику негде на слоју од висине 400 метара, може се налазити какво брдо, које релативно јако пада у очи, а на карти није назначено: јер је високо изнад равнине око 80 метара, дакле некаких 250 стопа, ал — није се могло назначити с тога, што је испод исохипсе од 500 метара. По томе висинску разлику од једне исохипсе до друге, не ваља свуда помишљати да изгледа овако:

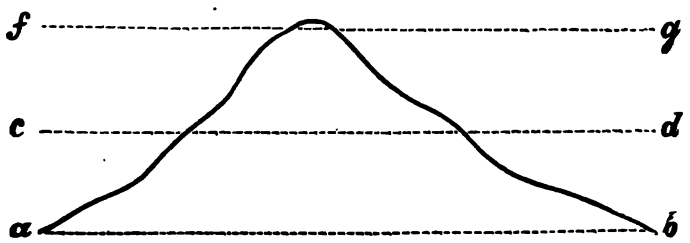

кад нам је *ab* једна, *cd* друга, *fg* трећа исохипса; него је можемо помишљати и оваку:

при чему видимо, да између прве (*ab*) и друге (*cd*) исохипсе има хум *y*, који истина у ствари пада у очи, ал на карти није назначен. јер је нижи од висине исохипсе *cd*. Исто тако видимо и удоље *z*, што такође на карти није обележено због истог узрока; напротив убао *n* био би назначен, јер силази под исохипсу *ab*.

Из овога се одмах види, како би потребно било, за подробну физиогномију земље, имати велики број слојева, многе исохипсе са маленом висинском разликом; ал за то се хоће много времена, много труда, и много трошка, — што нама овога пута свега недостајаше. И ми би сами волели, да су нам исохипсе од 10 или 20 метара, место што су од 100, али према нашим средствима, морамо се задовољити и с овим. —

Изложив овако поступан развитак у картографији, ми истина дођосмо до овога начина, који је на нашој карти од Млаве и Пека употребљен, и по томе би изгледало, да је то досад најсавршенија метода. Она и јесте то, но само у тој мери, у којој наша литографија може још карту[1]) у том начину да изради; ал у данашње време у Европи има још савршенија начина, који се озбилски може савршенством назвати. Тек ми се немогосмо њиме при овом нашем раду да послужимо, и о њему ће мо други пут мало опширније говорити, а сад да се вратимо нашој карти, каква је таква је.

Ми смо и на карти забележили, а горе негде већ споменули, да смо „карту пожаревачког округа“ од А. Медовића узели за основ овој нашој карти. Да сами крокирамо или премеравамо, нисмо могли с тога, што нити имадосмо за то потребних инструмената при себи, нити имадосмо и времена за тај посао. Ми смо по томе пределу ишли за сасвим другу циљ, и узгред бележили све оно,

---

[1]) Овде разумемо карту у овакој крупној размери, а у мањој неби могла, јер се на камену никад не може да изради оно, што на челику, а ми челикоресца немамо.

што нам је у погледу географијскоме учинило се од важности, а у досадањима картама или другаче беше назначено, или га никако и небијаше. И због тога, што нека места прођосмо ноћу, нека по магли и киши, а негде тек летимице могасмо штогод да прибележимо, — ми би са радошћу пријмили сваку исправку, ма у ком обзиру то било.

Но наша се карта и опет доста разликује од Медовићеве. Пре свега Дунав ми смо копирали с најновије ђенералштабне карте аустријске, и по њему смо после удешавали и размештали остале тачке, које га додирују, као што су ушћа од река, прибрежна села и т. д. Даље, размера Медовићеве карте у неколико је погрешна, и карта је испала у нешто већа, него што би требала да буде, кад се узме у рачун распон меридијански, на његовој карти назначен, и са мерилом (у географијским миљама) утврђен. Због тога му је и Жагобица дошла јужније, него што јесте, и ми смо је прилично померили на север. Овде нека буде примећено, да је крокиј пожаревачког округа од инжењера Зеленог (а тај су употребили при склапању карте од Србије у војном министарству) врло много погрешан. — Осим тога, ми смо на нашој карти овде онде учинили још неке исправке у хидрографији.

Околину пак Пекмајдана копиралисмо (и на нашу размеру довели) из плана, који је пекмајданско рударско друштво начинило мерећи геометријски сву заплаву пекмајданску. [1])

---

[1]) Овде нам је дужност напоменути у хатар самих нас, и у хатар наше литографије, да је ова карта испала много лошија, него што је моја руком израђена, и лошија него што наша литографија може да изради. Узрок је у неодмереном уздању једног радника, који (по нашој обичној слабости) више рачунаше на помишљану способност своју, него на осведочену извикнутост у раду.

Главни дакле наш посао на овој карти био је мерење висина, које смо ми извршили металним барометром. Колико је то изишло тачно, ми у напред неможемо да определимо. Ми смо се обзирали на све околности, на које хипсометрија уопште, и барометрисање посебице налаже да се обзиремо. Доцнији путници, који би са том цељи пролазили, погрешно би радили, ако овај наш посао неби подвргли контроли од њихове стране. Јер само на овај начин можемо доћи до што поузданијих резултата, а они су нам много пречи, него да би просто веровали у први па још почетни рад некога другога, па ма како имало изгледа, да је добар и поуздан. По свој прилици, бар ми тако мислимо и верујемо, да ће овај наш рад бити од највеће користи у томе, што ће други, који иза нас дође да га ради, имати на чему своје поправке да бележи. Од једанпут се ништа и неможе да постигне. Но ако из страха, да нам неби критика посао омаловажила, ни у какав посао и неулазимо, онда тиме општој ствари много више штетимо, него кад се и са лошијим, ал добру радим послом појавимо. —

Пошто смо казали све, што смо мислили за објашњење наше карте да кажемо, ми сад да пређемо на само

Барометрисање.

За таблицу, која се овде сад излаже, нек послужи као општа примедба ово:

Ми не имађасмо живна ректифицирана барометра при себи ни на руци, те да смо свој анероид према њему удесили. Него, пошто смо искусили, да је постојан, и да ради добро, ми се послужисмо знањем некојих тачака, па њих узесмо пре свега као нулу нашем даљем мерењу, или као сурогат нормалнога барометра. Те познате тачке биле су нам ушће Саве и ушће Мораве. За ова сматрања по Млави и Пеку ушће Мораве употребили смо као

нулу, и све висине сводили смо на то, колико је шта високо (најпре једно изнад другог, а после све) над ушћем Мораве.

Ове белешке ређамо овде у оригиналном виду с тога што мислимо, да се тако најлакше контролисати могу.

У таб. A_0 значи на нулу сведени милиметри анероидови.
„ „ T „ степене топлоте (целз.) у анероиду.
„ „ t „ топлоту спољашњег ваздух.
„ „ h и m значи сате и минуте.

За рязлику времена пре и после подне, часови од пре подне означени су са —.

Мерење висина 1870, анериодом.

Број	На коме месту	Доба h m	A_0	T	t
	30 Јулија.				
1.	Ушће Мораве у Дунав.	—11 5	751·65	29·0	29·0
2.	Пожаревац моја кућа .	1 30	759·85	30·0	27·5
	31 Јулија.				
3.	Сопот, теме брда на путу градишком.	— 9 0	742·35	28·0	26·0
4.	Млава, мост код Братиначке механе	3 0	748·94	27·0	24·5
5.	Стиг, равница доње Млаве.	3 5	748·03	„	„
6.	Теме сираковског брда .	3 50	740·07	25·5	24·0
7.	Састав Маиловачке и курјачке долине . . .	4 30	747·72	25·0	23·5
8.	Тополовник, механа тог села.	5 15	748·32	„	„
9.	Градиште, механа у њему.	6 25	749·47	24·5	23·0
10.	Градиште, Дунав . .	6 40	750·67	23·5	22·0
	1 Августа.				
11.	Градиште, механа . .	— 6 0	750·47	22·5	22·0
12.	Градиште, Дунав. . .	— 6 45	751·22	22·0	20·0
13.	Голубац, Дунав. . .	—11 35	651·55	24·7	24·5
14.	Ушће дворишке реке у Туманку.	3 50	743·73	26·0	25·0

Број	На коме месту	дова h m	A_0	T	t
15.	Става реке Каменице и Туманке.	4 30	739·27	25·5	22·5
16.	Става реке Дубачнице и Туманке.	5 30	734·62	24·0	23·0
17.	Превој (из Туманке у Пек).	6 0	724·57	23·5	21·0
18.	Ракова бара, село, општ. кућа	6 45	738·72	23·0	
19.	Ушће Дајше у Пек . .	7 35	744·32	22·0	
20.	Крушевица, механа . .	8 50	743·32	22·0	23·0
	2 Августа.				
21.	Крушевица, Пек . . .	— 6 50	743·66	21·5	20·0
22.	Става реке Кучајне и Чардачке.	— 8 0	737·47	23·0	20·0
23.	Кучајна, Мајдан, стан закупчев	— 8 10	735·62	23·0	20·0
24.	Нересница, механа . .	12 0	742·52	27·2	
25.	Бродица, ушће јој у Пек.	2 0	739·50	31·5	
26.	Железница, ушће јој у Пек.	2 10	738·80	31.5	
27.	Јовац, ушће му у Пек.	6 25	734·27	22·5	
28.	Грабова, ушће јој у Пек.	7 15	733·50	21·0	
29.	Пек Мајдан, механа. .	8 35	727·27	19·0	
	4 Августа.				
30.	Водомеђа између малог Пека и Шашке.	— 6 30	715·10	15·6	14·0
31.	Пек Мајдан, механа. .	— 7 45	726·50	18·5	17·0
32.	Рајкова река, пред понором јој	— 9 10	713·88	26·5	21·0
33.	Лишковац, планина, капетанова ливада . . .	—10 0	695·13	26·0	23·5
34.	Корита, на планини Лишковцу.	—10 45	696·47	26·6	21·5
35.	Милановац, мост на Орешковици	1 0	750·42	30·0	28·0
	5 Августа.				
36.	Ушће поречке реке у Дунав	— 7 0	752·74	21·6	17·0

Број	На коме месту	дова h m	A_0	T	t
37.	Милошева кула, ушће Љубове у Шашку. . .	—10 0	745·12	23·0	21·0
38.	Танда река, где је оставља зајчарски пут . . .	3 30	720·67	23·5	22·5
29.	Водолучје поречке и Беле реке . . . . . (Превој између планине Стола и Дели Јована).	4 0	715·50	22·3	20·5
40.	Лука, село, на реци јој.	4 30	724·57	23·5	22·0
	6 Августа.				
41.	Ушће Бигренице у Белу реку	— 8 0	739·74	21·5	21·0
42.	Размеђа Беле и Црвене реке.	— 9 0	732·45	30·0	25·0
43.	Црвена река (одмах иза размеђе).	— 9 20	739·74	27·0	24·0
44.	Кривељ, село, на реци му.	—11 30	731·55	29·0	25·0
45.	Водолучје Тимока и Пека.	3 30	697·31	27·0	24·0
46.	Липа, изворан поток вел. Пека.	3 45	703·34	27·0	24·0
47.	Водомеђа Млаве и Пека, највиша тачка пута из Кривеља у Жагобицу.	5 20	679.66	21·5	21·0
48.	Жагобица, мех. спрам школе.	7 15	731·20	20·0	19·0
	7 Августа.				
49.	Млавско врело. . . .	— 7 45	731·87	19·0	19·0
50.	Тршка црква	— 9 10	733·00	23·0	22·0
51.	Водомеђа Млаве и Пека.	—11 30	690·55	29·0	25·0
52.	Комша река код у њу сиђе пут из Жагобице за Нересницу	1 30	732·95	29·0	28·5
53.	Пек у Крушевици . .	3 30	742·47	32·0	30·0
54.	Крушевица, механа . .	3 45	742·37	32·0	27·0
	9 Августа.				
55.	Водолучје реке Тупанца и Осанице	1 0	687·21	17·0	17·0
56.	Осаница река у Осаници селу	4 0	733·71	17·0	15·0

Број	На коме месту	Доба h m	A_0	T	t
57.	Крепољин село, механа.	6 15	740·61	17·0	15·0
58.	Горњак манастир, на другом боју куће . . .	9 0	746·37	19·0	17·5
	10 Августа.				
59.	Горњак, Млава . . .	— 9 5	746·71	17·0	16·0
60.	Крупаја река, врело јој.	3 45	742·01	21·0	20·0
61.	Размеђа Млаве и Ресаве.		717·04		
62.	Липовица река у Липовици селу		729·04		
63.	Става реке Липовице и Пањевице		738·14		
	11 Августа.				
64.	Ломница село, попина кућа.	— 7 0	720·74	18·0	14·0
65.	Ресава између Мађије и Пасторка	— 7 45	744·18	16·0	
66.	Манасија манастир . .	—11 30	742·38	16·0	17·5
67.	Медвеђа село	2 0	746·12	23·0	
68.	Свилајница варош, механа.	6 0	751·62	22·0	20·0
69.	Хум код Свилајнице, Ресавчево имање. . . .	8 0	735·26	15·0	14·5
	12 Августа.				
70.	Жабаре, механа . . .	12 0	750·32	24·0	20·0
71.	Коса између Жабара и Брзохода		738·98	26·5	
72.	Поток иза ње		747·13		
73.	Коса над селом Брзоходом.		741·53		
74.	Чокордин река, на том путу.		748·22	25·0	
75.	Коса над селом Лопушником.		737·22		
76.	Петровац, Млава. . .	6 30	748·70	20·0	
77.	Коса између Млаве и Витовнице реке		737·00		
78.	Витовница манастир (други бој куће.	9 0	737·32	15·5	
	13 Августа.				
79.	Витовница река код манастира.	— 7 0	738·50	15·5	

Број	На коме месту	Дова h m	A_0	T	t
80.	Коса између Витовнице и Мелнице.		736·93	22·0	
81.	Мелница река, на том путу.		739·93	26·0	
82.	Коса над Мелницом (источно)		730·80	26·2	
83.	Водомеђа Млаве и Пека.		717·34	27·0	
84.	Крст (икона, раскршће путова из Мелнице Крушевице и Кучајне). . .		716·72	24·5	
85.	Крушевица, механа . .	8 0	741·76	21·5	
	14 Августа.				
86.	Ушће Дајше у Пек (бр. 19).	— 8 30	746·60	15·5	
87.	Средњево, село . . .	12 0	749·24	18·0	
88.	Коса над њим. . . .		745·39		
89.	Камијево, село. . . .		747·60		
90.	Коса над њим. . . .		742·02		
91.	Десине, село, речица му.		747·30		
92.	Рам, Дунав	6 0	750·40	20·0	
	15 Августа.				
93.	Рам, Дунав	— 6 0	747·20	17·0	
94.	Млава код Брадараца .		743·57	19·0	
95.	Коса над Пожаревцом .		738·37	19·0	
96.	Пожаревац, моја кућа .	12 0	744·22	19·5	
	18 Августа.				
97.	Пожаревац, моја кућа .	— 7 0	754·00	14·3	15·0
98.	Дубрваица	1 0	752·32	25·0	23·0

Срачунавање ових бележака.

Ми смо наша посматрања барометарска изложили овако опширно из више узрока. Па и срачунавање развућићемо на опширно једно због тога, да се види, колико наше коте могу бити поуздане, а друго и с тога, што смо ради, несамо да изнесемо грађе за топографију наше земље, него и да изложимо бројеве, који су добродошли за цељи бота-

ничке и геологијске, и који су потребити за интересе комуникацијске, па били то путови обични, или железни, — јер рубрика △ (разлика) није ништа друго, до профил пута којим прођосмо.

Пошто смо на барометру прочитане милиметре очистили од утицаја температуре, т. ј. свели их на 0°c, ми смо их затим рачунали по таблици III. На утицај влаге нисмо се могли обзирати; исто тако нисмо у рачун узимали ни варијанту инструментову. Али, кад се сетимо, да смо ми наше исохипсе повлачили од 100 до 100 метара, а и размера је карте толика, да 1 милиметар на њој значи 200 метара истинских, — онда сваки може лако увидети, да разлика, ма како била велика, само ако је знатно испод исохипсе на карти нема значаја.

Као што смо и напред споменули, ми несмедосмо висине да меримо апсолутне, јер би нам резултати могли изићи одвећ погрешни; него имаћасмо тригонометријски опредељене висине некојих места на Дунаву (аустријске радње), па смо и мерење наше сводили на њих. Те познате тачке бијаху нам:

Ушће Мораве	60·22 m	I.
Рам	59·59	II
Градиште	58·85	
Голубац	58·12	III
Дренково	54·85	IV
Милановац	45·20	V
ушће Поречке реке	43·30	VI

Ове нам тачке послужише као контрола, те нађене разлике у висинама сведосмо показаним начином на висине, највише вероватне. Тако мерењем од 31 Јулија нашли смо за Градиште 72·7 место 58·85, и ми смо то овако исправили:

Од Пожаревца до Градишта, дакле од броја 2 до броја 10, потрошили смо 9 сахата и 40 минута, или свега 580 минута. А разлика између нађене и праве висине износи

13·85.^{m} Сразмерицом дакле на 1 минуту пада 0·02388.^{m}
И тако:

Нађена је висина за број	2 . . .	69·24
„ „ „ „ „	3 . .	160·2
„ „ „ „ „	4 . .	89·6
„ „ „ „ „	5 . . .	99·2
„ „ „ „ „	6 . .	184·8
„ „ „ „ „	7 . .	102·4
„ „ „ „ „	8 . .	96·0
„ „ „ „ „	9 . . .	85·4
„ „ „ „ „	10	72·7

Међутим је од броја 2 до 3 прошло 325 минута.

4	„	360	„
5	„	365	„
6	„	410	„
7	„	450	„
8	„	495	„
9	„	565	„
10	„	580	„

Дакле исправљено имамо:

Број 2,	стоји, како је	69·2
3,	160·2—(325 × 0·02388) =	152·5
4,	89·6—(360 × 0·02388) =	81·0
5,	99·2—(365 × 0·02388) =	90·5
6,	184·8—(410 × 0·02388) =	175·0
7,	102·4—(450 × 0·02388) =	91·7
8,	96·0—(495 × 0·02388) =	84·2
9,	85·4—(565 × 0·02388) =	71.9
10,	72·7—(580 × 0·02388) =	58·9

Овако смо радили свуда, гдегод нам се нађене висине показаше много другојачије од прâвих. Но често разлика та небијаше Бог зна колика, па није ни било потребе исправљати је, јер на по већим даљинама омања разлика неби утицала и сметала ни при топографијским пословима, то

ли при географијским, особито, кад се исохипсе разликују за 100 метара.

Ради бољег прегледа и разумевања, ево овде да насликамо профил Дунава[1]) који је на нашој карти, т. ј. од Мораве до Поречке реке, те нека се без муке види, где је, и како изгледа дунавски скок, који се при котама изложеним опажа. У самој слици употребисмо за рад јаче уочљивости висинску размеру 2000 пута већу од дужинске. Римски бројеви одговарају местима напред поменутим.

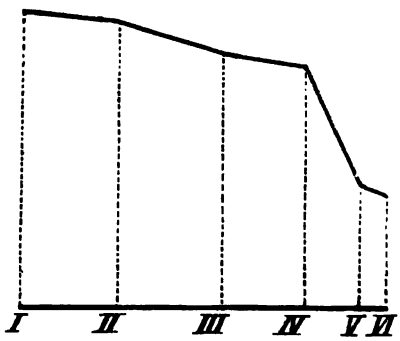

У овој таблици што иде, поређане су све висине, које овога пута определи смо, и то у првом ступцу број, а у другом име места, у трећем за колико је метара то и то место више (+) или ниже (—) од оног, пред њим (△ значи разлика); у четвртом ступцу изложене су надморске висине свију места редом у метрима.

---

[1]) По бројевима из: Streffleur's Orographisch — hydrographische Studien (aus dem März Hefte des Jahrgangs 1852 der Sitzungsberichte der math. — naturw. der k.k. Akademie der Wissenschaften).

Анероидом измерене висине у год. 1870, по Србији.

Број	На коме месту	△	Надморска висина у метрима.
1.	Ушће Мораве		61·17
2.	Пожаревац, моја кућа . . .	+8·07[1])	69·24
3.	Сопот, брдо изнад Пожаревца, на градишком путу	+ 83·3	152·5
4.	Млава, мост код братиначке мех.	— 71·5	81·0
5.	Стиг, равница доње Млаве. .	+ 9·5	90·5
6.	Теме сираковског брда . . .	+ 84·5	175·0
7.	Састав мајиловачке и курјачке реке	— 83·3	91·7
8.	Тополовник село, механа . .	— 7·5	84·2
9.	Градиште, механа	— 12·3	71·9
10.	Градиште, Дунав.	— 13·0	58·85
11.	Голубац, Дунав	— 0·73	58·12
12.	Ушће дворишке реке у Туманку.	+ 83·6	141·8
13.	Ставе реке Каменице и Туманке·	+ 48·0	190·0
14.	„ „ Дубачнице и „	+ 50·2	240·0
15.	Превој, водомеђа Туманке и Пека.	+ 112·0	352·0
16.	Ракова бара, село, општ. кућа.	—154·0	198·0
17.	Уток реке Дајше у Пек . .	— 60·0	138·0
18.	Крушевица, механа	+ 10·8	148·8
19.	Крушевица, Пек	— 3·6	145·2
20.	Састав реке кучајне и чардачке.	+ 67·0	212·0
21.	Кучајна мајдан, стан закупчев.	+ 19·5	231·5
22.	Нересница, механа	— 74·5	157·0
23.	Ушће Бродице у Пек . . .	+ 31·7	188·7
24.	Уток Железника у Пек. . .	+ 7·5	196·2
25.	Јовац, ушће му у Пек . . .	+ 50·0	246
26.	Ушће реке Грабове у Пек. .	+ 7·6	253·6
27.	Пек-мајдан, механа	+ 72·2	325·8
28.	Водомеђа између малог Пека и Шашке	+ 130·7	456·5

[1]) По нивелању геометријском инжинира Винтера у Марту 1871, излази, да је Пожаревац над Дунавом код Дубравице 7·12^{m}, дакле би ушће Мораве над истим местом било 0·95^{m}. И биће.

Број	НА КОМЕ МЕСТУ	△	НАДМОРСКА ВИСИНА У МЕТРИМА.
29.	Рајкова река, пред понором јој.	— 33·5	423·0
30.	Лишковац планина, „капетанова ливада“	+301	724
31.	„Корита“ на Лишковцу . . .	— 32	692
32.	Милановац, мост на Орешковици.	—647	45·2
33.	Ушће поречке реке у Дунав .	— 1·9	43·3
34.	„Милошева кула“, ушће Љубове у Шашку	+ 81	124
35.	Река Танда, где је оставља зајчарски пут . . . . . ,	+264	388
36.	Водолучје поречке и беле реке, превој Стола и Дели Јована.	+ 56	444
37.	Лука, село на реци	— 99	345
38.	Ушће Бигренице у Белу, више села „Беле реке“	—165·5	180
39.	Размеђа Беле и Црвене реке .	+ 79·5	260
40.	Црвена река (кривељска) . .	— 79·5	180
41.	Кривељ село на реци . . .	+ 89·3	269
42.	Водомеђа Тимока и Пека . .	+396·7	666
43.	Липа, изворан поток великог Пека.	— 68	597·5
44.	Водолучје Тимока и Млаве. .	+278·5	876
45.	Жагобица, механа спрам школе.	—593	283
46.	Млавско врело.	— 7·5	275·5
47.	Тршка црква	— 13	262
48.	Водомеђа Млаве и Пека у правцу к реци Комши	+497	760
49.	Комша река, где силази у њу жагобички пут	—510	250
50.	Крушевица, механа	—101	149
51.	Водолучје Тупанца и Осанице.	+618	767
52.	Осаница река у Осаници селу.	—464	303
53.	Крепољин, механа	— 75	228
54.	Горњак, манастир, горњи бој куће.	— 81	147
55.	Горњак, Млава	— 14	133
56.	Крупаја река, врело јој . .	+ 54	187
57.	Водомеђа Млаве и Ресаве . .	+270	457

Број	НА КОМЕ МЕСТУ	△	НАДМОРСКА ВИСИНА У МЕТРИМА.
58.	Липовица река у Липовици селу.	—130	327
59.	Саставци реке Липовице и Пањевице	— 99	228
60.	Ломница село	+188	416
61.	Ресава између Мањије и Пасторка.	—255	161
62.	Манасија манастир	+ 19	180
63.	Ресава код Манасије. . . .	— 28	152
64.	Медвеђа село, механа . . .	— 33	119
65.	Свилајница варош, мост на Ресави.	— 26	93
66.	Хум, Ресавчево добро више Свилајнице	+175	268
67.	Свилајница пијаца.	—176	92
68.	Жабаре село. механа и среска кућа	+ 14	106
69.	Главашев мост (на путу из Жабара у Брзоходе)	+ 63	169
70.	Беле воде (на истом путу). .	+ 4	173
71.	Коса иза тих вода	+ 56	229
72.	Поток (напред идући) . . .	— 86	143
73.	Коса изнад села Брзохода. .	+ 60	203
74.	Чокордин река (на том путу) .	— 71	132
75.	Коса над селом Лопушником (источно).	+118	250
76.	Петровац, Млава.	—103	147
77.	Коса између Млаве и Витовнице реке	+124	271
78.	Витовница манастир (горњи бој куће)	— 11	260
79.	Витовница река код манастира.	— 13	247
80.	Коса између Витовнице и Мелнице.	+ 16	263
81.	Мелница река	— 33	230
82.	Коса над Мелницом	+ 96	326
83.	Размеђа Млаве и Пека . . .	+142	468
84.	Крст, састав путова из Мелнице, Кучајне, Крушевице . . .	+ 4	472
85.	Крушевица механа	—327	145

Број	На коме месту	△	Надморска висина у метрима.
86.	Ушће Дајше у Пек (види број 17).	— 11	134
87.	Средњево село.	— 33	101
88.	Коса над њим	+ 30	131
89.	Камијево село	— 26	105
90.	Коса над њим	+ 55	160
91.	Десине село, речица. . . .	— 59	101
92.	Рам, Дунав.	— 42	59
93.	Млава код Брадараца . . .	+ 14	73
94.	Коса над Пожаревцом на рамском путу	+ 57	130
95.	Пожаревац, моја кућа . . .	— 61	69

Ми свршисмо с висинама. Но пре него што би прешли на друго што, ми мислимо да ће добро бити, ако још једну примедбу овде искажемо.

Као што се из ове висинске таблице види, ми овде непоказасмо висину ни једнога врха планинскога. То ће многоме пасти у очи, а можда ће који и помислити, да је то знатна оскудица.

Да се обавестимо.

Ми на нашему путу неимаћасмо времена, да се веремо уз врхове и литице планинске, те да им хватамо висину њихову; но за овај мах много и нежалимо, што то немогадосмо да учинимо. Истина, досад је обично занимало путнике, а и читаоце то, колико је висок тај и тај врх ове и оне планине, па смо се сви као навикли, да о томе најпре разбирамо. Нећемо рећи, да то није ни од какве важности, ал можемо казати, да је од омање вредности.

Орографијски систем у каквој земљи некарактерише се висином својих врхова, већ правцем, склопом и висином трупа својега. Најнижа места на његовом деблу имају вазда највише вредности за практичан живот. Туда се обично спроводе путови, туда се веже једна

жупа за другу, и туда пролази она струја, која пусте просторе оживљава. Врси и главице, чуке и кикови, што су изнад дебла и трупа планинскога, могу имати само локалног значаја, па било то у погледу привредном, или и климатном; али да су они важни у опште, то се у данашње време, а у смислу практичном мање признаје. Планински угиби (не усеци), што се у нас зову превојима (Sattel, Col), бележе ону висину, докле оздо на више хвата културни регијон у каквој земљи, и знање те висине помаже и користи практичним потребама, док знање висина од врхова задовољава више радозналост.

Но на нашој карти има још нешто, што мислимо, да нам ваља објаснити.

Ми смо на карти извукли и упоредне круге, као полутарске даљине (степене географијске ширине), и подневице (меридијане, степене географијске дужине). Подневице рачунамо не степенима круга, као обично досад, него временом, као што се данас већином ради. И осим тога бројимо их не од Фера или Париза, што за нас неможе бити никаквом оријентацијом, већ од Београда, као нама најпознатијег места. Мотиви за ово довољно су исказани у нашој Космографији, а овде спомињемо само то, да смо подневице повлачили (према овој размери карте) од 1 до 1 минута (временских), а ситнији делови казују простор од 10 до 10 секунада (временских). И тако на нашој овој карти може се видети, да је подневица н. пр. Градишка, 4 минута и 5 секунада на исток од Београда, што ће рећи, да је у Градишту за 4 минута и 5 секунада раније подне нег у Београду. Овај је дакле начин много практичнији, јер нам он неказује само географијску координату, већ у исто доба и онај резултат, који добивамо и дознајемо, кад координату срачунамо.

Што се тиче ових назива (као термина), позивамо се на своју Космографију.[1])

---

[1]) Ова Космографија дата је у штампу 1870 пре, него што је ово писано. Но досад још није угледала света зато, што небијаше у штампарији дворесца.

ГРАЂА ЗА ИСТОРИЈУ НАРОДА ОКРУГА ПОДРИНСКОГ.[1])

Од 24. Септ. 1813. до конца 1834. године.

САБРАО И НАПИСАО

Стојан Обрадовић.

Неколико речи напред.

Наша српска историја од 1805. године, у опште није попуњена, а највише од 1815 до 1834. године у оно шест окружија, која су 1815. године отргнута а 1834. године опет повраћена садањем књажеству српском.

Ово је врло штетно за нас и наше потомство, од кога ћемо ми савременици праведно бити осуђени. За накнадити ову историчку празнину, треба ми Срби о том својски да се постарамо, тим пре, што се још по неки српски ратник од 1804. наоди у животу, који би нам почасно појаве народње из ранијег доба у тежњи ослобођења од туђег господарења показати знао.

Ја сам, проучавајући досадашње списе српске историје, то свагда на уму имао, и кад сам постављен, живећи у округу подринском, у добру прилику, да могу историчке догађаје тога народа и краја од 1815 до 1834. године побележити, нисам жалио ни трошка ни труда, саслушати

---

[1]) Чланак се овај, по одлуци историчког и државничког одсека, штампа просто као грађа покупљена из народног историјског причања о догађајима на овом крају, о којима до сад није скоро ништа писано. Остаје правој историји, да то причање испита, па одбије или верификује. Уредн.

све српске ратне савременике оновремене и њина казивања верно побележити, како би то као грађа од једнога округа српског за општу српску историју послужити могло, у нади, да ће се ма кад признателних Срба наћи, који ће ми дати за право, што сам се у овом смотрењу као српски чиновник и близу педесетогодишњи старац пера латио. А можда ће ми ко и захвалити на том труду кад помисли, да сад, после седам година, кад ово делце штампи предајем, ниједнога међу живима нема, која су ми збића и догађаје приповедили. И већ сад неби се ни оригинална речица од савременика набавити и дознати могла, јер су сви стари људи изумрли.

Писању историчних догађаја, поред осталог, дало ми је повода и то, што нигде у историчким догађајима и списима не нађох за народ округа подринског ништа записано од 1815 до 1834 год. баш као да је тај народ за то време у мртвилу провео, а на против зна се, да је по ослобођењу српском, на отргнутих шест округа највећи терет тиранства турског остао, и да је на том народу сва турска освета искаљивана до коначног ослобођења.

У Лозници 30 Новем. 1863 год.

Стојан Обрадовић
председник суда окр. подринског.

УВОД.

После пропасти српске 1813 године, Турци су као гладни вуци на српски народ са свију страна напали. Нечувена тиранства, која су се једва замислити могла, они су на поробљени и заробљени народ просули. Осветом и злобом дишући, нису се ни на што осврталн: убијали су, тукли, глобили, мучили, гадна насиља вршили. Словом, све су предузимали и вршили, за достићи врх освете, што је ком на ум падало. А тим су на двоје смерали, прво да се Србима за раније ослобођење освете, а друго да народ до голе душе оглобе и заплаше, да већ никад главу подићи не сме.

У то несретно доба ни један Србин у Србији није сигуран био са животом, чашћу и имањем. Ретко је која породица ненасилована остала, зато су се људи највише по тавним и кршевитим гудурама настањивали, куд их Турци узастопце нису гонити могли. За врло кратко време сви су се Срби у имаовини изједначили, јер је имућнима све што су имали отето.

Ова је судбина постигла све Србе који су се застали у оним границама српским докле је Кара-Ђорђе заповедао, и једнако су сви напаствовани. Турци нису између Срба разлику правили, живили они на Тимоку, Дунаву, Дрини или Сави, сав је тај народ био касапница турска.

Ово је овако предузимато и чињено док је у граду београдском Рушид паша валија босански а сераскер војске противу Србије подигнуте заповедао — ком су нешто човештва придавани; — али кад се овај промени и кад га Срб потурчењак Скопљак паша Ерцеговац замени, ког су Срби у рату Карађорђеву под војводом Милошем опасно у боју ранили, онда тек наступи за Србе покољ и најгрђе

азијатско-вандалско тиранство. Он је дотле глобио народ, док га није са свим исисао и у лико опасао, а кад га је тако до крајности довео, онда је све прве и ваљаније Србе почео убијати и на разним мукама мучити. Најпосле ни с тим се не задовољи, него пошаље војску у нахије, да је народ издржава, а војницима даде власт да са рајом поступају како хоће а да ни за што нису одговорни. Војска је била састављена од Арнаута, највећих зликоваца, безбожника и скитница светских.

Лако се замислити може, шта су ове скитнице, бећари и пијанице по народу чиниле, кад је сваки за свој поступак био неодговоран.

Ово у свету дотле нечувено самовлашће трајало је скоро деветнаест месеци а за тако дуго време прешло је већ сваку меру стрпљења. Зато се почну по већој чести људи снажни и живосни одметати у ајдуке, да барем своју смрт јуначки издрже. Међу тим где год им је прилика донела, свуд су Турке, катиле своје, грозно казнили, а своју јадну браћу Србе колико им је могуће било заклањали су.

Кад нечовечни Скопљак виде, да још није успео са свим сатрти заробљени српски народ онако како је мислио и наредио, и кад се увери, да још има српских синова, који знају враћати Турцима жао за срамоту, онда нареди све отменије и јуначније људе истребити а само нејаку децу оставити, која ће ланце ропства трпељиво сносити. За то пошаље Ћаја пашу свога с војском кроз целу Србију а по најпре у Шумадију, где су се понајвише ајдуци показали, са строгим налогом, да роби, пали и убија, а што год угледније, мушко или женско увати, да у ланац оковано шаље у Београд. Ћаја тиран као и његов господар, чинио је више зла него што му се и заповедити могло, и за кратко време неколико стотина мушкиња и женскиња у ланце окована спреми у Београд Скопљаку, а овај безчувствени звер кратку пресуду свима изрече, која се тек са

грозом споменути може т. ј. да се сво мушкиње живо на колац удари, а женскиње у касарне међу Арнауте раздели. Пресуда је одмах за тим извршена.

Градски простор — Кали-Мегдан — и све четири градске капије биле су испуњене на коље удареним српским мученицима. Неки су одмах на мукама помрли, а многи су по неколико дана у мукама живели, трпећи да им турски пси голени живима деру.

Овим ужасним и нечувеним поступком изазван народ српски под предвођењем бив. војводе а сад нахијског кнеза Милоша Обреновића из села Црнуђа, подигне се по други пут на Цвети 1815. године на очајничку одбрану противу безаконија турског. Устанак овај према надмоћности силе турске био је несаразмеран. Али шта није очајничко стање кадро предузети? Смрт или слобода, то је сваком Србину била главна лозинка.

Устанак Милошев на оружје противу Турака, пролети као електрична струја кроз сав измучени народ и на све стране стану се Срби за рат спремати и на гомиле прибирати. Оружали су се прикривеним својим оружјем, сикирама, косама и моткама, а неки су потајно из Срема преко тамошње браће Србаља пушке и барут са оловом набављали. И тако су спремни били гонити Турке па чим ко може, у мисли, пре умрети него му више подлећи. И бегунци српски од пропасти Карађорђеве, који су се по граничним аустриским местима налазили пређу браћи својој у помоћ и то прости бегунци сви, а од бивших старешина: Прота Ненадовић, Јовица Милутиновић, Стојан Чупић, Петар Молер и још неки, и за кратко време, које у појединим четама а које и по већим зборовима укаже се преко 20000. војника за борбу опремних по могућству

Чим се овако војска јавно покаже, већ се имао очекивати нападај турски, зато где је год могуће било, жене

старце и децу сместе у збегове, а поред њих јаке страже и заседе нареде. Ово овако стање врло је кратко било.

Устанак овај покренут је не само у Шумадији, него по целом пределу од Саве и Дунава те до Вишеграда, Дрине и Тимока, по свим оним имено местима, куд је тренутна слобода до 1813. године сјајне своје зраке распрострла била. У почетку устанка овог, срећа је се народа србског окретати почела једино због тога што су сви једномислени били и што су сви новог господара Милоша слушали као послушни синови оца свог; јер где је год његова заповест и наредба стигла, испуњавана је без одлагања и усрдно.

Сазнавши поуздано Скопљак паша командант града београдског и заклети непријатељ Србаља, да је народ србски под Милошем Обреновићем на оружје устао, пошаље Ћају свога са 50,000. војске у Шумадију на име у Чачак, да устанак угуши, Шумадију попали и опљачка а Милоша и све коловође буне у ланцима оковане њему у Београд доведе. У исто време поручи Рушид паши везиру босанском, да пошаље доста јаку војску у наију подринску — која се се већ оружја латила —; једно да тај крај држи у шкрипу, како се народ неби у веће масе прибирати могао, а друго да његовом Ћаји, који је с војском Чачку отишао, на руци буде, да се брже усташи поватају и побију.

Ћаја паша дође у Чачак, где у шанчевима на Љубићу доста велику масу војске српске затече, пак се ту и сам улогори; али одма почне Србе у мањим логорима нападати.

Али Топал-паша Видаић из Зворника, по заповести Рушид-паше са 60000. ваљане војске и са капетанима: Усеин капетаном Градачевићем, Тузла и Мазлај капетанима, Фазли пашом сарајевским, Али Сали бегом ајаном сребрничким и диздаром соколским, пређе Дрину и улогори се у Рађеву пољу, очекујући како ће Ћаја паша на Чачку са устаницима проћи. Али међу тим повата све ра-

ђевске, јадранске и соколске кметове и попове као и остале одличније људе и код себе у логору по двојицу у једно гвожђе да оковати, да тим остали народ застраши и обезглави.

Ћаја паша после неколико срећно издржаних са Србима бојева, погине на Чачку, Турци оставши без вође свог збуне се, Срби се охрабре тим случајем, јуначки Турке нападну, растерају, па и многе потуку, а неке чак до граница српских отерају, где су Турци страшан пораз претрпели. Жене турске и децу из Чачка са чашћу до границе Новом Пазару испрате.

Срби овом сретном битком добију поред два топа са целим прибором много ситног оружја и цебане. Овај први бој срећно окончани за чудо охрабри Србе, и они сад по други пут постану прави неустрашими ратоборци.

Глас о побједи српској разчује се по целој српској земљи и Турци по свима варошима и варошицама почну се спремати на отпор или сеобу.

Тек што је Ћаја паша тако несрећно са својом војском на Чачку свршио свој војени поход, дође Али паши у Рађево поље неки Србин Алекса из Црниљева ваљевског и као његов повереник каже му, да је цео народ на оружје устао, да је добро наоружан, да је Ћаја погинуо и да му је сва војска потрвена, топови отети, и да се Милош на њега — Али пашу — спрема. Али Топал паша Видаић поверује овом гласу, отпусти своје заробљенике, крене се натраг с војском и улогори се поред Дрине на селу Запруђу.

Народ српски охрабрен новом победом над Турцима, по свима крајевима области српске призна једногласно Милоша Обреновића за свога господара и предаде му пуну власт у раду за ослобођење отаџбине преко својих изасланика и обећа се слушати га безусловно.

Нови господар Србије овако овлашћен, отпочне живо посао ког се прихватио са народом за народ свој, уреди

побоље своју војску и с њом одмах удари на Турке који су по варошима обласним живели. Истера и протера Турке из Рудника, Крагујевца, Карановца и Пожаревца, имавши у овом последњем месту крвави бој с Турцима.

Султан цариградски Махмуд известивши се, да је народ српски у пашалуку београдском опет устао на оружје и тражи слободу, овласти два своја везира: Марашли Али пашу валију урменлијског и Рушид-цашу валију босанског и са јаким војскама пошаље на Србију да устанак угуше, јер му даље завојевање тога времена не иде у рачун, због пропасти савезника свог Наполеона Бунапарте цара француског; особито знајући какву у Европи улогу има руски цар Александар I. који је пре кратког времена у Букурешту с њим трактат закључио, којим је Србији обећата нека слобода. али је султан нимало испунио небијаше.

Оба ова пуномоћника царска по са 60,000. војске дођу на границу србску, Марашлија у Ћуприју а Рушид паша на Дрину у Брањево.

Обојица су се међу собом надметали, који ће пре цару јавити, да је с мање крви буну угушио, и Србе опет као и пре у јарам ропства увалио: Рушид као овлашћеник царски произведе за пашу свог војеног чиновника Маријаша и пошаље преко Дрине са војском у Србију, да Мачву у запту држи и Шабац поседне, док међу тим и он с војском Дрину непређе. Но пре, него овај пређе у Мачву, пријатељ српски неки Али Сали бег ајан сребрнички пише кнезу Милошу Обреновићу „да је Рушид запашио једнога потурицу Маријаша, који му се обећао, да ће за једну ноћ Шабац заузети, а за неколико дана нахију шабачку са свим умирити. Маријаш тамо одлази, него буди смотрен и паметан.“

Писмо Салибегово нађе Милоша у Црниљеву ваљевском где уређиваше једно војено одељење које беше наумио на

Дрину послати. Али одма затим добије Милош поуздан глас да је Маријаш већ прешао Дрину на Тичару, у Мачву ушао и у селу Дубљу опшанчио се и улогорио. Ни часа негубећи крене се Милош са оно прибране војске к Дубљу и други дан, на име 14. Јуна 1815. године опколи турски шанац, удари жестоко на Турке и разбије их, пашу зароби са млого поглавитих Турака, остала маса војске турске које изгине а које бегством живот спасе.

Српска војска и овде у муницији, оружју и коњма леп плен задобије, а ова победа и овај српски крај оснажи и за даље војевање о слободи.

Милош заробљеног пашу са свима поватаним Турцима отпусти слободна, допрати до Дрине и упути Рушиду у логор.

Валија Рушид сазнавши потпуно од заробљеног Маријаша, како је у Србији, и како се по казивању Милошеву народ из прекомерне нужде и насиља Скопљакова на устанак подигао, као и то, да је он с народом готов покорити се милости царској само да се колико толико народу досадашње насиље отклони и слобода подари, поручи Милошу да му у логор на Брањево дође да мир уговоре. На овај позив Милош без сваког устезања са неколико својих војених другова оде у логор везиру, допраћен делибашом Серчесмом негдашњим муселимом рудничким који је с Милошем раније у добром сношају стајао и ком је Милош при излажењу, Турака из Рудника на руци био те је са чашћу са својом фамилијом, из Рудника изашао.

Везир захте, да Милош од народа покупи оружје, а он ће све оно народу учинити што могућно буде, само нека се народ смири и управо раја буде. Милош изјави сумњу да ли ће народ пристати да оружје положи; али најпосле одговори, да ће он и то пробати и њега о томе известити. Везир неодобри Милошу повратак, него други који га замењују нека оружје покупе, особито кад се више вели-

каша турских изјаснише, да курјака из гвожђа није паметно пуштати слободна. И Милош би остао у турским рукама, да делибаша Серчесма озбиљно не захте, да се Милош лично отпусти да народ смири, кога је он на веру и примио и у логор довео. Везир озбиљности јуначног Серчесме попусти и Милоша отпусти да купи оружје од народа а неколико Срба у таоцима код себе задржи. Серчесма повративши Милоша преко Дрине при опроштају каже му, да у напредак Турчину па ни самом њему више не верује.

Милош се поврати у свој народ и својој војсци, али о полагању оружја нит' је смео ни вољу имао народу говорити. и стане се све боље спремати нападају босанских Турака.

Међу тим дође му посланик Марашли Али пашин и позове га везиру у Ћуприју поради уговора о миру, и Милош без одлагања оде у стан Марашлин. Везир га уљудно прими, па кад чује захтевање Рушидово и жалбу Милошеву, да се купљењем оружја од народа никад до мира доћи не може, предложи са свим пробитачна условија на која Милош пристане и Марашлију са 30000. војске пусти кроз нахије у Београд, а он остане у народу заповедник.

По овом уговору отргну се шест разних округа од Србије па тако и округ подрински, и граница између нове Србије и округа подринског повуче се овом белегом: од округа ужичког на варош Рогачицу, одатле у прослоп планински и реку Пецку, одавде преко планина: Влашића, Брачинца, Цера и градине Видојевице па реком Лешницом те у Дрину. И тако остану у власти турској вароши: Лозница, Крупањ и Лешница са осталим простором и селима.

Стање народа подринског после мира са Марашли Али пашом учињеног.

Видаићи, који су над овим пределом највећу политичну власт заузимали, имали су највеће своје спаилуке у Јадру и Рађевини, зато су тамо поставили сталне среске кнезове.

У Јадру био је кнез Ђурађ Јаковљевић из Предворице а у Рађевини и Соколу Петар Васић из Буковице. Ови су код Турака добро стојали, јер су им њине послове и спаинске дажбине у народу добро вршили, а народ је трпео гоњења и терете турске као и по другим нахијама. Али кад овај крај потпадне чисто под власт турску а Видаићи попузну у власти, онда се на јадни овај народ сва беда, гоњење и освета турска изливати почне.

У име царске дације, дупло и трипло повише се порезе под различитим именима. Отпочне се сваке године по неколико пута по народу купити иштира у свим струкама ране и готову новцу за војску, спахије и читлукције повисе своје десетке преко сваке мере, а кулуци се тако умноже, да је свака кућа овим господарима својим до 200 посланика давати морала. И тако народ подрински постане нешто више него прости роб.

Оваки прекомерни терети и глобе доведу народ до најљуће сиротиње, па кад му живот несносан почне постајати, онда се главни људи почну потајно састајати и договарати, како би се ово несносно зло отклонити могло.

Први састанак учине код Беле цркве: Илија Чворић из Бастава, Матија Мијатовић свештеник Беле цркве, Степан Симеуновић из Толисавца, који је био кнез Рађевски, Цветин Солдат из Бастава, Ђурађ Јаковљевић и Петар Васић кнезови сресни, и ту се договоре и закључе послати дванаест људи везиру босанском у Травник, да му поднесу тужбу противу ага и спахија због прекомерне глобе и кулука, а изберу се за посланике: Димитрија и Топал Мића из Бастава, Симо Миличић из Красаве, Секула Н. из Шљивове, Теовило из Цветуље, Тома из Равнаје, Бојо Марић из Мајковића, Јевто из Кржаве, Јован Јусак из Беле цркве, Игњат из Врбића, Никола Марковић из Белотића и Пантелија Н. из Толисавца. Ови изабрани дванаест људи са народним прошенијем оду у Травник, јаве

се везиру и предаду му тужбу у којој су молили, да их у име царско ослободи прекомерне глобе и кулука. Везир их цео месец дана не пусти преда се, а најпосле им заповеди да се врате кућама, он ће извидити је ли жалба њихова истинита, али да оданде сви иду у Зворник и чекају док тамо и Ћаја његов не дође, кога је за тај извиђај и наредио. Но народ и фамилије ових одасланика за цело време овога одсуства њихова нису дознати могли шта је од послатих људи било, зато се цео немир у народу појави, тим више што се чује, да је везир сву дванаесторицу поапсио и у томруке заковао.

Прва шесторица опет се у Белој цркви састану и сагласе се, да 3—4000. људи на Дрину под Зворник доведу, па пошто се на Дрини од Зворника даду видети, да заштитају најпре камо њихови посланици а за тим да изјаве паши Зворничком, да ће сви који су се онде сабрали ићи самоме цару у Стамбол, да се на турску неправду туже. Што закључе, то и учине, и после неколико дана сви се под Зворником на Дрини укажу и стану своје смишљене предлоге чинити. На први њихов појав јави им се из Зворника, да су се њихови кметови из Травника повратили и да се у Зворнику находе, него им се заповеди, да још 40. људи изберу и у Зворник пошаљу, те да власт по поднешеној тужби извиђај предузме. Народ не поверује овим речима него одговори, да он више ни једнога свог — човека у Зворник слати не сме, док своје посланике све у скупу здраве не види. Турци учине по захтевању и доведу ону дванаесторицу под град на Дрину и ови им кажу, да они нису никакву незгоду претрпели, него да је с њима и Ћаја везиров дошао и да је везир обећао, да се овде у Зворнику жалба њина извиди.

Оно шест белоцркванских саветника изберу између себе 40 људи и пошаљу у Зворник, а у исто време са осталим ондашњим Србима изберу Илију Чворића, да народу у сва-

ком случају предњачи, а они ће га слушати и по потреби с њим договарати се. Сутра дан дође међу њих гавазбаша везиров и заповеди, да се сви одмах кућама разиђу, ал' — не би послушан. „Ми, рекоше, немамо куд кућама, нити ћемо се вратити док нам се правица не да; а ако нам се откаже што тражимо и не умале се зулуми, сви ћемо се у Дрини подавити, јер већ и онако нигде ништа немамо.“ Гавазбаша врати се у Зворник не свршивши ништа. Други дан дође им из Зворника поуздан глас, да су и први и други посланици у градске казамате поапшени и да ће се тамо држати док се год сабрани народ не разиђе и ово учини на сабрану масу људи необично упечатљење. У гомилама стане се говор водити, да се удари на Зворник и апсеници силом ослободе, а неки јавно почеше Турцима, особито субашама, агама и спахијама претити, да ће сваки погинути који у села изађе, и већина позове Чворића да их предводи на устанак, јер ће нам, говораху, наша браћа Срби под Милошем у помоћ притећи.

Чворић са својим друговима поублажи народ и препоручи му трпљење, објаснивши, да то тако дуго трајати не ће, јер о свему томе, рече, зна и господар Милош, с којим је он у преписку ступио чим је од њих за старешину изабрат, и народ се пун љутине и једа мало стиша.

Турци преко својих шпијона дознавши расположење скупљеног народа, пошаљу одмах међ њега три отмљена Турчина, који су са Ћајом дошли, и кажу народу, да су се његови људи са спахијама и агама пред Ћајом суочавали, али ови тужбу не признају; шта више да је Асан ага Видаић спахија, пред Ћајом сукнуо сабљу на своје кметове, које је Ћају јако увредило, зато је одмах све посланике апса ослободио те њих послао, да од народа праву истину сазнаду шта он од субаша, буљукбаша, спахија и читлук сајбија пати. Народ у глас повика: нека Чворић све до најмање маленкости покаже, јер сви уједанпут говорити немогу. Чворић

све терете јасно предложи, народ једногласно потврди, а Турци све шта су чули попишу и сами чудећи се толикој неправди и насиљу, особито шта субаше по селима од мирних и послушних царских поданика и њихових фамилија чине ни Бога не бојећи се.

Чворић са оно пет својих другова у име сабраног народа замоли ове изасланике да увере народ, јесу ли за цело њини људи апса ослобођени, и они им се то обећају и врате се у Зворник.

После овог разговора прођу пуна три дана, а Турци се из Зворника не јавише. Четврти дан дође међ њих гаваз-баша са једним чиновником везирским, и каже, да су њини људи слободни у Зворнику и да ће им се под градским бедемом на Дрини показати одмах, већ нека између себе још стотину људи изберу и у Зворник пошаљу да се извиђај доврши, јер није царска воља рају врећати. Мало час сви Срби покажу се преко Дрине под градом који су тамо послати, и јаве да су слободни и да се са агама својим суде. Народ опет нехтеде више људи особито своје прве старешине у Зворник пуштати, но на велико посредовање: Чворића, попа Матије и Цветина Солдата попусти, те још стотина Срба у лађи преко Дрине пређе у Зворник.

На градском простору у граду састану се сви Срби и поздраве, па кад се Чворић са својим главним друговима извести шта је до сад рађено, посаветују се шта ће даље радити и чега придржавати се. А по кратком времену дође међу њих Ћаја везиров са три комесара, са више господе зворничке и подринским спаијама и агама и са Осман пашом командантом града Зворника.

Ћаја је ћутао заузевши прво место, а Осман паша окрене се најпре агама и спаијама па онда Србима, и запита трипут и једну и другу страну хоће ли пристати на његову реч, и ако хоће, да одпочне свој говор које ће се

у име честитог везира говорити; и кад одговор од обе стране добије да хоће, онда овако говорити отпочне:

„Цару ће мило бити ако ви аге и спахије будете у дослуку са рајом живели, као и то, ако ви, рајо, будете покорни и послушни вашим властима, агама и спахијама. Ви рајо не морате давати посленике, него само рану, мед, масло и остало што је у праву. Ви аге и спахије, не ћете сами собом ова дајанија купити од раје, него ћете ви, рајо, сами покупити што год треба и што морате својим агама дати, и то ћете све на једно место донети, а они ће сами својим кућама однети: пристајете ли сви на то?“ Са обе стране изјави се пристајање. „То је, рече Осман, воља честитога везира и његове Ћаје који овде његову личност представља. Сад будите намирени и живите у дослуку; то је жеља царска, да су му све класе поданика силног царства његова спокојни, а која страна поквари ово намирење, она ће одговарати царским властима.“ Ћаја устане са свога дивана, поклони се на обе стране и распусти збор. Срби се доста утешени, али опет под великом сумњом врате својим кућама.

Ово је било око по лета 1819. године, али Турци не одрже своју реч ни у тој незнатној олакшици, већ чим јесен и прибирање плодова наступи, дођу сами собом читлукџије, и спахијске субаше и народ и црње но пре стану изгонити своје десетке, посланике и остало што су уобичајили. Па још да би раја осетила да је горе учинила што је своје аге тужила, не хтедну рану у натури примити него у новцу, наплаћујући сваку оку ране дотле нечувено великом ценом. Од то доба наставе они тако и друге и треће године поступати, а с друге стране почне се са највећом строгошћу истеривати безмерна војена иштира и мирија царска док јадни народ подрински до просјачког штапа не дотераше.

Господар Милош о свему томе често је извештаван и потанко је знао цело стање народа подринског, али је

свагда главним људма преко својих изасланика саветовао да трпељиво све терете сносе а потајно спремни буду на устанак кад он своју руку пружи. То вели дуго бити не ће, само се добра прилика чекати мора. Међу тим његови су људи чести додир са подринским народом имали, и он је с дана на дан све већи уплив код овога народа имао.

Једанпут поручи Чворићу, да у договору са првим друговима својим пошаље у Топчидер на скупштину неколико људи са прошенијем на царског комесара оца-Ђана, који ће ту бити, те да му представе терете које народ трпи и да га умоле, да то цару до знања доведе. Ова наредба буде извршена и буду у Топчидер послати: Петар Димитријевић из Беле Цркве, Максим Ђорђевић из Толисавца, стари Пана из Милине, Дамјан Ђукић из Помијоче и Петар Спремић из Јаребица. Ове посланике сам Милош представи ц. комесару, он их саслуша и прими њихово прошеније, но олакшица се никаква не учини народу.

На концу 1824 године по договору главних људи и са много потписа пошаље Чворић по наредби господара Милоша жестоку тужбу везиру босанском противу зулума полицајних турских власти и противу прекомерне дације као и ага и спахија, који нису намирење везирско ни у длаци испунили, а после тога поручи паша зворнички Чворићу и другим главним људима, да је он по заповести везировој послао у Травник под стражом спахије подринске по тужби народној имено: Асан агу Видаића, Осман агу Узунића, Атула агу и Рамер агу Тириће, него нека буду готови тужбу своју оправдати кад се зато позову.

Међу тим пређе у Рађевину владика зворнички Јеротеј Грк и стане људе неке и неке, највише турске улизице себи призивати и од неких митом а од неких и претњом потписе узимати, како је народу подринском од својих ага и спахија врло добро, и како су они с њима као са својим очевима задовољни, да се народ на њих никад није тужио,

него да је то посао само незадовољног Чворића и још неколицине његових присталица, који на то иду, да народ од царске власти одцепе и подчине Милошу Обреновићу који је у Шумадији почео господарити. Па најпосле, да они у име целога народа подринског моле честитога везира, да аге, добре очеве њихове, отпусти слободне кућама својим, које они као озебао сунце чекају у средини својој час пре видети. Ово прошење спроведе сам собом владика Јоротеј везиру у Травник, и од своје стране поткрепи, да је ово све сушта истина, о чему је и сам осведочен, а ранија тужба да је сасвим лажна и измишљена. По овоме везир одмах отпусти слободне аге и спахије подринске, а они наставе као и пре гњечити и глобити сиромашни народ подрински.

Кад виде народ подрински, да ни одкуд ни какве помоћи на олакшицу не добива, него да га и сами његов првосвештеник бездушно турском насиљу подвргава, одлучи сам у себи помоћи тражити, па ако ништа друго, а оно бар да се својим зулумћарима освети. Зато се стану млађи и јуначки Срби у ајдуке одметати, у чему им ни старци њихови сметали нису, него су им шта више у свему својим саветима на руку ишли. Овим из нужде устаницима прими се Илија Чворић поглавица и арамбаша бити.

О свему овоме господар Милош извештен је потпуно, и то му није немило било, само присаветује својим начином Чворићу, да мирне Турке и трговце никад не напада а са зликовцима агама и субашама нека поступа како за добро нађе. Но главна му је наредба била, да народ слободи и обавешћава, како би га скора промена готова за слободу нашла, и да се аге и спахије у народ поради глобљења излазити застраше.

За кратко време Чворић је имао под својом управом више од 150 младих добро наоружаних Србаља од сва три среза, и често је се по целој нахији свуд виђати дао без да су

га Турци напасти смели. Он је јавно по селима пролазио и народ учио да Турцима послушност отказује а никакве дације не издаје. Ова чета устаника тако заплаши Турке, да се нико из вароши у села мањи није смео, најмање аге и спахије, које видеше, да горе учинише што на зворничко поравнање не пристадоше.

Кад Чворић са својим друговима виде, да је се почело у народу на боље окретати, особито кад му и господар Милош поступак одобрава, заповеди — опет по'паредби господарској — свима кнезовима среским и сеоским кметовима, да турске пандуре, субаше и буљукбаше у села не пуштају, агама и спахијама да издају само десето а друго ништа и да их ни у чем не узнемирују а тако исто и остале поштене Турке и трговце, а за све нека на њега кривицу бацају, и ако поишту Турци арач, порезу, главницу, дивницу и сва остала дајанија као и мед, масло и т. д. нека га њему упућују или му стану на пут да то не забрањује, говорећи им даље: „ми, Турци, већи зулум од Чворића и његових ајдука трпимо него од вас Турака.“

Ово је ајдучко покретање с пролећа 1826 године отпочето у нахији подринској, и Турци су га подуго равнодушно гледали.

Око по лета 1826 године путовао је Чворић дању са једним одељењем својих четника из Беле Цркве у Јадар, па кад буде у Комирићу, његов друг поп Филип ободе коња уз поље и избаци пиштољ, подвикнувши, ха Турци ђе сте да се огледамо, то исто учини и Чворић па испаливши пиштољ рече: ово, попо, нека буде у име слободе. Но у исти мах истрчи пред њих месни кмет Марко и рече да пушака не мећу, јер се рече буљукбаша Мујо Исакић са дванаест пандура у Коњуши находи код кмета Симе Радића купећи иштиру, него нека се уклоне да не изгину. Чворић каже Марку, да иде казати буљукбаши, да се он прође иштире, него нека иде откуда је и дошао, јер ће

крваву главу из народа изнети. Марко послуша, дотрчи буљубаши Мујн и каже му: Бежи, буљукбашо, ето ајдука са арамбашом Чворићем на те. Турчин се препадне, па пошто од кмета Симе за сво село 1000 гр. иштире наплатити потражи, и овај се томе успротиви, он га веже и са собом потера. Ајдуци видећи напрам себе у брду Турке опале на њих из пушака, неби ли Симу оставили, но ови место тога посеку Симу и пођу даље. Чворић видећи, шта би, погна Турке, предсретне и неколико глава турских са буљукбашином откине, а остали се бегством спасу. Ово је први догађај ајдуковања Чворићева, где је крв проливена.

Сад тек по целом народу пукне глас, да су ајдуци почели царске људе убијати, и да већ нема више шале, него или да се сви Турцима одупру или већој сили подлегну.

Овако поступање ајдучко поплаши Турке, и они се устегну у народ излазити, а аге и спахије задовоље се примити од својих поданика оно, што је законом наређено и што су им ови добре воље издавали, само су Турци свагда зловољни били и претили осветити се ајдуцима који су преко царске воље синове царске у запт поставили и под свој опанак метнули.

Страх турски од ајдука у попуштању глобе и кулука охрабри и обрадује народ подрински, па већ мало по мало уђе у обичај природну власт слушати а Турке презирати. Сви кметови сеоски и кнезови сресни стојали су у тесној свези и договору са Чворићем, али само тајно, а јавно су се пред Турцима у крваве на њега тужили, а то су за то чинили, само да не би Турци осетили да је Чворићево ајдуковање по њину с њиме договору и сагласју, бојећи се да Турци на народ с војском не ударе.

Чворић са својим друговима строго забрани Турцима из вароши по селима тумарати и каже, да ни једноме трговцу неће на пут стати, шта више, обећа се да ће он са својим четама најсигурније радњу и трговину заклањати, јер је

већ слободно као какви старешина и власт почео по народу одати; па већ и спахије се преко млађих својих стану Чворићу по својим потребама обраћати; највише зато, што је сваки миран и задовољан како од стране Срба, тако и Турака био. Једним словом, за три пуне године, а то је до године 1829 био је мир и поредак да не може бољи бити, и држале су обе страпе да је Милош и Подрињем завладао, почем су се често његови људи па и чиновници по народу виђали састајући се и разговарајући са старешинама српским. Само за три године дана царска мирија као арач, пореза, иштира и т. д. није од народа ником издавата, а то су Турци највише зато трпели што је се нека буна и немир у Босни појавила и што су се за тим највеће власти у Травнику мењале. Међу тим промени се и паша зворнички, и на место Османа дође за пашу зворничког и управитеља подринског краја Махмуд паша син Али Топал-паше Видаића, који је цео свој спахилук у Подрињу имао.

Овом негдашњем потурчењаку учини се испод достојанства, да његова власт у подринском крају трпи неки притисак од ајдука, и што Милош Обреновић нови господар српски све већи уплив у Подрињу добија, и зажели томе на крај стати и тамо своју власт утемељити, као што је отац његов негда тамо утврдио био. У овој мисли прибере добру чест војске, пређе преко Дрине у Подриње и и упути се монастиру Троноши у намери калуђере исећи а монастир запалити, јер му је казано, да су калуђери највећи јатаци ајдучки, и да у истом монастиру ајдуци највеће станиште своје имаду.

Одмах се у народу дозна намера пашина и сви главари српски договоре се са Чворићем где ће предсрести Турке пославши му са свију страна довољни број људи у помоћ а господар Милош приличну своту оружја и џебане а поред тога најјуначнија 3—4 човека своја, који ће се са

Чворићем у бој с Турцима саветовати, договарати и нужне распореде чинити.

За кратко време збере се око Чворића 3—4000. оружаних Срба и оставе се Турци на миру докле год на атар монастирски не наступе. За тим Чворић са својим друговима раздели своје људе, једне пошаље у зграде монастирске, с другима подседне пут до монастира, с трећима заиђе Турцима за леђа и бокове, и онда поручи Махмуду, да се одмах враћа откуда је и дошао, јер жив неће до монастира доћи; он ће богомољу свету до конца живота бранити, теби, рече, пашо, нит' је крив монастир ни калуђери, а са Чворићем ако посла имаш, изађи да се на сабљу огледамо. Међу тим јаве паши уводе, да му је војска са свију страна наоружаним ајдуцима поседнута. Паша видећи да је оружаним четама окружен а знајући какве су клисуре, прослопи планина до монастира и око монастира, не усуди се даље продирати, само се ограничи на претњу ајдуцима. С друге стране окруже га са молбама кметови јадрански, особито његови спахијски поданици, да им монастир поштеди, уверавајући га, да калуђери нису јатаци него да ајдуке сваки примити мора, кад му у кућу насрну, а они ће се сви до једнога из петних жила упети, да ајдучију истребе, а народ своме паши у верности и послушности задржи. Паша попусти молбама пола из нужде, и врати се у Зворник. Али по кратком времену позове себи кметове и кнезове од сва три среза и најоштрије им заповеди, да ајдуке истребе и главу Чворићеву донесу; јер ако то не учине, да ће им сва села попалити и поробити. Кметови и кнезови почем паши своје дарове изруче баце сву кривицу на Чворића. Он грдно велике, рекоше, чете са собом води, све саму бећарију из белога света, и кога год чује да о мирији царској поговара, испребија и убија на мртво име, и да су му они сами највећи гонитељи, уверавајући пашу, да са Чворићем нема ни једнога

момка из ова три среза, него све неке пропалице светске које ни говорити српски не знаду. Но при свем том, да ће они помоћу пашином најживље настати, да Чворића жива ухвате и њему доведу, а ајдуке и туђу бећарију из својих атара протерају и народ обезбриже те за царске власти царску мирију слободно за сво време приберу. Паша одпуштајући старешине подринске, изјави им, да и сам држи да је онако како су му казали, зато ће он до кратког времена послати међу тако покорну рају на три места по стотину Турака од аскера свог, да га од ајдука заклањају и с њима ове истребе. А најпосле им каже, да је њему до знања дошло, да је се преко Чворића међу њих и кнез Милош мешати почео. Кога у овом неверству ухватим, најгрђом ћу га смрћу казнити и фамилију у Босну протерати. Старешине не признадоше, да је се то кад год где догодило и обећаше се најстрожије чувати да се међу њих Шумадинци не мешају.

По кратком времену пошаље Махмуд паша четрдесет добро наоружаних Турака у Крупањ а толико опет у село Рујане у свој спахински конак а заповеди кнезу рађевском и кнезу јадранском, да му те Турке у свему издржавају и с њима ајдуке гоне. Кнезови се одмах састану са Чворићем и другим главним кметовима, и договоре се, да Турке међу се никако не пуштају, и одмах му пошаљу из свију крајева добро наоружаних момака. Чворић са јаком четом предсретне оне Турке, који су у Крупањ пошли, ухвати на друму бусију и заповеди Турцима, да се одмах враћају одкуда су и дошли, јер ће сви до једнога изгинути а ни један Крупња видети не ће. Турци се поплаше и с места у Зворник поврате.

Оно пак 40 Турака, који су за Јадар одређени, међу тим преко Смрдан Скеле дођу у Рујане и сместе се у конак пашин.

Чворић чим то дозна, са јаком четом својих момака дође у Рујане, недалеко од конака заузме јаке позиције и по-

ручи у конак Турцима, да одлазе откуда су и дошли, јер ће их он силом истерати, а најпосле нека седе ако гладни могу, зашто им нико ни зелене јабуке донети не сме. Турци се изласку и повратку најпре успротиве а кад им рану нико не донесе, оставе и сами пашин конак и под јаком пратњом ајдучком буду до на Смрдан Скелу испраћени.

Кнез Милош извештен о поступку Чворића и његових другова, похвали ово јуначко држање народно, и писмено их увери, да се још за кратко време тако држе, турска ће власт у Подрињу са свим пасти.

Ова смела одважност народа подринског увреди јако везира травничког, и он закључи војску послати да ајдучију по што по то истреби и да казни све главне кметове и кнезове, говорећи, да то не бива са вољом њином, не би се ајдуци код њих одомаћити смели, а овако су сви до једнога ајдуци које треба под анџар ставити, па што остане, то ће права раја бити.

Наредба ова везирска дата је била на извршење Махмуд паши зворничком, и овај поручи кнезовима: соколском рађевском и јадранском, да му довољно ране за војску припреме, а међу тим све јатаке ајдучке похватају и оковане пред њега доведу кад и он тамо приспе.

Појав овај врло забрине кнезове и кметове па и Чворића, који одмах оде кнезу Милошу у Крагујевац и поиште од њега савета шта ће сад да се предузме. кад јака војска у народ уђе па стане палити, харати и убијати. Кнез му са свим расположен одговори: „Ја сам о том раније извештен, и за све одмах сам се побринуо. Поздрави кнезове и кметове да се не брину. А ти Чворићу на сваки начин састави колико можеш већу оружану чету па иди с њом у Цер а једну чест пошљи у Боринску планину на Дрину, па сваке ноћи нека се по планини многе ватре наложе, нека Турци помисле да је Дрина војском поседнута.

И при свем том, ако Турци стану прелазити Дрину, не пуштајте их у народ, дајте им што већи отпор, ја ћу и мојих људи тамо послати, а у осталом ослоните се на мене.“ За тим изда што више Чворићу муниције, обдари га новчано и поздрави га с чином капетана. Чворић обнадежден и поутешен врати се у своје људе и све главним својим саветодавцима и друговима каже шта му је господар Милош чинити препоручио.

Порука кнежева обвесели старешине народне и одмах се стане војска прибирати и са првом оде Чворић у боринску планину и ухвати цео простор од Зворника до села Борине а са другом чести пошаљу се неки Јеврем и поп Ненад у Цер и Брачинац, да се ту као резерва нађу, а почем су на самој српској граници војску сместили, тако се овој придруже многи војници из Србије и концентрира се и ту доста јака војска.

Махмуд паша сазнавши, да сад нема посла само са ајдуцима, него са наоружаним народом кога и Милош потпомаже, задржи се војску претурати у Подриње. И тако остане више од један месец дана с обе стране у оружаном стању.

По срећи народа овога краја, а можно и по моћној радњи кнеза Милоша, промени се везир босански и замени га Кара-Махмуд паша, прави османлија, који је на потурице босанске и независне спахије и разуздане капетане босанске као на ђаволе мрзио.

Кнез Милош пошаље свога повереника пред везира преко границе у Турску са богатим даровима и приповеди му цело неуредно и заплашено стање у Босни и прекомерне глобе, које народ подринског краја трпи од помесних власти и спахија, особито од Махмуд паше Видаића који је и заповедник и спахија у Подрињу, и умоле га, да овом јадном народу укаже правицу, јер се и његов народ узнемирује као комшиски, гледајући шта Подрињани од својих

власти и спахија трпе и пате. Везир свему поверује и поручи кнезу Милошу, да ће му у свему вољу испунити и да ће они на комшилуку најбољи пријатељи у напредак бити. Одмах затим кнез Милош преко ваљевског кнеза Бобовца поручи Чворићу, да брже са 200 осамарених коња дође у Ваљево и натовари из правителственог амбара: пшенице, јечма и зоби и носи у Вишеград пред везира, ту да му се представи и ту рану као дар од народа подринског преда и објасни: како народ гоњење, глобу и насиља од ага и спахија трпи и како је жељан законе царске власти која ће му правицу дати. Наредбу ову Чворић тачно изврши. Везир га милостиво прими и каже: „нека поздрави народ, нека буде рахат и ништа се више не боји, он ће све тамошње власти променити и својим људма попунити, само нека се царска мирија уредно прибере што до сад није учињено и у Зворник преда његовом поверенику, а да је рече народ велики зулум трпео од себичних и распуштених власти и спахија, то сам и од бег Милоша дознао, но у напредак ће све боље бити, ја вам моју везирску реч дајем.“

Чворића, који је са великим страхом пред везира изишао, бојећи се да га као коловођу ајдучког не посече, необично обрадује, врати се у свој крај, купи све главне људе и кнезове и каже им како их је везир поздравио и како кнеза Милоша обећање није остало напразно. Од то доба народ почне слободније дисати, а Чворић се остави ајдуковања и препоручи капетанима, да одмах неиздату царску мирију почну од народа прибирати, коју ће њему предати, кад му се из Зворника од нових везирских заповедника поручи.

Везир Кара-Махмуд паша не хтедне седети у Травнику него да сазидати град на стратегичном месту прама Сарајеву које се Горица зове и ту се смести са својим војеним станом, а докле год са тврдињом новом не би готов, не хдете никакве промене у властима босанским чинити.

Тога времена породи се распра између Видаића Махмуд-паше зворничког и Али паше бијељинског због деобе спахилука који су у нахији подринској. Али паша хтео је по смрти оца Махмуд-пашина Али Топал паше, који му је амица био, да подели неколико села, која му је овај као младолетном посвојио и до смрти држао, а Махмуд паша није дао, и тако се њих двојица око тога крваво заваде.

Свађа та њихова трајала је од јесени 1829 до половине лета 1836 год. и најпосле удари Али — на Махмуд пашу с војском, и опколи му конак; но како није доста своје војске имао, јер му је био мали пашалук, замоли књаза Милоша, који је те године за наследног књаза у народу српском царским хатишерифом потврђен, да му са ашлуком притече у помоћ а и војском, ако му по нужди устреба.

Књаз Милош обећа му и једно и друго, јер му иђаше у рачун њина завада и што држаше, да ће он том приликом још боље своју власт на подрински предео утврдити. Али нехтевши своју војску преко Јадра и Рађевине у Босну преко Дрине слати, науми ту ролу са Турцима преко Чворића изиграти. За то приличну суму новаца пошаље Али паши, а Чворићу и кнезовима народним заповеди, да подоста војске приберу и Дрину од Зворника те до аде Циганлије поседну и одатле пазе на покрет свађе Видаића, особито који од Видаића више војске има и коме већи индат долази, па ако Али паша буде претежнији са војском од Махмуда, онда да им Чворић са 5—600 људи притече у помоћ. У противном пак случају да само ћуте и позиције своје чувају. А ако би Турци било у ком случају с војском хтели Дрину прећи, да им се најтврђе одупру а њему час пре о томе јаве. Но у сваком случају нека Али паши пошаљу бар једну стотину људи у помоћ, јер поуздано држи да ће Али-Махмуд пашу надбити.

Наређење књажево испуне старешине са Чворићем без сваког одуговлачења и војска поседне Дрину. Видаићи крену

се један на другога с војском. Чворић је у Барањи са војском својом находио се, али преко свога шпијона одмах дозна, да Али паша мање војске има а Махмуду да Усеин капетан Градачевић долази с војском у помоћ и за то он Али паши не пошаље ни једнога човека, шта да повода Али паши, опет-књаза Милоша за помоћ замолити. Књаз заповеди своме брату Јеврему Обреновићу управитељу нахије шабачке и ваљевске, да Али паши из Јадра пошаље помоћ и овај преко јадранског кнеза Ђурђа пошаље 600 војника на Смрдан скелу; и тек онда, кад су војници у скелу улазити почели, дотрчи Чворић и врати људе натраг, јер је видео да је Градачевић на Али пашу ударио и надбио га, па би онда велика несрећа била, и онда не само што би се сва тајна радња књажева открила, него би Турци освете ради и на народ јадрански ударили, да га казне и да му се освете за све досадашње пркошење.

Али паша дуго је се храбро држао, но већој сили мораде подлећи. Измичући се затвори се у шанац а кад и овај Градачевић опколи и поруши, он се затвори у кулу Махмуд пашину са неким делом својих људи; остала се војска расу и побеже. Али паша држао је се чврсто неко време у кули, а кад Усеин и ову рушити поче, он се предаде Градачевићу, и овај га окује и пошаље везиру у Сарајево.

Кад се ово све сврши, Чворић сам оде у Крагујевац књазу и све му приповеди усмено, молећи га, да му опрости што је преко његове заповести Јадране уздржао те нису у Босну прешли. Књаз похвали владање Чворићево, изјави му своје благовољење и поклони му једнога хата свога.

Од ово доба почне књаз Милош све већи уплив у подринској нахији имати, почне јавно са Чворићем и кнезовима корешпондирати а своје наредбе издавати, — које преко двадесет писама при Чворићу находећих се посведочавају. —

Кара Махмуд паша везир босански, чим свој посао сврши, одмах предузме мењати чиновнике по целом вилајету босанском, и свуд своје људе понамешта. На место Махмуд паше Видаића, у Зворник дође за заповедника неки Ибрахим ага, прави османлија и врло поштен човек.

Сад по наредби кнеза Милоша пошаље Чворић у договору са главним људма неколико одабраних кметова у Зворник новоме муселиму, да му цело стање досадашње народа подринског приповеде као и о Чворићу, ког су до сад за ајдука држали, да је он врло добар и поштен човек и царска раја, кога народ слуша и поштује и који ће бити у стању све што везир и он — њин најближи старешина заповеда, у народу вршити па и царску неприбрану мирију прикупити и њему предати. Најпосле да га умоле, да закрати агама и спахијама прекомерну глобу, намет и посленике од народа узимати, а народ ће, што је у закону и сам њима односити и издавати.

Муселиму предстану народни посланици, и он их љубазно прими и са вниманьем саслуша, а затим стане им овако говорити: „Поздравите рају и њене старешине, нек буду рахат у царском здрављу, а тако исто и Чворић нек буде сербез. Бег Милош о свему је известио ч. везира, и он је мени све казао. Ја сад све знам како је код вас, као да сам с вама одрастао. Свему злу и нереду узрок су најближе власти, аге и спахије, које се никога бојале нису. Но тај је неред сав прошао, сад ће све друкчије и уредније поћи, само нека се сав вилајет Богу моли за царево здравље, а он ће најмилостивије своје поданике од свакога зла и насиља умети и моћи сачувати.“ За овим отпусти посланике, испрати их из конака свог и пожели им срећан пут, да у здрављу испоруче његов поздрав народу и нека му кажу да ће и он на скоро међу њих доћи да се виде и познаду.

Кад ови посланици искажу Чворићу и осталим главарима како се муселим разговара и како их поздравља, сви

се обрадују, али још већу љубав спрама књаза Милоша у свом срцу згревати почну, видећи да све оно што за њих добро испада, он чини и руководи.

После неког времена поручи муселим Чворићу, да му спреми конак где за добро нађе, а он ће му доћи на састанак и разговор. Чворић спреми за муселима конак у Крупњу, а он са својих неколико момака на свом од књаза подареном му хату изиђе до на саму Дрину пред муселима. Муселиму се Чворић допадне, опходио је се с њим као с другом и одмах му стане поверавати послове народне, пробави неколико дана у Крупњу, а при поласку препоручи Чворићу, да гледа мир и поредак са кметовима и кнезовима у народу одржати и одмах да настане да прибеер од народа порезе и арач и њему донесе, а он ће га везиру у Травник послати.

На ово му Чворић каже, да је сва мирија у пола прибрана, али да се није смела сваком издавати; сад пак кад законе власти земљом управљају, за кратко ће време цела дација у муселимове руке доћи. По овом се растану, и муселим оде у Зворник а Чворић одмах преко кметова отпочне трогодишњу царску мирију прибирати, па кад све правилно скупи, однесе у Зворник и муселиму са среским кнезовима уредно на квиту преда.

Муселим и овом приликом изјави Чворићу пред кнезовима, да је њим врло задовољан, и препоручи кнезовима, да ништа у својим срезовима не предузимају без договора са Чворићем, и нека Чворића сматрају као његова повереника и као царског човека у свему.

Доцније поручи муселим Чворићу, да је и сам ч. везир с њим задовољан и да ће му доцније и остале везирске наредбе саопштити.

После тога на неколико месеци договори се Чворић са кнезовима и кметовима, да позову муселима у Лозницу, да он као царски већил прође кроз народ и увери се о

добром владању истог и да види очима и чује својим ушима из уста народа неправде, које су му раније власти, аге и спахије починиле. На овај предлог Чворићев сви се сагласе и писмену молбу пошаљу Ибрахим аги муселиму да дође до у варош Лозницу и народ походи.

Муселим испуни жељу народњу и дође у Лозницу, где га народ са кметовима и старешинама својим весело прими и угости. Чворић га је чак на Дрини са добром четом коњаника предсрео и у Лозницу допратио. Ту муселим прими многе жалбе од народа противу појединих Турака за разна нападања, отмице и бојеве, и обећа се све најстрожије извидети и сваком пуно задовољење дати.

При поласку предаде муселим Чворићу бујрунтију везирску, којом га он поставља за главног кнеза целе нахије подринске и пред сабраним народом огрне га црвеним бињишем, за знак, да му се у име царско предаје власт и старешинство над народом. За тим се достојанствено испрати муселим од целог сабраног народа до на Дрину разуме се са многим даровима. —

По овом оде опет Чворић у Крагујевац књазу Милошу и све му каже како се муселим с народом понаша и како је он од везира за главног кнеза од Подриња наименован. Књазу ово мило буде и каже Чворићу да добро чува ту наклоност муселимову а никако не престаје народ уверавати да ће врло скоро над њим турска власт са свим престати и да ће Подриње са Србијом коначно састављено бити. И овом приликом похвали Чворићево поступање и поклони му једну своју скупоцену сабљу, и отпусти га.

У том времену закупи арач нахије подринске по везирском одобрењу, неки бег ефендија из Градачца, и муселим зворнички Ибрахим ага, по договору са закупцем пренесе прибирање арача на Чворића, само да више Турци не тумарају по народу. Ово муселим саопшти Чворићу и он се те дужности, по одобрењу кнеза Милоша прими.

Чворић је две пуне године са једним ефендиним ћатипом прибирао ову дацију штедећи што је више могао и заклањајући сиротињу, а остале царске дације, које су са свим умерене биле и десетак спахијски народ је сам преко својих кметова купио и издавао, Турци се скоро никако у народ мешали нису.

Године 1833 купи од бег ефендије прибирање арача у Подрињу књаз Милош Обреновић, који такође прибирање истог преда Чворићу као своме чиновнику.

Сад је већ књаз Милош савршени уплив у Подрињу имао и колико је год овога уплив у народу напредовао и ширио се, толико је турски опадао. И тако на концу 1833 године уплив турски са свим ишчезне, а књажева се власт са свим распространи и утврди.

Шта је предузимато у округу подринском на концу 1833 и у 1834. години, да се Турци са свим очисте из овога предела.

Познато је из историје српске, да је књаз Милош султанским хатишерифом од 3. Августа 1830. а по турском леточислењу од 7. Ребијулевеља 1246. године потврђен за наследственог књаза српског и да је истим свечаним актом споменуто, да ће се Србији и оно шест 1815. године отргнутих окружија повратити, а хатишерифом царским од Новем. месеца 1833. године јављено је књазу и народу српском, и да му се повраћају у присаједињење иста окружија

По овом височајшем царском хату имала су се иста окружија — у које и подринско спада — одмах присајединити Србији. Но Турци, који никад своје обећање без одуготезања испунили нису, свагда по нешто за узрок подмећући, нису хтели извршењу ове царске воље приступити и отпочети сеобу Турака из Србије.

Књаз у своје време и на своме месту подејствује, да се то изврши, али кад се Турци и даље немарни учине, он се побоји, да Турци по каквој прилици не пореку дато обећање, и науми сам собом порадити, да Србија добије оно на што право има. У том свом решењу прибере добар део војске и с њом пође на границе. Турци сазнавши да се Милош не шали, одреде у Цариграду комесаре, који ће границу српску определити и хитно у Србију пошаљу да се царски акт изврши.

Комисари: султански и царско-руски означе границе Србији и поврате се, али се Турци свуд сеоби успротиве, зато се књаз принуђен нађе коначно извршење силом своје моћи и снаге концу привести, одреди војске своје у сваки округ, па тако и у округ подрински.

Познајући, да је у округу подринском — понаособ узимајући окружија — понајвише Турака живело, и да су тамо понајгоровитија и понајопаснија места, а и Турци да су тамо најгоре јогунице, одреди књаз зреле и одважне чиновнике своје и пошаље са својом војском у Подриње, на име Тому Вучића Перишића и Лазара Теодоровића чланове народњег суда. А у исто доба постави у три подринска среза капетане, и то у срез рађевски Илију Чворића, у јадрански Ђурђа Јаковљевића, а у соколски Петра Васића и свима своје дипломе изда. Сад се нареди и предузме исељавање Турака.

Тома Вучић као управитељ овог покрета дође са четири капетана имено: Павлом Симеуновићем тамнавским, Антом Јовановићем подгорским и Николом Ракићем колубарским од округа ваљевског, и месним соколским капетаном у атар среза соколског са довољно добро наоружане војске. Намера је и план књажев био, да се сви Турци жељи сеоски од града одвоје и у Босну претерају, али како су врло планинска горовита места и прослопи, требао је вешт човек да војску куд треба проведе, зато се

избере Бошко Тадић родом из села Дрљача код Сокола, онда трговац ваљевски —, који је цео предел соколски познавао, и он потајно од две капетаније војску под Павлом Симеуновићем и Николом Ракићем проведе између града Сокола и највећег турског села Петрца, а другу између Сокола и турских села: Забучја, Пећи, Постојена и Алуге под капетанима: соколским Васићем и колубарским Антом Јовановићем, у којој се и Вучић као војсковођа находио.

Војске кад своје позиције заузму, одмах потисну Турке од града Дрини јужно и северно. Турци из јужних села буду претерани у Босну на скели љубовиској, а северни преко Крупња и Лознице на Смрдан скели. Турци пак из Сакара и Малог Зворника одупру се оружани и остану непокренути, јер су их с прсију сачувале од нападања војске тврде камене клисуре, а од границе с Дрине — с леђа — град Зворник, који их је градским топовима испреко Дрине бранио, и којима су готови били у помоћ притећи Турци Зворничани.

По овоме, Турци за три дана буду очишћени из свију села испод Сокола и без пушке и без мртве главе, и војска се почне прикучивати Сакару и Малом Зворнику, да и одавде остатак Турака истера. Но непредосторожношћу војсковође Вучића, турска војска шести дан пређе у аду Диздаровачу спрама реке Грачанице и Сокола а одатле се и ближе граници сувој примакне. Вучић дознавши за превару турску, крене на њих војску, ови га у бусијама дочекају и на домак села Узовнице, за неколико минута седамнаест Срба, све одабраних војника погину.

Турци опет буду натраг потиснути преко Дрине, али Сакарци и Малозворничани остану. После годину дана поврате се опет Сокољани Турци под заклоном управитеља града Сокола, који их је све помало примао, док их све опет повратио није, где су чак до 1863. године живели

и тек онда протерани, а Сакарци и Малозворничани живе и дан данашњи с ову страну Дрине у својим местима.

За изгнање пак Турака, који су: у Крупњу, Лозници и Липници становали, одређен је Илија Чворић — који међу тим већ за председника подринског суда аванзовао и произведен за заповедника целог подринског кордона до реке Јадра, да са капетанима: рађевским Тешманом сином Цвеје солдата из Бастава, јадранским Ђурђем Јаковљевићем и посавско-тамнавским из округа шабачког, мајором Ђуком Марковићем. А за Турке лешничке, одређен је велики Срдар мачвански Вуле Глигоријевић са капетаном: тамнавским Марком Лазаревићем. Но како се цела граница дринска до аустријског града Раче имала војском посести, а ова два среза нису зато довољно војске имала, тако је 100. одабраних војника из округа пожаревачког под капетаном омољским Павлом Душманићем послато на прудове дринске у шанац бадовиначки, код кога је за сво време изгоњења Турака, писац ови хисторичких догађаја писар био.

Из Крупња еду Турци у Босну на прву опомену Чворићеву јер су са свију страна били војском окружени. Но Чворић бојећи се турске преваре као што су и Вучића преварили, за што је добро подринске Турке познавао, запреми војском — сместивши је у бусије — сву границу дринску од Малог Зворника па до баре ковиљачке, пак се и сам у војсци задржи. Али кад добије глас, да Турци лознички на многе опомене неће да одлазе а старешине оклевају на њих ударити, остави своју позицију и дође у Лозницу. Овде се тачно извести о понуди за одлазак и о упорству турском, па по договору са ондашњим старешинама окруже војском Лозницу и у бојном строју пођу на варош, нехтевши више понуђавати Турке на излазак. Турци видећи да већ нема више шале и да се даље противити и одупирати не могу, заишту да им се остави термин за сеобу и даде подвоз. Тражење ово одобри им се, и трећи

дан сви Турци са пртљагом селбеним буду на пруду дринском окружени са свију страна војском. Но Турци босански не хтедну их на ади шепачкој за пуна три дана превозити, а из којих узрока нису хтели казати. Четврти дан позове Чворић Турке из прека и поиште да Турке превозе, да не пропадају са фамилијама на дринском брегу, и добије одговор, да их паша у Босну не пушта. На ово он примети, да одмах иду и поздраве пашу нека по царској наредби прима људе тамо куд ићи морају, да се овде не пате; јер ако то за најкраће време не учини, војска ће све Турке у Дрину сагнати, па онда нека падне сва грехота на његову душу и одговорност код везира намесника царског. Паша сутра дан заповеди, да се Турци са четири лађе превозе, и за кратко време очисте се сви лознички и липнички Турци из Подриња а код народа завлада братство, мир и поредак.

И Љешничани Турци противили су се сеоби; шта више Пајазит Дедић месни старешина са својим јаким ђематом хтео је на отпор војсци српској стати. Но срдар Вуле кад дозна намеру Турака љешничких, крене са свију страна војску, и у полукругу пође право на турске куће, и тек пошто неколико кровињара крајњих запали и стане вриска и помагања жена и деце, Пајазит са двадесет ерлија изађе пред срдара и замоли, да им термин сеоби остави и подвоз даде, које одмах обећа и учини, а после двадесет и четири сата испрате се сви Турци Љешничани са пртљагом и фамилијама преко јањарске скеле у Босну.

Пошто се Турци и турска власт овако протера, утврди се савршено у подринском округу власт српскога књаза.

Закон и закона наређења свуд се једнако распростру и народ подрински ослободивши се Турака и њихова зулума, постане слободан и сваки свога имања господар.

ПРЕ ТРИСТА ГОДИНА.

ПРИЛОГ К ИЗУЧАВАЊУ ИЗВОРА ЗА ИСТОРИЈУ НАШЕГ НАРОДА У XVI-ОМ ВЕКУ.

ОД

Чедомиља Мијатовића.

Мало који век у прошлости европскога друштва има да покаже покрете тако дубоке и тако огромног светско-историјског значаја, као шестнајесто столеће. Сваки његов дан доносио је све нове гласове о открићима с ону страну широкога океана, све радосније гласове о чудесима ново откривеног света. У самој Европи извршивала се велика економна револуција, која је средотежу светско-трговачког окрета из Мљетака пренела у Лизабону и у Амстердам. Под упливом овог материјалног покрета, бйло умнога живота почело је у западној Европи да куца живље и пуније. Уз важност компаса, којим је откриће новог прекоморског света могућно постало, расла је упоредо важност штампарске справе, којом се свет мисли отворио приступачним свима и свакоме, и тек тада постао благо које се не губи. Можемо рећи да је управо помоћу ове две справе Европа успела да исплива из средњовечног мора умне и материјалне сиротиње. Међу свима вековима у историји човечанства, шеснајести ће остати вазда славан као век реформације, као век у коме се половина Европе истргла из окова римске цркве.

Али док се овако запад дизао к висини политичке слободе и умне независности, исток — старо огњиште европске

цивилизације — тонуо је из дана у дан све дубље под теретом азијатских ордија. Док су се тамо множили услови за напредан и човечан живот, овамо је чета мухамеданска рушила све знаке напретка, који су хришћански народи кроз векове рада постигли били, и још више у корен убијала све елементе цивилизованог живота. Заиста, остаће чудно за сва времена, како се мало солидарности показивало међу западом и истоком европским у оно доба. Ствар се објашњава само кад се узме у поглед чисто невероватни егоизам и политичка кратковидност главних представника католицизма. Да богме да су источни народи у првој линији сами криви што допадоше да грцају у поплави мухамеданској. Али огроман део одговорности пада на ону касту људи на западу, која проповедаше и вероваше, да је већа заслуга спаљивати хиљаде хришћана који не верују у папу, него борити се противу Турака, који су огласили рат хришћанским народима и хришћанским начелима.

За нас је од велике важности да сазнамо стање нашег народа у оном великом и бурном времену. Чини ми се, да тек кад се тачније сазна растојање између стања нашег и стања западних народа у шестнајестоме веку, моћи ће се правично оценити резултати оног напрезања које је наш народ у овом веку а на путу цивилизације развио. Осим тога, ми имамо моралну дужност, да се у свима могућним појединостима упознајемо с патњама наших праотаца. Мученичким оним нараштајима можда је само једна утеха, једини изглед на награду лебдио у мисли, да ће потомци њихови у срећнија времена сазнати сву тегобу њихова живота. И заиста, сазнамо ли једном сву несрећу њиховог положаја, то гробу њиховом не ћемо моћи одређи венац награде у знак, да признајемо њихово велико постојанство у љубави к вери и отаџбини, њихову душевну јачину у несрећи, у знак, да у њиховом страдању видимо јунаштво коме се дивимо.

До сада се у нас време XVI-ог века тек врло мало проучавало. У самој ствари оно се једва могло и проучавати, јер за дуго нисмо ни знали где да тражимо његове историјске изворе.

Колико ја знам господину Срећковићу припада заслуга што је први обратио пажњу на наше народне песме о хајдуцима као на један историјски извор за ову периоду. На другу једну врсту извора за историју нашег народа обратио је пажњу г. Јов. Ристић још год. 1853 расправом својом „о историчној важности успомена старијих путника неких који су кроз Србију прошли.“ (Гласник VI, стр. 209). Трећу једну врсту извора (у осталом доста сродну овој последњој) могли би наћи у страним списима о стању турскога царства у оно доба, и нарочито у дипломатским извештајима посланика страних дворова у Цариграду. Колико је друга и трећа врста ових извора за сада мени позната, ни у једноме делу нема толико и таквих података, да би нам се оно жалосно време потпуно у правоме свом изгледу пред очи изнело. Али овде и онде међу њима можемо ипак напабирчити прилично занимљивих података, који, кад се саставе у једно, могу бар у главним и општим цртама да покажу стање нашег народа у оно доба.

За непотпуни нацрт, који следује, ја сам се служио овим делима:

1. Relazioni di baili e di ambasciatori veneti alla Porta ottomana nel Secolo XVI; racolte ed annotate dall Dal. Vincenzo Lazari, Firenza 1855. Ово је 3-ћи део у III-ћој серији дела: Le relazioni degli ambasciatori Veneti, које је друштво једно итал. књижевника почело да издаје год. 1844. Извештаји иду од год. 1503 до 1594.

2. Turcicarum rerum commentarius Pauli Jovii, episcopi Nucerini ad Carolum V imperatorem. Parisiis MDXXXIX (1539). Од овога је дела у шестнајестом веку изашло више разних издања и неколико превода.

3. De Turcorum origine, religione ac immanissime eorum in Christianos tyranide; deinde viis per quas christianorum principes Turcas profligare et invadere facile possent. Joanne Cuspiniano autore; Antverpiae 1541.

4. I commentari di Theodoro Spandugino Cantacusino, gentil'huomo Constantinopolitano, dell' origine de principi turche. Florenzia MDLI (1561). —

5. Costumi e legi de' Tnrchi, di Theod. Spandugino Cantacusino, Venezia 1574; ово је издање Сансовина;[1]) прво је издање изашло 10—12 година пре овога.

6. Türkischer Untergang, oder Räthliches Bedenken kayserlicher Mayestät Ferdinando I anno 1558 übergeben durch Simonem Wolnerum Pomeranum. Leipzig 1664.

7. Türkishe Staats-und-Regiments-Beschreibung Augsburg 1564 од непознатога писца.

8. Vita e lege turchescha di Gio. Antonio Mernavino Genovese. Venezia 1574. Издање-Сансовина. Опис се односи на прву половину XVI-ог века.

9. Costumi de Turchi, trattate scritto al cardinal Ridolfi da Luigi Bassano de Zara. Venezia 1574.

10. Fatti illustri di Selim, imperator de' Turchi. tratti dalle historie di Paolo Giovio. Издање Сансовина у Мљецима 1574.

11. Angerii Gislenii von Busbeck, vier Sendschreiben der türkischen Botschaft, welche von dem Römischen Kayser Ferdinando dem I an Soliman damaligen türkischen Keyser ihm aufgetragen worden, darinnen viel politischen Lehren,

---

[1]) Сансовинова збирка дела о турској историји носи име: „Historia universale dell' origine et imperio de' Turchi.“ Издање је своје посветио „Пресветломе и превасходноме господину Јерониму Анђеловићу, кнезу од Тесалије, херцегу и кнезу од Дриваста итд. заштитнику и поглавару „сјајне војске кавањера знатних, Анђеловићевих, Константинових а имена св. Ђурђа.“ —

lustige Geschichten, philosophischen Discursen etc. mit vielen Kupfern. Nürnberg 1664. Путопис је из год. 1564. — Оригинал на латинском.

12. Stephen Gerlach des älteren Tage-Buch der von zweyen glorwürdigsten Röm. Keysern Maximilíano und Rudolpho an die Ottomanische Pforte zu Constantinopel abgefertigt und durch den Wohlgeb. Herrn David Ungnad Freihern zu Sonneck und Preyburg vollbracht. Frankfurt. a. M. 1674 fol. Опис се односи на пут у год. 1573 и 1578.

13. Neue herausgegebene Reissbeschreibung nach Constantinopel und Jerusalem, Solomon Schweigers weiland Prediger zu Nürnberg, Nürnberg 1665. Описује се пут године 1577.

14. Der Freyherrn von Wratislaw merkwürdige Gesandschaftsreise von Wien nach Konstantinopel. Leipzig 1787. Путопис је од год. 1591. Оригинал је писан на чешком језику.

15. Neu — eröffnete ottomannische Pforte Beschreibung der Ganzen türkischen Staats und Gottesdienstes, daraus zu ersehen dieses grosen Reiches Macht und Gewalt, besondere Regimentsform, politische Maximen und Regeln etc. übersetzt aus dem hochberümten Herrn Ricaut in engl. Sprache verfassten und zu unterschiedl. Malen ins französische gebrachten Buches. Augsburg 1694 fol. Рико је био секретар енглеске посаобине у половини 17-ог века у Цариграду, али његове брижљиво и обично на поузданим местима прибране белешке односе се у многоме и на стање ствари у шеснаестом веку.

К овим изворима могао бих додати још као познате ми (премда их при руци немам).

16. Курипешићев путопис у Цариград од год. 1530 (који је год. 1864 штампан у Видову дану); и

17. v. Liechtenstein, Reise nach Constantinopel in Jahre 1588 (који је штампан у Шумадинци год. 1855.)

Проучавајући изворе за историју нашег народа у XVI. веку, човек не може да се отресе општег једног утиска који остаје као крајњи резултат свега тога проучавања. Очевидно вам постаје, да имате два елемента, који дејствују један на други; српски — или да се шире а тим и сигурније изразим — југословенски елеменат, који носи на себи све знаке европске цивилизације, дејствује на елеменат турски, који носи на себи све знаке азијатске суровости — и обратно турски елеменат дејствује на југословенски. Југословенска цивилизација дејствује на азијатску суровост питомећи је; турски елеменат дојствује на југословенски политични и друштвени строј, растварајући га, рушећи га и дивљачећи га. Дисхармонија ове две струје — то вам је у три речи историја балканскога полуострва у шеснајестоме веку.

Стање ствари на истоку у оно доба могло би се сазнати проучавањем свакога од ова два правца по наособ. Али не ћемо се мислим изгубити, ако и без унапред утврђеног правца зађемо у саме изворе, и примимо њихове податке онако како нам их дају.

Извештаји мљетачких посланика у Цариграду остаће као један од најважнијих извора за историју турске царевине 16-га века. Осим тога, они могу да послуже као добра школа за младе дипломате. У њима се јасно огледа широк поглед који обухвава све, оштро око које види све ситне појединости и прониче дубоко. Извештаји су ти сви по једном угледу рађени, то није побројавање тегоба које је посланик имао да савлада и изнашање успеха које је постигао; то је више извештај о стању царства, излагање његових добрих и злих страна, његове јачине и слабости; на кратко посланик мљетачки није писао извештај да прослави себе, већ да утапча пут к срећноме успеху оног посла, који иза њега дође. Посланици мљетачки пре свега особиту бригу полажу на то, да сазнаду право стање финан-

ције и војске султанове, да пронађу и изнесу на видик тајну турских победа, па онда одмах испитују и брижљиво цртају карактер наклоности, слабости и врлине главних лица у државној служби.

Не ће сувишно бити ако се упознамо с материјалном силом (у колико се она у цифрама огледа), која је стојала на супрот нашем осиромашеном, обезглављеном и растројеном народу.

Посланик Бернардо Навацеро у своме извештају од Фебруара 1553 год. рачуна приходе султанове хазне на 7,166.000 дуката.[1]) У ову суму улази између осталога: од харача 1,500.000 дуката, од десетка у житу и воћу 800.000. С овим се добро слаже и извештај посланика Доминика Тревизана, само што овај ставља приход од харача на два милиона дуката, приход од порезе на стоку такође на два милиона, а принос од рудника на један милион (без сумње погрешно!)[2]) Спандуцин Кантакузин, који се обично показује да добро познаје турске прилике, и сам цени приходе султанове у ово исто доба (1550—1590) на преко седам милиона дуката.[3]) Он ће за цело бити најближе истини кад вели, да принос од рудника „обично“ („ordinariamente“) износи 90 хиљада дуката. Принос од царина он рачуна на 700.000 дуката.

Податци ове тројице у опште представљају највишу цифру султанових прихода. Други извештаји стављају је много ниже. Бајлија Антоније Ерицо још у години 1557 цени их свега на 2300 товара, што чини 4,160.000 дуката (рачунајући 100.000 аспри или 2000 дуката у товар).[4]) Посаобински секретар Меркантоније Донинија пише 1562 год. сенату: „трудио сам се много, да дознам праве

[1]) Relazioni, III, 1, стр. 110.
[2]) Relazioni, Ser. III, tom. 1, 150.
[3]) Spandugino, De costume Turchi, 116. —
[4]) Relazioni, III, 1, 109.

приходе царства. Сазнао сам извесно, да су 1. Јула 1561 год. тефдердари поднели султану извештај, да је до тога дана ушло у хазну његову 216,519.826 аспри, што по 50 аспри у дукат чини 4,330.396 дуката 26 солда, и да је у истој години издано из касе 206,581.957 аспри или 4,131.639 дуката и 7 солда, тако да је превишак свега 198.757 дук. 17 сол., што није много с погледом на величину царства и прихода.“ [1]) Напред споменути Ерицо ставља превишак султанове хазне у г. 1557 на 1,004.000 дуката.

Из ових података ево шта у кратко извести можемо:

У првој половини XVI-ог века приходи султанови износили су у средњу руку преко 5 милиона дуката; у другој половини до 5 милиона. Ово је наравно по одбитку трошкова по санџацима.

Приход тај показује већ тежњу да постепено опада; — очевидан знак да народна маса осиромашава.

Али свакојако приход је тај за оно време знатан, и што је најзначајније, турска је царевина у она времена мало не једина, која у својој финанцији има да покаже превишак. Богата мљетачка република носи у оно доба терет повеликог дуга државног и рачуни јој се заклапају с дефицитом. Повољно стање Турске није могло дуго да траје, али је оно у ондашње доба било страшно и моћно оружје у власти султана.

Што се тиче саме војске султанове, о њој пише бајљија Ђанфранческо Морозинија (год. 1585) да износи свега 280.000 људи; у овај број улази 80 хиљада јаничара и спахија, који примају редовно свака три месеца плату из султанске хазне, и 200 хиљада зијамничких и тимарничких војника, којима се ништа не плаћа.[2]) Него мљетачки по-

---

[1]) Relazioni, III, 1, 190.

[2]) Relazioni, III, 3, 259. У половини XVII-ог в. Рико по бриљиво покупљеним податцима рачуна зијаметску и тимариотску

сланици не мисле да тајна турских победа лежи у овоме, за ондашње прилике огромноме броју. Данило де Лудовизија у своме извештају од 3 Јуна 1534 пише: врлина султанове војске лежи у томе, што она није састављена од најамничара и странаца, већ што су султанови војници још у детињству пробрани из свију крајева царства, што стојећи непрекидно под платом и дисциплином постају срцем и душом његова сопствена војска; отуда после долази и велика корист од покорности и верности.[1]) У опште сви европски писци, који су у шеснајестоме веку писали о Јаничарима и о бојевима европске војске с турском, признају, да Јаничари надмашају европске војнике војничком извежбаношћу и безусловном покорношћу к својим старешинама. Јаничарство је баш у шестнаестоме веку пожњевало своју највећу снагу; у оно доба њима није слободно било ни женити се нити беспослено време испунити каквом занатлијском радњом; њихов esprit de corps подигао се на ступањ дервишке занесености. Обично се мисли, да су ласкава и чуствена учења коранова била извор одушевљењу, а ово опет талисман турских победа на хришћанскоме истоку. Коран је без сумње имао нешто удела у тим победама; али главна се заслуга не може коме другом приписати већ систематичном вежбању у војеној вештини и дисциплини већој него што је била она у хришћанских војска. Коран је остао и у познијим вековима онај исти, који је био и у XVI-ом; али извежбаност и дисциплина опале су, и место победа турска се историја пуни погибијама.

Морозинија још вели, да тимарнички и зијамнички војници ни мало не уступају у храбрости оним војницима које

војску највише до 100.000. Ricaut, Neu-erröfnete Pforte, 131 Сагредо наводи као највиши број 145.000. Sagredo, Memorie istoriche de Monarchi Ottomani, треће издање од 1679 у Мљецима страна 17.

[1]) Relazioni, III, I, 8.

султан плаћа (Јаничарима и спахијама). Ово долази, вели, отуда, што тимари и зијами нису наследне баштине као феуди у европским државама. Тимарници знају добро, да ће само тако да се на тимару одрже, ако храброшћу, самопрегоревањем живота у служби султановој, никоме не уступе.[1])

Не ће бити с горега, да овде кажемо коју реч о зијаметима и тимарима, о установи једној којој многи приписују главну улогу у распростирању турске царевине.

Кажу[2]) да је још султан Мурат I. косовске успомене, завео обичај, да се од освојене хришћанске области једна трећина даде мошејама (вакупска баштина), једна трећина задржи за самог султана, а једна подели у баштине оним јунацима, који су се у последњој војни особито одликовали. Разумевало се, да ће баштиници да задрже баштину дотле докле буде султанова добра воља. Нико није био сигуран, да ће и деца његова на истоме добру остати. Дужност је њихова била да на позив султанов лично долазе у војску и да собом доведу известан број војника према приходу своме. Дужност су ову у шеснајестоме веку веома савесно вршили; тада није ретко било видети где се већ остарели или и болесни баштиници дају на носилима однети на место, које је утврђено за скуп.[3]) Према приходу, који су давале, баштине су се ове звале: зијамети и тимари. Зијамети биле су оне баштине, којих је годишњи принос износио од 20.000 до 99.999 аспри; тимар се звала баштина, које је годишњи принос износио мање од 20.000 аспри. Зијаметлије су дужне биле, да за сваких 5000 аспри прихода поведу на војску по једног војника, тимариоти за сваких 3000 аспри. Са собом ваљало је још да понесу сву војену опрему и шаторе. Зијаметлије и тимариоти једнога краја састављали су се у алаје под командом једног алај-бега

[1]) Relazioni, III, I 259.

[2]) Sagredo, Memorie istoriche.

[3]) Ricaut. стр. 130.

(као пуковника); алај-бези једног истог санџака примали су заповести од свог санџак-бега; санџак-бези опет од беглербега, или главног губернатора провинције; врховна је команда била или у рукама самог вел. везира или у нарочито наименованог серашћера.[1]) Зајиметлије и тимариоти на војни звали су се још и заједничким именом спахије, и под тим су именом задобили толико славе у војничкој историји турске царевине. То име они позније радо задржавају и у време мира, и под тим именом наш их народ зна. Ваља ми овде додати, — у осталом познати факт — да су у Босни спахије — по изузетку од правила — задржали баштину у наслеђу у фамилији својој. Мање је познато, да је у половини XVII. века у Румелији, којој је припадала сва стара Србија од Крушевца па до Солуна, било још 1294 фамилије, које су своје баштине за наследствене имале.[2]) На сву прилику то ће бити старе бугарске, грчке и српске властелинске куће, које су наследствено уживање своје баштине променом вере откупиле.

Оволико што се тиче финанцијских средстава и војске којом су султани у шестнајестоме веку располагали.

Као што напред рекох, мљетачки посланици, после сазнавања праве материјалне снаге турске царевине, највећу пажњу поклањају изучавању личних одношаја на отоманској порти. Ово нас не може ни мало да зачуди, кад се сетимо како је цела државна управа, сва унутрашња и спољашња политика турске царевине зависила просто од једне једине воље, од личног и моментаног расположења султановог. Али баш овај део мљетачких извештаја има за нас особите занимљивости.

Турски се султан у шестнајестоме веку обично окружавао неком врстом кабинетског савета: у првој половини XVI-ог века обично од четири, у другој половини

[1]) Ricaut, Neu-erröfnete Pforte 128 и даље.
[2]) Ricaut, 130.

од пет до шест везира.[1]) С овима се он договарао и саветовао о свима важнијим мерама; појединим члановима његовим поверовао је и извршење најважнијих одлука као што је и велики везир свагда био члан тога савета. На кратко, ово је тело имало пресудног утицаја на управу државну, на унутрашњу и спољашњу политику. Описујући личности овог султанског савета, посланици мљетачки оставили су нам доказе, да су кроз цео шеснајести век најважнија места у државној управи турској, места од највећег уплива поред султана, заузимали људи словенске крви, синови српских или хрватских родитеља.

Већ при уласку у шестнајести век у најдаровитијим и најмоћнијим везирима султановима сусрећете се са синовима славних српских кућа. Већ из извештаја ванредног мљетачког посланика Андрије Гритије од 1503 опажа се, да је једна од најзнатнијих личности турске царевине Ахмед-Херцег-огли-паша или, како га често пишу, просто Херцогли-паша. Гритија га веома хвали као човечна и великог пријатеља мљетачког, и помиње како у султана Бајазита у великом уважењу стоји.[2]) И у извештају Антонија Ђустинијана од 1514 о њему се говори као о првом везиру царства, и Ђустинијан још додаје, како је то стасит и красан човек. Овај Ахмед није нико други већ Стеван, син херцега Косаче и брат херцега Влатка. Од прилике од 1480 до 1515 он, тако рећи, својим делима испуњава турску историју. Он наизменце служи као серашћер турске војске, као беглер-бег од Румелије, као капудан-паша (велики адмирал), као велики везир. Султан Мохамед дао му је једну кћер своју за жену. Историци шеснајестога века радо се баве с његовом личношћу, баш као и мље-

[1]) По Хамеру Geschichte des. osm. Reiches III, 365, први пети, везир постављен је 1556 у лицу потурчењака Ферхад-паше о коме ће и ниже спомена бити.

[2]) Relazioni III, 3, 41.

тачки посланици. Павле Јовије има читаву приповетку о узроку са кога се потурчио.[1])

Још за живота Херцег-Ахмед паше прва места у султановом савету као и на бојном пољу заузимљу Мустафа-паша и Ахмед-заде. Ђустинијанија пише 7 Феб. 1514 за првога да је родом из Србије, за другог да је родом из Дукађина, те се по овоме и зове Дукађин-паша.[2]) О Мустафи Марко Минije јавља сенату (8 Апр. 1522), да је после Пири-паше, великог везира, најзнатнија личност на порти, да је родом Словенин, да је врло љубазан, снисходљив и доброг срца, личан и стасит, зет је султанов и има му 40 година.[3]) Он је серашћер војсци која опсађује Род, а одмах за тим (у Окт. 1522) постављен је за пашу од Мисира. Хамер говори о Мустафи као другом везиру, који после Ибрахима, великог везира, највише уплива у држави има (Hammer, III, 53). О самом Ибрахиму Хамер вели да је Грк, али на једном месту наводи, како српски

[1]) Павле Јовије прича овако: Ахмеду је хришћанско име Стеван и син је херцега господара у Славонији од Црне Горе. Отац му је испросио за њ девојку куће деспота од Србије. Али кад су је довели, још пре венчања сам отац Ахмедов залуди њезином изванредном лепотом, и па силу заузме место сиповљево, те се венча с девојком, ма да су се и њезини родитељи томе противили. Ово насиље и непоштење херцегово тако дирне младог херцеговића, да он одмах отиде од оца к Турцима у суседству, а одатле у Царград. Ту га султан Бајазит особито лепо дочека, и тешећи га обећаваше му своју кћер за жену ако се потурчи. По неком времену Стеван то и учини, и прозове се Ахмет. — Још даље Јовије о њему прича, да он једнако жуди да се врати к вери хришћанској, и да се ноћу у тајном једном куту свога двора моли пред распећем Христовим. „Ово сам, додаје Јовије, ја чуо од Јована Ласкара, коме је Херцег-огли ту икону распећа показао. Pauli Jovii, Fatti illustri, страна 336.

[2]) Relazioni, III, 3. 50.

[3]) Relazioni, III, 3. 79.

говори (III, 140.). Овај Мустафа није нико други већ Максим Црнојевић. Петар Зено у своме извештају од 1524 пише управо, да је Мустафа родом из Црне Горе.[1]) У исто време био је још један серашћер Мустафа, рођен Бошњак (Јајлац Мустафа-паша). Петар Брагадин, бајљија, у своме извештају од 1526 даје нам сасвим подробан опис Мустафе-паше Црнојевића. Између осталога вели: он се радо називље „пријатељем мљетачким од старина"; човек је од природе врло неуредан, раскошан и страстољубив, пије вино; леп је спољашношћу, човечан је, много говори о држави, има 700 робова, прихода годишњег на 70.000 дуката итд."[2]) У исто време трећи везир на порти био је Ајас паша, родом из Албаније; о њему Брагадино пише, да сваког месеца шаље својој матери, калуђерици у Авлони по 100 дуката. Relaz. III, 3. 102. Између осталих података о личностима Брагадин вели, да је прва законита жена султана Сулејмана, мати његовог прворођеног сина Мустафе, била Црногорка, а друга Рускиња. О народности ове последње, која је имала велики политични уплив у држави, у опште се сви историци слажу.[3])

У петој десетини века о коме говоримо највећи уплив врши Али-паша, ага јаничарски, серашћер војске која 1556 упаде у Угарску, велики везир од 1561 год. Антоније Ерицо пише о њему да је Словенин из Далмације.[4]) Али Меркантоније Донинија, који је тако богат занимљивим податцима, пише под 1562 сенату, да је Али-паша родом Бошњак, да му има око 67 године, и да је нарави благе и штедар.[5]) Поред њега излази на видик Ферхад-паша,

---

[1]) Relazioni, III, 3. 96.
[2]) Relazioni, III, 3. 103. И у Хамера Gesch. des osmanischen Reiches, III, 52.
[3]) О упливу ове жене на султана вид. Sagredo, Memorie, 141. Hammer, III, 317 и 350. —
[4]) Relazioni, III, 3 168.
[5]) Relazioni, III, 3 185.

ага јаничарски и везир кога је султан Сулејман оженио унуком својом; за њ Донинија пише да је Хрват. Кад 1565 Али-паша умре, место великога везира заузимље Мохамед Соколовић (Соколи-паша) Бошњак, који је стекао славе као војсковођ још у ратовима у Сибињу и Угарској 1552, у Персији 1554. И он је од 1562 зет султанов. Соколовић је не само најславнији везир турски XVI-ог века, већ он је заиста најдаровитији државник овога времена. Мљетачки се посланици диве државничкој мудрости његовој. Јаков Рагацонија у извештају од 16 Августа 1571 пише о њему: Мехемет паша, први везир и управитељ царства, родом је из Босне, има му око 50 година, човек красне спољашњости, и како се у једној доброј прилици сам изразио, води порекло од деспота српских, премда неки друкчије говоре. Човек је необично мудар и честит у управи својој, и како је велика утакмица између њега и других паша, то се он понаша с великом обазривошћу и увиђавношћу и у важнијим стварима свагда гледа да добије на писмено пристанак свога господара; истина је, да је све у његовој руци, јер он уме тако ствари султану да представи, да се овај свагда изјашњава за његове назоре. Веома је богат, али и тврдица“ итд.[1]) За време његова везировања, које је трајало пуних 15 година (за турске прилике необично дуго) Срби Мухамеданци заузимали су најважнија места у царству. Рагацонија помиње у ужем савету султановом осим Соколовића као петог везира Мехемет Азалију и Мустафа-пашу као шестог везира, и за обојицу вели да су из Босне. Соколовић је погинуо од руке једног убице Бошњака, с јесени 1579. Павао Контарини, који је дошао за бајљију у Цариград у год. 1580 пише у своме извештају од 1583 год., како се мисли, да је убицу Соколовићевог најмио Мустафа-паша, који се надао да ће сам сести на златно седиште великог

[1]) Relaz, III, II, 98.

везира. Али, као што Контарини пише, Мустафа и сам умре 1580, и главни уплив па султана и на ток политичких догађаја пређе у руке Чауш-паше, Синан-паше и Ибрахим-паше. Синан је Србин из Албаније, Чауш-паша је родом из Хрватске, а Ибрахим је рођен негде близу Дубровника. О овоме Контариније пише: Ибрахим је човек необичне мушке лепоте, удворан, учтив, окретан и разговоран, љубимац султанке матере. Султан, како говоре, хоће да му даде кћер своју за жену.[1]) Синан-паша је задобио султану Јемен и Тунис, а Ибрахим потчинио му Друзе на Ливану. О једном беглербегу румелијским Ибрахиму, имамо неколике белешке и од чешког барона Вратислава у његовоме опису путовања у Цариград с посаобином цара немачког год. 1591, које се добро подударају с оним описом напред. Навешћу их овде, да би читаоци ма само назрели сјајност, у којој су ове потурице живеле, пре него што пођемо да видимо беду и крајњу сиротињу, којом се хришћанској цркви верни народ патио: —

„6-га стигосмо у Софију. Ово је велика и многољудна варош; беглербег од Грчке станује у њој. Варош је ова некада стојала под влашћу угарских краљева, а после под влашћу деспота или кнежева од Србије, док је т. ј. та кнежевска кућа трајала, јер се у турским ратовима угасила. Беглер-бег даде нас преко свог првог чауша поздравити добродошлицом. Сутра дан рано посла нам сјајно окићене и красне коње, да му дођемо на походу; најотменија лица из пратње посланикове узјахаше их; господин посланик одабра за се коња беглербеговог, који му се највећма допао, а којега је опрема вредила многе хиљаде форината, јер је сва била покривена драгим камењем. Поход се крене оним истим редом као и у Будиму. Кад се већ приближисмо стану беглербеговом, видесмо како су се у

[1]) Relazioni, III, 2, 241.

дугачки ред упарадили све до самих соба беглербегових с једне стране 100 Јаничара а према њима с друге стране толико спахија. Унутра у двору пађосмо да су сви зидови застрвени најскупоценијим персијским тапетама. Беглербег седео је на једном узвишеном месту у једном крају сале. Господин посланик заузе место управо према њему. Иза беглербега стојала су два дечка краснога раста, а одевена у дуго чистим златом испреткивано руво, како жене носе. Сам беглербег био је отмене и пријатне спољашњости, што до тада још не видесмо. На глави је носио скупоцен турбан, украшен са зади перјаницом. Турци нам причаше да ће скорим овај човек да се ожени једном од царских принцеза. Кад му господин посланик предаде царско писмо, он га прими с многим поштовањем, и разговараше се с господином послаником на врло забаван начин; по целом се његовом понашању видело, да је то човек од двора. Посланик му тада предаде царски поклон, то јест: две велике сребрне боце, један велики сребрн па позлаћен сат у слици турског турбана, на коме је стојао коњиц један, превртао очима и при избијању часовника ударао копитом онолико пута колико је сахата и толико пута отварао жвале, а доле поред његових копита виле су се гује и мицали гуштери. Али беглербег тражаше после још и две хиљаде талира, што се обично као поклон доносиваше итд.“ [1]) У време кад је посаобина с којом је Вратислав путовао, стигла у Цариград, великим је везиром постао Ферхад-паша, стричевић Синан-паше. За обојицу Вратислав вели да је чуо, да су некада у Албанији свиње чували.

Извештаји мљетачких посланика о личним одношајима отоманске порте у XVI-ом веку имају данас већу важност, него што се можда на први поглед чини.

---

[1]) Wratislavi Reise, стр. 74 и даље.

Њима се пре свега потврђују неколике историјске белешке, које смо до сада имали, али о којима се, гледајући на њихов извор, још сумњати могло. Тако је још неки Сибињанин, који је у првој половини XVI-ог века провео многе године као роб у Турској, причао да словенским језиком говори не само већина Јаничара, него и сам двор султанов.[1])

Луиџије Басано Задранин у опису турских обичаја из истога доба вели: „Султан се разликује од осталих великих владалаца и тиме, што док ови мисле да је потребно да знају говорити многе језике, он мисли да је доста да зна свој језик и словенски, који он много цени и разумева, а којим се служи за то, што га многи народи говоре. Јер овим језиком говоре у Далмацији, у Србији, многи у Босни, сви у Албанији, у доњој Бугарској, у Тесалији, Тракији, Пелопонезу, у Влашкој, и на граници немачкој говоре га извесни народи, названи Крањци или Краљолци, даље цела Пољска, Чешка, Русија, па и многи Кимбри служе се овим језиком.“ [2])

И Павле Јовије у своме мемоару о Турској који је написао за цара Карла V-ог (год. 1531), пише, да у турској царевини после арапског као књижевног, и турског као језика којим султан говори, највеће важности има језик словенски, „којим говоре јаничари, и који је највећма распрострт језик целога света.“ [3])

На послетку ми имамо и званичних докумената из султанске канцеларије XVI-ог века, који несумњивим начином показују, како је важан положај на порти имао српски језик. Ја подсећам овде на онај драгоцени споменик о повластицама, које је султан Селим Дубровчанима године

---

[1]) Von des türkischen Reichs Guvernement, Religion etc von einen darin gefangen gessessen Siebenbürger.

[2]) Mernavinus, 101. —

[3]) Turcicarum Rerum Commentarius, стр. 244.

1517 дао, а на који је пажњу обратио наш много-заслужни г. Др. Ј. Шафарик у Гласнику VII стр. 219.

Ови податци у свези с податцима, које имамо у извештајима путетачких посланика, стављају изван сваке сумње као историјски факт, да је кроз цео XVI. век словенска крв и славенски језик био у надмоћју на отоманској порти.

Занимљиво је — премда не треба да нас изненади — да и иначе у многим установама турске царевине у шеснајестоме веку, налазимо успомене на установе некадашњег српског царства. Кад нпр. читате где сувременици пишу да у Турској ко пре дође у каравансерај, онај има и прече право на преноћиште у њему, па био то рајетин, јеврејин или ма ко, сећате се на начело, које је добило израза у чланку Душанова законика: „где прѣстои влахь или арбанасинь на селѣ, на томьзи селѣ да не станеть дроугы, за нимь греде.“ Тако исто кад Басано прича да је онај који држи караван-серај обвезан да накнади сваку штету, која би се путниковим стварима догодила, подсећа вас на речи у Душановом законику: „и кьда си поиде оньзи гость, да моу прѣда станининь вьсе, що моу боуде пріель; аще моу боуде що погиноуло, вьсе да моу плати.“ Кад даље читате, да се у првој половини XVI-ог века још једнако царина плаћа само од онога еспапа, који се дејствително у земљи прода, сећате се на уређење у српској држави; „купци, що несу куплю, ако растовари у Брьсковѣ, да плати царину; ако ли мимонесе, да где прода, ту и царину да плати.“ (Mon. Serb. 52). Царине од провоза није било, као што је није било ни у старој српској држави. И сама установа зијамника и тимарника подсећа у многоме на српске властеле и властеличиће, премда да богме има између њих огромна разлика, у колико је баштина у турској установа привремена и може се сваког часа и без икаква узрока одузети, док у српској установи

она је наследствена сопственост баштинска, и може му се узети само ако учини издајство. Кад се једном озбиљно и свестрано проуче друштвено и политичке установе турске царевине XVI-ога века, без сваке сумње наћиће се доста ствари словенскога порекла и словенског типа. У овоме правцу мисли не могу а да овде не споменем једну занимљиву белешку Луиџија Басана: Да Турци нису од благородна племена, поуздан доказ имамо у томе, што они немају својих грбова, нити иначе каквих племенитих одлика. Само султан има свој грб и то полумесец. Али многи кажу, да тај грб и он носи тек од како је освојио Босну, јер полумесец са звездом био је грб босанских краљева.“[1]) Ако се ова белешка даљим испитивањем буде обистинила, она ће красно да допуни слику оног чудног и толико занимљивог политичко-социјалног процеса, у коме је југо-словенска цивилизација радила да у европскоме смислу преобрази азијатског завојевача.[2])

Заиста турска царевина XVI-ог века, са султанима који су српски говорили, с везирима, с беглербезима и са серашћерима, све синовима југословенског народа, с језиком српским као језиком грађанске управе и војске, изгледа као да је била на путу да се претвори у словенско царство с мухамеданском вером. Овај чудесан опит историјски пропао је, — морао је пропасти већ и с тога, што се

[1]) Bassano, cap. 48, стр. 101. —

[2]) У Рупчићевом зборнику грбова полумесец са звездом долази као грб Илирије. Накнадно сам, пошто је чланак био готов, преко г. Ст. Новаковића сазнао, да у збирци нашег народног музеја има један сребрн новац цара Хадријана и један царице Јулије Домне, на коме је на једној страни полумесец са звездом, као грб провинције — без сумње Илирије — где је кован. О овоме другом драгоценом споменику говорио је г. М. Ђ. Милићевић у својим „путничким писмима“, Београд 1868 стр. 351, где су ти новци у слици саопштени, и где се налазе још два три знатна податка.

суштаствено словенске идеје нису могле спојити с идејама корана, те постати нова једна плодородна и трајашна снага. У даљем развитку поменутога процеса нужним начином дошло би, да или словенске идеје преобразе коран, или да коран прогна са порте словенске идеје. Овде није место да се даље упуштамо у ову тему. Спомињем само као занимљив, можда мало познати факт, да у седамнаестоме веку виши ред турског друштва (везири, паше, кадије, ефендије итд), састављен већином из Словена потурчењака, није већ више веровао у коран, него је исповедао неку нову, скроз материјалистичну веру.[1])

Превлађивање југословенске крви и југословенског језика на отоманској порти, заслуживало би да буде предмет особите и свестране студије. Ја ћу се овде ограничити да обратим само пажњу на неколике факте, који су или у свези с њиме или су му природна последица.[2]) —

Први је факт у томе, што шеснајести век, у коме југословенска крв и југословенски језик превлађују на отоман-

---

[1]) О овоме Рико има занимљиве податке. Neuerröfn. Pforte, стр. 94. За секту Мусерина (т. ј. оних у којих је права тајна) која је веровала да нема Бога и да се човек под упливом сунца, месеца и звезда, рађа, расте и гине као и свако друго биље, и као што нема за биље други вечни живот, тако га нема ни за човека — вели, да јој ужасно велики број људи, нарочито кадија и потурчењака, припада, и да има и у самом харему султановом присталица.

[2]) Узајамно пробијање турског и словенског елемента једног кроз други и њихов културни резултат опазно је, описивао и објашњавао, у колико се то тиче језика и књижевности, честити научењак, немачки конзул у Сарајеву Др. Блау у своме делу: „Bosnisch-türkische Denkmäler.“ О делу томе дао нам је реферат секретар нашег друштва Стојан Новаковић, развивши о овом тако занимљивом предмету истините мисли. Ко је рад да дође до потпунијег сазнања о питању о коме у тексту реч, нека проучи тај референат у Гласнику.

ској порти, управо је доба највећег полета, највише силе и славе отоманске царевине. То је Соколовић, кога савремени турски писци тако радо називљу „првим стубом царства;“ — то су синови дома Косачина и Црнојевићева[1]) који шире границе отоманског царства на све стране света.

Други је факт, да се спољашња политика отоманска шеснајестога века може тек само тако разумети, ако се не изгуби из вида, што напред наведосмо о личноме саставу отоманске порте онога доба. С малим изузетком порта је кроз цео XVI-сти век водила политику мира и доброг суседништва према Пољској и Русији. На крају својих извештаја мљетачки посланици редовно пишу о одношајима портиним према европским дворовима; скоро сви без изузетка јављају (да се послужимо речма Доминика Тревизанија[2]): „ради одржања своје царевине султан одржава пријатељство и мир с краљем пољским, с кнезом од Московије (con duca di Moscovia) и с преузвишеном републиком мљетачком. Не води много рачуна о папи, нити о ма коме владаоцу немачком.“ — Чисто словенска држава на Дунаву у шеснајестоме веку и према ондашњим приликама не би могла имати другу политику. Ова, тако да кажемо словенска политика отоманске порте особито је добро дошла Русији, која је баш у XVI-ом веку требала мира с југа, да би ојачала и да би се солидније спремила за борбе у седамнајестом веку.

Ова словенственост портина добро се огледа у користима, које је мала дубровачка република у турској царевини постигла. Баш у шеснаестом веку Дубровчани су

---

[1]) Овде ћу да споменем, да је један од Црнојевића по имену Михапло чинио велике услуге Мљецима као драгоман у Царграду. Андрија Дандуло у свом извештају од 1562 и Доминија не могу довољно да се нахвале његове верности и способности. Relaz. III, 3, 72, и 187.

[2]) Relazioni III, 2, 159.

успели не само да своју унутрашњу слободу сачувају већ и да сву трговину по турској царевини у Европи преузму у своје руке.[1]) Још се готово боље она огледа у успеху прве мисије Јована Ласког у Цариград. Кад је Запоља морао да се уклони испред Фердинанда аустријског, па дошао без новаца, без кредита, с мало пријатеља и готово без надежде да ће икада више круна св. Стевана с Фердинандове главе доћи на његову, пољски властелин, гроф Јован Ласки световаше му, да се обрати у Цариград за помоћ. Овај се савет и самоме Запољи у први мах чинио морално чудовиштан, практички немогућан. Али Ласки који је се пре тога бавио у Турској и проучио њезине прилике, ни мало није сумњао у практичност свога савета. Он је знао, да турски државници онога времена имају у главноме словенске погледе на европске одношаје; он је знао да ће у Цариграду имати да преговара не са суровим Азијатима, већ са Словенима мухамеданске вере, с људма, који и ако су се одрекли своје прве вере ипак још се нису одрекли и својих политичких назора. Ласки је год. 1528 потпуно успео у својој мисији, и помоћу Јаничара Запоља је отео круну угарску од Фердинанда.[2]) Европа није могла да се довољно начуди томе успеху, није могла да га појми. Али га Ласки сам објашњава. Он је оставио дневник о својој политичкој мисији у Цариград. И он тврди да је на порти словенска крв и словенски језик. С великим везиром и главним рицалима царства говорио је словенски. На једном месту у своме дневнику наводи речи које му је Мустафа-паша једном приликом изговорио: „Ми смо

[1]) Appendini, Notizie istoricho-critiche sulle antichite, storia e letteratura di Ragusei I, 327. — Рико називље Дубровник каналом којим европска трговина с Турском тече. Ricaut, стр. 40.

[2]) Sagredo Memorie Istoriche. стр. 180 и даље. — Hammer, III, 72 и даље.

од једног истог народа; ти си Лех, а ја сам Бошњак; зáр је чудо што сваки воли више своме народу него другом?!“ [1]) Речи су ове, веома верне, особито кад се сетимо у ком су времену изречене. Занимљиво је да један Бошњак још у шеснајестоме веку налази јединство интереса у једнакој народности, и не обзирући се на неједнакост вере. Срби свију вера у XIX-ом веку нек узму ову белешку к знању!

К овоме што је напред, могли би додати још један знак политике портине у XVI-ом веку. Како су кроз цео тај век везири султанови били већином из Босне, то су ови људи, радећи у духу ужег патриотизма, умели да сачувају Босни њезино политичко име, и како се чини бар у поколико и политичку самоуправу. Још до прве половине шеснајестога века Херцеговином управљају Косачини потомци мухамеданске вере, као санџак-бези. [2]) Првих година тога века налазимо као пашу од Босне Мустафу Ђуришевића, и овај Бошњак, и ако је први, за цело није једини нити последњи паша од Босне српске крви и презимена. У другој половини тога века Херцеговином као санџаком босанским управља син везира Мухамеда Соколовића. Обично се мисли, да је се босанска властела истурчила само да би задржала своје баштине. Али трагови које овде онде налазимо, дају нам основа мислити, да је цељ босанских потурица била, да, поред својих приватних добара, задрже колико је могућно више и политичко јединство своје. У самој ствари Босна није никако са свим губила свој значај као особена политичка једнина у

---

[1]) Krasinski, L'histoire religieuse des Slaves, стр. 132. —

[2]) Relazioni, III, 2 68. Лупиије Бонрицо прича како се санџак-бег од Клисе (год. 1565) захвалан показивао што Мљеци новцем потпомажу његове сроднике из дома Косачина. Он сматра све оно што Млеци њима указују као да њему самом лично чине. III, 2, 70.

отоманској царевини; она је свагда чинила пашалук за себе. У почетку XVII-ог века европска је Турска имала свега три управне области: беглербештво Румеплија, беглербештво Босна и будимско беглербештво. Остале су српске земље раскомадане и придате као саставни делови овим трима областима.

На послетку, пре него што оставимо отоманску спољну политику, погледајмо на општу поуку, коју нам историја унутрашње политике турске онога времена даје.

Уједињење разних народа на балканскоме полуострву у једну политичку целину или у једну политичку задругу, за цело је мисао величанствена. О њој се мислило и радило већ и у прошлости; о њој ће се још већма и мислити и радити са сваким даном у будућности. Два велика историјска опита на остварењу те мисли већ су у прошлости чињена; науку њихову не треба да изгубимо.

Један опит предузео је Душан у половини XIV. века. Његова је циљ била да Србе, Бугаре и Грке уједини у једну исту државу на основи једне исте православне цркве. Средства, којима се Душан служио, била су средства сразмерно просвећеног али ипак оштро израженог апсолутизма. Ми знамо да се овим средствима циљ није постигла.

Други је опит чињен баш у овом шеснаестом веку, којим се овде бавимо. Цела историја тога века није друго већ један огроман, непрекидани, с необичним постојанством и без икаквих призрења настављани опит, да се свиколики народи балканског полуострва стопе у један народ, са султаном као неограниченим господаром, с једном вером мухамеданском и, како се чини, с једним језиком словенским. Насиље у свима својим облицима, од најсуптилнијег лукавства до најгрубљег и најгрознијег мучења, било је оружје, којим је отоманска порта за ту циљ војевала. Знамо, како је се и тај за народе источне толико мучни опит свршио. Уједињење се није постигло; у место тога турско

је царство од два последња века у парници органичког изнемагања и постепеног распадања.

На кратко историја XVI-ог века допуњава науку, коју нам је историја XIV-ог века оставила. Народи се на балканском полуострву нису могли ујединити у један политични организам нити силом и упливом просвећеног апсолутизма, нити силом грубог и неограниченог деспотизма. Ово што није могло бити у времена, у којима је осећање народности било још тако неопредељено и непотпуно, далеко мање може бити у временима, у којима је то осећање тако живо. Има само још један политички опит који се на балканскоме земљишту није примењивао, а који има за се све изгледе на успех. То је уједињење источних народа у једну политичку задругу на основу политичке слободе и народне самоуправе.

Да се вратимо к нашем задатку!

Ми смо довде погледали, с тешким срцем, на оне синове југословенског народа, који су се било од драге своје воље, било силом одвојили од крила свога народа, те своју ревност, своје државничке и војничке дарове посветили служби отоманског царства. Мимогред смо споменули славу коју су они царству придобили, и сјајност којом је царство њих окружило. Да погледамо сад на стање велике већине народа српског, који не хте да остави крст, већ на голе прси притиште трновити венац Христов.

Хришћански народ српски изгубио је био сваки спољашњи политички ослонац за велико какво дејствовање, које би имало изгледа на политичко ослобођење. Властели у области данашње кнежевине и старе Србије већ у првој половини XVI-ог века ни трага нема. Многе су се куће властелинске затрле још на Косову; друге су пропале у борбама петнајестога века; још су се на угарском земљишту врзли по гдекоји носиоци старих властелинских имена, али ови са смрћу Змај-Деспота Вука изгубише своју средину,

растурише се и зађоше у вртлог угарских унутрашњих одношаја. На кратко, у колико властела — ред људи богат политичким искуством, образованошћу и материјалним средствима — може да буде вођ и наслон једном народу у данима опасности, тога наслона и таквог вођа народ српски у XVI-ом веку није имао. „Кад Турци“, пише Мернавин, „освоје неку земљу, сва покретна и непокретна добра народна прогласе за султанову својину, властелу истребе из корена а особито краљевску крв“.[1]) И Сагредо вели: Турци кад освоје какву провинцију грозно сатру властелу (crudelmente distruggendo la nobilita) а и друге који баштине имају.[2])

У српским су земљама овакав резултат потпуно постигли још пре XVI-ог века.

Јединство народног земљишта као политичке области, служи по каткад као основа, на којој народ може да организује своја средства за одбрану. Али ни административног обласног јединства народ већ више није имао. Турци су земљиште старе српске царевине поделили у санџаке и ставили их под три разне обласне управе. Од земаља које су у српскоме царству чиниле Рашку, Босну и Захумље, саставили су 5 санџака (Херцек, Босна, Зворник, Клис и Кирка),[3]) свели их у појам Босне и оставили под пашу, позније беглербега босанског. Санџак смедеревски и београдски чинили су засебну област,[4]) док Турци не зау-

[1]) Mernavinus, 67.

[2]) Sagredo, Memorie istoriche стр. 17. —

[3]) Хамер по Кацп-Калфп III, стр. 714; — Рико у половини XVII-ог века говори о 7 санџака босанских додавајући Тузлу, Ферацану и Зацину (?) к оним у тексту наведеним. Ricaut, стр. 31.

[4]) Још с почетком XVI-ог века Турчин који је управљао санџаком смедеревским носио је титулу „Војвода од Смедерева.“ Кад 1521 год. 29. Авг. султан Сулејман освоји Београд, онда Бали-бега Јајића (Јаја-огљу) војводу смедеревског, који се при опсади јако одликовао, постави за санџак-бега од Београда и Смедерева с годишњим дохотком од 900.000

зеше Будим, а тада их ставише под управу паше будимскога. Од осталих српских земаља саставили су санџаке (полазећи са севера к југу): Алаџахисар (Крушевац с Нишом), Вучитрн, Призрен, Албасан, Дукађин, Ушћуп (Скопље) и ставили их под управу беглербега од Руменлије, који је становао у Софији. О односној величини и богатству ових санџака можемо себи саставити неку мисао по броју зијамника и тимарника у њима. По поузданоме списку, који је Рико [1]) у половини XVII-ог века добавио рачунало се да има:

у санџаку	алаџахисарском	зијамника	27,	тимарника	509
„	призренском	„	17	„	225
„	вучитрнском	„	10	„	317
„	скопљанском	„	20	„	344
„	Дукађину	„	10	„	53
„	Албасану	„	18	„	138.

Напред смо видели најнижу и највишу границу прихода зијамника и тимарника, као и мерило, по коме се рачунало колико војника ваља зијамник а колико тимарник да на војску поведе. Узевши средњу висину прихода ми можемо саставити преглед о средњем приходу зијамника и тимарника у сваком санџаку и о броју војника које на војску воде.

	Приход		војника	
Санџак	Зијамника	Тимарника	Зијамн.	Тимарн.
	аспри			
Алаџахисар	1,620.000	5,090.000	324	1363
Ушћуп	1,200.000	3,440.000	240	1146
Призрен	1,020.000	2,250.000	204	750
Вучитрн	600.000	3,170.000	120	1056
Албасан	1,080.000	1,380.000	216	460
Дукађин	600.000	530.000	120	143
	6,120.000	15,860.000	1224	4918.

аспри (18.000 дуката.) Белешка у званичном дневнику Сулејманова похода, у Хамера III, 625.

[1]) Ricaut, Neuerröfn. Pforte, стр. 129.

Из овог се прегледа види, да је у материјалноме погледу најзнатнији санџак крушевачки, па за њим санџак скопљански и даље редом како су изложени. Даље нам овај преглед даје основа да закључујемо да је народ наш у поменутим крајевима само спахијама својим давао годишње у средњу руку близу 25 милиона аспри (око 500.000 дуката).

На жалост, о Босни, санџаку београдском и смедеревском нема скоро никаквих података, јер Рико вели, да се списци о зијамницима и тимарницима тих крајева у Цариграду неуредно воде, те су непоуздани. Свакојако он рачуна да Босна даје, које зијамничких које тимарничких војника, свега 7000, што даје мислити да је у седам санџака босанских било с 40% више спахија (зијамника и тимарника) него у оних шест напред наведених санџака.

Ова административна поцепаност српских земаља у турскоме царству била је једна нова сметња великом и сложном дејствовању народа на своме ослобођењу. Мрзости дубоке на турску владу било је свуда, и свуда је било ватреног одушевљења и одважности гинути за веру, и по свима брдима и планинама било је хајдука; али није било вођа који би овом растурању народне снаге дао правац и јединство, није било материјалне једне средсреде, око које би се сва народна снага сложити могла, па да дејствује заиста као снага.

У самој ствари остао је један кут српске земље који је још био слободан, за који ће многи рећи да је могао да се начини средсреда којој би обезглављени и поцепани народ природним начином притицао и ту материјални ослонац за своје препорођење нашао. Црну Гору Турци нису освојили; о јуначко гнездо ово одбијале су се пенушећи се од беснила и срамоте војске турске, као што се таласи одбијају од високе оштре стене усред мора. Црна је Гора својски и врло успешно помагала Скендербега у половини

XV-ог века: она је врло важне диверсије чинила у корист Мљечићима; она је била уточиште многим и многим српским синовима; она се јуначки бранила и никада није пропуштала прилику да дрско напада; на кратко Црногорци су и у XVI-ом веку чинили своју дужност као стражари на мртвој стражи српске слободе. Али је факт, историјски факт који се не да порећи, да Црна Гора није била у стању да се начини средсрела за препорођај народни. Ми се овде не можемо упуштати у тумачење тога појава. Додајемо само да је пред свршетак XV-ога века народ усредсређивао своје надежде у Змај-деспота Вука,[1]) који је на угарском земљишту командовао читаву једну војску српску, и да је позније, у другој половини XVI. века мљетачка република успела да у северноме крају далматинског приморја, у Сењу, организује од српских ускока читаву нову Црну Гору. —

Остао је био народу један принцип, који га је у јединству држао: то је српска црква. У средини народа, онде где је некада стајао цар патријарах и властелинско представништво, остао је сад само патријарах. Он је стајао ту као једини видљиви знак народног јединства. Него њему или боље рећи српскоме свештенству није могућно било да организује свеопшти народни отпор. Њему је био једини, огроман задатак да одржи живо осећање народног јединства, и да у цркви сачува народу непресушљив извор за херојично сношење тешких искушења. Српска црква није могла да се начини војсковођ народу; али црква је та била тврда стена, коју је народ наш у страшној бури пригрлио, на њој се чврсто држао док су му се таласи изнад главе склапали, и на њој дочекао да буна малакше, да сунце новог времена гране да га к снази и новом животу поврати.

---

[1]) У последњим својим бојевима на српској земљи деспот Вук имао је под собом још 16.000 Срба Schimeck Politische Geschichte von Königreich Bosnien u. Rama, стр. 170.

Црпући снагу у вери да јуначки сноси тешка времена, народ се наш ипак није само на то ограничио. Млађа је снага прихватала оружје, немајући средине растурала се у хајдучким четама по планинама, или струјила к оној страни где је мислила да ту средину нађе. До мохачке битке тражили су ту средину око остатака деспотске куће на угарском земљишту. И после битке мохачке, докле је год јунак Павао Вакић мишицом махао, око њега се млада снага прибирала. Позније кад мљетачка република гледаше да састави европску алијанцију противу Турака и сама улажаше у борбу с овима, — мљетачко земљиште постаје састаниште српским Ускоцима. Ускоци су израдили себи место у историји XVI-ог века. У њиховој судбини има нешто трагичнога, као и у судбини целога народа српског. Она иста република мљетачка, која их је у половини XVI. века прва показала свету као јунаке, гонила их је пред свршетак истог века као крвне своје непријатеље и разбојнике. У самој ствари, цела историја Ускока, као један део историје нашег народа у XVI-ом веку, даје се у кратко резимовати у овоме: у половини XVI-ог века Мљеци су организовали српске емигранте — Ускоке, у намери да се с њима служе противу Турака док им се свиди; Ускоци [1]) су се организовали да се боре док не ослободе отаџбину од Турака: док су се обе цељи подударале, Мљеци и Ускоци били су савезници; али кад Ускоци хтедоше, и дејствително продужаваше рат с Турцима и онда кад је републици била нужда да чува мир, њихови су се путови размимоишли, и Мљеци и Ускоци постадоше непријатељи. У борби између две ватре — с Мљецима и Турцима — Ускоци су показали издржљивост, постојанство, дрскост и дух независности, да им се човек дивити мора. Најпосле шака људи притешњена двема тако силним државама, беше

[1]) Већ 1545 год. Порта се жали Мљецима на упадање Сењана у турску област. Hammer III, 266.

принуђена да се баци у наруча Фердинанду аустријском, који је с њима отпочео устројење војничке границе.[1])

Црногорци на слободном земљишту српском, Ускоци на границама турске царевине — то је историја делателног (активног) живота нашег народа у XVI-ом веку. Да погледамо на трпељиву (пасивну) страну ондашњег његовог живота.

Млетачки су посланици одлазили у Цариград већином преко Дубровника или и Олгуња (Улциња) па даље на коњима сувим. О стању народа у крајевима кроз које су пролазили они или ништа не спомињу, као да им народ пред очи ни излазио није, или се задовољавају да кажу само да народ живи у највећој беди и да је пут због многих хајдука опасан.[2]) Бадоар је једини, који поклања овом предмету бар неколико врста. „Земље кроз које смо прошли,“ вели он, „биле су Босна, Србија, Маћедонија и још друге; од природе земљиште ту није неплодно, шта више на местима је баш плодно; али су крајеви ти због слабе насељености, тако запуштени, да су дошли у највећу беду (in grandissima estremita di miseria). Већи део становника хришћани су, али потчињени толиким дажбинама и кулуцима, да би — премда су од чести ослобођени од давања десетог дечка — радо отишли да живе ма где у ком другом крају; и тако су поништени и упропашћени, да нису у стању да земљу обделавају.“[3])

О самим јавним теретима, који су тако тешко лежали на народу из извештаја млетачких посланика знамо само

[1]) Минучи Минучије и Паоло Сарпија писали су историју Ускока. Из франц. превода њихових дела ја сам саопштио извод у Матици год. 1867. У извештајима млетачких посланика има доста података за историју њихову. Вид. нарочито извештаје: Донинија од 1562 год. Relaz. III, 3. 187, Бонрицијa од 1565, Rel. III, II 68, Бернарда од 1592 III, 2, 323.

[2]) Вид. Relazione di Andrea Badoaro од год. 1573 и Relaz. di Const. Garzoni од исте год. Serie III, 3, 351 и 373.

[3]) На нав. месту.

толико: да је свака мушка глава дужна била да плати султану годишње по 1 дукат на име харача, да су осим тога давали десетак од свију плодова и плаћали по 1½ аспру од грла стоке.[1]) С извештајима мљетачким о томе да је харач износио дукат на главу слажу се и белешке осталих писаца из онога доба. Спандуцино Кантакузин, који је у многим податцима сасвим поуздан, пише да је харач плаћала свака мушка глава с навршеном 14-ом годином.[2]) По Луицију Басану харач су плаћали не само покорени хришћани, него и они који би по своме послу дошли да станују на турском земљишту; „и кад кога Турци једном у харачки тефтер запишу, тог више не исписују“ додаје он.[3])

Уз харач свака је глава ваљала да плати још по 4 аспре на трошак око скупљања његовог. Тако јавља Доминик Тревизанија сенату год. 1554.[4]) Спандуцин вели да је овај додатак износио не по 4 већ по 30 аспри, само што он разуме под њим као неку особену порезу, која је под именом „поклона“ ишла некоме (санџак-бегу или паши?!) и на име чега су и сами Турци плаћали по 25 аспри на главу.[5])

Овде не ће бити изван места да с две три речи споменемо ондашње турске новце, на које је и наш народ рачунао. Порта је ковала златне дукате „султаније“, које су вредношћу својом биле сасвим равне дукатима мљетачким. Од сребра је ковала само аспре, на које се у свакидашњем обрту све рачунало. С концем XVI-ог века још је ишло 40 аспри у дукат, али већ у првој трећини XVI. ковале су се лоше аспре, те их је 50 ишло у дукат; по-

[1]) Вид. извештаје Наваџера, и Тревизаније Relaz. III. 1, 29, 150.
[2]) Trattati de costumi turchi 118.
[3]) Bassano, 101.
[4]) Relazioni, III, 3, 151.
[5]) Spandugino, Trattato, стр. 118.

следњих година Сулејманове владе већ 54; у последњој трећини истог века 60. Из извештаја мљетачког посланика Матије Зана види се, да је порта у год. 1584 огледала да кује аспре од којих би 120 ишло у дукат, то јест, од којих би свака имала тек половину вредности дотадашње аспре. Овај је покушај беглербег румелијски главом платио.[1]) Од бакара ковали су новац који се звао мангура[2]), а од којега је 8 ишло у аспру. Можемо у опште рећи, да је 1 аспра у првој половини XVI-ог века вредила у данашњем новцу 1 грош и 8 п. ч. у другој половини 1 гр. 2.; а мангура вреди 6 односно 5 пара чарш. у данашњем новцу.[3])

Али оно што се давало султану (харач, десетак и пореза од стоке) тек је само **један део** народног терета, и то још не највећи.

Пре свега народу је ваљало да намири своје спахије (зијамнике и тимарнике). Колико је њима давао и кулучио у оно доба, за сад не знамо поуздано. По напред наведеном прегледу рекли би, да су спахијске дажбине и кулуци били велики. Онде где су тимари и зијами били у турском духу привременог карактера (а за цело их је већина тако била, осим у Босни), ту већ у тој привремености лежала је за спахију драж да цеди народ колико се може, управо да га сад у овој години исцеди за читаву будућност, јер ко зна да га већ сутра други спахија на томе месту заменити не ће?! Могућно је да ђеновљанин Мернавин није далеко од истине кад вели да сељани дају четвртину од својих производа.[4]) То би значило (узевши у рачун и десетак султану), да је од жетве једне године одлазило које султану које спахијама две петине, а народу остајало три петине.

---

[1]) Relazioni, III, 3, 413.

[2]) У Вукову се речнику помиње **Мангура**, али се не казује од чега је и колика јој је вредност.

[3]) Вид. Спандуцина стр. 3.

[4]) Gio. Ant. Mernavinus, 67.

Али ни ту још није крај. Осим онога што је ишло султану и онога што је ишло спахијама, још је са сваким новим пашом или санџак-бегом долазио нов притисак на народ. Величина прихода њихова зависила је од њихове вештине, или управо од суровости и среброљубивости њихове. Приход паше босанскога рачунао се у најмању руку на 10.000 дуката[1]) али Спандуџин га рачуна на 16.000 дук.[2]) У своме извештају од 16 Авг. 1571 год. посланик мљетачки Рагацони пише, да Херцеговином управља као санџак-бег син великог везира Соколовића, па додаје, како овај млади среброљубац уме да исцеди из свога санџака сваке године преко 80.000 дуката, док санџак-бези пре њега једва да добиваше трећину тога.[3])

Дажбине су ове већ по себи биле грдне. Али тек начин, на који су се наплаћивале, довршио је њихову несношљивост. Спандуџинија пише, да „харачари", који се из Цариграда по султановом распореду шаљу, путују по провинцијама у пратњи писара, па наплаћују харач „с највећом свирепошћу, какву људи само замислити могу." [4]) У Цариграду се надметаше сплеткама, само ко да добије да иде у област какву као харачар или бар као ћата његов; тако је то згодна и сигурна прилика била накрпити себи блага. Мернавин Ђеновљанин пише: „Очеви, не имајући чиме да плате харач, принуђени су да продају децу своју у робље. Понеки опет, оковани у ланце иду од стана до стана и просе, не би ли напросили колико им треба за харач; ако га ни тако не могу да саставе, онда допадају вечите тамнице." [5])

Остављајући овај предмет имамо да додамо, да је по извештају мљетачког посланика Тревизанија, а и по твр-

---

[1]) Mernavinus стр. 50.
[2]) Spandugino, стр. 120.
[3]) Relazioni III, 2, 81.
[4]) Spandugino, стр. 119.
[5]) Gio Ant. Mernavinus, стр. 67.

ђењу Спандуцинијевом, допуштено било да се харач на становнике једне општине (поглавито варошке) распореди тако, да је по неко плаћао само 40 а по неко 120 аспри на име харача. По Тревизанију распоред је чинио без даље апелације један одбор од три Турчина. По Спандуцинију још је међу рајом било по доста лица, која су овим или оним поводом добила повластицу, те су са свим и до века или тек од чести од харача слободни били. [1])

Него сви писци који су у XVI. веку о турским установама писали, и сви путници који су у то време кроз Турску путовали слажу се у томе, да хришћански народ под султаном сматра као највећу жртву и најнесноснији терет међу толиким грдним жртвама и теретима — данак у деци. Ми данас готово не можемо да верујемо да је заиста било време, кад је наш народ поред толиких данака, дажбина и кулука морао још и најкраснију и најпунонадежнију децу своју да султану жртвује. Али нечовечна ова установа не само да је заиста постојала, него она је била главни извор за животну снагу отоманске царевине. Турски елеменат остављен сам себи на европскоме земљишту, на земљишту цивилизације, без сваке сумње брзо би се сасушио и пропао, као што су и толики други азијски сурови народи у додиру с вишом цивилизацијом усахнули и ишчезли. Причају, да је био некакав старац који је животну своју снагу обнављао и живот свој без краја продужавао сисајући од времена на време крв младих и здравих момака. Ово је управо што је Турска чинила. У свој азијатски систем она је уводила од времена на време младу и одабрану крв хришћанских народа. У шеснаестоме веку сваке пете године полазили су из Цариграда царски комисари, те су се разлазили по областима, полазећи од села

---

[1]) Извештај Тревизанија од 1554, Relaz. III, 1, 151. — Spandugino, стр. 119.

до села од вароши до вароши. Свакоме се домаћину заповедало да покаже колико деце има и да их изведе пред комисара. Најстрожије и најнечовечније казни очекивале су сваког оца, који би попустивши родитељском срцу сакрио које своје дете. Герлах прича, да су родитеље стављали на муке кад су се сумњали да су истинито показали колико синова имају.[1]) Тревизанија[2]) у своме извештају од 1554 год. јавља, да се од народа узимљу дечаци од 10 до 12 година; пре тога узимала су се деца од 7 година. Није био закон да се од сваке куће узме по једно дете, како се обично мисли; него становници једнога места доводили су сву децу своју у гомилу, па је из ове комисар бирао колико му је требало телесно најсавршеније деце. Све је остављено било избору самог комесара, само му је назначено колики број из ког краја ваља да састави. Једним родитељима он је отрзао јединца сина, док њиховоме синовима благословеном суседу није узимао ни једнога; понека је задруга изгубила на мах по неколико синова, друга опет није ниједнога. Комесар није ни мислио да задовољава захтевања правичности; у самој ствари установа је та била тако основно и скроз и скроз неправична и нечовечна, да би споредни обзири правичности изгледали као наказа. Султанов се комисар старао само да назначени му број потпуни најздравијом и најкраснијом децом. Него како је сам избор остављен самом њему, то није тешко веровати што Спандуџинија тврди, да су се дворани султанови о ту мисију отимали више него о икоју другу.[3]) Обично су јадни родитељи готови били да све што год имају поклоне комисару, само да им остави синчића на којег је он већ прст пружио. По већим варошима хришћани су по правилу успевали да децу своју високом ценом от-

[1]) Gerlach's Reise стр. 39.
[2]) Relazioni III, 1.
[3]) Spandugino.

купе.[1]) Да богме да се сиромашан народ свакојако довијао да децу задржи. Грозне муке нису их уздржавале да децу крију; навалична сакаћења за цело нису била ретка. Почем се знало да турске власти неће навалично никакав брак да раскидају, то је у брзо једно од најобичнијих средстава противу ове глобе било, оженити децу још пре 12-те године.[2]) Турци заиста не хтедоше кидати ове дечије бракове, али захтеваше да отац положи харач и на главу свога синчића коме још нема 14 година, али је већ брачна глава.[3])

Жалост за дететом, које је смрт изненадила и у пуном цвету здравља и напретка покосила, још је право усхићење, право блаженство према ономе болу и оном растрзању душе у родитеља, од којих Јаничари децу отргоше да их у Цариграду истурче и однегују за непријатеље вери и слободи свога народа. Очајање родитеља не да се описати. Сувремени писци радо су посвећивали перо опису ове установе, и као што је природно, ниједна турска установа није испуњавала Европу грозом и страхом тако као ова. Ми се не ћемо овде даље упуштати, да и сами по ондашњим писцима пратимо судбину ове деце хришћанских родитеља.[4]) Али не могу да не споменем једну тамну црту, која мало да не буде имала свој извор у једној општој

[1]) Gerlach's Reise, стр. 39.

[2]) Spandugino, 119.

[3]) Spandugino, 119.

[4]) Ово одузимање деце од народа није се вршило у један пут на целом простору царевине, него редом по областима, тако да је се сваке године око 2000 деце у Цариград доводило. Оволико у полов. XVII-ог века; у XVI-оме годишњи је број износио и више. У Цариграду је чини међу овом „страном децом“ (Аџан-оглани) нов избор, и од прилике 500 најкрасније и најдаровитије одабрано да се уче у сераљској академији, (бујук и кучук одаси); остали су слани у Једрене и по другим местима да се спремају за Јаничаре. —

страни југословенског карактера. Герлах, који се и на своме путу кроз Србију и иначе док се у Турској бавио, о свему подробно извештавао, пише да се догађа, да Хришћани сами један другог издају, у случају ако је ко прикрио прави број своје деце.[1]) Ово у осталом није долазило од какве пакости, већ управо од осећања да се општа несрећа колико је могућно на све подједнако распореди, од осећања правичности које је залутало на странпутицу.

Ми смо овде додирнули најживљу рану, коју је турска управа нашем народу као људма и као народу задавала. Али ми још нисмо исцрпли сву садржину њихове беде и невоље. Чини ми се управо немогућно, да ми данас потпуно обухватимо све оно што су нам предци у XVI-ом веку патили. Кад гледамо Лаокона како су му под стезањем гуја мишице одскочиле, жиле набрекло, чело се знојем обасуло, у лицу израз бола, у очима израз очајања, — ми сазнајемо, да је тај човек у самртној борби; али каква разлика између нашег осећања и онога осећања које је сам Лаокон у томе тренутку заиста имао! Гледајући из једног сразмерно срећног времена на патње народа нашег у XVI. веку, ми осећамо тегобу око срца; али ипак каква разлика између нашег осећања и онога што га је наш народ у оно доба заиста имао!

Проучавајући историјске изворе XVI-ога века, не треба да изгубимо из вида шта је била крајња циљ турске мисије. Та је циљ она коју је коран назначио: распростирање вере Мухамедове. Врло је могућно, шта више сасма вероватно, да су у XVI-ом веку отомански државници српске крви премишљали о могућности да се на мухамеданској основи подигне једно словенско царство на истоку. Али ако се не зауставимо само на овој једној периоди турске

[1]) Gerlach's Reise, стр. 39.

историје, ако узмемо ту историју у њезиној целини, ако анализујемо праву турску идеју о држави и о позиву османске династије, уверићемо се, да се своди на крајњу циљ: да се вера мухамеданска распрострe. Можемо рећи, Турци су с хришћанским државама ратовали и мир правили, али с хришћанском вером рат нису никада прекидали, мир нису никада правили до наших дана.

Турци су опажали, да покорени хришћански народи налазе у вери својој особени извор за своју моралну јачину. Они су мислили, да вера хришћанска лежи у зидинама цркава, манастира и у свештенству. Чинило им се, да ће ако нестане цркава и манастира и ако се свештенство доведе у очајнички положај, у народу нестати вере, те да ће под притиском свакојаких других патња најпосле листом прећи у сенку пророкове заставе, која је тако богата обећањима блаженства на овоме и на ономе свету. Ђеновљанин Мернавин овако описује стање Хришћана у Турској у првој половини XVI-ог века:

„Турци, ако калуђере и свештенике не побију, а они их лише сваке моћи и уплива, и начине их бедним и невољним (vituperosi e mendichi). Са цркава поскидају сва звона и однесу сав остали накит и прибор црквени. Цркве те после претварају у џамије. Хришћанима остављају само неколике и то сиротињске и ниске црквице, у којима им је дозвољено да службу служе, али не јавно, већ полагано и ниским гласом. Кад се ове црквице било услед земљотреса или ватре, било иначе од старости поруше, Хришћани их не смеду оправљати, осим ако с великим новцем на то право добију. Држати проповеди и објављивати Јеванђеље са свим им је забрањено. Ниједноме Хришћанину није дозвољено да служи у државној управи, нити да носи оружје, нити да се одева као Турчин; нити им је слободно да се веселе, нити да играју. Ако ти ко најједовитијом речју учини неправду, теби или Христу, није ти

друкче, већ ти ваља ћутати па сносити. Ако ли изустиш ма једну непријатну реч противу њихове вере, хоће те на силу потурчити; а отвориш ли и после уста противу Мухамеда, спалиће те жива.“ [1])

Даље Мернавин описује стање попова и калуђера као такво, да већ горе не може бити. „Живе“, вели, „као да су светотатци, као да су на срамоту и Богу и људма. Од цркава немају никаква прихода, већ живе од онога што им ко од драге воље поклони. Обично одлазе у шуму, те секу дрва и доносе на пијацу на продају, те се тако хране.“ [2]) Овај опис стања цркве и свештенства из прве половине шеснајестога века, налази врло добру потврду у ономе што Герлах прича о српскоме свештенству у другој половини истог века; о чему ниже.

Турци су управо као један члан своје вере сматрали да оправке хришћанских цркава дозвољавају тек у ретким приликама, а подизање нових цркава никад и ни у којем случају. Рико наводи један занимљив пример као осветљење овог њиховог начела.[3]) Што се тиче звона на црквама, о томе је још ритер фон Харф у своме путопису од 1493 причао, да их Турци систематички разбијају и претапају у топове; он је у Једрени видео велике хрпе комађа од звона, јер је, вели, био обичај да сваки Јаничар при повратку с војне донесе из хришћанских крајева бар један комад звона као прилог к тополивници.[4])

Што је народ, у несрећи својој, све то верније чувао веру своју, све је то с већим постојанством и с хладним рачуном турска система управљала своје ударце на цркву и свештенство. Искушења, која су Хришћани у опште имали

---

[1]) Mernavinus, стр. 67.

[2]) Mernavinus, 67.

[3]) Ricaut, стр. 61.

[4]) Извод из описа Харфовог пута кроз Турску ја сам саопштио у „Вили“ год. 1867, у чланку: „Гутенберг и Ускоци“. —

да издрже, била су заиста страшна. У седамнајестоме веку већ је фанатизам турски у неколико попустио према ономе што је он био у шеснајестоме веку; па опет ево шта пише један енглески дипломат из тога времена, који је савесно испитивао факта и брижљиво мерио своје речи: „Кад се узме у поглед тиранство и лукавство, којим Турци раде да „хришћане залуде или искорене, онда је право чудо, да у Турској још има толико људи, који хришћанску веру јавно исповедају.“ Мало даље он вели: „На кратко, не може се ништа замислити, чиме се Турци не служе да Хришћане, сваког према његовој личној нарави, не доведу да се потурче. Сребролупце задобијају благом, сујетне и властољупце почастима и изгледом на висока достојанства а плашљиве и слабе претњом и силом. Што се тиче оних, који поред свега и преко свега остану постојани у вери, с њима Турци поступају као са стоком.“ [1])

Искушења су била тако огромна, да је народ у по некоме часу сам за себе стрепио. Веома је занимљиво што Рико прича како Срби оснажују своје постојанство у вери и како стављају сметње турчењу у својој средини. Он пише:

„По неки јадни Хришћани, који под турском влашћу живе, служе се чудним једним средством, да се одрже да се вере своје не одреку. Почем се боје, да их једнога дана срце не изда, па да се вере одреку, то Хришћани у Србији цртају себи и деци својој при крштењу на челу крст, и то соком неког биља, од којега се белега после никако више не да изгладити. Ако би се ко од њих потурчио, то би он ипак морао да на челу носи знак своје прваше вере, на срамоту свога белог турбана и свога отпадништва. Овим изуметком многи Хришћани сиромаси остају у својој вери, нити се лепим нити силом дају приволети да се потурче.“ [2]) — Имам да додам да се Рико не само

[1]) Ricaut, Neuerröfnete Pforte, стр. 52.
[1]) Ricaut, стр. 52.

у целоме свом делу показује као савестан испитивач, него још да је он сам собом путовао кроз Србију (с пролећа 1665 год.) и једном приликом пробавио осам дана у турској војсци код Београда.

Довде смо описивали стање нашег народа нешто по извештајима мљетачких посланика из XVI-ог века, нешто по описима општег стања турске царевине у то доба. Свакојако, ово што до сада знамо носи на себи још једнако карактер опште импресије; изгледа у неку руку као да с високог једног брда гледамо наш народ у далекој магловитој долини свакојаког паћења; али је он од нас још једнако тако далеко, да ситније, често оштро карактеристичне појединости не можемо да сагледамо. Ово наше знање о општим цртама народног стања у оно доба, корисно би се допунити могло, кад би тако рећи у пратњи ондашњих путника кроз српске земље, прошли по народу, те из његових уста слушали шта га тишти и чему се нада. Кад читате Курипешићев пут кроз Босну и стару Србију у год. 1530, ви не само да с њиме сваки дан пролазите мимо развалине, које се још пуше, мимо надгробне плоче на којима је још недавно урезана похвала јунацима народним, него чисто гледате сељане, како подижу очи к небу пуни очајања, чујете их како уздишу и како у шапуту веле: „Уздали смо се у цара немачког, али сад ето и ту надежду губимо!“

Већина путописа, за које до сада знамо, писана је у пратњи посаобина аустро-угарских у XVI. веку. Ваља нам можда изузети само Куспинијана, који управо није ни описивао путовање већ путове у Цариград. Он просто само казује, да пут из Београда у Цариград иде на Острвицу, па на Мораву, одатле на Белу цркву (ad Basilicam Albam) и даље после на Ниш. За други један пут из Угарске у Цариград вели да иде „на Заслон или Шабац“,

одатле на Ваљево, па Мораву.[1]) Оваких сухопарних описа путова кроз Турску наћи ће се можда и више из XVI-ог века; али у њима једва ако буде што за земљописце; за историка нема ништа. Помињем само, да су таквог рода и путописи које су турски дворски историци оставили о путовању султана из Цариграда у Београд приликом ратова с Угарском и Аустријом онога доба.[2]) Ево овде неколике врсте из „дневника петог војеног похода Сулејмановог противу краља од Шпаније (Карла V) год. 1532“ —, као пробе једне турских путописа, која у једно има у себи нешто карактеристичнога о стању народа:

„Маја 4 стигосмо у Једрене, где је одмор трајао 12 дана — 1-ог Шевала (8 Маја) славимо празник Барјама — 2-ог Шевала, извршила се казна над писарима и надзорницима раје, који су својим момцима скројили ћурчета од кадиве и поставе од самура, и сами се тако оденули, па се шта више толико изумили, да чаушима султановим не хтедоше да уступе коње. Њихове коловоће растргоше коњима, двојицу обесише, двојици руке а четворици главе одсекоше, и петнајесторицу избише. — . . . . . 12 Јуна, султан у Нишу. 13-ог. Одмор; диван; посланик краља Фердинанда пољуби руку. 14-ог, шатор великог везира диже се. 15-ог, конак не далеко Калоне; мали марш. 16-ог, Јабуковце. 17-ог. Гарметовић. 18. Извор Добрање; прећосмо на Мосту на Морави начињеном, не далеко од Видина: врло дуги марш. 19-ог пролаз кроз кланац, на конак у Јашинче (погрешно место Јагодине); дуг марш. 20-ог султан остаде (у Јагодини); велики везир конаковаше у Ак-килисе (Белој Цркви), прошао је четири моста. Неколицини ћаура, који се друмом силажаху (?),

---

[1]) Cuspinianus, стр. 77 и 79.

[2]) Hammer, Geschichte des osmanisches Reiches, III, стр. 665.

одсекоше главе. Много кише. 21 Султан у Ак-килисе. 22. Одмор и киша. 23. Илија (име месту неком); киша. 24. Хисарџик (Гроцка), врло много кише. 25. Београд; врло много кише.“ [1])

„Неколицина ђаура који се друмом силажаху и којима велики везир даде одсећи главе“, на сву прилику биће да су хајдуци српски, јер из других путописа из овога века види се, да је баш околина од Ак-килисе (Беле Цркве, данашње Хасан-пашине паланке) па до Јагодине била разглашена са хајдука.[2])

Путопис Фердинандовог посланика Бусбека (год. 1555) за нас је у толико занимљив, што он поклања већ нешто пажње обичајима народа српског. Бусбек је родом Нидерландац; у његово време сматрали су га не само за вешта дипломата већ и учена човека. Његов је путопис небројено пута прештампаван и на разне европске језике превођен (оригинал је био на латинском). Он се дуго сматрао као ауторитет у питањима која су се Турске тицала.

Описом Београда не бави се много. Вели само ово: „Пред градом има много кућа и пространа предграђа; у овима станују људи свакојаке вере, Турци, Грци, Јевреји, Угри Далматинци и још други. Скоро свуда по Турској предграђа су већа од саме вароши, и она леже тако једна поред другог да изгледају као велике и многољудне вароши.“

Бусбек је био ревностан старинар. Он је први странац, који је по Турској куповао старе књиге и рукописе и однео собом из Цариграда у Беч неколико сандука ретких и важних књига. Већ у Београду он се освртао за старинама. С очевидном радошћу бележи у своме путопису, да је у Београду нашао један стари римски новац, на коме је представљен римски војник између бика и коња, и на коме

---

[1]) Hammer, III, 666.

[2]) Вид. ниже Герлаха,

је у наоколо стојао натпис „Taurunum.“ Он даље описује у кратко војничку историју Београда до свога времена. Снабдевши се са свачим што им је за пут требало, крену се из Београда с великом пратњом Јаничара; оставе на лево Смедерево; пратиоци му покажу од прилике, где се на Дунаву виде стубови Трајановог моста; наставе пут и дођу у „село“ Јагодину. Овде помињем да сви писци XVI. века пишу „Јагодна“ место наше Јагодине. Сад даље наводим његове речи:

„Овде смо имали да видимо погребне обичаје овдашњег народа, који се ни мало не слажу с нашим. Мртвац је лежао у цркви с откривеним лицем. Поред њега метнуше нешто јестива, хлеба, меса и један сасуд с вином. Жена покојникова и кћи стајаху ту обучене у чисто одело; кћи је носила на глави некаку капу с пауновим перјем. Последњи дар, којим је жена свога мужа, кад се већ представио, даривала, био је црвена мала капа (на сву прилику фес, пр. пр.), какву овде (т. ј. на истоку) девојке господскога рода носе. Слушали смо и њихова нарицања и запевања, како са жалосним гласом покојника питају: „„Шта смо ти ми на жао учиниле, да тако с нама урадиш? Шта ли смо ти скривиле? Да ли те у чему год не послушасмо? У чему ли ти по вољи не учинисмо, те нас сад тако самохране и у беди остављаш?!““ и још много друго на то налик.“

Овај опис не само да је истинит и да је занимљив као један од најранијих описа српских народних обичаја погребних, него он дира у срце, кад се сетимо какве су прилике ондашњега доба биле. Ако је икоја туга из срца текла и носила на себи лик очајања, то је била туга ова два женска створења, која остадоше самохрана на гробу мужа и оца а у једном безверном, безаконом, пустом јаничарском времену. Ја се радо задржавам на овом тужном и и толико необичном призору, где на погребу једног незна-

ног сиромашног Србина присуствује посланик краља Фердинанда и дворанин цара немачког и краља шпанског. Да су европски владаоци запитали Бусбека, шта је видео путујући кроз Србију?! Овај би им могао одговорити: „Видех жену и девојку једну где кукају над мртвацем једним запевајући: Зашто нас тако самохране и у беди остављаш?!“ У овом одговору лежала би у многоме погледу слика Србије ондашњега доба.

Занимљиво је што Бусбек даље о народним обичајима пише:

„На погребу било је неколико свештеника грчке цркве. На гробљу видесмо да имају некакве од дрвета изрезане слике, као јелене и срне, притврђене на коце или дугачке мотке. Питасмо шта им то значи?! Рекоше нам, да то мужеви или очеви хоће тиме да покажу, како су им домаћице или кћери у кућењу окретне, вредне и усталачне биле. Даље видесмо где на многим гробовима леже перчини дуге косе, коју жене и девојке у знак скоје дубоке жалости одсецају и на гробовима својих рођених остављају.“

„Још нам причаше, наставља Бусбек, и да је у овој земљи обичај, да кад родитељи већ уговоре све о женидби сина и кћери своје, младожења ипак отиде те невесту крадом одведе, управо украде. Ово, вели чине, што се сматра да није пристојно, да девојка од своје воље пристане да буде жена.“

Ово може бити и да јесте био један повод тајном одвођењу младе, јер у нашег је народа у опште чуство пристојности фино и нежно. Али нисмо баш сигурни, да овај начин женидбе не буде изазван насилничким приликама ондашњег доба. Ваља се сетити што напред наведосмо, да у оно доба народу не само није било слободно гласно се Богу молити, већ му није слободно било ни веселити се.

Из Јагодине Бусбек одмах прелази да говори о Нишу „многољудној вароши“, где га у осталом поглавито инте-

ресује некакви камен с излизаним римским натписом, који се он у залуд труди да прочита.

Да даље пратимо Бусбека кроз Бугарску једва би било вредно труда. За економисте ће бити занимљива белешка његова да је у Бугарској све јевтино; кокош се може добити за 1 аспру (48 пара дан.) ован за 35 аспри. На повратку из Цариграда хвали јевтиноћу живљења у Београду. Ту је, вели, све јевтино; „шарање рибе, које је овде има за чудо велике и дебеле и која се јако цени, за пола талира добили смо толико, да се 40 људи сити најести могу. Сено је, додаје, скоро за бадава.“ [1])

Баш на крају свога путописа кроз Србију, Бусбек ставља једну општу белешку о Србима.

„Рашани, — вели — пијанице су и, како нам кажу, непоуздана фукара; — али нама су они сваку добру вољу показивали.“

Очевидно у првој половини ове карактеристике Бусбек казује оно што је чуо било од своје турске пратње, било од београдских странаца; а у другој половини оно што сам из сопственог свог искуства зна. Са гледишта завојевача да богме да су Срби били „непоуздана фукара“, и баш ове речи казују расположење народно према Турцима. У исто време Бусбек је дао сведочанство о својој истинољубивости, кад је оно што је од других чуо исправио оним што је сам собом сазнао.

Овде не ће бити сувишно да споменем, да се у другој половини XVI-ог века у Европи знало о расположењу нашег народа према Турцима, и да се тај моменат узимао у рачун при разним плановима за изгнање Турака из Европе. Тако Померанац Симон Валдер у споменици, коју је цару Фердинанду год. 1558 предао о томе како да се на Турке завојшти, вели: Тако има у Маћедонији, Србији, Босни,

---

[1]) Vier Sendschreiben стр. 178.

Бугарској, Грчкој итд. још много Хришћана, који не само да не ће бити равнодушни према нашем предузећу, него ће га веома вољно потпомоћи (sondern darzu sehr willig seyn werden).“ Како је, вели даље, од ових људи све оружје одузето и строго им забрањено да га имају, то он предлаже да се у Нирнбергу, Аугсбургу, Инсбруку и по другим немачким варошима даде израдити свакојаког оружја и сваковрсне војене опреме, па да им се однесе.[1]) Други један писац у год. 1564 пише: „ваља знати да у отоманској царевини живе разни народи; већином Хришћани су Турцима смртни непријатељи, особито они што живе по високим готово неприступним планинама.“[2]) Као најзнатније међу тим народима исти писац спомиње православне Хришћане у Албанији, — за које вели да би дали на бојно поље 30.000 људи само да добију ваљане вође, — и Црногорце. О овима вели: „На граници Србије лежи брдовита земља Црна Гора, од чести са православним становништвом које у 72 сеоске општине живи. Земља се ова простире од Рисна на 10 немачких миља у дужину, готово до самога Скадра. Овај народ заклети је непријатељ турски, и готов је да даде 15.000 бораца.“

Један од најзанимљивијих путописа из XVI-ог века кроз наше крајеве имамо од Стевана Герлаха старијега.

Цар Максимилијан II, наумивши да пошље нову посаобину год. 1573 у Цариград, распитиваше за каквог ученог човека, који зна стране језике, а особито грчки, мађарски, чешки, хрватски итд. Универзитет Тибинген препоручи му Стевана Герлаха.

Савременик Лутера и Калвина Герлах је и сам био ревностан протестанат. Он је истина путовао само као свеш-

---

[1]) „Türkischer Untergang, oder Räthliches Bedenken kayserl. Mayestät Ferdinando I 1558 anno übergeben durch Simonem Wolderum Pommeranum“, у Липисци 1664.

[2]) Türkischen Staats und Regiments Beschreibung. 1564.

теник посаобине и за случај потребе као њезин тумач; али вође протестанског покрета у Немачкој послужиле су се њиме да ступе у преписку с патријархом цариградским и источном црквом. Герлах је однео патријарху у Цариград писма њихова; он се јако интересује за стање источне цркве, за целога свог бављења тамо он не прекида своје саобраћаје с патријаршијом, и његов дневник може да служи као један од извора за историју православне цркве у време реформације.

Посаобина се кренула из Беча 10. Јуна 1573 год. Као царев посланик ишао је Давид Унгнад, Крањац, за кога Герлах вели да је девет језика говорио. У његовој свити спомиње се као други секретар неки Вук Симић.

У Београд су стигли 30. Јуна. Ту су због посланикове слабости остали до 8. Јула, а тада се кренуше на коњима сувим. Пред Београдом Јаничари пратиоци показаше им две умке, на којима су стојали султанови шатори при опсади Београда. На једном брду на десно видеше замак један (Авала). Дођоше на први конак у Хисарлук три миље од Београда (Гроцка).

9-ога Јула путоваше кроз младу растову шуму; на десно оставише једно селанце; још две миље кроз шуму, а од чести кроз обделана и необделана поља па стигоше у „Аклисе“.[1]) То је мала једна паланка, обграђена као и Хисарлук дрвеном оградом. Од прилике по миље одавде имају висока брда и у њима много бивола.

Од Аклисе до Баточине имадоше да путују 4 миље. Пут води опет кроз шуму и кад и кад кроз пуста поља.

---

[1]) Ово је оно исто место, које Куспинијан у преводу зове Alba Ecclesia, Бела црква, што и турско име Ак-килисе значи. Швајгер га још последњи пише чисто српски Bela Zerqua. Познији путници из XVII-ог века, већ не пишу више ни Бела црква ни Ак-килисе, него Хасан пашина паланка или прости Хасан паша. Види се, да је старо српско име Хасанпашиној паланци: Бела црква.

Герлах вели даље: „Ваљало нам је умножити пешачку и коњичку пратњу, јер кажу да се у томе крају врзе једна чета од 80 хајдука.“ У самој Баточини има 20 до 30 сламом покривених колиба српских.

Сутра дан опет кроз шуме и поља путоваше незгодним и непријатним путем (unlustigen Weg) 4 миље. Мимо своју дотадашњу пратњу добију као пратиоце још и „пусту рашку момчадију“, која је ишла босонога и у место оружја носила тојаге или као нека копља. С тако умноженом пратњом стигоше у Јагодину.

Из свега што довде наведосмо у изводу из путописа Герлаховог, очевидно је да је на путу кроз Шумадију била велика опасност од хајдука. И заиста чета хајдучка од 80 друга, није друго већ читава мала војска. Што Турци дижу и српске сељане да прате посаобину, то није што се уздају да ће у случају хајдучког напада, ова „пуста момчадија“ бити од велике фајде, — јер да то очекују, они би их и боље наоружали — него их воде са собом што, очевидно с основом, претпостављају, да српски хајдуци не ће ни нападати, кад виде да би њихова зрна прво побила њихову рођену браћу.

О Јагодини Герлах вели: „Ово је лепо, велико и са својих башта весело место у красној долини; има четири угледна каравансераја и две мошеје, од којих је једна баш лепа“.[1]) Царев посланик са својом свитом преноћио је у конаку младог једног Турчина, који им се хвалио, како је управо пре осам дана дао потурчити три српчета од 14 и два од 18 година! Турци имају ту и школу своју; у њојзи је велика вика, и деца седећи на споду непрекидно се клате.

На два сата путовања испод Јагодине пређу Мораву и дођу у Параћин на конак. „И ово је“, вели Герлах,

[1]) Овде ћу да споменем да Јагодина XVI. века на све путнике чини врло повољан утисак.

„отмепо и велико место, с красним баштама; крозањ протиче речица једна; одавде води весео и раван пут све кроз необделане њиве и поља. Види се, да је у овој долини некада било лепих поља и ливада, као што смо и сад међ веселим брдима видели једну добро обрађену њиву. 13-ога око 3 сата настависмо пут између две красне планине и све по утринама, на којима се види, да су некада лепе њиве биле. Путовасмо две миље, па дођосмо на чесму поред брдашца једног; мало за тим остависмо на лево селанце једно са добром хладном водом, и дођосмо да ноћимо у Спахикој. Ово је мало и ружно место; лежи између две планине; око њега има прилично њива и винограда; у њему има леп каравансерај од камена и оловом покривен а и једна мала џамија одмах поред њега. — Сутра дан у подне приспемо у Ниш. — Од Будима па до Ниша у свакој паланци где год смо стали или преноћили видели смо Јевреје, Цигане и Арапе“! —

Ове врсте из Герлаховог путописа дају нову боју слици наше отаџбине у XVI-ом веку. Србија је постала велика једна утрина, на којој се, поред све њезине дивљачности још једнако познаје да је некада храна људска расла. Народ се разбегао већином у гудуре, даље од друма. Он се управо врло мало и види. Они који су остали на старим селиштима, кулуче Турцима босонози и живе јадно у колибама сламом покривеним. По варошима и паланкама на српској земљи излазе на видик Јевреји, Цигани и Арапи. Да је какав Немањић устао из гроба, не би познао земљу своју. Ако би запитали: а где је српски народ, чија је земља ово?! Добићете за одговор: Срби су фукара једна која пијанчи и у којој се не може вере имати! Или ће вам какав млад бег рећи, да је баш ту неки дан толико Срчића истурчити дао!

Не ћемо да пратимо Герлаха на путу кроз Бугарску, нити да читамо дневник његовога бављења у Цариграду

где је с посаобином остао до половине Јуна 1578. Одмах ћемо да прихватимо његов пут натраг кроз Србију. Само да споменемо још две занимљиве белешке из непосредне околине на међи српској.

„Не далеко од Шехркоја или Пирота, имају развалине једног замка са четири још једнако добро одржане куле. Хришћани у овој околини казиваше нам, да су то дворови Милоша Обилића, онога што је убио Мурата. Туда тече и речица једна: у њу се слива поток с брда, на коме имају виногради.“ (стр. 522).

Говорећи о Нишу вели: „овдашњи су становници Срби; њихов поп спада под Пећ.“ (стр. 527).

Следује неколико занимљивих врста које саопштавамо речима Герлаховим:

„Из Ниша се кренусмо 2 Јула (1578) и дођосмо у Спахикој. Овде седи један спахија са осам Јаничара, те исисава оно неколико Хришћана, који су ту и без цркве и без свештеника. — Путујући даље преко брда и дола дођосмо у српско село Русу, које је ослобођено од тимарника и од оних што људма кожу деру. Једном су у овој околини хајдуци отели све дарове, које је немачки цар послао био султану. Али сељани из Русе узму од хајдука све те дарове, па их лепо пошљу султану у Цариград. На ово их султан ослободи од свију дажбина.“ —

Одавде опет кроз необделану околину преко брда стигоше у Параћин, у атару којега овај пут нађоше да је земља добро обделана. Од Спахикоја Параћин је далеко својих 5 миља. У овоме станују све сами Турци и Цигани.

Дошав да опет говори о Јагодини, Герлах вели да у њој има мало Срба а доста спахија и Јаничара. У околини њезиној имају три села, у којима станују све сами Мађари а ниједан Турчин. У тим селима расте добро вино.

У Баточини станују и Турци и Срби; ови немају ни попа ни цркву.

Из Баточине дођоше у Аклису или Белу цркву, која се још зове и „Велика Паланка.“ Место ово лежи на брду и доста је велико. У једној половини живе зијамници и други Турци, и та је половина обграђена и утврђена. Срби имају овде малу једну црквицу и гробље изван села (стр. 526).

Овде обраћам пажњу на један, како ми се чини, важан знак. Ми видимо да Турци живе и изван градова и већих варошй по Србији; али где год се ван њих настане, они се обграде ако не јачим утврђењима, а оно бар оградом од кола. Они су једнако на опрезу; једнако нису друго већ гарнизони у непријатељској земљи. Управо кроз цео шеснаести век у српским земљама траје без прекида опсадно стање. Шта више, без икаква претеривања можемо казати, да је у Србији опсадно стање трајало од год. 1465, кад су је Турци са свим заузели, па све до кнеза Милоша.

Да се вратимо к причању Герлаховом.

Из Аклисе упутише се к Смедереву, где се тада бавио санџак-бег београдски Хајрадул-ага. Али их на путу сусретоше људи, те им казаше да тим путем у Смедерево не могу проћи, јер је јуче била провала облака, вода се излила, те мостове однела. С тога морадоше скренути на Коларе.

У Коларима станују све сами Турци. Царска посаобина не могаше ту ништа за јело добити: ни меса, ни хлеба ни вина. Послаше чак у Смедерево, те им отуда донесоше вина, хлеба и рибе за осам аспри. Причаше им, како је јуче у Смедереву била страшна бура с тучом и грмљавином; град крупан као две песнице побио све винограде.

Од Колара к Смедереву путоваше кроз шуму. И тога дана велика бура. У Малој Паланци нађоше да је велике штете починила. Ту је посаобина присуствовала једном жалосном призору. У јучерањој бури удавила се једна жена

с двоје деце, и једна друга с две кћери и једним сином. Ево шта Герлах о томе пише:

„Мртваце су положили па рудину и око глава окитили их цвећем. Жене око њих кукајv и наричу редом све две и две. Неке се од њих груваше у прса, неке опет изгребоше себи образе, те крв падаше на мртваце. Пошто су тако три сата око њих седели, запевали и плакали, сахране их све у два гроба. Сваком мртвацу метну под главу зелен бусен; поп прелије сваком од њих прса црвеним вином, и поспе на њих на четири стране света нешто мало земље, па их за тим покрију даскама. Ја питах шта им то посипање значи? Али добих за одговор само: „Тако је то у нас обичај!“ — Свештеник се носи као и сваки други српски сељак, (овај овде стојао је с голим ногама до изнад колена), и од других се сељана одликује само дугом косом, и што носи друкчију капу. Мужеви и очеви ових покојница нису се тада десили дома, јер су у Будиму кулучили на разваљеноме граду.“

И овде имамо пуно тамних боја за слику ондашњег народа нашег. Последњим се врстама осим тога потврђује и оно што се прича како су Турци терали народ на кулук далеко од њихова места пребивања по неколико дана хода.

„Велики један поток“, наставља даље Герлах, „дели опо место (Малу Паланку) у две стране. Овај део што лежи с ову страну потока има каравансерај, а ту су и колибе, сламом и трском покривене, у којима Срби живе. Ово су сиромаси људи, које Турци свакојако кињe и муче. Они морају без прекида да раде и кулуче, јер Турци су све сами дембели (eitel Müssiggänger); и Хришћани поред толике своје муке и труда, једва да од њих добију што им преко дан хлеба треба. Онај део Паланке с ону страну потока и ближе Београду, лежи на брду; у њему живе све сами Турци, који имају ту лепих кућа, шиндром покривених.“

„9-ога зором наставимо наш пут све кроз саму шуму и необделану премда плодну земљу. Како је киша падала, то нисмо имали баш добар пут. Али већ на две миље пред Београдом настаје лепа околина; брдашца и мали долови, и докле око допире све родна земља и виногради. Чисто се отвара нови свет, кад изађете из шума и џбунова, па видите око вас дивну, красну и веселу околину, јер Дунав и Сава две су господске реке.“

„Београд има три дела. Из унутрашњости се најпре долази у велико предграђе, које нема зидова, већ је отворено. Све куће леже у лепим баштама, покривене су шиндром а обграђене даскама. Ту има доста продавница и других дућана. Има 4 или 5 лепих каравансераја, особито је леп каравансерај Мехмед-паше. У њему има три одељења. У првоме је дугачак и леп безестан или дворана трговачка, у којој на обе стране имају продавнице. У другоме одељењу имају у два ката многе собице; у њима станују страни трговци, који овамо доносе на продају свакојаку робу, и од којих смо и ми купили три црвене коже по два шестака. Треће одељење састоји се од простране авлије и велике штале за коње.“

„Овде има много Дубровчана; од ових двојица (неки Лука с риђом косом, с маленим стасом али високим срцем, и неки Јован, висок стасом и с брадавицом у лицу) били су с нама скоро непрестано, и кад пођосмо, испратише нас преко воде.

„Има ту и прилично много немачких, талијанских и шпанских Јевреја; сви они имају једну школу. Од Јевреја куповасмо вино које писмо, али га и скупо плаћасмо.

„У овоме првоме делу вароши (у предграђу) на реци Сави има прилично и Цигана, а ту станују и сиромаси Срби. Ови имају само једну цркву посвећену арханђелу Михаилу, коју сам ја 11-ога с нашим економом и Јаничарем Муратом походио.“

Герлах описује за тим како изгледа икона спасова и богородичина с десна и лева царских двери, помиње, да има ту још две или три друге иконе, па онда наставља:

„Црквица је ова прилично пространа, али како је то једина црква овде, а у вароши има доста Хришћана, то су ови ради да је распростране и покрију, и нуде Турцима 25 талира само за једну стопу да је рашире. Али Турци не ће да им допусте. Црквица ова има три одељења. Прво је кор или „најсветија“; ту је олтар, на овоме путир од дрвета, у овоме кашичица од месинга за причешће; и нафора је на послужаонику од дрвета; има и два убруса којима се уста обрисују при причешћу (по свима црквама овамо путир са својим прибором стоји на једној клупици поред олтара, а не чува се у кеси); у једној кутијици стоји тамјан, а поред ње и кадионица; олтар је овде покривен белим застором (у неким се местима покрива плавим); ту леже четири јеванђелиста на словенском језику. У другом одељењу, између којега и олтара преграду чини иконостас, стоје пред овим два свећњака опет од дрвета, премда сам ја по другим црквама овамо (т. ј. на истоку) виђао и свећњаке од гвожђа. У трећем одељењу имају две крстионице од мрамора. Народ у цркви, како ми кажу, разуме много од онога што свештеник при богослужењу говори, али не све. Мањина само зна „оче наш“ и „вјерују“; веле: „„како ће човек то да научи, кад му ваља три до четири месеца провести у пољу поред волова, или кад му ваља дан и ноћ, рано зором и позно у мрак кулучити и мучити се?!““ Али ипак сви они знају да има један Бог, да је његов син Исус Христос, који је ради нас пострадао, распет био и васкрсао, да ће бити васкрснуће мртвих, и да има живот вечни. По својим црквама имају само нови завет; стари завет као да не цене много. Они су имали у Београду велику и лепу цркву, али Турци су им је узели, и Мехемед-паша од њезиног камена начини

безестан и каравансерај. Овде има 4 свештеника, од којих један, коме је жена умрла, хоће да се покалуђери, али је још млад. Кажу ми, да се многи свештеници растављају од жена па одлазе у манастир. Кад им ја рекох: „то иде противу св. писма!“ — они ми одговорише: „у нас је тако обичај!“ Ако би се свештеник по други пут оженио, то он не може више да служи као свештеник, већ ваља да остави.“

Ове врсте Герлахове у свези с оним што му свештеник у Малој Паланци-рече, имају већи значај него што се на први мах чини. Немојмо сметати с ума да је Герлах један од првих, можда баш први протестанат, који кроз Србију, пун ревности за нову цркву, пролази. Он казује српским свештеницима, да се по неки њихови обичаји не подударају са светим писмом; српски свештеници не упуштају се у дискусију, они веле: „у нас је тако обичај!“ Другим речма они хоће да кажу: могућно је да ви протестанти имате право, али наш задатак није да реформишемо нашу веру, ми сматрамо за наш задатак, да верозаконске наше обреде и све обичаје који су с тим у свези, одржимо за потоње нараштаје онако како смо их примили!“ Тиме је означен положај наше цркве према великом реформаторском покрету у Европи. И заиста у шеснајестоме веку то је био једини разуман положај, који је наша црква према ондашњим приликама заузети могла.

Следују занимљиве белешке Герлахове о нашем свештенству:

„Најстарији свештеник зове се прота. Садашњему је име Лазар. Он је још млад човек, и, као и остали свештеници, нема никакве плате ни дохотка, осим што им ко поклони приликом крштења, венчања, исповести, погреба. С тога свештеници раде разне занате, те се хране. Овај београдски прота занатом је бојаџија, а научио је да пише и да чита у неком манастиру. Уписао је своје име у моју

споменицу (Stammbuch). Вели да је њихов старешина патријарах пећски. по имену Герасим. У Пећи има манастир у коме патријарах са неколико калуђера живи. Прича ми да има манастира, у којима је по 100 до 150 калуђера; сви они раде какве занате, те се хране, или обрађују њиве, винограде, сено косе, воће негују итд. Него нису никада сви на скупу, већ једни дођу, други оду. Овде немају никакву школу; него имају једну преко Саве у Угарској у монастиру Хопову (пише „Coppoa“). Имају школу и у монастиру св. Николаја (Никољу?!); ту се уче читању и писању. Њихов патријарах у Пећи мора сваке године да плаћа султану по две хиљаде дуката као за слободу вере и свога сталежа; али осим тога и сваки свештеник који је под њиме (пећским патријархом), мора турскоме цару да сваке године плаћа неку суму према заслузи својој.“

Ови податци о стању српског свештенства као и оно о београдској цркви, савршено се подударају с оним што напред наведосмо о општем стању хришћанске цркве у Турској. Каква разлика између београдске цркве шеснајестога века и београдске цркве у наше доба?! И опет око древеног путира тискале су се гомиле јадног сиромашног народа, и та сиротиња нудила је својим мучитељима по 25 талира за сваку дозвољену стопу новог простора у цркви, само да у њојзи места нађе. Ми данас у XIX-ом веку радије гледамо из далека како се сунчани зраци играју на златом покривеној кули саборне цркве, а унутра у цркви пред позлаћеним иконостасом, пред блеском од сребра, злата и кристала, јапи хладна празнина! Ово је тема једна, о којој би се дало много и много писати, и опет да се не исцрпе перспектива мисли, коју она отвара.

Да се вратимо к завршетку Герлахових бележака о Београду.

„Други део Београда чини пространи град, који има зидове с метеризима, као они у Цариграду, и 5 до 6

високих и јаких кула, оловом покривених. Неколики захрђани топови стоје на зидинама и кулама; град је окружен шанцем у коме нема воде. Пред њим на пољу стоји дрвена једна кула са звоном; ту стоји стражар те удара сахате.“

„Трећи је део Београда варошица зидом обграђена, која лежи на Дунаву и према граду и напред споменутом предграђу, као у долини. Куће злочесте; дућана тек само неколико; ништа ту веселога нема. Отворено предграђе много је красније и веселије, због каравансераја, безестана и многих продавница.“

Герлах даље прича како је посаобина била награисала с ђумрукцијом београдским, који је тражио да се плати царина на сав пртљаг. Морадоше ићи кадији на суд, који их ослободи од сваког плаћања.

Прешавши у Земун Герлах га описује као „српско село“ у коме има црква, којој је кров од чести проваљен, од чести сламом и само над олтарем даскама покривен. Турци не допуштају да се препокрије. Из Земуна стигосмо у Прахово баш у недељу. Црква се већ пустила била, али поп Петар, млад човек, који је научио књигу такође у монастиру св. Николе, дође са својим сељанима да нас у каравансерају походи. Његови сељани знају „оче наш“ и „вјерују“, али не знају десет заповеди божијих. Црква је покривена плавим шиндрама као све отменије зграде по Бугарској и Србији.“

Ту их сустиже јаничарска потера. Њиховој се свити а без њиховог знања придружио био у Земуну један дечко, који хтеде да покуша ако се тако узмогне спасти из турског ропства. Неко рече Герлаху, да ће то бити на сву прилику Срби који су проказали Турцима да је дечко с њима утекао, „јер Срби су пуст народ, који што се убијања и харања тиче није много бољи од Турака!“ Многима ће ова карактеристика тешко пасти; али што у њојзи

истинитога има, то се у главноме односи на српске хајдуке, а после не би било никакво чудо, да се под суровим и крвавим приликама, у које је народ наш XVI-ог века допао, природна питомост његова помутила. Прилике, које доводе да се некада обделавана поља запусте да коров пробије по негдашњим стаништима људи, да сва околина некако подивљачи, те прилике обично доводе да се и нарав људска запусти. У осталом не мислим да је она карактеристика баш основана; њу је Герлах чуо без сумње од каквог зло расположеног лица.

На послетку ево још две три врсте из Герлахова путописа, које карактеришу турску управу:

„Од Земуна па на даље (па путу кроз Срем) не видесмо нигде ни једног дрвета. Хришћани веле, кад би год посадили какву воћку, то је Турци или одмах одсеку, или кидају плод пре него што сазре.“ —

На годину дана пре повратка Герлаховог то јест под јесен 1577, истим путем кроз Србију прошао је нов немачки посланик Јоаким Синценедорф, који је ишао да одмени Унгнада. У његовој пратњи ишао је као посаобински проповедник Соломон Швајгер, који је пут тај описао и јавности предао. У путопису његовом нема ништа особитога. Занимљиво је да он радије наводи српска но турска имена местима у којима су преноћивали. И они су пошавши из Београда први конак учинили у Гроцкој, оставивши на десно брдски замак Авалу (Bergschloss Havala). На путу из Гроцке у Коларе сусретоше новог беглербега београдског, који је имао велику пратњу и водио 50 камила натоварених разним пртљагом. Дођоше на други конак у Коларе. Ту су, вели, Турци из пратње беглербегове прошле ноћи спалили кућу једноме сељанину. Земља је кроз коју путоваше плодна, али необделана, управо пуста. Кроз три дана путовања видеше свега пет јадних селанаца (fünf schlechte Dörflein). Трећи конак у Белој цркви (пише

„Belazerqua“); четврти у Баточини, и где се, вели неколика господа из свите посланикове дадоше савладати мокротом вина, те се груваше о зидове каравансераја.“ И он хвали Јагодину као „весело и лепо место.“ Шести им је конак био у Параћину а седми у Спахикој, „где не могосмо, вели, добити соли, колико нам је потребно било за вечеру.“

Из путописа барона Вратислава од год. 1591 немамо шта новога да наведемо, премда је његово дело с општег гледишта, и иначе за историју турске суровости у оно доба, веома занимљиво. У време његовог путовања Турци су утврдили Београд и са суха високим шанчевима и многим кулама које међу шанчевима леже. Предграђе, које лежи ван шанца велико је, и у њему има лепо озиданих кућа; ту станују Турци, Грци, Јевреји, Угри, Далматинци Јердељани и други. И он хвали безестан; каже да је оловом покривен, да је сазидан на прилику квадрата око којега су поређане продавнице; „све је овде удешено како треба за сигурност еспапа и удобност трговаца који ту продавнице са сваковрсним еспапом имају.“ Даље вели да „у средини“ зграде (на сву прилику у другоме одељењу по Герлаху) има авлија, на сред које стоји чесма; вода се слива кроз један округао камен на коме пише: qui crediderit et baptizatus fuit, salvus erit. Anno 1538. (Ко буде веровао и крсти се, спасти ће се, год. 1538). Унутра у вароши (дакле не у предграђу) има једна нарочита кућа, у којој се хришћанско робље јавној продаји излаже. Знатно је што Вратислав вели да у Београду Хришћани немају више ниједне цркве, само још католици у приватној једној кући служе службу, почем трговци католичке вере о сопственом свом трошку издржавају свештеника.[1]) На путу из Београда преноћивају у већ познатим

[1]) У првој петини XVII-ог века већ се спомињу Језуите у Београду. Тавернје прича, да је у њиховој капели одстојао поноћну службу божићну, и хвали њихово појање.

нам местима Хисарлуку (Гроцкој), Великој Паланци, Баточини, Јагодини „српском селу, прилично великом и лепом месту. Одмах где се у село улази стоји једна џамија, оловом покривена; има овде и повелики каравансерај и још једна друга џамија.“ На путу из Јагодине даље преко Мораве вели да је околина „врло лепа, али необделана, јер Турци веома злочесто земљу обрађују и то само преко сељана Хришћана.“ Превезавши се преко Мораве на сплавовима дошли су на конак у једно село Ресан. Сутра дан у Ниш. —

Као што се види, кроз све ове путописе иде један исти тон; свуде одзив необделане, запуштене земље, свуда одјек једног бедног мученог народа. Оваква ћете исте одзиве наћи и у путописима из XVII. века. Као што рекох, народ се мало тек и види, јер се и разбегао далеко од царских друмова, али је и с једну и с другу страну друма остала земља с траговима некадашње културе и с печатом нове дивљачности.[1]) Ево како ту пустош изјашњава Рико у полов. XVII-ог века:

„Са свим је немогућно коњицу и пешадију турску на маршевима задржати у узди и реду. Они се поделе у чете од 20 до 30 људи па тумарају по околини; и не само да се госте у сељана како им је и докле им је воља, него им поотимљу и рухо и новце и све што имају, па однесу;

[1]) Није само друштво људско променило свој изглед. И царство биља и царство животиња у српским земљама добило је нове неке црте. По друмовима мицали су скоро без прекида каравани од хиљаде и хиљаде камила; у походу Солимановом на Угарску прошло је кроз Србију 20.000 камила натоварених војничким потребама (Хамер). А поред друмова, и по шанчевима око градова и паланака, као венци јаничарског славног доба, поницала је нова једна врста боце с црвеним цветом, која се и сад по Београду вија, а коју су без сумње татарске хордије донеле овамо из њезине отаџбине — средње Азије.

шта више, често — нарочито у Бугарској, Србији, Босни и Албанији — отимљу од родитеља децу, па их као робље где стигну продаду, издавајући их да су то угарско или московско робље. С тога овај бедни народ оставља своје куће по селима, па се разбегава или у вароши или у брда и планине, само да се спасе од беснила султанових војника.“ [1])

У оно доба и сама човечност турска имала је за последицу да народ из села по долинама прогна у брда и у неприступне шуме. Сећам само на речи, које је велики везир Ибрахим-паша изговорио 27 Маја год. 1533 аустроугарским посланицима. „Ја сам толике хиљаде жена и деце дао отерати у шуме, само да не би допали робља. Тако радим ја, тако раде и сви добри Турци!“ [2])

. . . . . .

Ово што је напред, за цело је тек несавршен оглед да се покупе податци по којима бисмо саставили истиниту слику стања народног у шеснајестоме веку.

Проучавати оно тешко време, оно време дубоког понижења, крајње беде и невоље, да богме да није пријатан задатак. И опет, чини ми се мало која студија сама собом награђује човека као изучавање мрачне прошлости нашег народа под Турцима.

Аристотео је рекао:

„Кад би неком створењу које живи негде у подземном мраку казали да има Бог, па би га после извели горе на на површину земље те му показали плави свод небески звездама осут, пучину морску и земљу окићену цвећем и бујним рашћем, — први извик таквог створења био би: заиста има Бог!

Тако, док пролазите кроз запуштену и подивљалу земљу српску у шеснајестоме веку, док гледате развалине

[1]) Ricaut, стр. 124.
[2]) Hammer, III, 128.

од цркава и гаришта од села, слушате како народ под грдним теретима јечи, видите где се најодабранија народна крв исисава и одлази да ојачава непријатеља народног, док опажате где њега из дана у дан нестаје на самом његовом земљишту, а место њега излазе Татари, Цигани и Арапи — узалуду ће ђеније народне историје да вас храбри шапутом: „не бојте се, народ тај има будућности!„ Али кад из мрачне ноћи страдања и очајања шеснајестога века изађете на видело деветнајестога века, погледате како срце народно куца младом пуном спагом, изазивљући живот по свима правцима; кад погледате с каквом се вољом земља обрађује и дух образује; кад погледате на толике доказе материјалне снаге и љубави к снази моралној: доиста не можете да не узвикнете: заиста народ наш има будућности! —

10 Августа 1872 године.

ЗАДРУГА

ПО ПРОПИСИМА НАШЕГ ГРАЂАНСКОГ ЗАКОНИКА.

од

Алекс. С. Јовановића.

Прва реч.

По начелима правне науке, сваки позитивни закон ваља да је носилац суврмене правне свести народа, и да потпуно одговара народним потребама и обичајима. О нашем грађанском законику, то се не може да рече без изузећа; јер многа његова наређења данас стоје у противи са природним правом, обичајима народа, и данашњим ступњем правне науке. То је врло природно, кад се узму на ум прилике како је постао наш грађански законик. Живот народа не сме бити накалемак, него је последица органског развијања; и са тога ни наши закони као израз народног живота, не треба да су копија туђих закона, већ морају имати извора у самцитом нашем животу. У нашем грађанском законику мало је ствари чисто српског карактера, а више је примљено из римског права, по редакцији аустријског грађ. законика. Јован Хаџић — његов писац,[1]) беше истина Србин, али је и рођен и одгајен ван Србије, у земљи која има са свим засебних природних особина; и зато се није могло ни да тражи да он потпуно зна све прилике нашег друштвеног односа у правном

[1]) Пројекат нашег грађ. законика, дело је Хаџићево („Србске Новине“ 1843 год. број 9).

погледу. Осем тога, као књижевник друге врсте (Хаџић, негда беше чувен по науци у језику, и као песник старе школе под именом „Милоша Светића“), може бити да он заузима светло место међу нашим умним радницима оног доба; али као правник ничим није показао да је какав ауторитет, и по томе погрешке нашег грађан. законика ваља приписати у кривицу: прво његовом непознавању српског народа, па онда и самој његовој лабавости у знању правне науке.[1])

Може бити да је самој ствари доста наудило и то, што је наш грађански законик право недоношче. Пропашћу нашом на Косову, прекинуто је свако даље развијање нашег народног права. Доцнији наш живот, све до ослобођења, бележи се у нашој историји као бесправни однос робља између себе и према господарима — Турцима. Истом у почетку овог столећа прену поново наше народно право, али као нејако и неочишћено од туђа уплива, не беше кадро да добије тако одмах свој природни карактер. Отуда много махана нашег грађ. законика, ваља урачунати у кривицу и томе: што се није чекало да се наше домаће право само од себе развије већ је одмах примљено туђинско право. В. Мађејовски, чувени пољски правник вели да је врло рано код нас учињен корак к поправљању домаћих права тиме, што смо се изјаснили за туђинско право, и са разлогом сумња да ће оно моћи да одговори уверењу српског судца, и да ће се

---

[1]) И г. Богишић држи да је уредник нашег грађан. законика, народном обичају био вештији, да се не би у њ увукло онолико параграфа, противословних не само са живим обичајем народа него и са појединим §§ једног истог законика, н. пр. Глава XV. „О наследним правима и одношајима у задрузи.“ (Prav. Obič. u Slovena. Napisao Valtazar Bogišić. Privatno pravo стр. 10).

слагати с потребама нашег народа, који од толико столећа свог правног изображења нема.[1])

Толико о нашем грађан. законику у опште, зарад правдања махана, на које наилазимо читајући поједина његова наређења. Ове махне, као што лепо примећује г. Богишић, нарочито су приметне у ствари о којој сам накан говорити у овом спису т. ј. у наређењима о нашој задрузи. Ја нисам никако са онима који држе да је грађански законик само (т. ј. без измене) формисао старе обичаје наше задруге;[2]) јер да је тако, онда одкуд оних противусловља на која ћемо редом наилазити, противусловља — која се не слажу ни најмање са обичајима нашег народа, нити одговарају главној мисли коју је законодавац развијао у питању о задрузи.

Историјски значај наше задруге.

Међу особинама, које у друштвеном погледу одликују словенски народ од осталих народа, на првом месту стоји породична установа — задруга, која има корена у најдавнијој прошлости Словена. У прва времена задруга је била општа словенска установа. Доцније, услед додира са другим народима, и због многих других узрока, задруга је на многим местима изумрла тако, да је данас има само још код неких словенских народа.

О постанку наше задруге ми немамо никаквих факта. Старина јој је осведочена, али само време кад је управо

---

[1]) „Исторія славенскы права.“ Одъ дра Вацлава Мацыеіовскогъ, професора права у Варшави. Превод г. дра Николе Крстића (стр. 51). И сам г. Крстић признаје да је усвајањем аустр. законика у нас, пресечен пут развитку народних идеја о праву; али вели да се тиме опет кнежевина Србија приближила европској образованости (стр. 259)

[2]) Чланак „о задругама у Словена“ („Правда“ 1869 г. бр. 21 стр. 625. у средини).

постала, и откад траје, није извесно. У опште мисли се да корен свима словенским задругама, па и нашој ваља тражити у доисторијском времену, кад су Словени у опште у племенима живели; јер у историјско доба, кад је живот Словена био раздвојен по разним местима, задруга није могла да поникне и постане њихова општа установа.[1])

Прва клица заједничком живљењу Словена јавља се у селима и засеоцима, и развијала се потпуно у духу личне и имаовне једнакости и равноправности. Свако село састављено из неколико породица, звало се „Слобода," и имађаше своје земљиште које не беше засебна својина појединаца већ општинска. Земљу радише заједнички, а тако је и уживаше. Наследство, како се данас схвата, најмање је било познато код Словена. Само покућина и приплод прелажаше као наслеђе на потомке или сроднике. Општина, преко кутњих старешина стараше се о свему што је било сеоско.[2])

Писци који су се у најстарије доба бавили историјом Словена, осем осталих њихових врлина, као: гостопримства смерности, храбрости, држања речи и т. д.[3]) нарочито хвале њихов породични живот као свезу свете љубави између родитеља с једне, и њих и деце с друге стране. Отац је хранио децу док не би дорасла, а опет на деци лежаше свети дуг да родитеље поштују хране и у старости негују.[4])

У старинској породици код Словена, исто као и данас у нашим сеоским породицама, отац беше глава куће, људи

---

[1]) О „задругама у Словена." Правда 1869 г. стр. 625

[2]) Vorlesungen über slawische Literatur und Zustände. Од Адама Мицкијевића. Први део; стр, 56. и 57.

[3]) Исторія разныхъ Славенскихъ народовъ и т. д. од архимандрита Јована Рајића. стр. 53.

[4]) Историја за народ и школу. Написао Стојан Бошковић. Књ. II. свеска 1 стр. 174 и 175.

пасу стада и раде земљу, а жене старају се за одело, чувају чељад и помажу људма у пољу. После оца синови остају у задрузи изабравши међу собом једног задружног старешину, који иде на општинске зборове и брани где треба корист задруге. Пољски радови вршени су мобом и позајмицом. Кад се задруга одвећ размножила, онда се делила на нове мање задруге, којима су даване нове општинске земље.

Да је задруга, као народна установа, имала правног значаја у нас још у најстарије доба, налазимо потврде у нашим старим споменицима, где често изрази кућа и браћа, означују породичну заједницу. У члану 118. Душанова законика каже се: „братеньціи кои сѹ заедно оу единои коуке къдій ихь кто позовѣ на домѹ, кои ѡдь ныхь пріиде, тъзи да ѡтпира; ако ли га ѡбрѣте на дворѹ царевѹ али соудиноу да пріиде и рече: дати кю брата стареега на сѹдь, да моу даа, силе да мѹ не ѡтпирати“; а опет у чл. 198: „И кто зло оучини, брать или сынь, или родомь кои сѹ оу единои кѹке въсе да плати господарь кѹке, или да дасть кои ѥ зло оучинио.“ [1])

По мишљењу историка Мајкова, наше родбинско право, које у почетку састављаше једну нераздвојну целину, појавом Душанова законика, изгубило је нешто од свог првобитног значаја у толико у колико овај законик има посла само са породицом и кућом. Тек кад породица изумре прелази право на род. Под кућом разуме се породица или скуп рођака без опредељеног ограничења у степенима сродства, који живе под управом једног старешине. Па и кад су рођаци раздвојени хлебом и имањем, али још живе на једном огњишту, закон их узима као једну породицу или кућу, и за такву кућу по казненом или по грађанском праву

[1]) Законик Стефана Душана, цара српског. Издао и објаснио Стојан Новаковић. Стр. 36 и 60.

одговара по правилу само старешина у породици или господар куће, али може да одговара као што смо видели у горњим наводима законика, и брат за брата, отац за сина, род за рода т. ј. један рођак за другога. Одељени огњем и кућом већ нису одговарали један за другога, и по томе тврди Мајков да је старински род замењен породицом или кућом. И код самих клетава у споменицима, приводе се сведоци с браћом, што доказује с једне стране да је кућа сматрана као једна нераздвојна целина, те беше нуждан пристанак свију чланова, а с друге да је за саму ствар било довољно и сведочанство кутњег старешине, који се подхвата и за своју браћу. Па и онда, кад је реч о целом роду, тај род вели Мајков, није ништа друго него укупност кућа, и у потврду томе као пример наводи како је Сандал,[1]) немајући непосредних наследника у својој породици, оставио у наслеђе свој „покладь“ четирима кућама свог племена, називајући сваку кућу по имену њеног старешине, а није говорио о свом племену или о роду у опште.[2])

За владавине Турака, беше задруга добила у нас најсавршенији облик. Насиља и големи намети турски ствараху удружења међу Србима и онде, где би задруга данас једва могла да опстане. Турци су је подржавали, јер је на њу највише терета падало. Подмирујући сама своје потребе задруга је била основа непрекидном народном животу.[3])

---

[1]) Уговор војводе босанскога Сандаља са Дубровником од 15. Јула 1429 г. о његовој остави. (Види „Споменици Српски из дубровачке архиве.“ књига II стр. 86.)

[2]) Исторія сербскаго языка, по памятникамъ писанымъ кирилицею, въ связи съ исторіею народа. Соч. А. Майкова. Москва 1857 г. стр. 253.

[3]) Леополда Ранка — „Историја српске револуције.“ Део I Превео Стојан Новаковић стр. 42.

У новије доба, задруга је допринела много нашем народном ослобођењу; јер само груписана снага наших фамилија, могаше да нам очува веру, народност и свест о слободи.

У наше доба као нарочита установа друштвеног и економног значаја, задруга је од големе важности у очима нашег законодавца, и њено приметно опадање изазвало је разних државних мера, којима се иде на то да се ова установа подржава и што више шири у народу. О успеху ових мера, биће речи у овој расправи на другом месту.

Појам наше задруге.

По дефиницији § 507. грађ. законика, нашу задругу чине ови битни елементи:

1. Заједнички живот лица сродних по крви или усвојених (решење зак. власти од 22. Маја 1852 г. ВЈ№ — 625 Зборник VI. стр. 103); и

2. Смеса њихова имања.[1])

У свом веома важном делу „Pravni običaji u Slovena" (стр. 21) г. Богишић вели да није баш нужно да су у задрузи свиколици исте крви; а и наш закон вели: да онде нема задруге, где нису лица по крви, или бар грађански (цивилно) сродна.[2])

Је ли пунолетство такође битан услов задружности? Чине ли задругу само мушка лица са својом породицом или и женскиње? И има ли и онде задруге, где су сами младолетни? — та су питања претресена у апелацијоном и

---

[1]) „Задруга є онде, где є смѣса заедничкогъ живота и иманя свезомъ сродства или усвоєнѣмъ по природи основана и утврђена. Задруга се зове и кућа или кућа задружна за разлику одъ инокосне" (§ 507 гр. зак.)

[2]) „Онде ніє права задруга и т. д. гди лица нису између себе по крви или баремъ грађански (цивилно) сродна и т. д." (Реш. од 22. Маја 1852 г. ВП — 625 збор. II стр. 103).

касацијоном суду поводом расправе једног питања о наслеђу. Резултат је саопштио г. Ђ. Петровић у 135 броју „Српских Новина“ од 14. Новем. 1871 г., и како су тамо наведени разлози убедљиви, мени остаје да их на овом месту само сприопштим од речи до речи са својим кратким напоменама где је од потребе:

„Била су два брата А. и Б. Они су живели у задрузи, и А. имао је једну кћер, а Б. једног сина. По смрти ова два брата, њих наследе њихова деца и то А. његова кћи по §. 529. зак. грађ. а Б. опет његов син по §. 394. и о томе судови изреку пресуду 24. Маја 1864. г. № 15119.“

„После неког времена умре син Б-а и тада појави се питање: ко ће њега да наследи? — Прво удова умрлог Б. тражила је да имање сина Б. паследи као мати његова, а осим ње тражила је то имање и удова А. за своју кћер, сестру од стрица умрлога, наводећи да је кћи ова била у задрузи са умрлим, и по томе да је она преча од матере истога.“

„Првостепени суд округа чачанског, узимајући у вид: да се из распоредне пресуде од 24. Маја. 1864 год. № 15119. изречене види, да су пок. А. и Б. као браћа у задрузи помрли, и да су сво то задружно имање наследили: кћи А. и син Б. и да је остало у задрузи и досад, нити је ово имање између ово двоје деце подељено, и тако је син Б у задрузи са сестром својом од стрица која је још младолетна и неудата умрьо, нити је њој престало право на првенство наслеђа у задрузи тиме, што живи код матере и очуха по § 528. гр. зак. већ она као једини задругар умрлога има првенствено и искључно право да и део његов наследи, а мати умрлога пошто се преудала, изгубила је свако право на наслеђе, а баш и да се није преудала. По овим разлозима кад се ово сродство ничим неоспорава, а и на основу § 523. грађ. зак. и овога објашњењу од 24. Јул. 849. г. № 14. пресудио је: да и

део умрлог наследи његова задружна сестра од стрица, а мати његова да се одбије од тражења.“

„Пресуду ову првостепеног суда, која је изречена 1. Маја 1871. г. № 4325 одобрио је и апелацијони суд II одељења пресудом од 2. Јула 1871. г. № 918.“

„Против ове пресуде апел. суда жалила се је касац. суду мати умрлога, и касац. суд у I одељењу своме, расмотривши пресуду апел. суда и акта односна на ово дело, нашао је да су оба суда погрешила, и дао је апел. суду под 24. Августа 1871. г. № 2622. ове примедбе:

„Решење питања о наслеђу имања умр. сина Б-овог зависи од тога: да ли између мушких и женских лица задруга постоји или не. Апелац. суд узео је да постоји, а касацијони узима на против да између мушких и женских лица задруга постојати не може. Ово држање своје касац. суд оснива на наређењу нашег закона о задрузи, пошто се ту непрестано мушка деца и људи у рачун узимају, а женска не (в. § 510. и 517. гр. зак.); а друго и по природи саме задруге, по којој се она одржава с тога што се жели да чланови њени и даље за живота свога у задрузи остану, а то код женске деце бити не може, пошто она кад им време дође задругу остављају и удају се, и по томе код њих ни циљ задруге непостизава се.“

„Па како према оваквом држању наслеђе о имању сина Б-а има се расправити по §. 402. гр. зак. а не по §. 528. као што су оба суда узела, то је и тај суд погрешио што је пресуду првог суда одобрио; зато му касац. суд и његову пресуду уништава и шиљући му акта позива га да према овим потребама (ваљада „примедбама“) поступи.“

„Ове примедбе касацијоног суда није апел. суд усвојио, већ је учинио следеће против разлоге касац. суду под 4 Септ. 1871. № 1359:“

„Не може се одрећи да наређење нашег закона о задрузи спомиње само мушкарце а из овог као извести даје

да је законодавац мислио да задругу сачињавају само мушка деца а не и женска. Али, како је овде само извођење, а сталног правила о томе у закону нема, и како је то извођење било само следство одредбе §. 529. гр. зак. по коме су девојке у задрузи заостале (до 28. Новем. 1859. $\frac{\text{ВН 5282.}}{\text{СН 2059.}}$ (Збор. XII стр. 96) имале права само на издржање и удомљење, а не и наслеђе имања њихових родитеља; — онда, где је то законо наређење измењено и допуњено тако да се и девојке за наследнице њихових родитеља у задрузи сматрају где мушкараца нема, дакле где су и оне у наслеђу у задрузи изравнате са мушкарцима осталих задругара, и тако једно исто право са мушкарцима других задругара задобиле и са овима се изравнале, — ту сада по мњењу овог суда сходније је да се овде питање о наследству расправи не по §. 402. већ и 528. гр. зак. тим пре, што задруга бивша између А. и В. по смрти њиховој вид свој ни по спољашњости ни по унутрашњости својој није ни у колико променила, дакле онаква каква је и пређе била заостала, и што је и сина В-а и смрт у њој затекла, јер природније је да имање предака код оваког стања остане њиховом потомству, но лицу изван задруге и изван њихове крви и фамилије."

„Услед ових противразлога апелац. суда, ово је дело расмотрено и у општој седници касацијоног суда, и нађено је да су приметбе I. касац. суда на закону основане а да противразлози апелац. суда нестоје; јер и ако је девојкама у задрузи осталим, право на наслеђе имања њиховог родитеља по допуни §. 529. грађ. зак. дато, те да се на тај начин не би догодило да много удаљенији рођаци наследе умрлога као н. пр. синовице после смрти брата, а његове рођене кћери ништа не добију, ипак тим наређењем закона нису женска деца у свему уравната са мушкима у задрузи, кад остали закони прописи о томе нису измењени, већ се ово наређење закона само на овај случај и

ограничити има за који је прописано, а у осталим морају вредети општа наређења закона односно девојака као што се то из самог текста §. 529. гр. зак. који (је) и сада види."

„Осим тога још да се задруга само на мушкарце односи, поред оних законских прописа које је одељење касац. суда означило (§ 510. 517. и 518), види се јошт и из §§. 57. 507. гр. зак. који управо опредељују задругу, нарочито из додатка тим §-има (Збор. III. стр. 37). Законодавац опредељујући овде тачније која лица сачињавају задругу вели да поред пунолетних и ожењених лица могу и младолетни бити задругари, који израз ожењени довољно показује да се ту само мушка а не женска лица разумеју, пошто се за људе каже да се жене, а не женска лица, као што је познато."

„Најпосле, да се задруга не може и на женску децу распрострети, осим законских наређења, за то је још и само држање нашег народа, из чијег је живота узета задруга, јер народ само мушка лица за другаре и способне за задругу сматра, а не у једно време и женскиње, и ако оне готово све послове у кући раде као и мушкарци."

„То, што имање није одмах после смрти задружне браће подељено, не може овде појам задруге да промени; јер за задругу тражи се поред заједничког имања јошт и то да лица задругу сачињавајућа, способна за задругу по закону буду, а кад она лично за задругу способна нису, као што су према порњим разлозима женска лица, онда неподељено имање не може ништа користити (в. решење код §. 528. Зб. II. стр. 103)."

„Из ових разлога општа седница касац. суда, усвојајући приметбе одељења као по закону основане, препоручује апелац. суду, да према њима другу пресуду изрече."

Разлози касацијоног суда са свим су умесни. Чачански окружни суд, а по њему и апелацијони, погрешили су

узимајући прво, да после изречене распоредне пресуде постоји задруга; и друго да она може постојати и између младолетних. Распоредна пресуда №. 15119 одредила је однос оба детета према задружном имању, и између њих самих. Она је управ тиме раскинула задругу, јер се по њој у напредак знало шта је чије, ма да деоба није вршена. У ствари даље остала је између деце само проста заједница (§ 492. у свези са § 215. гр. зак.[1]) и са тога приликом суђења: коме припада тао заједничара важе прописи закона о наслеђу у опште а не о наслеђу у задрузи.

Осем тога ми у начелу не може постојати задруга само између младолетних. По §. 57. гр. зак. пунолетство је такође један битан услов задружности.[2]) Оно, што се говори о младолетнима у §. 517 односно учешћа у задружној имаовини и у §. 519. гр. зак. односно њихова положаја у задрузи ваља разумети у смислу §. 518. истог законика, т. ј. тако, да младолетници и у опште деца заузимају место и права својих родитеља, и отуда су даље после њихове смрти, у задрузи, а не што би они као сами собом били пособни за састав задруге. У осталом по нашем грађ. законику, и кад има младолетника у задрузи, поставка је: да је бар један међу њима пунолетан. Иначе §§. 510. и 519. гр. зак. остају без икаква значења.[3]) Мла-

[1]) §. 492. грађ. зак. вели: „Наслѣдницима стаатѣе на вольи, или подѣлити се или у заеднини неподѣлѣни заостати.“ а опет §. 215. „Стварь една покретна или непокретна може и неколицима принадлежати, и онда се они на цѣлу ствар односе као едно лице. И право ньиово быва право заедничко, ако ние коме од ньи особыта часть назначена коя исключително нѣму и принадлежи.“

[2]) „Подъ задругомъ и т. д. разумѣва се выше лица пунолѣтны самы или са своимъ потомствомъ у заеднини живеѣи“ и т. д. (§. 57).

[3]) „О задружномъ добру безъ согласія свію пунолѣтны и оженѣна мужки глава еданъ или другій ние властанъ располагати као ни продати или задужити. И самъ старѣшина само може

долество, то је у опште грађанска непособност лица за вршење правних послова (§. 39. гр. зак.[1]) па кад су у задрузи свиколици младолетни, не може бити ни речи о располагању задружним добрима на основу „согласія свію пунолѣтны и оженѣны мушки глава“ (§ 510.) ни о старешинству (§ 519).

Одобрио бих, да се задруга између мушких младолетника може да продужи до њихове пунолетности, али само са одобрењем тутора и надлежна суда. Ја сам вазда за то: да се она подржава у нашем народу сваком згодом и на сваки могући начин; јер мислим да би и младолетници, кад дођу на снагу, сећајући се добрих страна ове установе, радо је прихватили и наставили као и њихови стари. То би у неку руку била уговорна задруга у смислу § 494 гр. закон.[2]) Тутори би вршили све правне послове ових младолетника (указ од 16. Маја 1845 год. ВН 702 Зб. III стр. 37).

Још мање може да буде задруге, међу младолетнима кад је од њих једно мушко а једно женско, или кад су оба женска деца. Ту ми не треба Бог зна каквих потврда. По нашем грађ. законику (§ 37 и 920) ни пунолетно женскиње на жалост нема никаквих права на самостално вршење правних послова, а то ли ће да има на то права једно младолетно? Удато женскиње по нашим законима

управљати челадь домаћу али отуђити што или задужити сам неможе и т. д. вели §. 510; а опет у §. 519. говори се како је старешина задруге тутор младолетних, и одређују му се дужности.

[1]) „Младолѣтницы држе се за недозрѣле, и они стое подъ особытомъ заштитомъ и обраномъ закона.“ (§ 39.)

[2]) „Єдинство живота и имаия ако се оснива на уговору, принадлежатѣе одъ части къ смѣсничеству имаия или ортаклука, одъ части пакъ къ отношеніима задруге, и по томе ће се мѣрити и судити“ (§. 494).

младолетно је за живота свог човека; а и по самом обичајном праву, женскиње у опште млађе је у друштву од мушкараца. Касацијони суд добро је дакле проучио ово питање, кад вели да наш народ само мушка лица сматра за другаре и способне за задругу, а не и женскиње и ако оно готово све послове у кући ради као и мушкиње.[1])

Може ли да буде задруге у фамилији у ужем смислу, т. ј. кад су отац и синови у заједници? Друкче: је ли отац задругар својих неодељених и пунолетних синова? И то питање у колико ја знам, код наших правника наилази на различите одговоре. По мом мишљењу, како је појам § 507 грађ. зак. са свим широког значења,[2]) неразложно је одрицати у опште карактер задружности, заједничком живљењу једнога родитеља и деце му; а и г. Богишић (по Утешеновићу) вели за Хрвате, Србе и Бугаре: да и кад у једној кући нема него само отац са синовима, па отац опази да је ослабио за управу, предаје домаћинство не вазда најстаријем него најваљанијем и најразложнијем сину што је такође облик задружне управе.

Разлози, који би се у главноме могли да појаве против задруге у овом погледу јесу:

I. Неједнакост у личном положају задругара. И по природном и по грађанском праву родитељ је старешина фамилије и над својим синовима уздигнут је морално јер има власти. Ова власт није насилна ни измајсторисана

---

[1]) Женске, по својој природи и опредељењу што се права тиче, и код најизображенијих народа, не могу се с мушкијем мјерити. Тај положај женскијех према мушкима ког српског и хрватског сељака још је гори него другоВдје. Оне су оптерећене најтежијем домаћијем пословима, искључене од сваке управе (ако изузмемо домаћицу); нигде при савјетовању о домаћијем пословима немају гласа, а и од насљедства су скоро са свијем искључене (Pr. obič. u Slov. стр. 27).

[2]) Види напомену бр. 1. стр. 226. у почетку.

законом, него произлази из природне зависности деце од родитеља. А равенство пунолетних чланова и у материјалном и у моралном погледу, то је услов без којега не може ни бити задруге (§§ 508 и 510 гр. зак.[1])

II. Оскудица имања. По § 477 грађ. зак. родитељ је неограничени господар од свега имања и тек на случај смрти остаје деци његовој законит део који се састоји у половини његова имања. О чисто дечијем имању, које она могу имати по § 122 гр. зак.[2]) није реч, јер је то само изузеће, а овде се говори о деци у опште. Деца докле за живота родитеља, имају само изгледног права на наслеђе, али правог стварног дела још немају, па не могу бити ни задругари у смислу § 508 грађ. зак.[3]) И

III. Тешкоћа на случај деобе. Кад је по казаном родитељ сопственик од имања, а деца имају само изгледнога права на наслеђе, како се може праведно да изврши деоба која вазда претпоставља заједничност права више њих на једну исту ствар? Хоће ли родитељ који зна за § 476 грађ. зак. да допусти оне деобе?[4]) Хоће ли бити уздигнут над обичном људском саможивости и таштином толико, да за љубав своје деце на деоби прими само неку чест од целокупног свог имања? Г. Богишић, говорећи о задружном

---

[1]) „Што є годъ иманя и добара у задрузи, ниє єднога но свію; и што годъ кои у задрузи прибави ниє себи но свима є прибавіо“ — каже се у § 508; а смисао § 510 види у напомени бр. 3. стр. 231. у почетку.

[2]) „Ако бы пакъ дѣца осимъ родительска управленіа што трудомъ, или поклономъ, или другимъ законитимъ начиномъ стекла и прибавила, оно се сматра као њьнова собственость, премда до пунолѣтности подъ очино управленіе спада“ и т. д. (§ 122.)

[3]) Смисао овог наређења види у напомени бр. 1. овог листа.

[4]) „Све иманѣ, било оно одъ предака наслѣђено или прибавлѣно и стечено, сматра се као собственость, съ коіомъ свакій располагати може по своіой вольи“ (§ 476.)

праву Буњеваца, вели на једном месту да оцу стоји на вољи да узме половину свега имања па другу половину да раздели међу синове. Ако не ће тако, а он узме део као и сваки други (што чешће бива), па се приклања једном сину т. ј. заједно са једним сином живе. Кад оца нестане, мати наследује његова права. Умре ли обоје, то онај њихов део разделе браћа између се, без обзира на онога. коме се отац био приклонио.[1])

По наведеном јасна је тешкоћа па коју наилази наш судац кад суди: има ли у даном случају задруге између једног родитеља и деце му. Законодавац треба да је начисто и са овим питањем. Добро памтим како је пре 3. године на једном суђењу код крагујевачког суда у спору рад удовичког издржавања пуномоћник тужилачке странке, човек из народа, и који је цео свој век провео међу народом г. Н. Н. забунио пуномоћника тужене странке г. Х. Х. (лице од закона) питањем: „Зар Г. ни то не зна, да у нашем народу не може бити задруге између оца и сина?“

На сваки начин заједничком живљењу оца и деце, ако није задруга уговорна, тешко је дати сталан карактер по нашем грађанском законику.

Лични и стварни однос задругара.

Пунолество задругара, такође је један од главних услова за састав задруге (§ 57.[2]) О младолетнима, говори се у §§ 517 518 519 и 520 гр. зак. као што казасмо у почетку само као о потомству пунолетних задругара, и по томе осем оних користи и права која им се дају у § 517 гр. зак. према годинама на приновак и приплод, других права и користи младолетници и немају у нашој задрузи. Друкче, као младолетни они до своје 15

[1]) Pr. Obič. u Sl. стр. 43.

[2]) Види напомену бр. 2. на стр. 231.

године само заузимљу „мѣсто и права свога родителя по определенію обштемъ“ (§ 518), а тек од 15-те равнају се са пунолетним и ожењеним задругарима у приновку и приплоду у напредак, и то је све (§ 517).

И по обичајном праву године су мерило природне зрелости човекове. Како народ држи, у задрузи није потреба да би ко постао пунолетан, да дочека баш 21-ву годину. Г. Богишић говорећи о задружном праву у Гор. Далмацији вели да се тамо сви мушки чланови деле на млађе и старије; и да се само са овим последњим старешина саветује о поважним пословима кутњим. Млађи пређу у број старијих тек кад до година дођу, у којима се обично људи жене, па баш и ако остану неожењени. Ово је доба вели Г. Богишић по различним пределима различно.[1])

По § 510 грађ. зак. право непосредног учешћа у саветовању о стварима и потребама задруге, имају само пунолетни задругари.[2]) Што је у том параграфу речено да морају бити и ожењени, па сваки начин погрешка је законодовца, јер ни по § 57 ни по 111. и 507 гр. зак. није брачност битан услов задружности у опште, т. ј. сви задругари не морају бити ожењени.[3]) Истина у указу од 10. Маја 1845 г. ВП — 702 (зборник III стр. 37) говори се између осталога и то да се по § 57. „задруга састои изъ выше пунолѣтны или оженѣны глава“; али ту реч оженѣны не треба узети тако као да нежењена пунолетна лица не могу да буду чланови задруге те са тога да не могу ни учествовати у световању о стварима и потре-

---

[1]) Pr. Obič. u Sl. стр. 29.

[2]) Виду напомену бр. 3. стр. 231.

[3]) Види напомену бр. 1. стр. 226. и бр. 2. стр. 231. у почетку о смислу §§ 57 и 507; а у § 111. вели се „у случају ако бы супружницы у задрузи живили, поглавито пропада право кућомъ и иманѣмъ управлати, и о снабдѣнію старати се, старешини кућномъ, кои є у договору са пунолѣтнима задругарима дужан“ и т. д.

бама њеним већ тако: да у задрузи могу бити пунолетни чланови или сви ожењени, или само неки ожењени а неки не.

Старешина задруге глава је задружне куће. У строгом смислу по изразу § 510 грађ. зак. он је само администратор задружног имања [1]) и ништа својевољно не сме ни да отуђи ни да задужи. То се види и из § 111. грађ. зак. по коме је дужан старешина у договору са пунолетним задругарима да се стара о кући и кућним пословима. Г. М. Милићевић, побројавајући његова посебна права и дужности, између осталога вели да он „продаје шта је за продају и купује шта кући треба [2]).“ И ово се разуме тек услед договора са осталим пунолетним задругарима или ако је без договора ту долазе само ситнији текући послови које врши старешина у циљи намирења задружних потреба.

Према признатом начелу: да је задружна имаовина својина свију задругара (§ 508) и да се без договора свију пунолетних задругара, не може са задружним добрима да располаже, [3]) — долази врло недоследно онај последњи израз § 510 гр. зак: „но ако башъ онъ (старешина) шта сврши, па за годину дана од времена кадъ су други дознали, они непротивослове ни на суду ни ванъ суда, оно остає стално и непоречно, као да є съ почетка свію воля была.“ Неприлике се могу лако да предвиде. Задругари долазе у мучан положај, да на сваком кораку контролишу рад својега старешине; и ма да је то противно појму задруге, допушта се да у располагању са задружним имањем може да буде „своєвольства“ од стране старешине.

У том питању не слажем се са г. Димитријем Матићем, који ово законско наређење правда потребом у хитним

---

[1]) Види напомену бр. 3. стр. 231. у почетку.

[2]) Глас. Др. Срб. сл. књ. IX стр. 148.

[3]) Прва тачка § 510 гр. зак. Види напомену бр. 3. стр. 231.

стварима, кад није могуће задружном старешиним да тражи одобрења у осталих задругара[1]). Поставка: да ће рад старешине да одобри доцније сва задруга, — остаје само гола поставка и ништа више, па сме ли на основу ње старешина шта да предузима? Пре је да се верује, да ће се међу задругарима а нарочито кад их има више наћи ма један који посао старешине не ће да одобри, па онда ето посла целој задрузи. А општим договором иде на то, да се избегне сваки сукоб и неприлика између задругара.

И старешица има по § 111. гр. законика, у задрузи својих права и дужности. Њено је да се брине о потребама куће и кућана у ужем смислу (о јелу, оделу и другим кућевним пословима како се вели у § 111). Како према старешини стоје задругари, тако стоје према њој задружне жене, па ма како закон вели биле и „пунолетне“ т. ј. морају да је слушају. Обично је старешица жена старешинова, па ма била међу осталим женама најмлађа годинама; а изузетно по обичају народа може да буде и која друга. Других засебних права жене немају у задрузи.

Удова у задрузи, има користи законске у смислу §§. 523. 524. и 525. у свези са §§. 412. 413. и 414. грађ. зак. То јест: она након смрти свога човека заједно с децом, остаје у задрузи на његовом делу и као год и инокосна удова има права на случај преудаје или повратка родитељима на „пристойно снабдѣніе ради удомлѣня по постоѣнѣмъ обичаю.“ Оно што се вели у §. 524. да удова задржава преко свога мираза све оно, што є само на потребу нѣну и нѣнога мужа или дѣце служило, као своє собствено, коє, и ако се преуда са собомъ односи“, — на сваки начин ваља разумети у смислу §. 509. гр. зак. по коме су неке ствари а на име: рухо, накит женски,

[1]) Обясненѣ грађ. законика за княжество Србію II. части I. оддѣленіе стр. 683.

простирка, преобука, сукно и т. д. као особина лична својина овог или оног задругара и чељади му; дакле ваља разумети тако, да је удова власна о преудаји да носи само своју особину и да са њом може да располаже како хоће. Друго, умесније и практичније значење овога наређења не знам. Јер мужевља особина, на случај удовине преудаје остаје деци по начелу наслеђа, и са тога погрешка је што вели законодавац да је удова носи као „своє собствено.“

Користи које у смислу § 517 грађ. зак. имају мушки младолетници у задрузи у томе, што након своје 15. године, ако су у кући били и припомагали „добыяю раванъ дѣо са осталима пунолѣтнима и оженѣнимъ задругарима у свему приновку и приплоду одъ онога времена“; те користи јесу последица правичности задругине, која признаје свачију заслугу и награђује ју према пособности на зараду. Задруга је мала радничка држава. У њој свако према својој снази и годинама ради на материјалном унапређењу задружне целине од чега и сам као члан има хасне.

Неудато женскиње у задрузи има користи у смислу 529 и у смислу његове допуне од 28. Новембра 1859 ВН. 5382. (Збор. XII. стр. 96.); а на име: оно из задруге има спрему и пристојно удомљење, и део својег оца наслеђује увек у случају кад он не остави мушких наследника.

Равенство чланова мушких а пунолетних, то је либерална основа наше задруге. Она је и обдржава. Сви су задругари између се породица, браћа, рођаци и отуда њихова узајамна љубав и слога. Кад би воља појединаца потирала општу вољу, задруга не би могла да опстане. И само старешинство, као да није од јачег замашаја у задрузи (§ 516. гр. зак.)[1])

[1]) „Смрть старѣшине или кога другогъ изъ задруге, станѣ и отнашеніє задруге и смѣсничества иманя неменя. Све остає опетъ по старомъ.“ (§ 516).

На лично увећавање задруге, н. пр. у случају кад један задругар хоће кога да усини, — ваља да даду одобрења сви пунолетни задругари по тексту §. 142. гр. законика који вели: „Ако се поочимъ или помайка у задрузи неподѣлѣни налазе, мораю имати саизволенѣ од кућне задруге т. е. одъ старѣшине, и остали участника законни у правама кућарскимъ.“ Друга половина овог §. 142 вели да се одобрење у случају кад то задругари не саизволе може да тражи и од суда; — али то је у противи са појмом задруге, и по мом мишљењу боље је да задругар изађе из задруге, него да против њене воље усини кога ма то било и са одобрењем суда, па назор и даље остане у задрузи. А и по §. 514. гр. зак. задругара, „кои мѣсто помоћи штету или дугъ противъ волѣ задруге чини“, могу остали задругари да оцепе, па са тога они могу овим правом да се користи и у овом случају, те тако горње законско наређење може увек да буде изиграно. Јер под „штетом“ која се наводи у § 514 ваља разумети у најширем смислу, сваку радњу појединог задругара, која би била противна укунном задружном интересу. Ако дакле и према наведеном наш законодавац нађе да ова половина §. 142. гр. зак. може и даље да остане у важности онда и § 526 грађ. зак. који вели да су права и обвезе задругара једнаке „били сродни, были усвоени са обштимъ согласіемъ“ на крају ваља додати зарад доследности и ово: „или дозвољењем суда.“

Иначе личне пособности и права, остају и у задрузи засебност појединих задругара као што се то види у § 521. у свези са §§ 33. 865. и 913. гр. зак. која наређења укупно у главноме прокламују то правно начело: да лична права и обвезе изумиру са личношћу, а да се не могу преносити.

По §. 508. гр. зак. задружна је имаовина својина свију задругара.[1]) Тиме се управо утврђује оно што је даље

---

[1]) Види напомену бр. 1. стр. 234. у почетку.

речено у §. 510. да се задружном имаовином без одобрења свију пунолетних задругара не може да располаже.[1])

Особина на деоби одмерава се у смислу §. 509. гр. зак. које наређење опредељујући тачно значај ове особине вели да су то неке ствари које искључиво једноме служе на потребу и послугу као: „рухо или одѣло, накитъ женскій, простирка собствена, преобука, сукно рушадина, платно или постава или безъ.“

Поменути §§. 508 и 510. грађ. зак. у корен потиру наређења §§ 515 и 521 на основу којих може поједини задругар са својим делом по својој вољи да располаже. Г. Аћим Чумић умесно примећује да наш законодавац основну мисао о сопствености у задрузи или није разумео, или је мислио, да је она варварска, кад је у законик грађански усвојио и ова два последња §§-а чиме се задруга потире.[2]) У начелу признаје се у §§ 508 и 510. да је задружна имаовина својина свију задругара и да се њоме без саизвољења свију пунолетних задругара не може да располаже, а овамо се дозвољава по §§ 515 и 521. да поједини задругари свога дела могу да отуђе и завештавају. На жалост иста погрешка налази се и у закону о задрузи наше браће у аустријској царевини.[3])

У §. 523. гр. зак. одређује се положај удовице умр. задругара према задружном имању, исто онако као што се у §. 518 одређује положај његове деце у задрузи. То јест: као год што мушка деца до навршене 15-те године немају особитог дела у задрузи „но заузимаю мѣсто и права свога родителя по опредѣленію обштемъ“ (§. 518.) тако и удовица у задрузи била са децом или без деце „само задржава право уживаня на дѣлу свога мужа“ (§. 523). Овај израз закона „задржава право уживаня на дѣлу

[1]) Види напомену број 3. стр. 231.

[2]) Предлог одсеку ист. и држ. срп. у. друштва и т. д. стр. 23.

[3]) „Novi pravnik.“ List za pravo i državoslovje. Godina I. (Чланак „Zakon o zadrugah“ стр. 35 на крају).

свога мужа у задрузи и смѣси заоставшемъ“ у речи дѣлу означава само идеални део умрлог задругара, или другче: по њему се ближе опредељује правни основ борављењу удове у задрузи на темељу § 413 гр. зак., по коме удова у опште има права на издржавање из имања свога умрлога друга; а не значи то, да након смрти задругара ваља његов део иставити, да би могла удова да га ужива као чисту мужевљу имаовину. То се види и из последње тачке наређења §. 523. где се вели да је удова дужна по могућству да у задрузи припомаже — дакле након мужевље смрти остаје у задрузи; и из законскога објашњења од 28. Јула 1849 ВН 1147 од 1848 године (Зб. V. стр. 49.) по коме удова у задрузи нема права на наслеђе, него само на уживање до смрти или преудаје.

Узроци распадања задруга.

У нас је о томе много и говорено и писано. Нагла деоба наших задруга последњих година, изазвала је и пажњу владе, те је она у два три пута издавала разних расписа и законодавних решења, којима се ишло на то да се овој деоби на пут стане. На жалост, све до сада предузимане мере нису могле да произведу жељена послетка; јер како данас стоји ствар у овом погледу, не ће проћи ни пуних 20 година, а ове народне установе сасвим нестаће у Србији.

Да ли су доиста овом комадању задруга, један од најглавнијих узрока наше жене, тај по природи слаби, а по закону веома ограничени по људски (§ 36. у свези са 153 и 920. гр. зак.)? Да ли једна жена има доиста толики и такав уплив, да кроз много година љубављу утврђену кућу задружну поткопа и уништи??

Јако сумњам.[1])

---

[1]) И Г. Богишић, држи да су жене главан узрок деоби наших задруга. Он вели: „кад се браћа пожене, ето сјемена —

О томе — о узроку комадања задруга — лепо је умео да ме научи чича Ђока Тадић трговац из Ваљева, човек преко 50 година. Ево укратко његових речи:

„Ја сам рођен у Торнику селу у соколској нахији (подрин. округа). Моја задруга од пре 40 година, бројала је преко 80 душа. Имала је 7000. оваца, и преко 40 грла говеда; и сваке друге треће ли године довођено је у нашу кућу до 11 снаха. Живот беше добар, сложан; јер знам да је након смрти мога оца прешло старешинство на моју матер.[1]) Добро памтим, како је мој најстарији стриц, једном по повратку из вароши, мојој мајци говорио: „Хасана Чугура (Турчина) ваља лепо у нашој кући да дочекамо и угостимо, јер нам је стоку добро и поштено платио.“ А данас од тако големе задруге нема него неко-

жена — из кога се неслога, злоба и ненавист порађа (Pr. Ob. u Sl. стр. 142)“; и даље: „и за границу главни су узрок диоби, како и у много другијех предјела, и опет жене (стр. 143).“ — Г. М. Милићевић вели да су врло различни узроци који задругу приморавају да се подели, али је понајчешћи тај, што су задругарима неправично подељене дужности и права (Гласник IX); а опет г. Стојан Бошковић опадање задруге приписује нашем додиру са ђерманским народима и развићу новог индустријалног и варошког живота („Истор. Света за народ и школу.“ Књига II стр 175) и у томе се потпуно слаже са Г. Вл. Јовановићем („Српски Народ и Источно питање.“ стр. 33).

[1]) У задружном животу нашег народа редак је и управо неприродан појав да старешина задруге буде женскиње. То би могло да буде н. пр. само онда, кад су сви потомци помрлих задругара младолетни, па нема ко да прихвати кутњу управу. По причању чича Ђоке старешинство његове матере у задрузи ваља разумети тако, да је она након смрти свога човека задржала у задрузи оно исто уважење, које је имала за његова живота, па још у неколико и више; јер отада она беше преставник интереса своје деце. Осем тога била је и годинама најстарија.

лико засебних кућа. Све је издељено. Томе узрок нису како се мисли наше жене, јер је њих и пре било па су задруге трајале, већ је узрок охладнелост пређашње љубави између задругара, и ослабело старешинство. Знам ја, пре је могао старешина да покара задругара, и истуче пред његовим очима чељад му, па ником ништа; а сад то се не да ни да помисли. Мора да му је сад такво време."

Ове речи чича Ђокине ваља добро појмити. Као да је знао за мњење Г. Уроша Кнежевића о томе[1]) и он — чича Ђока држи да је свему узрок само време. И ја држим да је доиста томе први узрок јака измена нашег друштвеног односа за ову последњу половину столећа. Прелазна тачка у нашем народном развијању на којој се сада находимо, најопаснија је. Она је собом донела много којечега, што нам је затрло доста наших старих врлина. Нестаде старе љубави између родитеља и деце; чувено српско гостопримство угинуло је; а изумрло је и поверење које у прва времена беше добило онако леп српски израз у речи „вера." Данас, нема нико вере без хартије (исправе) или сведока. Па јесу ли и томе узрок наше жене??

Г. Богишић вели да је узрок деоби задруге, и неки као нагон који тера чланове к индивидуализму, к претераном индивидуализму, који дође са запада у словенске земље.[2]) И доиста. Ваљевски округ, пре неколико десетина година беше чувен у свој Шумадији јаким задругама, а како у том погледу данас стоји? Фамилије: Пушића из Забрдице Ристића из Грабовице, Крунића из Јасенице, Илијћа из Непричаве и још неке, данас су једине угледније преставнице задружног богаства и напретка у целом ваљевском

[1]) „Дружевни живот с погледа на српску задругу и мобу." Чланак У. Кнежевића (III-ћа „Лицејка" стр. 103).
[2]) Pr. Obič. u Sl. стр, 142.

округу; али како људи казују, дух неслоге хоће по где кад и у њих да уђе. Чувена задруга „Обућина“ из Бачеваца издељена је и сасвим је пропала.[1])

Други је узрок комадању задруге осиромашавање. Колико сам могао дознати од људи који су у непрестаном и непосредном додиру са народом, то осиромашавање задруге не бива са нерадње задругара толико колико јо последица невештога трговања, на које се одаје последњих година наш земљеделачки народ, ма да за то нема довољне припреме и предузимљивости. Једна јака сеоска задруга, као н. пр. Крунићева у Јасеници, има толико непокретна имања, да је сам чисти приход од земаља кадар да покрије издатке и најраскошније задруге, и да по нешто и преостане. Ја знам и једнога инокосника у Тамнави, који живи само од имања, и као сељак стоји међу првима по имућству у целом ваљевском округу. Ту је, разуме се, трговање нешто непотребно. Али спекулански дух изазове по гдекад и задругу, те се пусти у трговање; а како је ту добит нешто неизвесно и несигурно, прва недаћа потресе основ задруге, јер је натера на задужење. Ова задужења нарочито упропашћују наше задруге. Последице од тога сваком су добро познате (н. пр. удес задруге Ћуко-

[1]) И задружна кућа фамилије Дабића из Ваљева која беше на гласу по старини и богаству поделила се је 16. Окт. ов. г. По површној оцени имаовина ове задруге до деобе износила је преко 5000. дук. ћ.

Као пример ретке задружне слоге и братске љубави, помињемо и задругу браће Михаиловића — Шобајића — Црногораца из Ваљева, коју састављају 4 пунолетна брата са својим фамилијама и живом мајком. Сви раде опанчарски занат.

Даље вреди помена и задруга деветоро браће Бабића — бошњака из Стублина (у Посавини ваљ. округа), у толико више, што је то једини пример јачег задружног стања међу насељеним Бошњацима на овом крају.

вића или Пантелића из Табановића у Колубари које су биле негда веома богате и напредне, а сада њихни издељени чланови једва животаре, а неки су и пропали). Осем тога, овим задуженима иде на руку и засебна слобода, коју имају на основу § 515. гр. зак. поједини задругари, односно располагања са својим деловима јер их могу као што смо напред видели, да задуже кад и како хоће и без одобрења целе задруге.

Као трећи узрок могао бих да наведем неверно вршење дужности од стране појединих задругара, или друкче: с дана на дан све приметније развијање особина појединих задругара што бива на штету целе задруге. По који задругар, обично кутњи старешина, заклањајући се за § 511. грађ. зак. који допушта засебну тековину, много штошта од послова које предузима, употреби на корист своје фамилије а не на задружну (н. пр. купи какву њиву или кућу), и ту буде заметак доцнијем распатку задруге. Заједничку кесу одпре носио је само старешина, а данас мало те нема новаца у сваког пунолетног задругара.

Четврти је узрок пристрасност старешине у подели посла према појединим члановима задруге. Пре неколико месеца, један трговац из Ваљева, у спору противу задруге свога умрлог таста, због издржавања његова сина, наводио је пред судом о рочишту између осталога и то: да је своју тражбу праштао задругарима под условом да само неговој пуници слакшају терет редарства, па они не хтеше, те је она под старост морала преудавати се.

Као мере против растурања задруга, могу да се препоруче само поука и обавештавање. Поука у школи; поука у цркви и на суду; поука на састанцима и саборима и на сваком јавном збору, — зар ће колико толико допринети, да се стање наших задруга окрене на боље.

Истинска просвета док ухвати корена у нашем народу, опазиће се права корист од задруга, али дај Боже, да дотле од наших задруга не остане само голо име.

Деоба задруге.

Правни основ деоби задруга, лежи у §. 492 грађ. законика, по коме опстанак сваке заједнице зависи у опште од воље њених чланова.

Махна нашег законодавца, што у овом 492 параграфу закона и још некима (493 и 496.) говорећи о деоби помиње само наследнике као лица која могу да траже деобе а не и задругаре и у опште заједничаре (§. 215 494 грађ. зак.), исправљена је у § 527. грађ. зак. односно задруге; јер по наређењу овога параграва и у случају деобе задруге ваља поступити по општем пропису деобе и тако све што је речено о деоби у опште важи и за задругу.

Кад се може да тражи деоба задруге? Увек. „Воља“ која се признаје у § 492. гр. зак. казује неограничену слободу, по којој задругар може да је тражи кад хоће. Разна ограничења нашег законодавца у том погледу (н. пр. указъ намѣстничества княжевскога достойнства одъ 18 Юла 1839 ВЊ 485; расписъ попечителства правосудія од 4 Априла 1842 АЊ 843. и други од 18 Фебр. 1846 ВЊ 270 као и допуна §. 492 гр. зак.), према утврђеном правном начелу ове неограничене слободе јесу само правна аномалија. Далеко сам и од помисли да ваља помагати распадање ове народне установе; али како опстанак и напредак ње као и сваког друштва у опште, зависи од добре воље задругара на првом месту, држим да је неразложно кратити деобе, кад ма и један задругар то захте ма са каква узрока. Насилне мере које су у том погледу употребљаване у граници (у аустријској царевини), осташе такође без икаква успеха.

Ко може да је тражи? Пунолетни задругари укупно и посебице, и у опште сва лица која имају права на задружно имање као заједничари у смислу §. 215. у свези са §. 57. 508. и 510. гр. зак. т. ј. као сопственици..

Може ли да је тражи на правном основу жена умр. задругара, зарад свога удовичког издржавања? Не може. Наше жене као што је напред наведено по нашим законима не уживају готово никаквих права у задрузи. По §. 523. гр. зак. након смрти човека, оне и даље остају у задрузи и дужне су да у њој „припомажу"; и по томе рекао бих, да жена задружна и не може да тражи деобе онако како би могла да је инокосна у смислу §. 414. грађ. законика, који допушта да удова инокосна зарад свога издржавања подели имање са законитим наследницима и свој део да ужива засебно до смрти или преудаје. Објашњење овога §. 414 (види решење од 6 Јула 1853 ВЊ 539), односно задружне удове ја схватам овако: да и она као и инокосна има права само да ужива мужевљи део на равне чести са његовим законитим наследницима у задрузи, али на то, да као инокосна дели имања од задруге зарад свога издржавања, да права нема. Кад би се ово право дозволило нашим задружним женама, била би потписана смртна пресуда нашим задругама. Овим не велим то: да удова мора да остане у задрузи, макар да не споредује са кућанима, и да губи право на издржавање ако из ње оде. Не. Она ће добити издржавања и ван задруге, кад већ не ће или не може у њој да остане али само у новчаној вредности према делу свога човека. Припомагање удовино у задрузи, значајан је услов за њено право уживања; али опет зато ја држим да је веома строго и нелогично законодавно решење од 6. Јуна 1853 г. ВП 539 (Зборник III стр. 54) по коме задружна удова ако се врати родитељима нема права на издржање из мужевље куће, зато што не испуњава дужности § 523 гр. зак. т.

ј. не припомаже у задрузи. Све што бих могао учинити, примењујући ово законодавно решење на дани случај то је, што бих од удовина издржавања одбио нешто по оцени вештака у име тога што она у задрузи не припомаже.[1])

Могу ли да је траже трећа лица у интересу сирочади умр. задругара? Младолетни стоје под нарочитом заштитом нашег законодавца као недозрели и неспособни за самостално вршење правних послова (§ § 39 и 156 гр. зак). Односно њихова права на деобу, дају се из §§ 158. 486. 487. и 520. гр. зак. извести следећи правни резони:

1. Да по правилу младолетни, након смрти њихова родитеља остају у задрузи, догод има ма један пунолетан задругар (§§ 159 под б. и 519 гр. зак).

2. Да надлежни суд, само по позиву од стране „заоставши и прежививши", може прилазити попису и деоби њихова тала од задруге, а иначе не (§ § 486 и 520 гр. законика).

3. Да се под изразом заоставших и прежививших разумеју жене умрьочева, који од наследника, тутори и „друга лица" којих се ствар тиче (§ 486 гр. зак); и

4. Да у појам лица којих се ствар тиче, долазе „сродницы найближи, знанцы, пріятельи сусѣди и свештеницы" дакле у опште и трећа лица кад само примете да се шта врши на штету младолетника (§ 158 грађанског законика).

---

[1]) У потврду свога навода да удова може добити издржавања и ван задруге могу да наведем и сама званична факта. У решењу суда окр. ваљ. од 19. Јан. 1872. № 1013 по маси умр. М. Л. из Б. даје се удови М. право да од старешине задружнога тражи издржавање и ван задруге. По пресуди истог суда од 23. Окт. 1872 г. № 24642. удова је и добила ово издржавање, пошто би доказана злостава и рђав живот као узроци неспоредовања. Њена деца остала су и даље у задрузи заједно са својом очевином, а њој је припало издржавање у новцу, и то у смирлу §. 414 гр. зак.

Може ли да се тражи деоба, кад умрли задругар не остави мушке деце већ само кћер? То питање, као изузетно према ономе што сам рекао у опште о праву младолетника на деобу, огледаћу да расветлим што је могуће јасније.

Истина и женска деца, кад нема мушке, наслеђују родитеља у задрузи, али њихово право у том погледу трпи неког ограничења. По допуни § 529. vp. зак. (решење од 28 Новембра 1859 год. B№ 5282. Зборник XII стр. 96) од онога што женскиње добије у наслеђе као део свога оца, може задруга непокретно имање по оцени вештака да исплати новцем. Правило је дакле: да непокретно имање умрлог задругара, кад нема мушке деце, остаје опет задрузи, ако она наследници плати вредност по процени; али је ли правило и то: да се ово имање до удаје или пунолетности наследнице не сме делити, и да тек онда може да буде речи о исплати од стране задругара?

Да ми се не рече да је ово питање само једна правна поставка, навешћу у потврду истински пример.

Удова J. тражила је пред пупиларним судом окр. ваљевскога да се део имања њеног умр. човека М. Р. из Р. одели од његове задруге. Наследница му је младолетна кћи Н. Као узрок навела је неспоредовање са задругарима. Задружни старешина Л. ударио је наследницу по глави те је носила модрицу, и у опште њој и детету одриче свако право на задружно имање. Позвала се је и на неке сведоке, и у два маха најозбиљније изјаснила се је да ни подашта не ће у задругу. Постављени тутори на против навели су да је старешина добар човек, и да ни удову ни наследницу не злоставља, и одобрили су да део наследнице и даље остане у задрузи. Ни сам старешина о ком је реч није признао наводе удовине. Обећао је да се и у напредак стара о удови и детету као о својој чељади.

Нека се зна да задруту фамилије Р. састављају потомци два брата П. и Д. — од којих П. је оставио синове: Л. старешину о ком је реч, и још двојицу пунолетних М№ 1 и М№ 2; а Д. опет оставио је умр. М. Р. чија је маса пред судом, и другог сина М№ 3. који је младолетан.

Првостепени суд округа ваљевскога, по горњој изјави удове, на основу § 414 а са погледа и на § 492 гр. зак. 1. Априла 1872 г. № 8434. решио је: „да се пописано имање, што је припало умр. П. и Д. подели на два равна дела, па један део преда наследницима П. као пунолетним, а други, који припада младолетним наследницима, из задруге истави, и даље пупилско поступање настави.“

По жалби задружног старешине Л. касацијони суд II. одељења у акту № 2131 од 30 Маја 1872 год. вели ово: „По допуни § 529. грађ. зак. од 28 Новем. 1859 В№ 5282 (Збор. XII стр. 96) женска деца у задрузи имају права наследства у задружном имању, кад умрли нема мушке деце; али део који тако женској деци припада, иставља се из задружног имања онда, кад женска деца излазе из задруге а пре не, с тога, што се у томе што задругар има женско дете, не даје само собом ни основ ни повод деоби задружнога имања, особито не онда кад се даје довољно обезбеђења за део имања младолетних; јер би то иначе било са свим противно оним законским прописима, којима је циљ одржање задруга, као што су: решење од 22 Јуна 1846 В№ 270 код § 492. гр. зак. где се каже да се задруге због маловажних узрока не раздвајају; објашњење § 523. гр. зак. од 28 Јуна 1849 В№ 1147 где се каже да мати у задрузи умрлог детета део не наслеђује, но само као удовица има права уживања; и други § 520. гр. зак. где се каже да се попис задружна имања без нужде не чини. С тога касацијони суд на основу наведенога и § 325. гр. с. п. уништава ово решење и

враћајући акта овог предмета суду, препоручује му да у овом спору друго решење донесе.“

Прво да видимо колико одговара закону решење првостепеног ваљевског суда.

Неспоредовање или друкче рђав живот узрок је, рад којега удова тражи деобе. Да се ствар само ње лично тиче, не бих овде о томе ништа ни говорио, јер је напред наведено да она рад себе саме не може да тражи деобе; али тиче се наследнице коју задругари злостављају. Кад читамо судска акта овог дела, на први поглед пада у очи то: да овај узрок (неспоредовање и злостава) ни чим није доказан. Шта више и сами масини тутори, за које се бар претпоставља да раде у корист пупила (§162. гр. зак.) веле изречно да је задружни старешина добра карактера и поштен човек и да ни удову ни дете не злоставља. Је ли дакле доследно закону судско решење, које допушта деобу само по простом наводу удове? Није. Суду је надлежало да се претходно увери да ли постоји узрок, нарочито што само удова тражи деобе. Сведоци, које удова помену, олакшали би овај посао; а на сваки начин требало је искати и уверења од надлежне општине о владању старешине и иначе о положају удове и детета у задружној кући. Ово све ради пупиларни суд у путу расправе масе. Ономе, ко би приметио, да је испитивање сведока и у опште доказ узрока, посао редовног извиђања у путу парнице, одговарам ово. Ми још немамо поступка за ствари пупиларне. Данас судац расправљајући питања оваког рода, ради чисто по свом личном нахођењу држећи се начела правде и правице, и заклања право младолетника али у једно пази да не повреди ни право трећега. Непартајичност и овде је главан услов прáва суда. Међу тим и странци, којој би на овом путу била неправда нанесена, остаје право да употреби правно средство исто као у редовном суђењу.

Осем тога, баш и да се узме да је питање о деоби и у овом случају посао редовног извиђања и суђења, — опет мора бити претходног извиђаја (ма и површног) и у пупиларном суду да се дозна истина. То је веома нужно рад самог правца који ваља дати ствари. Ако наведени сведоци и општинско уверење наводе удовине осведоче, тутори ће се упутити на парницу против задруге ради деобе; али ако није ништа истина, на предлог удове не треба суд ни да пази. По § 115 грађ. зак. мати као родитељ природни је и најјачи тутор свога детета. То јасно потврђује и § 163 грађ. законика; и са тога у овом случају ако се докаже њезин навод односно злоставе и рђава живота, туторе који то одрицаше, ваља разрешити и поставити друге који ће свесније и у договору са удовом заступити интересе младолетничине.

Друга је погрешка у решењу првостепена суда у томе, што је решавано и питање о делу младолетника М№ 3 (рођена брата умр. М. Р.) Ни тутори, а ни сама удова као његова снаха не вели да се и са њим у задрузи рђаво поступа, и нико и не тражи деобе његовог тала. За што је дакле првостепени суд решио да се и његов тао одели и стави под масу? Да ли није зато, што је фамилија рођена брата ближа него фамилија браће од стрица?

Сад да пређемо на разлоге касацијоног суда.

„. . . . Али део који тако женској деци припада, иставља се из задружног имања онда, кад женска деца излазе из задруге“ — вели касација. Из ових њених речи пониче непосредно ово питање: које је то време кад женска деца излазе из задруге? Да ли удаја или пунолетство? И ако је једно или друго, да ли наследница нема права да из задруге изађе раније? Наш грађански законик о том услову времена ништа не говори. Његова наређења која наводи касација у својим разлозима, истина иду на то да се што дуже и боље одржи јединство задруге, али ни

једно од њих не вели да задругар мора са свим или до неког времена да остане у задрузи. Па после баш и § 492 грађ. зак. оставља задругару на вољу да се дели кад хоће. О допуни овога параграфа ја сам дао реч где је требало, а и овде кажем да је са свим нелогично на зор одржавати задругу, тим мање у овом случају, где је потомак умр. задругара женско дете, дакле лице, које и сама касација оглашује као непособно за задругу. Кад дакле тутори младолетне наследнице предложе деобу и наведу узрока рад којег ју траже, ако је то корисно по наследничине интересе, суд је мора да одобри, ма колико да му је на срцу јединство задруге. А баш и да се узме да по правилу женске наследнице излазе из задруге о удадби или о пунолеству, — питање је: да ли то правило вреди и за овај изузетан случај, где се деоба тражи на основу неспоредовања и нарочито на основу злоставе од стране задружна старешине? Лична угодност чланова посебице и укупно, то је услов заједничком животу у задрузи; и са тога кад један члан трпи од осталих задругара више но што треба, има права да се дели кад хоће. Обезбеђење које даје задруга у свом имању (а и о томе говори касација у својим разлозима), то је само гарантија за целокупност наследничиног дела, али нити је доказ да није било свађе и злоставе, нити је опет гарантија да ће у напредак наследници лично бити боље у задрузи.

„. . . . Што задругар има женско дете, не даје само собом ни основ ни повод деоби задружног имања.“ — даље примећује касација. Ово је погрешно схватање правног основа. Ван сваке сумње стоји као извесно: да је младолетна Н. као једина кћи, наследница умр. М. Р. Она дакле па део својега оца у задрузи, има права на основу сопствености услед наслеђа. Право сопствености то је неограничено право располагања (§§ 27 211

и 214 грађ. зак.) и са тога и наследници Н. као сопственику (ту је дакле основ) стоји на вољи или да се дели или докле хоће да остане у задрузи. То јасно тврди и § 492. грађ. зак.

Да ли је повод деоби то, што је наследник умр. задругара женско дете? Узима се да по правилу мушки наследници остају у задрузи, а женски да излазе из задруге: или зато што се морају удавити, или што по мом нахођењу нису лично ни способни за задругу. Према томе и род нола повод је деоби у случају кад је наследник умр. задругара женско дете. Друкче: мушки наследник може да остане у задрузи а не мора, а женски мора да изађе из задруге. Оно истина може наследница по одобрењу задругара да доведе човека у задругу; може се и не удавати а може својега дела и да поклони задругарима, па да не буде деобе, али то су тек случаји изузећа, а редовно бива онако како сам навео.

Да ли право које има задруга на откуп наследничине непокретности, — повлачи собом и то право да једна сиротна задруга може да се успротиви деоби наследнице до њене удаје или пунолетности на том основу, што би као тек онда била у стању да исплати њенога дела а сад не може? Ово питање покреће се само рад оних, који резонујући о праву терају ствар до педантерије; јер признајем да би то било и смешно и чудновато кад би се још и у томе налазило какво оруђе за обрану прогив деобе. Мој је одговор да не повлачи. По допуни § 529 гр. зак. задруга истина има права да исплати наследници део њеног непокретног наслеђа о деоби, али кад ова деоба бива није казано. А како је по напред наведеном свака деоба догађај који зависи од воље задругара као сопственика, наследница има права да се дели кад то захту њени интереси, и тада задруга ваља да је спремна и у стању да јој исплати дела. Изговори оваки или онаки ту су залишан

посао. Па онда баш и да се узме да задруга има права да овако стане деоби на пут, — питање је: је ли нешто извесно то, да ће се она обогатити до пунолетства или удаје наследничине?

Из свега наведенога, као одговор на положено главно питање излази то: да се може да тражи деоба и онда кад умр. задругар остави само кћер као наследницу, и то увек кад то само интереси младолетнице захту.

Могу ли да траже деобе трећа лица у свом сопственом интересу, као н. пр. повериоци појединог задругара?

Према смислу §§ 495 и 515 грађ. зак. могу. Овај § 515 гр. зак. као што сам једном рекао, противно природи задруге даје задругару право да може свој део да задужи; о опет §. 495. гр. зак. вели да се заједница живота и имања не може држати на штету трећега; и са тога сваки поверилац, чим добије извршну пресуду о дугу, може да тражи преко власти наплату из дела дужникова, и пада ето деобе.

Параграф 512. и последња тачка §. 520. гр. зак. подлеже јакој критици. Казали смо, да по §. 507 гр. зак. задругу, осем осталога чини и смеса заједничког живота и имања; а опет заједницу чини неодређеност дела у општој ствари. У §. 512 гр. зак. тврди се да може поједини задругар и као одељен да остане у заједници са осталим задругарима; а опет по последњој тачци §. 520 истог законика младолетници и после деобе (која се врши по законском изразу „пописом и истављањем") могу да остану у задрузи. Да ли је законодавац предвиђао да се оба ова наређења могу да тумаче, као да и после деобе може когод да буде задругар или заједничар? Одељитост — деоба — то је негативан појам и према задрузи и према заједници, и са тога ко је одељен већ по томе

није ни у задрузи ни у заједници. Нешто треће, средње, није могуће. Јер ма да између заједнице и задруге има разлике и по теорији и по нашем грађанском законику, опет оделитошћу престаје и код једне и код друге њихова заједничка црта општа сопственост, а то баш и јесте оно, што је дотле везивало поједине задругаре и заједничаре између се. Може бити да је хтело у овим §§-има да се рече да и задругари и заједничари могу бити само у нечем подељени, а у нечем не. То је друго питање, и као изузеће ваља да се у закону јасније предвиди, а не као што је речено у овим параграфима. По мом мишљењу, ако поједини задругар и после деобе (разумем у свему) остане у задружној кући, то може само на основу засебнога уговора; а исто тако на основу засебног уговора може да остане и одељени део младолетника пред задругарима, али тада ова лица нису ни задругари ни заједничари.

О начинима деобе задруге, важе прописи §. 496. гр. закон. по коме се у опште заједничари могу да деле на тројак начин: или сами међу собом, или пред призваним одабраним људима, или пред својим судом или судијом; а о реду у подели задружних ствари важе §§. 497 498 509 и 522 т. ј. најпре дели се особина, па онда остале опште ствари.

На овом месту згодно ми је да наведем као пример деобе у којој и младолетници и то најмлађи имадоше учешћа — нешто из једног „споменика народног обичајног права из XVI века“, који је г. Богишић штампао. Ту се на име вели: „кад се је делила задруга, па се има поделити и жито које је последње године родило на задружној земљи, део деци која су у колевци то је: што мати може у скуту своје сукње да понесе.“ [1])

---

[1]) Рад југослов. академије. књига I. стр. 229.

Наслеђе у опште и у задрузи.

Наши народни споменици не казују ништа опредељиво о нашем праву наслеђа у опште. Са тога немамо скоро никаквих података ни о наслеђу у задрузи. Г. Богишић вели: „У римском праву, свијех народа западне Еуропе, правила о наслеђу сачињавају посебан и повелик одсјек у системи приватнога права. Али у Словена, у којих се фамилија на са свим друкчијем темељу оснива, него у тих народа: насљедство као особени јуридички посао није него изнимка, и по томе разумије се да се насљедствено право није могло ни развити у Словена како се разви друговдје.“ [1])

У чл. 100 Душанова законика вели се: „Къда оумрѣ властѣлинь, конь добрій и ѡроужіе да се даѥ царѹ, а свита велика бисерьна и злати поѩсь да има сынь мѹ и да мѹ царь не оузме; ако ли не оузима сына нъ има дъштерь, да ѥсть томьзіи вольна дъштіи и продати или ѡдати свободно“,[2]) — али ту је реч о наследбини оних ствари које и по њиховој природи треба да добију мушка деца, јер су у неколико и значке неке власти у држави као свита велика бисерна и злати појас. Истина г. Крстић расматрајући стара српска права вели на једном месту,[3]) да су баштине по смрти властелина наслеђивала његова деца и мушка и женска али на жалост ни он не вели како, да ли т. ј. подједнако или искључујући једно друго? Оно што је он доказао онако убедљиво о наслеђу српских владалаца то је ствар изузећа, и не може да се примени на наше право наслеђа у опште.

Исто тако не зна се ништа извесно ни о реду наслеђа односно даље родбине. Г. Крстић држи да смисао наређења члана 101 Душанова законика у коме се вели: „Кои властѣлинь не (и) оузима дѣце, али пакы оузима дѣцу,

---

[1]) Prav. obič. u sl. стр. 162.
[2]) Зак. Ст. Душ. ц. срп. стр. 31
[3]) Гл. друш. срб. слов. књ. VI. стр. 118.

тере оумрѣ, по еговѣ сърьти баштина поуста, догде се ѡбрѣте ѡть ѥгова рода. до третіега братъчеда. Тъзіи да има словъ баштинъ“, — не ваља по речима разумети као да су само братњева деца имала права на наслеђе а други сродници не; но се само степен сродства опредељава чрез „третіе братъчедо“, и зато и остали сродници осем братучеда имали су право на наслеђе;[1]) а и Мајков тврди, да је вероватно, да је по Душ. законику, у случају кад умрли нема никога од означених сродника — његову баштину наслеђивала остала његова родбина; и баш у томе, што је ова родбина добијала право на наслеђе, само у недостатку деце покојникове, — налази он потврде да је породично право превлађивало над родбинским.[2])

По §. 396. гр. зак. мушка деца покојникова, искључују у наслеђу његову женску децу. То није праведно. По природном праву љубав је родитељска недељива, т. ј. она се разастире подједнако на сву децу. Томе је стварна потврда и у §. 478. гр. зак. који даје родитељу право да своју децу може да изравна у наслеђу. Разлог: да само мушка деца носе име и продужују фамилију свога оца, слаб је да оправда ову неправедност закона спрам женске деце. А не заслужује правне вредности ни то, што неки веле: да се овим наређењем закона иде на то, да се одржи могућа целокупност сопствености покојникове. Јер оно, што би од очевине однеле сестра у наслеђе, лепо би се накнадило оним шта донесе жена у мираз као наслеђе, и тако због ове размене сопствености, не може да се рече да женска деца на правди Бога носе имања. Кад би се примило, да и женскиње подједнако са мушкима наслеђује, зар би једном нестало и онога лошег обичаја давања мираза; јер би девојци мираз тада био само оно што би наследила. А данас, макар да се не признаје

[1]) Гласник др. с. сл. стр. 118. књ. VI.
[2]) Ист. сер. языка и т. д. стр. 254.

горње право, један родитељ, својој ћерци коју једва гледа да скине с врата (тако се обично вели у народу за „уседелице“) даде као мираз у готовом новцу можда и три трећине вредности свога имања, на штету троје или четворо своје мушке деце.[1])

Тако је односно наслеђа женскиња у опште по нашем грађанском законику; а сад да видимо како оно са овим правом стоји у задрузи?

Већ по томе, што се у § 527 гр. зак. вели да осносно наслеђа у задрузи, важе прописи наслеђа у опште, — јасно је да браћа искључују сестре у наслеђу и у задрузи.

По старом тексту § 529 гр. зак. и његовим тумачењу од 7. Фебр. 1847. г. В№ 159 (збор. IV стр. 6 и 7) девојке у задрузи имале су права само на издржавање и пристојно удомљење. Тек законодавним решењем од 28. Новембра 1859. г. В№ 5282 (збор. XII стр. 96) признато је право да и женска деца умрлога у задрузи, кад не остави по себи мушке деце, имају право наслеђа на његов задружни део, само што тада може задруга оно, што је у земљама и у опште у непокретности, по прецени вештака да новцем исплати.

Је ли ова измена праведна; и слаже ли се са појмима нашег народа о положају женскиња у задрузи, и њиховом праву на наследбину у опште? Друкче, има ли она бар историјског темеља у нашем народном животу?

Познајем њих неколико, који држе да је овај дометак у закону такође један узрок који помаже распадање наших задруга, — али то је неумесно и неосновано.

Право женске деце на наслеђе, није доста јасно ни по Душановом законику. Место израза син или кћи, свуда у законику каже се деца, те по томе могло би се узети као да су и кћери наслеђивале подједнако са синовима, али то

[1]) О томе лепо резонује и г. Матић доказујући неправедност законодавца спрам женске деце. („Об. гр. зак.“ II. ч. стр. 151.)

није основано. Баштина — непокретно имање — прелазила је само на мушко колено, а женска деца имала су права наслеђа само на покретно имање. Односно наслеђа у опште, кажемо по Мајкову ово: да је сопственик могао да завешта своје имање како је хтео, — али обично наслеђивали су га најближи сродници тако да је његова фамилија наслеђивала пре остале родбине. Синови су искључавали стричеве а ови опет сроднике. Непокретно имање прелазило је само на мушко колено, а покретно у недостатку или после синова прелазило је и на кћери у женско колено и то само у правој линији, а у споредној учествовала је само мушка линија. На наслеђе имала је права сва породица или сви синови и кћери једног оца.[1])

Док се не нађе јачих и старијих извора, који би могли боље да осведоче да је умесна законска измена § 529. гр. зак. по којој су и женска деца у задрузи наследници свог оца у недостатку мушке деце; да је она праведна, јер су и женска деца пород једних истих родитеља; а најпосле да се у главноме слаже и са обичајем нашег народа до појава грађ. законика, — нека послуже као доказ у томе неколика решења (пресуде) и једно сведочанство (свидетелство) „Исправничества нахіє валѣвске“ од 1832 и 1834 године. Лични састав ондашњих наших судова,[2]) систем доказа, а и сама та околност: што је онда наше обичајно право могло бити још чисто и неизмешано туђинским елементима, јемци су да су ова решења „Исправничества“ израз народне правне свести.

I.

„13. Јануара 1834 год. № 10.“

„Петаръ Янковићъ изъ Шарбана нахіє валѣвске, представши суду показа: да є онъ іоштъ Кара-Ђорђієва вре-

[1]) Истор. серб. языка и т. д. од А. Мајкова стр. 254.
[2]) Судци беху махом људи из народа, чувени по поштењу и родољубљу.

мена, кадъ є наша войска на градъ Соколъ ударила была, одъ браћа (!) свои Якова, Павла и Симеуна отвоіо се и раздѣліо тако, да є савъ свой припадаюћи одъ очевине део како у покретномъ тако и у непокретномъ маалу одъ браће приміо. Затимъ кадъ є свѣтлѣйшій князъ нашъ Милошъ завоєвао, и после миръ съ Турцыма учиніо, да є наймлаћи братъ Симеунъ као неженѣнъ и безчеданъ умро, па овога исе очинства да є при Якову и Павлу остало; тражећи сада, да исе Симеуново са Павломъ и Яковомъ на три части разгоди. Противъ чега како Яковъ и Павле, тако и кметови ньини суду овомъ показаше: да є се Петаръ бывши онда кућни старешина и найстарій одъ ньи браће, изъ куће отделіо, и цѣло своє исе очинства узео, оставивши ньи троицу неяке и неженѣне у кући, кои му тада ни у чему противити се или правленіє кућно нарушавати нису могли, но само исполнявали оно, што бы имъ онъ као старешина заповедао; и да Петаръ никадъ ньи за исе почившега Симеуна до данас узнемиравао ніє. По чему пресуђено є: да тужитель Петаръ неможе имати дела одъ исета почив. Симеуна, већ' да истога исета притяжательи остаю Яковъ и Павле, при коима є и до данасъ было."

II.

„17. Августа 1832 год. № 187."

„Ђурђія жена поч. Милована Куюнціє жителя шабачкогъ, преставшій суду показа: да є при скоро умершемъ брату нѣзиномъ Матій Симанићу изъ Чучуга нахіє ове, после смрти отца ньиногъ остало у движимомъ и недвижимомъ малу како ти: 2 воћняка, ½ реда т: є: данъ у воденицы на Убу, 1 кућа стара, 2 краве са двоє телаца, 1 конь, 2 каце, 70 плуга ораће и косаће землѣ, — и чрезъ време удатбе нѣне да Матію брата своГъ никадъ узнемиравати ніє хтела за предречени маалъ: а будући да є Матіа умро сада, и никога одъ мужке стране, кромѣ

нѣгове жене Єлице и кћери именемъ Манде, после нѣга остало ніє, зато да жели средствомъ суда овогъ съ братичиномъ своіомъ, не, имућство после отца братомъ нѣзинимъ стечено, но после отца гореназначени заоставши маалъ напола разгодити доказуюћи, да више наслѣдника после отца ньиног у кући остало ніє, до само она са братомъ Матіомъ. Да є дакле вишеказано представленіє тужительице Ѣурђіє у пуной мери правично, жена Матійна именемъ Єлица са кметовима Маркомъ Милошевићемъ и Милованомъ Кокоровићемъ предъ овимъ судом осведочи. Покрай чега рѣшено є: да Ѣурђія и Манда кћи Матійна савъ горепописани маалъ попола раздѣле, изузимаюћи ораће и косаће землѣ, коє Ѣурђія наслѣдити права нема."

III.

„15. Септем. 1832 г. № 209."

„Анђелія жена почив. Василя Теофиловића изъ Лознице нахіє валѣвске, престаде суду са жалбомъ да има у кући девера именемъ Живана као кућногъ старешину, и нѣни двоје женскій (!) деце, єдно одъ єдне године, а друго одъ 6 година са Василѣмъ роћеный, и да жели сада на талъ дѣце своє себи у кућу човека пустити пакъ да іой деверъ Живанъ у томе препяствіє чини: а она опетъ да ніє рада изъ куће удавати се. Да іой истино Живанъ деверъ нѣзинъ у кућу човека узети неда, самъ Живанъ у суду овомъ посведочи, изговараюћи се, да є онъ отделитъ био, и оставшій сыротанъ после отца и неякъ, као што є и Василь братучедъ нѣговъ а мужъ Анђелинъ, пакъ да су се они пре 11 година као два осыротѣла са свимъ маломъ движимимъ и недвижимимъ у єдну кућу соєдинили, и трудећи се оба да су много више мала приновили, него што су кадъ су се соєдинили имали, коє му и кметъ Илія Радоњъ посведочи, пакъ да зато Анђелій снай своіой човека узети неда, да туђинъ имућство нѣгово и Василѣве деце у

кући са њимъ ужива. На показиванѣ Живана и сведочанство кмета Илиє тужительница Анђелія придодаде: да она ни подъ кои начинъ дѣце своє неяке оставити не може, и изъ куће кудъ на страну удати се, но да мора себи човека у кућу узети. Саслушавши судъ представленіє и єдне и друге стране рѣшио є: да Живанъ деверъ Анђелинъ савъ движими малъ са децомъ Анђелиномъ по имену Илинкомъ и Станкомъ попола разгоди, одъ коє половине живогъ мала припадшегъ Анђелиной децы да се Анђелій четврта частъ даде, на кою частъ да може себи човека у кућу узети, а проче сво иманѣ припадше на талъ Илиники и Станки да се или Живану вишереченомъ, или кому другомъ онде у селу честномъ човеку са знанѣмъ кмета и надлежнога капетана подъ туторство даде, а не да се при Анђелій или ономъ кога она себи за човека (мужа) узме, остави. На коє решеніє Живан пристаде, а Анђелія незадовольна показа се, желећи далшега суда тражити, коіой три дана на промишленіє отложена. — После три дана отказа суду, да на изречено решеніє судейско престає.“

IV.

„20. Септ. 1832 г. № 218.“

„Марія супруга Живана Лазића изъ Вртиглава, и Павлія жена Живка Грбића изъ Д. Мушића нах. валѣвске, предсташе овомъ суду показуући; да имъ є очинство при братучедма њинимъ: Благою, Срећку, Марку, Пантелій, и Андрій Милићевића изъ Вртиглава, по смрти отца њиногъ остало, одъ коєгъ очинства да њима двема поменута братучеди ништа дали нису, желећи сада посредствомъ суда наслѣдити своє очинство. Предречени братучеди Марійни и Павлійни признадоше да є ови њини двею сестара очинство предъ њима, и да имъ ништа дали нису. Тако по изясненію њіовомъ да имъ се цело иманѣ састои изъ: 70. свиня, 16. говеди, 4. коня, 1. казана, и котла, 1.

воденице са два витла, 700. дрвета шљива, 6. каца, 5. бурадн, 1. амбара, 1. качњака, 1. куће — судъ овай рѣшио єсть: да Благоє, Срећко, Марко, Пантелија и Андрија кои равно у целомъ иманю ньіовомъ по єданъ део имаду, да сестрама одъ стрица Марій и Павлій одъ наведеногъ имѣнія као шесту частъ коя имъ на ньіовогъ отца припада, у 400. гр. очинства ньіова исплате, на коє рѣшеніє обе стране присташе и подмириле се предъ судомъ овимъ тако, да Марія и Павлія одъ братучеда ньіови у призренію очинства конечно тражити немаю."

V.

„23. Августа 1832 год. № 194."

„Свидѣтелство."

„Коимъ я долуподписата кћи Уроша Євтића изъ Буячића нахіє валѣвске, наодећа се на препитанію кодъ Луке Грбића у Мратишићу нахіє исте, предъ судомъ овимъ и долеименованимъ кметовима, совѣстно признаємъ, да самъ у селу Буячићу, по пресудству речених кметова одъ братучеда мога Димитрія Євтића како одъ почивше моє матере заоставши ђерданъ и едекъ, тако и наслѣдство очинства мога т. є: одъ движимогъ и недвижимогъ иманя свега у 105. гр. готови новаца примила. О чему свидѣтелствуюћи своєручный крстъ полажемъ. Смиляна кћи Уроша Євтића из Буячића нахіє валѣвске.[1])"

Прво решење опредељује право оделитог лица на наследбину имања умр. задругара, наспрам осталих живих задругара, у случају кад су сви у једном односу сродства. Оно се слаже и са § 528. гр. зак. (Решење од 28. Маја

[1]) На старија акта овог рода засада не могох наићи у архиви суда окр. ваљевскога; а баш и да их има, ко зна могу ли да се употребе, јер радња наших судова истом око овог доба, добија облик правога писмоводства и уредног суђења.

1852 г. Вр. 625. Збор. II. стр. 103.) Нејасно је само односно основа на коме се тужилац одбија у тражбини. По изразу представке тужених, који веле да их он — тужилац — до сада није узнемиравао, чини се као да је одбијен не што у опште као оделит задругар не би имао права на наслеђе у задрузи, већ услед застарелости, премда ове у самој ствари овде не може ни да буде, ако је т. ј. тада могло бити застарелости, и ако је она била за тражбине оваквог рода у смислу данашњег грађ. законика.

У другом, трећем, и четвртом решењу признаје се женској деци право наслеђа на део имања њихова оца. Код другога, где је реч о фамилији инокосној, пада у очи што се Ђурђији признаје ово право само на покретно имање, а за орању и косању земљу вели се да „наслѣдити права нема“, а зашто, не зна се. А у трећем, где је реч о деоби између жива задругара, и женске деце умрлог задругара, предмет овој деоби јесте само движим махал (покретност), а о непокретном имању, ћути се. На против у четвртом решењу, досуђује се женској деци умрлог задругара део наслеђа у хамбару, качњаку, кући, на 700 дрвета шљива и у воденици. Како ћемо да довемо ова решења у међусобну свезу односно предмета наслеђа? Да л' су на име женска деца у то време имала права наслеђа само на покретне ствари или и на непокретност? Односно куће и осталих зграда њој принадлежних, хајде да признамо погрешно правно схватање нашег народа па и сами да их сматрамо као покретност; али како ћемо са воденицом и воћњаком, што је и по самом држању народа, а и по прописима нашег грађанског законика непокретност (§§ 185. 186. 187. у свези са § 475. гр. зак.)? Шта ћемо најпосле кад и по самом „свидѣтелству“ (бр. V) кћи умр. задругара прима у наслеђе свог очинства део и од движимог и од недвижимог махала?? То су

питања, која на овом путу природно проистичу из несагласности горњих решења.

Ну, поред свеколике замршености ових питања, ја сам мишљења:

1. Да је пре нашег грађанског законика, женској деци признавано у народу право на наследбину очинства у опште. По другом решењу досуђен је сестри део наслеђа очинства у покретности спрам брата; а у трећем и четвртом женској деци умр. задругара спрам живих пунолетних задругара.

2. Да је извесно да су женска деца имала овог права наслеђа само на покретно имање. По држању нашег народа непокретност и задружна и иноносна, наследна је имаовина само у мушком колену.[1]) И

3. Да је исплата у новцу онога, што женскиње добије у наслеђе у непокретности, — правни обичај, који је постојао у народу и пре грађанског законика, те је у толико праведније наређење §. 529. гр. зак. које је ову новчану исплату узаконило као начин да непокретна имаовина опет остане у задрузи.

По овоме измена § 529. грађан. законика у опште узевши, одговара назорима нашег обичајног права. Још законодавцу остаје да промисли, да ли није много учинио давши женскињу у задрузи право наслеђа и на непокретност. Г. Матић, говорећи у опште о праву наслеђа женске деце вели: „И мы нисмо мнѣнія, да кћи засадъ са сыномъ баштину и кућу мора на полу делити; може братъ сестру свою праведномъ исплатомъ у новцу или у покретнимъ стварима у име наслѣдія нѣногъ намирити, па

[1]) Prav. Obič. Slov. стр. 162. — Упућујемо читаоца на спис А. Мицкијевића „О сопствености у Словена“, у ком је прецизно означен поглед Словена на сопственост у опште („Судски лист“ бр. 12—15).

ма у коіой части, ма засадъ и небыло у єднакомъ делу наслѣдія; кадъ ніє другчіє болѣ є манѣ него сасвимъ неправеданъ быти.“ [1])

Браство као задружни облик.

Други један појав нашег заједништва, тако звано „Збратимљавање“ или „Браство,“ такође је карактеристика нашег породичког живота. Браства су јако развијена у ваљевском округу. Ту сам о њима први пут и дознао на самом делу. По форми је браство исто што и задруга, само што му недостаје један од главних елемената што чине задругу, на име крвно сродство, јер се обично збратимљују или несродници или даља родбина. На пример какав сиромашан инокосник, у цељи да колико толико поправи своје стање, састави своје имање, са имањем каквог другог сиромашка, и отуд постану браћа. Овим не тврдим да је узајамна сиромашност једини узрок збратимљавања, јер и имућан човек узме понекад кога у браство кад је н. пр. оскудан у чељади а није рад да кога усвоји. Како је збратимљавању вазда основа материјални интерес, то засебни уговори, обично писмени, одређују правне односе ове браће у опште, а неретко буде опредељен и рок трајању браства. То је другом речи проста заједница.

Као примере браства из старијег доба, да наведем опет нешто из архиве суда округа ваљевскога:

I.

„6. Априла 1834 г. № 58.“

„Уговоръ. Съ коимъ я долуподписани свакой великой власти знано чинимъ, како є майка моя Аница, по смрти отца моєга, довела у кућу Петра Машића изъ Робая себи за човека, а Петаръ опетъ привео є сына свога именемъ Симеуна у мою кућу. Тога ради неимаюћи више браће,

[1]) Об. гр. зак. II. ч. I. од. стр. 542.

узимамъ себи именованогъ Симеуна, кои є у кућу мою донетъ као рођеногъ брата, и съ ньимъ остаємъ као два брата кућу држати и о ньой радити. По времену пакъ, ако бы се и делити започели, штогоћъ баштине и найманѣ има као два рођена брата да поделимо. Болѣга пакъ веровaня ради потврђуємъ я и своєручнимъ крстомъ кодъ имена мога. У Міоницы 1. Януара 1834 г. † Живанъ Степановићъ изъ Брезя окружія валѣвскогъ."

II.

„19. Фебр. 1835 г. № 27."

„Илія Ранковићъ и Дамянъ Нешковићъ изъ Шарбана окр. валѣвскогъ предстали су исправничеству овомъ, и Илія Ранконићъ жалбу є свою на Дамяна представио: наводећи, да га є Дамянъ пре 8 година као младолѣтна у братство узео, и у исто време да му є 5 комада свиня, и 2 краве стеоне дотерао, и да є свою орећу и косећу землю са земльомъ Дамяновомъ саставіо, и заєдно за све време зиратили и плодъ у комунъ сбирали. Па садъ да немогу више заєдно да живе, и да су се веће раставили, и моли да му се праведна деоба учини. Дамянъ є на све ово одговоріо да є све овако было, и да є Илію пре две године о своємъ трошку оженіо, и до 1064 гр. о свадби коє у готову новцу коє ли у стоцы кою є о свадби поклао, потрошіо, и сада почемъ су се раздвоили да му є дао 2 крмаче, 4 вепра, двоє назимади, 2 вола, 2 краве, 15 товара жита; и 200 дрвета шљива, што є на нѣговой земльи посадіо, поклонио му. Да є све ово издато, и самъ Илія признао є, и само є іоштъ тражіо, да му што и одъ крчевине даде, што су у исто време окрчили. Узевши исправничество оно у призренѣ, поискаванѣ Илино у смотреню крчевине, будући да су се за остало подмирили, коя є до 4 плуга землѣ искрчена, за право нађе, да Дамянъ дужанъ буде јошть єданъ данъ ораня Илій искрчити.

На пресуду ову обе су се стране задовольиле. Дамянъ се обвезао да ће іоштъ ове године Илій данъ ораня исврчити.“

Ова браства задају голем посао у суду окр. ваљевскога. На пр. Н. Н. стањем доста имућан, прими у браство каквог сиротана (обично као досада каквог Бошњака — добегаоца), који има узмимо 20 дук. ћ. готовине, што му је све имање. Уговори се: да брижљивим радом примљеник, након 20 година добије право на четврти део од свега заједничког имања. Мало времена иза тога Н. Н. умре; маса дође пред суд, и удова му и тутори одреку примљенику, свако право на имање и приход ма због каква узрока н пр. наведу да примљеник не ради како треба, — и отуда се поведе парница. Наши уговорачи, обично као људи неписмени, ретко хоће и знају да предвиде све могуће последице н. пр. на случај смрти или неспоредовања, и отуда настаје доцнија заплетеност саме ствари.

Како према казаном браство није задруга, то да ли бар по природи посла може припадати „къ смѣсничеству иманя или ортаклука“ како наш законодавац вели у § 494 гр. зак?

Ортаклук није.

Ортаклуку је предмет известан правни посао (§ 724) а цељ му је добит (§ 723 грађ. зак). Браство истина има цељи — узајамно обогаћавање браће, али нема никако извесног предмета. Рећи ће се да је овде предмет све оно, што се буде предузимало од стране браће у горњој цељи, — али ја онда питам: зар је и то каква правна опредељеност предмета, која је апсолутно нужна код уговора у опште, а посебице код ортачине? Осем тога свака ортачина условљена је пунолетношћу уговорача (§ 2 трговачког у свези са § 152 гр. зак.); а у браству као што се јасно види из наведеног другог примера може бити и младолетњих.

По мом нахођењу, браство је установа засебне природе, и као проста заједница има правног основа само у § 494 грађ. законика који вели да ће јединство живота и имања, ако се оснива на уговору, принадлежати од чести к смесништву имања или ортаклука, од чести пак к одношајима задруге и по томе ће се и правне последице мерити и судити. Законодавац ову установу ваља или са свим да укине јер је народу од штете (у колико ја знам браства у опште растурају се на непријатељски начин); или да јој даде засебно место и засебних правила у законику. Рекох једном, да је по форми исто што и задруга; и са тога ако и даље остане у законику, није згорега да дође у једну главу са задругом, као њен засебни облик.

Завршетак.

У кратком прегледу огледао сам да изнесем на видик главније значајеве наше задруге онако, како нам се она јавља по прописима нашег грађанског законика.

Местимичне махне њене, тако очите за правника, доказивао сам фактима која имадох на руци; а у томе послу колико се више могло, стајао сам на темељу нашег обичајног права. Може се рећи, да је оно једино сигурно мерило за оцену ваљаности наших законских прсписа о задрузи.

Колико сам у овом послу користио, нека оцени поштовани читалац, који на сваки начин не ће хтети да не призна ово двоје:

1. Да је наша правна књижевност још необрађена и тек у повоју, па се осећа голема тешкоћа у оскудици добрих извора, ма шта човек штудирао:

2. Да су питања о задрузи и наслеђу најтежа и најзаплетенија у целем нашем грађанском законику.

ПРЕГЛЕД.

Знатнијих задружних фамилија у ваљевском округу.

Потпомогнут пријатељском услугом г. Саве Костића писара у срезу ваљевском, у стању сам да изнесем на јавност и преглед људства знатнијих задруга у ваљевском округу. Ово штампам нарочито у доказ: да још не треба очајавати о задружној слози и љубави; јер код свега растројства наших фамилија, — опет у нашем народу има довољно и много задруга, које су подигнуте на здравим основама и у материјалном и у моралном погледу, па тако лако не могу ни да пропадну.

Број	Име задруга.	Место.	Пореске главе.	Број душа.
	I. Срез ваљевски.			
1.	Крунића.	Јасеница.	5.	27.
2.	Ристића.	Грабовица.	5.	32.
3.	Крстивојевића.	Забрдица.	6.	31.
4.	Ђурића.	Забрдица.	3.	24.
5.	Пушића.	Забрдица.	4.	26.
6.	Симеуновића.	Бабина Лука.	5.	37.
7.	Драгојла Симеуновића.	Бабина Лука.	3.	26.
8.	Новаковића.	Бабина Лука.	5.	29.
9.	Мирковића.	Бабина Лука.	3.	21.
10.	Лазаревића.	Бранковина.	4.	33.
11.	Данила Лазаревића.	Бранковина.	4.	35.
12.	Петровића.	Бранковина.	5.	31.
13.	Павића.	Бранковина.	5.	31.
14.	Поповића.	Бранковина.	3.	22.
15.	Штулића.	Бранковина.	4.	29.
16.	Радосављевића.	Попучке.	5.	33.
17.	Костадиновића.	Козличић.	5.	34.
18.	Ранковића.	Козличић.	3.	17.
19.	Ковачевића.	Слатина.	5.	29.
20.	Тимотића.	Доња Буковица.	5.	27.

Број	Име задруга.	Место.	Пореске главе.	Број душа.
21.	Лазаревића.	Доња Буковица.	4.	34.
22.	Голоскоковића.	Златарић.	3.	17.
23.	Томића.	Совче.	5.	26.
24.	Маричића.	Брезовица.	5.	33.
25.	Селаковића.	Сушица.	4.	27.
26.	Васиљевића.	Сушица.	4.	24.
27.	Бојанића.	Лелић.	5.	30.
28.	Радојичића.	Лелић.	5.	26.
29.	Недића.	Лелић.	4.	26.
30.	Танасија Недића.	Лелић.	4.	21.
31.	Ристивојевића.	Лелић.	5.	27.
32.	Матића.	Богатић.	4.	22.
33.	Јанковића.	Богатић.	5.	19.
34.	Чолића.	Лесковица.	4.	26.
35.	Ћебића.	Лесковица.	4.	27.
36.	Кушаковића.	Лесковица.	4.	23.
37.	Андријића.	Лесковица.	3.	24.
38.	Филиповића.	Стрмна Гора.	5.	35.
39.	Дудића.	Клинци.	4.	26.
40.	Васиљевића.	Клинци.	3.	21.
41.	Бранковића.	Жабаре.	4.	27.
42.	Стојковића.	Мрчић.	5.	32.
43.	Чулића.	Близоње.	5.	31.
44.	Ковачевића.	Близоње.	6.	34
45.	Срећковића.	Близоње.	4.	29.
46.	Гоћеваца.	Заруб.	3.	29.
47.	Мојсиловића	Дегурић.	4.	30.
48.	Јевтића.	Равна.	3.	26.
49.	Грујичића.	Равна.	4.	32.
50.	Грбића.	Попучке.	3.	33.
51.	Мандића.	Седларе.	4.	24.
	II. Срез колубарски.			
52.	Вишића.	Ђурђево.	4.	29.
53.	Митровића.	Веселиновац.	4.	25.

Број	Име задруга.	Место.	Пореске главе.	Број душа.
	III. Срез тамнавски.			
54.	Поповића.	Јабучје.	5.	32.
55.	Смиљанића.	Јабучје.	6.	36.
56.	Велимировића.	Црвена Јабука.	4.	27.
57.	Лештарића.	Врело.	5.	38.
58.	Кузмановића.	Таково.	4.	31.
59.	Ашковића.	Чучуге.	5.	32.
60.	Илијчића.	Чучуге.	3.	26.
61.	Обрадовића.	Непричава.	4.	29.
62.	Илијћа.	Непричава.	5.	31.
63.	Ранковића.	Тврдојевац.	6.	35.
64.	Матића.	Совљак.	5.	38.
	IV. Срез подгорски.			
65.	Крстића.	Стапар.	4.	29.
66.	Перића.	Миличиница.	5.	31.
67.	Ћосића.	Лопатањ.	4.	27.
68.	Бирчановића.	Суходањ.	6.	34.
69.	Степановића.	Суходањ.	5.	36.
70.	Милинковића.	Горња Буковица.	6.	37.

Из посавскога среза нисам могао засад прибележити ни једне задруге. Ту их има највише, и понајјачих.

У Ваљеву.

А. С. Ј.

КАКО СЕ ТЕОРИЈСКИ ТУМАЧИ И НА СТВАР ПРИМЕЊУЈЕ ЈЕДНА НОВА НАПРАВА

ЗА ЛОМЉЕЊЕ СТЕНА, КОЈУ ЈЕ ИЗУМЕО

Љубомир Клерић,

ИНЖИЊЕР РУДАРСКИ.

Изумео сам направу једну којом се стене ломе, коју сам „патроном“ (фишек) називао, и на коју сам својину (патепат) добио од свих европских и америчких држава.

Принцип по ком је постројена, и по коме ради патрона моја, ево овај је: Из теорије барутнога дејства зна се за следећи закон: „кад се извесна количина барута мете у известан простор какав тако, да га потпуно изпуни (разуме се у колико то барутна зрнца допуштају) а да простор овај попустити не може; па када се барут у простору оваком потпали, при чему је свитак барутнога гаса раван остао свитку самога простора барутног, то ће у оваквој прилици од барутнога гаса постати извесни специфичан напон, који по интензивности зависи од доброте самога барута.“

Да примером закон овај објаснимо. Но један квадратни сантиметар бочне површине простора у којој је барутни гас затворен, гасови чине известан притисак (разуме се, са хлађењем гасова притисак се овај мења); притисак је овај сада, са свим не зависан од величине самога суда у ком је барут, па био овај суд само један кубични сантиметар, или цео кубични метар велики, са свим је све једно. Ово је у принципу давно познати закон по коме ба-

рутни гас дејствује; а ја сам га с тога овде напоменуо што навлаш хоћу да обратим пажњу читалаца на њ, што хоћу да га у следећој форми изкажем:

„Специфини напон барутни гасова не зависи од количине самога барута у оном случају гди је простор гаса раван простору што је барут запремао.“

Пре мене није се још нико овим законом користио, а мени је за руком изпало, те сам од њега врло корисну примену при ломлењу стена нашао, па зато ћу исти закон још и опитно овако да докажем.

Ако н. пр. суд abcd слика 1, хоћемо барутом да раздробимо, то ћемо, по старме начину пунења, барутом напунити цилиндричну рупу ABCD, што је у средини суда, па ћемо после барут овај са обе стране његове добро зачетити и запалити, суд ће без сумње прснути.

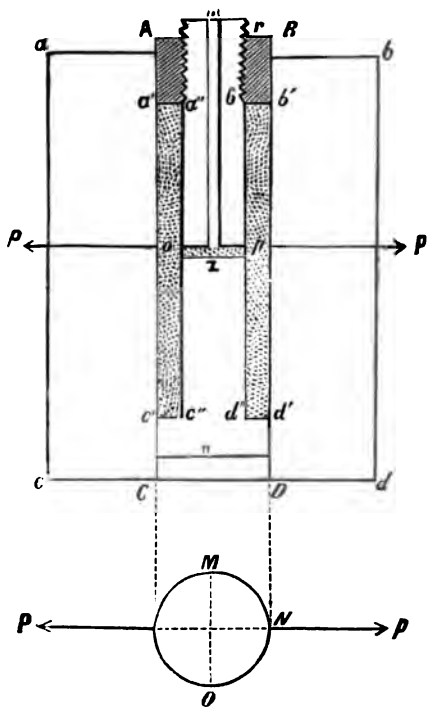

Међу тим у горњој форми изречени закони, збара у принцопу методу ову. У исту цилиндарску рупу ABCD, место да сву наспемо и набијемо барутом, ми ће мо утурити једно стално тело н. пр. парче кованога гвожђа које смо онако исковали како се на слици 1. види означено словима m и n; т. ј. које је на доњем крају своме исковано као клип n, који што боље може заптива рупу ABCD, у дну његиноме, а

које је опет горе изведено на бурму (шраф) m, у средини пак својој ваљак овај кованога гвожђа пробушен је у два правца: у правцу своје осовине (аксиално) а до пословине дужине своје, што се на слици 1 води обележено словима mz; и у правцу пречника свога (дијаметрално) што се такође на горњој слици види, обележено са словом z. Сад нам не остаје ништа друго до да барутом испунимо само празнину ону ор, што је између тога гвозденога ваљка и рупе заостала, па да онда овај од неке руке барутни и гвоздени фишек, подаспемо сипајући барут кроз mz, што је врло ласно, и да одозго опет добро и пажљиво наместимо фитиљ, па да наизад на ону бурму самога ваљка навијемо одговарајућу бурму г, те да на тај начин одозго рупу ABCD, потпуно зачепимо, у ком је случају и онај барутом изпуњени простор зачепљен. У овоме случају дакле овако утурено и озго заптивено стално тело види нам се се просто као тело како са два клипа на два краја своја противклипа (Gegenkolben).

Припалимо сада фитиљ озго, код слова m (слика 1) и цео суд abcd, разлетиће се у комаде, јер се барут у усијану гасовиту масу претворио и то тако, да је гасни простор остао раван простору који барут запремаше. Специфични напон пак овакога гаса сада је онолико исто велик као и кад би још простор: a''b''c''d'' са барутом напуњен био, јер овде на место тог излишног свитка барута, утурено стално тело (ваљак кованога гвожђа) држи равнотежу ономе напону од барутнога гаса (исто онако као што би и гасно тело a''b''c''d'' облагајућем гасу равнотежу одржавало) по ономе принципу, акција је равна реакцији. Овди дакле чини то средње тело ту важну услугу да нам се гасни простор не увелича, у ком случају нам се ни напон његов не мења, дакле ни разбијајућа сила P.

Па како дакле резултирајућа сила ломлења P, није ништа друго до сума специфичних напона, и како дејство

силе ове P, стоји у сразмерици са пројекцијом полуцилиндарске површине MNO на равнини која је на правцу P, нормална, помножено још са специфичним напоном p, дакле по томе, ако p као сталан број узимемо, стоји сила P просто у сразмерици са највећим уздужним профилом бушотине a'b'c'd', то је очевидно да је и ова сила P сада исто онолико велика, као и кад би цео простор a'b'c'd', са барутом напуњен био, разумевајући овди само да се ништа у уздужном профилу не мења, јер нам ту кубни садржај никако није у рачун дошао који би својом величином на јачину силе P, уплива имао (исто то бива и при прорачунању водоводни цеви, хидрауличних преса и парних казања.)

По овој дакле новој методи једна четвртина барутне масе може да учини оно, што је од пре цела јединица чинила.

Ласно је сада даље разумети и то, да у среди уметено овако стално тело mn, при радњи својој не одлеће никако у страну, јер се од свију страна силе подпуно потиру. Но по катшто се може због барутнога притиска на мале противположене површине (што су н. пр. широке колико је нацртано a'a'') разкинути овај гвоздени ваљак, што је у средини утурен у аксиалном правцу, а разуме се у толико ће се лакше разкинути, у колико је мањи пречник масивнога ваљка према пречнику саме рупе у којој је. Своим сопственим опитима ја овди потврдити могу да се патрона кида само онда, кад је прстенаста површина три пута већа од пресека ваљка у средини његовој; а честим понављањем потврдило ми се да је одношај овај прстенасте поршине према површини тога пресека од ваљка крајна међа до које ковано гвожђе могаше још да одржи.

Ова нам прилика јоште долази на руку да напон барутнога гаса одредимо по другоме начину, а не онако како се то до јако чинило, које ће без сумње за бали-

стичаре да од вредности буде. Мојим опитима ја сам се уверио да је напон гаса од обичнога барута који се за ломлење стена употребљује а од 30 степени (Wagnersche Habelgrobe) раван притиску 1324 атмосфере, ако апсолутну тврдоћу кованога гвожђа узмемо на сваки квадратан цол 56.000 фуната прајских. Како сам пак опите ове градио казаћу другом приликом, а сад даље.

Почем је за ломлење стена потребна само тренутна сила, то је по горњему принципу ми можемо добити из врло мало барута; где се пак хоћемо да користимо силом гасова као силом за потискивање, као што је то код свега ватренога оружја, ту се на уштеду барута не сме ни мислити, јер ту вреди сасвим други принцип а по именце: што је више гаса или што је све једно, што је више барута тим је веће дејство. Тај је закон и саме минере забунио те су га на разломање стена применули што је сасвим погрешно а и не корисно било.

Стога дакле, нека се ово двоје добро утуви, нека се никако не збркају оба принципа ова у један, јер су то две различите ствари, које ваља да подвојене остану како и је су.

Мислим сада, да сам овим довољно објаснио сам принцип ове нове методе ломлења, па сада нека ми је дозвољено да на саму патрону пређем.

Управо није ми ни потребе много о њој ни говорити, јер кад сам методу и принцип казао све је остало јасно увиђавноме човеку погодити.

Ми мало час у слици 1, видосмо, како можемо да разбијемо суд abcd; а шта је у стени избушена рупа, но таки суд један? Да би поменуту методу по којој се стене ломе ласно на саму ствар применуо, ја сам ево овако оно стално тело (само патрону) начинио.

На сл. 2, види се уздужни просек ваљкастога (цилиндричног) тела. Оно је начињено од једног комада кованога гвожђа, које је после точењем заокругљено и у ваљак углађено. У средини има једну уздужну (аксијалну) рупу l, која је 6^{mm} у пречнику (јер су бикфордови фитиљи толико дебели) и другу попречну од 3^{mm}. Обе ове рупе, како се на слици јасно види стоје једна са другом у свези.

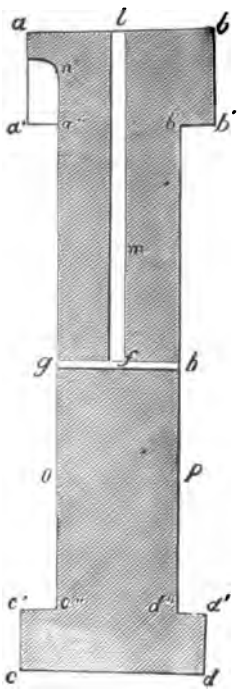

Даље, abb'a' и c'd'de представљају овде два наставка као два клипа у два пративна правца, а то им и јесте циљ. Најпосле је јоште на горњему клипу извађен исечак један од ⅔ d ширине (ако са d пречник клипа означимо), што је на слици обележено словима a'''na''a'. Рупа l, за то је ту начињена да у њу фитиљ устуримо; а попречна рупа gh, за то је само намењена да ватру од фитиља прида баруту што је около патране. Кад се овако удешена патрона барутом напуни, онда се тек с правом назвати може патрона или фишек.

Пуњење бива овако: Од обичне хартије начини се обичан свитак један шупаљ као цилиндар а широк колико је пречник једнога клипа широк. У овај се свитак (обмотач) од хартије сада утури гвосдена направо она, што је већ описана, хартија та од свитка тога треба преко металног унутарњег тела преко оба краја бар за 10^{mm} да прелази. Но тај начин дакле завој од хартије обвија од свих страна

потпуно патрону, као што то показује на сл. 3 ова слова pqrs. Међу тим између металнога ваљка што је у средини, и завоја од хартије што је с поља, остане пра-

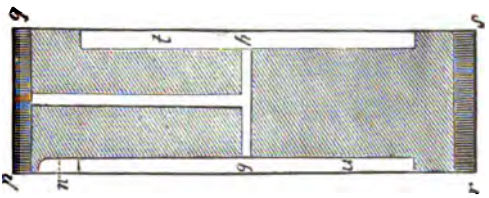

зан простор један што је на слици 3. означено словима ut. Овај се простор сада напуни обичним барутом и то понајзгодније кроз онај исечак n, на коме се обично мало превије од онога завоја што је од хартије, како би се згодно и ласно барут сипати могао. Пошто се дакле на овај начин напуни патрона до горњега клипа са барутом, као што се то на

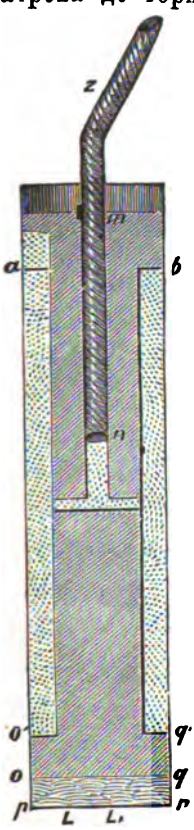

слици 4. видити може, тада се облога горе око горњег клипа превије а на месту гди је због пуњења разцепљена била ту се залепи смолом, да се барут неби просипао, па се онда у уздужну рупу њезину наспе мало барута и утури фитиљ z, којим ће се ватра до у барут препети; од прилике до места што је у слици означено словом n; на изласку пак своме т. ј. на месту m, притврди се фитиљ дрвцетом једним да не испадне, па се онда тек цео простор opqr, са меком иловачом LL, зачепи — за што? то ће мо доцније видити. Тим је радом сада патрона потпуно напуњена и спремна да свој посао врши. Треба је само спустити у рупу која је за тај посао избушена. Рупа ова ни чим се не разликује од осталих рупа које се просто барутом пуне. При спуштању патроне у рупу на то заборавити не треба, да је мало попритиснемо кад на дно рупе сађе; а то са тога, да би иловача тако испунила простор

што је између патроне и саме рупе заостао. То је пак потребно за го, да се не би барутни гас под патрону подвукао што је од штете по само дејство њезино, јер се на тај начин слаби дејство барутнога гаса због увећанога простора. а после и што даље клип тиме губи од свога дејства које он треба да учини у сасвим противном правцу од горњега клипа. Ево за што је потребна иловача. Тако ће исто бити добро по патрону ако у дно рупе метемо од прилике за 10^{mm} меке иловаче (онда нам не треба испод клипа, но нам ваља завој од артије доле око клипа пресавити) па спуштајући патрону малко је у њу утиснемо. Пошто смо тако патрону у рупу метули, ваља да рупу озго затиснемо, како се то обично чини и како то слика 5. показује.

Ако је патрона мало већа потребно је 100^{mm}—150^{mm} озго насипа (гранда), ако ли је пак мања (20^{mm} у пречнику) доста ће бити и 50^{mm} како што сам се ја својим властитим опитима уверио у једном каменолому у клаустолу (привинција хановер)

После тога ваља само фитиљ озго припалити и патрона ће учинити своје: изломиће више камења но да смо исту рупу сву по старом хадету барутом напунили, што је врло појамно кад се уз горњи принцип сетимо јоште да се патрона управо у средини своје барутне масе пали. Тим ће начином паленя, температура гасова, а разуме се већ и напон њихов највећи бити. Ко је год познат са минирањем, тај ће већ знати колика је корист од овакога начина паленя.

Дејство је много веће у другом случају (са патропом) а извесно се половина (кад је крупан а $^2|_3$ кад је ситан) барута уштеђује.

Да би се ово последње тврђење боље разумело, ми ћемо овде јошто једном да напоменемо оно, што је већ на једном месту напред речено. Рупа што је у стени избушена није ништа друго до суд који разбити ваља, и који ми нацртасмо у слици 1. а два клипа са две стране од направе у ствари ништа друго нису, до два чепа који рупу запт ивају. Но почем се у камену никад не може избушити така рупа, коју би клипови од патроне потпуно (херметички) затисли и затворили, већ је увек шира од патроне (а и полигонално бушена) 2—3 милиметра (да се патрона у њу ласно спустити и оаместити може), то ће вазда потребно бити да се одоздо мекам иловачом а озгор нешто мало обичном земљом (ситним камењем или песком) а по староме начину набије, да се гасови тако не би под њу подвлачили или да не би мимо њу напоље ишикљали. У овом случају дакле дејствују гасови на врло малу прстенасту површину према пресеку саме рупе (по старом начину дејствовали би гасови на читав пресек јер насип долази одмах непосредно на барут); с тога је врло очевидно да тај горњи насип од земље, у овоме случају може бити готово апсолутно кадар да противстане напору гасова, и с тога се код свих оваких послова (па и код минирања са обичним средствима) пази на то, да се тај горњи насип (Besatz) од земље тако удеси како ће моћи напор издржати, као што г. Е. Ржиха (E. Rziha) вели у једноме своме чланку о рударскоме ломњењу стена. Чланак је овај наштампан у једноме годишњаку који се зове: Berg und Hütenmänniches Jahrbuh der k.k. Bergacademie zu Leoben 1867 Jahr; а на страни 126.

Нека ми се дозволи да из њега препишем ове врсте: „Што је постојанији насип т. ј. што је кадрији да гасовима више отпора да, тим само пуњење барутно слабије бити може. На тај начин не само што се шседи барут, већ се и рупе дубље копати могу; јер ако барутом напунимо

мање од $^1/_3$ рупине дубине, заоста ће нам више по $^2/_3$ остале њезине дубине коју ће мо земљом набити, насип ће дакле бити дужи па зато ће и већу противност гасовима дати. На тај начин дакле могуће је јоште дубље рупе копати и само им $^1/_3$ дубине барутом пунити, а остало земљом засипати и набити, па да и опет обично дејство добијемо. Та прилика пак, тако исто добро збори и у корист самих рупа зато, што се тиме у броју рупа уштеђује. Све пак тврди, да се сваколика пажња на то окренути мора да насип буде што бољма утврђен т. ј. да што већи одпор да."

Тако тврдим насипом дакле, као што је то случај код моје методе пуњења, заостаје напор гасова не промењен или се шта више још и јако увећава, што код обичног, досадањег пуњења никад бити не може; сваки досадашњи насип увек попусти, а тиме се снага гаса јако смањи.

Осим тога како се код моје патроне барутна маса у средини својој пали, и то са обе стране, то је сасвим очевидно, да ће згоревање барута четири пута брже бити него у ономе случају где се барут са једног краја припаљује, као што је то до јако било. А од коликог је огромног значаја овако паљење (брзо сажижање барута) по само дејство његово, види се из речи поменутог Ржиха (Pziha). У књизи својој говорећи о томе, како он сумња у оне резултате које добише Robius, Piobert u Hutton опредељавајући брзину барутног сажижања. Говорећи Ржиха о брзини барутнога сажижања, он на 11-тој страни вели:

„Но да се мерило ово не може применути на брзину згаравања барута, што је у рупу сабијен за ломљење (Sprengladung), јасно се види већ и из те саме разлике, што под иначе једнаким приликама, вазда је много јаче и веће дејство било кад се барут у средини запалио него кад то с краја буде. Ову нам разлику у снази барутнога гаса може само и цигло да објасни брже сажижање барута, а тим се самим опет казује да сагоревање барута (што је

у оваку рупу за лом сабијен), бива сразмерно врло споро; јер се иначи никака разлика у дејству опазити не би могла.“

Тако исто а у истој књизи својој на страни 98 вели Ржиха даље.

„Снагом барутнога гаса можемо се само онда потпуно користити кад он највећу релативну снагу илити максимум силе своје добије. „С тога се мора свака мајсторија употребити како би само барут од свих страна што бољма затворили, и што је пре могуће сажегли, да тако он своју потпуну силу добије, којим ћемо се ми вајдити.“

Из тога се јасно види те не може јасније бити, од колике је користи та прилика што се у патрони мојој барут у средини пали, а не са једног краја. Та прилика припомаже јако да се температура гасова веома повиси, дакле напон усијаних гасова већи буде, да најзад веће дејство учини. Има Ржиха у свом делу још многи навода који на обрану и ваљаност моје патроне служе, али све су то само његове теоријске жеље биле што није нико пре мене остварио.

Па зато нека ми се не замери, што ћу у одбрану мисли ове, замолити читаоце моје на овоме месту, да са врстама овим упореде још и књигу:

Die Theorie der Minen, basirt auf Wellenbewegungen u. s. w. von Eduard Rziha Hauptmman im k. k. Geniestabe. Lemberg 1866.

Ја сам дакле овде две прилике навео, које тумаче веће дејство кад се моја патрона употреби. Да је дејство патроне моје одиста веће а пуњење њено много јефтиније од досадашњег начина пуњења и на делу ми се потврдило и потврдиће се свакоме ко хоће да огледа.

Пошто припаљени фитиљ од патроне прида ватру ћезиноме баруту па онда груне, а поломљене стене полеге на

све стране можда ће ко помислити са праском и ломом стена, оде и патрона у комаде. Но није тако. У вертикалним рупама патрона остаје вазда на своме месту и не помакнута; а у хоризонталним, које стење на ниже обарају и патрона пада са њима и веома ју је ласно наћи одма над гомилом поломљена камена. Моји опити потврдили су ми то. Осим тога почем се поломљени камен не растура далеко, то ни опасност није по раденика тако велика као кад би се стена по старом начину разбијала. Једна патрона моја, кадра је годинама да врши своју службу као што се већ и по теоријскоме опису њезиноме, ласно видити може.

Ако на обични, досадашњи начин хоћемо камен да ломимо, то ће мо још са добрим резултатима моћи у рупу извесне дубине само до пола барута насути и набити, јер чим преко половине рупе барут пређе, остаје врло мало престора за насип, те ће мо само на тај начин барут утрошити без икака већег дејства или не ћемо никако дејство ни добити, почем ће нам кроз слаб насип барут букнути само. Па и опет покрај свега тога, што се за то знало, бијаху од пре често пута принуђени рудари, да преко половине рупе барутом пуне, а нарочито у оним приликама, где им не беше на згоду да добар не стисљив насип озго ударе. Умножено засипење барутом чинили су дакле из нужде, а нарочито тамо где стене врло тврде беше. Дакле што нису могли одпором насипа учинити, то су прибегли к дужој патрони.

Дејство овако препуњене рупе, равно је у длаку ономе као кад ба са добрим насипом и иста рупа само $^1/_3$ дубине своје напуњена била.

Моја патрона дакле, има и ту страну добру што се може веома згодно и корисно да употреби и у оним приликама, где не остаје више од 100^{mm} за насип. И у томе случају даје одговарајући њезиноме профилу пуњена и од-

говарајуће дејство, дакле кад употребим препуњену рупу могу онда даље се и од слободни површина удаљити, дакле и више камена одвалити. Дејство патроне моје стоји у правој размери са дужином њеном (код рупа равних пречника). Или што је све једно само другим речима: што је патрона дужа (дакле и рупа дубља) тим она веће чудо чини. Нека ово што сада рекох у исто доба буде и одговор на теоријско слућење које г. Ржиха у књизи својој, а на страни 133 изговори. На томе месту он вели: „.... Почем се копањем дубоких рупа иде само на то, да се посао ако ломлења стена што јевтинији учини, то би од велика интереса било, да се утврдо зна, да ли се дубоке рупе одиста са коришћу копати могу, предпостављајући, разуме се, да ли ширина са дубином подједнако иде. На жалост пак овде признати морамо да се оваки опити никако на саму сткар применити не могу, а то с тога, што се отпор насипа никако у рачун узети не може". — Ја сам срећан да на сумњичење ово г. Ржихе одговором тврђењем. У ствари се могу тако исто с коришћу да употребе дубље а и шире рупе као год и плиће и уже; све по напред прорачунатим резултатима може да се дејство одређује. То је пак могуће с тога, што отпор насипа никако у рачун не улази. Са најкраћом линијом отпора дубином и ширином рупе можемо правити онаке комбинације, како нам је воља, и каке резултате желимо да имамо. Да би се ово боље разумело ја молим, да ми се дозволи да речи ове овако објасним: Раздулстирајућа сила барутнога гаса рецимо P, у рупи је сразмерна уздужном профилу пуњења помножено са једним сталним сачиниоцем; дакле она у ствари није ништа друго до само продукт од два променљива чиниоца, т. ј. $P = pdh$, ако пречник рупе назовемо словом d; дужину (дубљину) пуњења са h; а напон барутнога гаса за извесан случај као стални број са p. Најзад напон овај може се изразити или према атмосферскоме

притиску, или према притиску у килогромима на сваку квадратну јединицу уздужнога профила, у ком ће нам случају и P бити у килогромима изражено.

При подобним минама (рупама) дакле, а према овако јакоме отпору насипа стајаће одговарајуће силе P и $P_,$ једна према другој у размери, као што стоје трећи степени (кубови) од најкраћих отпорних линија један према другом.[1]) Другим речма биће ова једначина:

$$P : P_, = \omega^3 : \omega_,^3 \quad . \; . \; . \; . \; (1)$$

У једначини овој ω и $\omega_,$ представљају најкраће отпорне линије одговарајући силама; P и $P_,$ и то ω одговара сили P а $\omega_,$ сили $P_,$. Сад нек је из практике већ познато колика је $P_,$ и $\omega_,$; а кад се то зна онда ако хоћемо друго ω да дамо (т. ј. да више или мање масе подићемо), моћићемо одговарајућу силу P из ове једначине рачуном пронаћи пошто се израчуна:

$$P = \frac{P_,}{\omega_,^3} \omega^3 \quad . \; . \; . \; . \; (2)$$

или што је као што већ знамо $P_, = pd_,h_,$ биће и

$$P = \frac{pd_,h_,}{\omega_,^3} \omega^3 \quad . \; . \; . \; . \; (3)$$

Да дакле какву стену распренемо са неким другим ω, коју смо од пре са $\omega_,$ разпрскали, потребна је извесна сила као што то једначина 3 показује, а да би опет ову силу добили (предпостављајући да је дубина рупе дата, и то да је друга него што је код прве рупе било, или може да је иста дубина као и код прве што је. само да је у стену више подишао, онда нам увек остаје још само двоје мењати т. ј. дужину пратроне или ширину рупе, ако би исту ширину задржали као и при првој онда морамо наћи дужину $h_,$ а

[1]) У том ставу узима Ржиха место сила, кубни садржај барута па онда наилази на врло кампликоване изразе; при свем том што и он на неким местима и то баш при развијању теорије мина узима ломећу силу као главног чинноца.

а ако би h одредили колико сме да буде онда би морали тражити d), ваља нам h и d тако удесити да нам продукт pdh буде раван нађеној сили P па онда ако ширину d одредимо нађемо дужину патроне $h=\frac{P}{pd}$. Ако ли пак хоћемо другу рупу по ширини и дубини и дужини патроне да променимо, онда нам ваља горњи образац 3 у нешто прекројити, и то да тамо ставимо P = pdh, па ће онда из тих двеју једначина изаћи ова:

$$pdh = \frac{pd_{,}h_{,}}{\omega_{,}^{3}}\omega^{3}$$ или простије да то исто речемо:

$$dh = \frac{d_{,}h_{,}}{\omega_{,}^{3}}\omega^{3} \quad . \; . \; . \; . \; (4)$$

Сада се из једначине ове може као познато ω узети па онда по потреби још d или h условити па да h или d рачуном определимо. Дужина рупе и линија најкраћег отпора стоје у тесној свези међу собом, тако н. пр. узмимо да је рупа под 45° у стени избушена и то у дубљину коју ћемо са t да означимо, то ћемо онда имати овакав рачун:

$$t = \sqrt{\omega^{2} + \omega^{2}} = \omega\sqrt{2}$$

па узмимо још да рупу до половине барутом напунимо дакле за који нам је случај сада $h = {}^{1}|_{2}\, t = {}^{1}|_{2}\, \omega\sqrt{2}$ онда нам и једначина 4, прелази у овај вид:

$$d = \frac{2d_{,}h_{,}}{\omega_{,}^{3}\sqrt{2}}\omega^{2} \quad . \; . \; . \; . \; (5)$$

По рачунима и обрасцима овим види се врло јасно, да се рупа може бушити и у дубљину и у ширину како је нама драго. Па ако хоћемо са извесном ширином d, да рупе бушимо, то нам ваља само јоште у образцу 4, h рачуном изнаћи предпостављајући да нам је, или ω или t као и угао под коме ћемо рупе бушити, дато. Даље можемо из тих једначина још и ово важно изрећи: ако је dh = d,h, то ће две рупе разуме се са једнаким најкраћим отпорним линијама и једнаке дубине (дакле то су две конгруентне

рупе), једну и исту масу камена одвалити. Ако је дакле рецимо примера ради $d = \frac{1}{2} d_1$, то нам само ваља (јер је та рупа ужа од прве) патрону још једном онолику дугу начиниту (колико је код рупе пречника d_1 била), па ћемо исто дејство добити. По том последњем образцу конгруентни рупа можемо са увећаним пуњењем и ужу рупу копати (што је без сумње јефтиније). Ман ако хоћемо да задржимо исту ширину са којом се буди у ком руднику досада бушило, са увеличавањем патронине дужине h, можемо и силу P, исто толико увећану да добијемо, а то значи да истом рупом коју су до про бушили можемо млого више камина одломити, у ком случају ваља само још да ω из образца 4. прорачунамо, које ће са увеличањем h наравно да расте, дакле моћи ћемо даље се од слободни површина у масивну стену удаљити. Да се тако мојим методом разбијања стена могу и препуњене рупе још са коришћу да употребе, то је од велике вредности, јер се тиме бушење рупа уштеђује, а рупу избушити то је при разбијању стена најскупљи рад. Ако би дакле од потребе било по досадашњем начину ломљења да се у стени једној две рупе ископају, те да се на тај начин извесна маса камења од стене одломи, то ће сада (кад се рупа препуни) требати само у средину (између двеју рупа што би стајале) таке стене избушити једну цигло рупу и ову напунити двапут више но обично. То није само просто теорисање. То је се мени у делу потврдило у мајданима камена угља у Руроргу (Ruhrort), окну „Ruhr und Rhein“ и у многим другим мајданима што су око Рајне (Rhein). То је дакле врло важна страна патроне моје, јер засеца у економну страну ломљења стене па с тога ваља на то пажњу обратити. У кратко са ширином и дубљином рупе као и са најкраћом отпорном линијом можемо комбинорати како нам је драго и како нам је потребе.

Но све једно, ма колико велика или мала, ма колико дебела или танка патрона била, вазда ће нам заштедити

$^1/_2$ — $^2/_3$ од барута, који би се иначе, по досадашњем начину ломљења утрошити морао па да исто дејство учини. Ако је барут ситнији може се и $^3/_4$ заштедити, ако ли је пак крупнији то не може бити, јер крупна зрна са свим овлаш испуниће и онако уски прстенасти простор около патроне. Што се пак дужине металне патроне тиче, то она увек мора максимална бити (а сваки рудник или каменолом има извесан степен пуњења са барутом, што га пећи несме и то највећи, кад рупу најдаље у стену положи, то је онда максимална патрона). Неки би може бити на овом месту пребацили, то, што је моја патрона што се дужине тиче, опредељени димензија, а иста се не може мењати. У рудницима на против употребљавају се како је кад рупа положена, веће или мање патроне па зато се и не може увек једном и истом свугде послужити. Да доиста, рудар мора, по природи рупе и дужину своје патроне удешавати, у случају оном где није могао рупи нормалан положај да даде. Прекора се тога не бојим, јер се томе врло ласно доскочити даје, што, ако рудар има своју нормалну или максималну патрону (дакле опредељене дужине), па му у свакој прилици толика не треба, то нека је не пуни сву до горе са барутом, нека је напуни донекле само, колико мисли да му треба ($^1/_3$ дубине рупе) остало до врха њезина нек напуни песком. Ето дакле на тај се начин незгода избегла, и што патрона може се јаче или смабији начинити; зато и јест најбоље да се поручи за највеће дејство, јер је од ове лако слабију начинити.

Обазримо се јоште једном на економију. Не заборавимо ни овом приликом, да нам патрона заштеђује $^1/_2$ барута и то у најмању руку, колико би иначе утрошили. Оно новаца мало, што се за саму металну патрону да, тако је ништавно, да не вреди овде о томе ни речи зборити. Патрона се сама уштедом барута отплаћује тако брзо, да је чисто не вероватно, зато нека је у дужности интели-

гентних рудара да се о свему овоме тачно опитима увере па користи те нека не жртвују предрасудама простих раденика, који се вечито сваким новостима одупиру, а нарочито нижи чиновници који се страше да тиме не би неку нову администрацију па и већи посао добили. Нека ми се овди не замери што ћу јоште поменути једну добру страну патроне моје. У мајданима, барутна пара јако загушује раденика, а нарочито где су ходници узани и тесни, где је ветрење (вентилација) хрђаво. Почем се у патрону моју мање само половина од барута што би се иначе утрошило то се по себи разуме, да ће и загушљива барутна гаса у пола бити, а тиме је очевидно незгода ова смањена, радници могу одмах и опет послу да приступе а да не чекају да се гасови сами разиђу. Колико се тиме самим добија у времену, колико ли то иде у корист здравља самих раденика? Ствар је јасна. Осим уштеде барута и осим досада поменутих добрих страна њених, патрона моја има јоште и ту особину, да дејствује као динамит (Dynamit) т. ј. да дејствује испод себе; а за мајдане каменога угља још је и с тога од велике користи, што ломи угаљ у великим парчадима а не дроби га на ситно, нити га у далеко разноси.

Последња прилика ова чини, те се патрона моја може са чашћу препоручити и онима, који прокопе (Тунеле) граде, где се рупе буше са особеним бургијама (Bohrmaschine) за тај посао, које се покрећу компримиратим ваздухом; јер слободно радници могу направу ову оставити само 10 метара од рупе која је напуња и од куд ће стене полетити. Оне се не забацују далеко, па зато се не треба ни бојати да ће се направа разломити. А то је прилично заметан посао направу ту, на којој неки пута и по 6 бургија стоје, од мине удаљити; и што даље то наравно заметније.

На крају ћу још да напоменем и то, да се патрона може свим могућим препаратима који се за ломљења стена

до данас употребљују пунити, па и са свима другим који се у будуће пронашли буду. Од сваког таквог другог препарата увек се уштеђује најмање половина. Зато су сви они фабриканти који барут и остале експлозивне препарате граде, велики противници патрони мојој, што сам врло осетио, јер су ми до сада још много и наудили, што ми спречавају употребу моје патроне.

Овим мислим да сам довољно протумачио патрону моју са теоријске стране, а мислим да је тако исто овим читаоцима мојим јасно постало и како се она на ствар примењује кака ли је корист од ње. Ја не сумњам да ће стара метода ломљења стена морати уступити новој — овој мојој, јер је са свих страна боља, а данас се одржати може само оно што је добро. Уверење моје доиста се већ и остварује и ја сам срећан да видим како за врло кратко време многи мајдани набавише патрону моју да им служи, и ја ћу само поменути овде мајдане на Рајни, Вестфалској и Шлезији.

Ево све ово довде ја сам наштампао на немачком језику у једном стручном журналу „Berg und Hüttenmänniche Zeitungen", јер сам, са тугом морам признати, морао најпре да тражим преће проналаску своме међу Немцима, кад нисам срећан да ван Србије не морам за овако дело никога тражити, ја не могу а да мојој земљи, а на овај начин не јавим за овај проналазак свој.

Приметба. Ко хоће да има ову патрону моју нека се обрати на ме у Београд. Међутим нека ми свак уз поруку јоште каже, колико су они до сада обично рупе бушили у дубину и ширину, колико ли пак барутом пунили, па ћу ја према томе и начинити и пратити им баш онаке патроне каке су њима од потребе и користи. Ако ли пак мајдан какав хоће сам да гради за се, и по потреби својој патроне моје, то нека ми само јави, па ћу му ја то право за извесне паре уступити и то пошто се погодимо.

Београд 1. Јула 1872 год.

ИЗВЕШТАЈ

ОДСЕКУ УМЕТНИЧКОМ.

На овогодишњем првом нашем осмонедељном путу (од 8 Јула до 3. Септ), који учинисмо као изасланици Српског ученог друштва ради прецртавања и описивања црквених старина, — посетисмо ове манастире: Благовештење и Вољавчу, оба код Страгара; даље Враћевшницу, Драчу и Жичу. Уз пут, путујући од Драче у Жичу, походисмо и развалине манастира Дивостина, као што и око Страгара и у Руднику походисмо све развалине, за које чусмо да постоје.

Зато што одсеком уметничким одређена г.г. живописци нису с нама никако ни полазили, да остатке живописне уметности сниме у оним манастирима, које би потписани архитектонски снимили, — ми смо се, поред нашег главног задатка т. ј. снимања и премеравања архитектуре, латили и снимања живописних остатака. При овом послу имаћасмо вазда у виду, да прикупимо што могуће више историјског материјала за дотичне манастире. Да су г.г. живописци били с нама, ми би онда нас четворица уметника у више манастира доспели, те с тим више архитектонских и живописних снимака донели. Овако пак нас двоје, бавећи се архитектуром, живописом, сакупљањем података, походећи и прегледајући сваку развалину познату у народу, — немогосмо наравно урадити оно, што би четворица урадила; али ово што смо урадили, радили смо савестно, брижљиво и приљежно. Ми нехтедосмо живопис искључити из круга нашег рада, пак се придржавати искључиво само архитектуре. Ово чинисмо једно зато, што живопис допуњава познавање

уметничких старина наших; а друго опет, што смо за предмет нашег уметничко-научног испитивања узимали све оне уметничке производе, наспрам којих смо се осећали способни, и као што се је и сам наш програм распростирао на сваковрсне уметничке производе (миниатура, среброрад, вез, златоткање, резотина, мозаик, дрворез итд.), од којих на жалост готово никаквих ненађосмо. Јер све што од утвари по манастирима има, из новијег је доба. и по највише без икакве уметничке вредности. Иначе с тим, што и живописне остатке снимисмо, учинили смо још и то, да идућег пута могу живописци с нама заједно ићи у оне манастире, који нама још нису прецртани и описани, те тако неби морали тек одлазити онамо, где смо ми ове године већ били.

Датом нам од Српског ученог друштва новчаном помоћу по 32½ дук. ц. на сваког, немогосмо набавити себи нужних олакшица при нашем раду. Скученост та у новчаној помоћи много нам је што оставила нејасно онде, где би требало копати ради тачнијег испитивања Тако н. пр. око Жиче, где смо истина нешто у паперти дали копати, и из зазиданих прозора неколико камења извадити због живописних украса на њиховом потрбушју. Још више би требало копати на Јаноку, где бијаше нека стара варош, јер би се ту по свој прилици отворио богат извор разновремених старина од више — мање уметничке вредности. Исто тако нам је немогуће било дати откопавати темеље старе цркве благовештенске, да би се о кроју њеном уверили. Дата нам помоћ једва је допирала да намири наше телесне потребе, за пренос наших ствари на колима и коњима, и за наше путничке трошкове у опште. На само пак испитивање могосмо тек врло мали део потрошити.

За идући пут морали би, у корист бржег и плоднијег рада, бити ослобођени оних незгода, које су нам ове године отешчавале рад.

Из горенаведених манастира донели смо снимке ове:

I. Из манастира Благовештења:

Архитектура: 1. Основу цркве.
2. Изглед манастира са јужне и источне стране.
3. Подужни и попречни пресек.

Живопис: 1. Два свеца из олтара.
2. Четири свеца из паперте.
3. Цео свод на паперти.
Све ове живописне слике копиране су воденим бојама.

II. Из манастира Вољавче:

Архитектура: 1. Основу цркве.
2. Изглед са јужне стране.
Живописа у том манастиру нема.

III. Из манастира Враћевшнице:

Архитектура: 1. Основу цркве.
2. Изглед манастира са свију страна.
3. Подужни и попречни пресек.
4. Детаљи са обе интересантне грађевине.

Живопис: 1. Четири свеца из олтара.
2. Два светитеља из цркве.
3. Једну групу из паперте.
И ове су живописне слике све воденим бојама копиране.

IV. Из манастира Драче:

Архитектура: 1. Основу цркве.
2. Изглед цркве са јужне и западне стране.

3. Подужни и попречни пресек.
4. Цртеж амвона.

Живопис: 1. Једног свеца из северне певнице; И ова је слика бојом израђена.

V. Од срушеног ман. Дивостина:

Архитектура: 1. Основу и неке детаље.

VI. Из манастира Жиче;

Архитектура: 1. Основу цркве и паперте.
2. Пресек подужни и попречни кроз паперту.
3. Пресек попречни и подужни кроз цркву.
4. Пресек попречни кроз јужну капелу.
5. Изглед цркве са јужне, источне и западне стране.

Живопис: 1. Украси са прозора и испод куле у паперти.
2. Украси са лукова, што носе велико кубе.
3. Два свеца из јужне певнице.
4. Група светаца испод куле у паперти.
5. Успење Богородице на западном зиду у цркви.
Такође су и све ове слике воденим бојама копиране.

Последње две слике нису довршене због болести, којој подлегосмо последње недеље нашег бављења у Жичи. Болест нас је управо приморала вратити се у Београд. За довршење ових слика на месту неби било више потребно од 3—4 лепа, ведра и сунчана дана.

Болест нам исто тако недаде у геометријске скице од манастира Жиче увести све висине. Зато би нам овај посао

са поменутим довршењем започетих слика остао до године, кад би враћајући се из Студенице на неколико дана свр-нули у Жичу.

Живописне слике израђене су на месту, и подносимо их овом приликом одсеку на увиђај. А архитектонске цртеже израђујемо овде по нашим скицама и премерима, па кад их довршимо, поднећемо их одсеку заједно са нужним текстом.

Већ овај први са мало средстава извршени покушај кадар је Српско учено друштво за доста уверити, да у средини његовој има чланова, који се не само нестраше на се натоварити огромно бреме испитивања уметничких старина, него који ће још умети великој научној публици образоване Европе показати праву и истинску уметничку вредност наших отачаствених споменика, — не да „нема“ као што се у једној прилици сумњало. А да се може доћи до праведне оцене наших споменика, нужно их је најпре све скупа испитати и описати, те тако образованом свету на видик изложити. Ови споменици наших отачаствених старина јамачно се неће моћи скоро свестрано испитати и описати, ако се овај предузети спори посао ограничи само на два летња месеца (Јул и Август) од сваке године. Јер ваља знати, да је огроман уметнички материјал, који лежи још скривен, претрпан и неиспитан у нашим често најскромнијим и безначајним црквеним грађевинама, каквих нарочито у нашој отачбини има у великом броју тамо и амо растрканих. Нужно је дакле, ако се достојно уважи вредност испитивања и публицирања уметничких споменика наше отачбине, да се води то испитивање нешто брже и енергичније, јер само тим начином доћи ће се што пре до потпуног прегледа развића лепих вештина у нашој домовини. С тога држимо, да ће се моћи по овом послу тек онда највише урадити, ако се одреди цела година на испитивање домаћих споменика. А кад се узме у обзир та околност, да се ово испитивање неможе предузимати у свако

доба године, нарочито никако у зимње и јесење месеце, — онда би остало једва 5—6 месеци за непрекидан рад, а то је без сумње довољно. да се и најсвежији духови уморе. У зимње и јесење месеце могао би се прикупљени материјал за штампу приређивати. Према изложеној потреби енергичнијег и бржег рада нужно ће бити, да се Српско учено друштво благовремено влади обрати, нека она употребљене вештаке од других дужности разреши, е да би могли овај големи и трудни, али по узвишење моралног положаја наше млађане државе одвећ користан посао, што пре довршити.

Наумни смо у сагласију са уметничким одсеком јавно изложити наше радове око снимања отачаствених споменика уметности.

Ласкамо себи, да смо овим нашим радом оправдали оно поверење, које је Српско учено друштво у нас полагало, давши нам ту лепу а и тешку задаћу. Прва нам је брига свагда била да смо тачни у мерама и верни у снимању, а у томе нас је још већма поткрепљавало то, што смо знали да се наше старине још овако нису износиле свету на углед, као што смо их ми снимали и мерили; и што смо видели, да је оно што је пре десетину година страни један путник издао о нашим уметничким споменицима, — да је то нетачно снимљено и површно испитано, о чему ћемо у току даљег рада имати прилике све већма се уверити и свет о томе известити.

Овим нашим радом мислимо да смо наше уметничке старине представили свету онако, као што у пуној мери заслужују; а не површно и од ока у самовољно дотераним и тим неистинитим перспективним изгледима са нетачним објасњавајућим детаљима. Напротив како по спољном изгледу, тако и по унутарњој конструкцији споменика, узима овај наш рад на се карактер свестране употребљивости; јер не само старинар, него и стварајући уметник — архитекта — има од њега користи при своме раду.

Само је желети, да смо тако срећни и до године добити тај лепи, али и тешки посао у наше руке, да га, започет с одушевљењем и истинитом вољом, на понос Српству срећно свршимо, те тиме наше једва поименце познате уметничке споменике достојно уврстимо у ланац духовног људског развића.

У Београду 30. Октомбра 1871 год

Драгутин С. Милутиновић
архитекта и инжењер.
Михаило Валтровић
архитекта.

По закључку Српског ученог друштва бијасмо збиља и ове године одликовани том задаћом, да снимамо и описујемо уметничке споменике наше отачбине. У овом послу је Српско учено друштво од своје стране, а према својим скромним средствима све чинило, што би нам могло у неколико олакшати посао. На име је Српско учено друштво повећало новчану помоћ на 60 дук. ц. за сваког путника. Осим тога је исто хваљено друштво и код г. министра грађевина издејствовало, да се један члан овогодишње екскурсије разреши од дужности, е да би се могао овај полузваничан посао извршити.

Као лане, тако и ове године били смо само нас двоје на екскурсији. Путовање је било и ове године ограничено на два летња месеца, и то: Јул и Август. Наш пут бијаше управљен од Београда на Смедерево, а одатле у левачки манастир. Каленић. Ова лепа задужбина Стевана Високог, због своје скривености, једва је путницима и по имену позната. Одатле мишљасмо у манастир Љубостињу, па ондак Моравином долином до Жиче, где намишљасмо довршити неке ствари, што остадоше лане недовршене. Но и незамишљано богатство архитектуре каленићке бијаше нам толико посла задало, да од намишљеног путовања

за ову годину морадосмо одустати. Шта више, у Каленићу је толики уметнички материјал, да идуће године опет морамо онамо отићи ради његовог снимања.

Што се пак тиче самог резултата овогодишње екскурсије, он је различан од ланског. Јер док смо лане наилазили на грађевине по својој архитектурној концепцији сасма просте и сиромашне, — бијаше живописног материјала доиста у изобиљу. Ове године је са свим противно. Живописа било је врло мало, али та оскудица била је потрвена великом богаштином оне карактерне архитектуре, коју ми српском називамо. Тако је било у Смедереву и Каленићу.

У осталом и ове, као и прошле године небијасмо тако срећни, да бар игде наиђемо на какве црквене утвари, златовез, златоткање и т. д. Нигде небијаше заступника ситне уметности или тако званих уметничких заната. Али надајмо се, да ће тога бити у фрушкогорским ризницама.

Од снимака овогодишњих наводимо:

I. Из старе цркве у Смедереву:

Архитектура: 1. Основу цркве.
2. Два пресека.
3. Изгледи са истока, запада и севера.
4. Детаљи.
5. Изглед са северо-истока у воденим бојама израђен.

Живопис: 1. Успење Богородице из цркве. Копија у контури.

II. Из манастира Каленића:

Архитектура: 1. Основу цркве.
2. Два пресека.
3. Изглед јужне и источне стране.
4. Детаљи.

5. Прозор на јужној страни паперте:
6. Прозор на јужној страни цркве.
7. Прозор на јужној певници.
8. Прозор на јужној страни олтара.
9. Архиволта и прозорска ружица на јужној страни олтара.
10. Архиволта и прозорска ружица на јужној страни припрате.
11. Аркада и слепа прозорска ружа на олтарској апсиди.
12. Архиволта и прозорска ружа на северној страни олтара.
13. Аркада и слепа прозорска ружа на јужној певници.
14. Архиволта и прозорска слепа ружа на јужној страни цркве.
15. Аркада и прозорска слепа ружа на северној певници.

Све гореименоване цртеже подносимо уметничком одсеку на увиђење. Како из ланских, тако и из овогодишњих цртежа може се увидети, да су потписани поверење Српског ученог друштва јамачно оправдали.

У интересу саме науке и српске уметности лежи, да се ово испитивање наших лепих и непознатих споменика продужи. А што се нас тиче, ми ћемо се са помоћу божијом и у будуће трудити, да поверење Српског ученог друштва својим добрим радом потпуно оправдамо.

У Београду 17. Новембра 1872 год.

Драгутин С. Милутиновић
архитекта и инжињер.
Михаило Валтровић
архитекта.

РАДЊА СРПСКОГ УЧЕНОГ ДРУШТВА.

Пети састанак одбора.

17. Августа 1872.

Били су: председник г. др. J. Шафарик, чланови: г. г. А. Васиљевић и Ст. Бошковић и секретар Ст. Новаковић.

Бр. 26.

Прочита се писмо редовнога члана г. д-ра Николе Крстића, у коме јавља, како мађарско историјско друштво шаље ове године научну експедицију у Сепешку жупанију и нека околна места, да се разгледају књижнице и архиве неких историјски знатних породица. Међу архивима експедиција ће та имати да разгледа и архив породице грофова Чаки. Почем се узима да је архива породице бана Николе Гаре, зета српског владалачког дома, прешла у притежање грофова Чаки, може се држати, да у тој архиви има старих писама важних за српску историју. С тога г. др. Н. Крстић, саопштавајући да му је пријатељским посредовањем могућно учествовати у самој тој мађарској експедицији нуди своје услуге друштву, не тражећи нити новчане помоћи за пут; нити хонорара за оно што би том приликом урадио, с тим, да му друштво у министарства правде изради, да за то време може оставити дужност. Одбор са задовољством прима услугу г. Н. Крстића, понуђену на тако родољубив начин, и наређује, да се по жељи г. д-ра Н. Крстића одмах пише министарству правде.

Бр. 27.

Прочита се писмо „Српског лекарског друштва“ у Београду, којим тражи да му „Српско учено друштво“ буде на услузи са својим станом за састанке, докле „Српско лекарско друштво“ не буде у стању састарати се за ову потребу. Радујући се такоме новом научном раду у нашој домовини, одбор наређује, да се „Српском лекарском друштву“ одговори, како му је „Српско учено друштво“ чим год може на услузи.

Бр. 28.

Г. Мита Ракић редовни члан друштвени поднео је рукопис свога превода друге књиге „Историје умственог развића Јевропе“ од У. Ц. Дрепера. Како је о томе делу још при подношају прве књиге одлучено што треба, то одбор на основу старе одлуке наређује, да се ова друга књига може предати у штампу, и да се штампа у онолико ексемплара, у колико је и прва књига штампана.

Бр. 29.

Прочита се писмо Московског археологичког друштва, којим јавља овоме друштву, да ће се у лето 1874 године држати у Кијеву четврти археологички збор, у ком би се расправљала поглавито археологија словенска до краја XIV. века и са упоредног гледишта. Одбор наређује, да се ова ствар изнесе одсецима, како би се ту размислило, шта се у том погледу може учинити.

Бр. 30.

Секретар подноси књиге које су дошле на поклон или у замену:

1. Од министарства народне просвете у Русији: Журналъ народн. просв. за Мај, Јун, Јул, Август, Септембар, Октобар, Новембар и Декембар.

2. Од г. Јов. Гавриловића луксузно штампан екземплар „светога писма старог и новог завјета. Ново издање у ком су побиљежена једнака места.“ Биоград 1871.

3. Од панчевачког српско-црвевог певачког друштва његов четврти извештај, година VIII. Панчево 1872.

4. Од г. В. Макушева његове књиге: а, Итальянскіе архивы и хранящіеся въ нихъ матеріялы для славянской исторіи. Флорентинскій государственый архивъ. Ст. Петерсбургъ 1870, и

б. О Славянахъ молизскаго графства въ южной Италіи Ст. Петерсбургъ 1871..

5. Од г. Ј. Головацког: Объ изслѣдованіи памятниковъ русской старины, сохранившихся въ Галичинѣ и Буковинѣ Москва 1871.

6 Од ред. члана г. Ст. Бошковића његово дело Историју света за народ и школу књигу II. св. 1. Београд 1872.

7. Од хрватског педагогијског књижевног збора његова Pravila, Zagreb 1871,

8. Од ред. члана г. Јов. Ђорђевића његово дело „Маркову сабљу“ алегорију у два дела. Београд 1872.

9. Од Матице српске у Н. Саду:

а. Српски летопис за 1870 и 1871. Књига 113. Н. Сад 1872.

б. Факсимиле од рукописа знаменитих Срба из збирке Ђ. Рајковића. Беч 1871.

10. Од Матице словенске у Љубљани:

а. Prirodopis živalstva s podobami. Izdelal D. Azojzy Pokorny, poslovenil Franz Erjavec. Prag 1872.

б. Prirodopis rastlinstva s podobami. Izdelal D. Alojzy Pokorny poslovenil Ivan Tušek. Prag 1872.

в. Карте Русије, Африке и Аустралије.

11. Од ред. члана Вл. Јакшића: Државопис Србије, свеска V. Београд 1871.

12. Од г. Андрије Книћанина: његову Хемију, књига I. 1878.

13: Од југославенске академије:

a. Rada XIX knj.

b. Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium vol. III. Zagreb 1872.

14. Од универзитета у Кристијанији:

Le névé de Justedat et ses glaciers par C. de Seve Christiania 1870.

б. Almindelig Norsk Huus Kalender Christianta 1859.

в. Det Konglige Norsko Frederiks Universitets. Aarsberetning for Aaret 1870. Med Bilage Christiania 1871.

г. Index scholarum in universitete regia frederixiana centesimo decimo sexto ejus semestri anno 1871. habendaum. Christiania 1871.

д. Kjerulf Teod. Om skuringsmaerker, glacialformationen og Terrasser samt om grundfjeldets og sparagmitfjeldets maegtighed i Norge, I. Grundfjeldet. Kristiania 1871.

ђ. Lyng vilh. Ge. D. Bidrag fil den antike Philosophis Historie.

е. Guldberg S. A. D. Om Ligningen af 5-te Grad.

ж. Blytt A. Christiania omegns phanerogamer og ad Bregner med angivelse af deres udbredelse. Christiania 1870.

з. Lyng Vilh. Ge. D. Om den kyrenaiske Skole, navulgi Amikeris og Theodoros,

и. Lieblein. Om et Indfald i Aegypten af Middelhavsfolk fed Trojanekrigent Tider.

15. Од бечке академије наука:

а. Sitzungsberichte der philosoph: historischen Classe. 4. LVIII. Bd. Hft. 2, 3, 4, LXIX. Bd. Hft. 1—3.

б. Sitzungsberichte der mat naturw. Classe I. Abth. 4. LXIV. 13. 1—5 Hft. 2. Abth 4. LXIV. Bd. 1—5 Hft.

Прочитано и потписано на шестом одборском састанку 1. Декембра 1872 године.

Састанак одсека историјског и државничког.

22. Августа 1872.

Били су: г. др. J. Шафарик као заступник председника, чланови: г. г. М. Спасић, А. Васиљевић, М. С. Милојевић, арх. Н. Дучић, Мита Ракић, Вл. Јовановић и из другог одсека Ст. Новаковић.

1.

Прочита се реферат г. г. др. J. Шафарика и Ал. Васиљевића у коме референти јављају, шта су нашли у чланку г. Мијатовића „Цар Урош и краљ Вукашин“ Г. г. референти одзивљу се с признањем труду који је уложен у овој студији поглавито у извођењу резултата из онога што је до сад истина тако било познато, али није тако тумачено, напомињу неке примедбе што се тиче карактерисања царице Јелене, налазећи да се не може пристати на тумачење г. Мијатовића којим он царицу Јелену брани од властољубивости, и изјављују, да чланак заслужује да се у Гласнику штампа и са 7—8 дук. од штампана табака награди. Одсек одлучи, да се примедбе г. референата саопште г. писцу, да се чланак у Гласнику штампа и са 8 дук. од штампана табака награди.

2.

Г. Вл. Јовановић прочита свој реферат о чланку г. Владимира Јакшића „Статистика боловања и умирања српске војске“ износећи многе занимљиве и важне податке, који се тим чланком откривају. Г. референат предлаже, да се чланак штампа у Гласнику и да се писцу у име награде одреди бар по 8 дук. од штампана табака. Но како на састанку не беше другог ре-

ферента г. Ст. Поповића, то се одлука о овој ствари и мораде одгодити за други састанак.

3.

Поднесе се за Гласник чланак г. Чедомиља Мијатовића „Пре триста година — Прилог к испитивању извора за српску историју.“ За референте бише одређени г. г. др. Ј. Шафарик и арх. Н. Дучић.

4.

Ред. члан г. Ст. Новаковић прочита предлог о купљењу и уредби српског историјског стенографског музеја с нацртом како би таки музеј у главноме ваљало саставити. Одсек одлучи да се предлог штампа у Гласнику, да се у особитој књижици одштампа, за тим да се саопшти одсецима, и да се цела ствар ради већања и коначне одлуке изнесе пред скуп друштвени.

ДОДАТАК К ПРОТОКОЛУ.

Реферат о студији Ч. Мијатовића „Цар Урош и краљ Вукашин.“

Ја сам прегледао спис г. Ч. Мијатовића под именом: „Цар Урош и краљ Вукашин“ што ми је тај одсек предао на оцену, па сад имам част поднети о томе следећи извештај.

Истина да у овој штудији г. Мијатовића нема нових, до сад непознатих факта; али има доста нових резултата, које је он извео из тих познатих факта. Ти резултати не само што су нови, него су још и сигурни, јер се потпуно слажу како са историјским фактама, тако са психолошким законима људске природе. С тога ова штудија има научне вредности за српску историју и може се сматрати као корисна принова у нашој књижевности. Осим тога писац је спојио са научном мањером испитивања и вештину излагања, због чега је дело постало тако занимљиво, да се чита са задовољством као какав историјски роман.

На кратко дело ово израђено је ваљано; али опет има неких ствари, које не можемо обићи без примедаба.

Тако пре свега имамо приметити то, да се ова штудија тиче оне епохе наше старе историје, која нам је познатија од осталих. Та епоха позната нам је више од осталих не само

из народних песама и бележака летописаца, него још и из специјалних штудија новијих писаца. С тога би г. Мијатовић више користио науци, да је своје штудије посветио којој другој мање познатој епохи.

Даље имамо приметити још и то, да г. Мијатовић не спомиње друге писце који су пре њега штудирали ту епоху, него само г. Срећковића, а међутим по нашем мишљењу, требало је да он најпре карактерише све оно што су други пре њега о томе писали, па да се од туда види, шта га је побудило да и он о томе пише, да ли то, да изнесе нека нова факта која други нису изнели, или да објасни та факта другчије него што су други објашњавали. То захтева строго научан рад.

Осим тога има још и таких ствари, које обраћају на се пажњу или због своје нејасности, или због своје несигурности.

Из реда првих навешћемо ово:

Г. Мијатовић карактерише цара Душана не само као великог војсковођу, него још и као веома вештог и увиђавног државника. — Карактерише Вукашина не само као човека способна и енергична, него и као човека пуна властољубља и византијскога лукавства, и при том као великаша сасвим непопуларна, кога је мрзила сва властела српска. — Карактерише кнеза Лазара као човека пуна врлина и војничких и државничких, као човека према коме је имала поверења не само сва властела српска него и фамилија царска и кога је сам цар толико одликовао, да је само њега посветио у све тајне своих намера.

После таке карактеристике остаје нам непојмљиво зашто је цар Душан на самртном часу изабрао Вукашина, човека тако несигурна и непопуларна, те њему оставио у аманет велико царство и нејаког сина, а није изабрао Лазара, човека тако сигурна и популарна и коме су познате све намере великог цара? Зашто је Душан, као увиђаван владар учинио, такав погрешан избор, то нам не објашњава г. Мијатовић, а то је једна велика празнина и мана у овој његовој штудији.

Из реда других да споменемо ово:

Г. Мијатовић са основом обара мишлење г. Срећковића да је царица Јелена мати Урошева, учествовала заједно са Вукашином у пропасти свога сина; али што се он даље упиње да докаже и то, како царица Јелена није била ни мало вла-

стољубива, то се не слаже са позитивним фактама. Зна се да је не само на новцима, који су ковани у време Душана, стојала и слика царице Јелене, него је још њено име покрај царевог фигурирало скоро на свима званичним актама. У повељама које је Душан издао и у трговачким уговорима, које је он закључивао, стоји, да је он тако наредио у договору са царицом кира Јеленом.

Тај нов обичај код Срба, да се у званичним актама спомиње име царичино и њен пристанак, не говори у корист невластољубивости царице Јелене, тим мање што сам Урош у својим повељама нигде не спомиње своју жену царицу Јелисавету, него свуда своју матер царицу Јелену.

Најзад имамо приметити још и то, да је писац тежио да све представи у живим појетским сликама, и у тој тежњи он употребљује често и сувише појетске фразе. Тако на прилику он је на два места употребио ову фразу: „Вукашин је дошао до престола кроз грозну долину мучког злочинства.“

По нашем мишлењу долина напомиње више питомину, него грозу; брдо је грозније него долина.

Али и поред тих мана дело ово, у опште узевши, израђено је као што напред рекох ваљано, и по томе заслужује да се у Гласнику друштвеном штампа, а писац да се награди од 7—8 дук. за штампани табак.

РЕФЕРЕНАТ
А. Васиљевић.
САГЛАШАВАМ СЕ И ЈА С ОВИМ ИЗВЕШТАЈЕМ.
Др. Ј. Шафарик.

Седница уметничког одсека српског ученог друштва.

23. Августа 1872.

Били су: г. г. Драгиша Милутиновић, Даворин Јенко, Јован Драгашевић и Стева Тодоровић.

На предлог г, Стеве Тодоровића да се остатци Станковићевих неиздатих музикалија, које се налазе у г-ђце Марије Розмировићеве из Будима, — откупе ма којим начином — одсек решава да г. Тодоровић најпре одсек извести шта се у свему од музикалија налази и шта би откупна цена била, па ће по томе одсек даље закључке донети.

Састанак одсека философског и филолошког.

24. Августа 1872 год.

Били су: г. председник А. Васићевић, чланови г. г. М. Кујунџић, Ст. Д. Поповић, Милорад П. Шапчанин. и Стојан Новаковић. Из другог одсека г. арх. Н. Дучић.

Ред. члан г. А. Васићевић прочита своју расправу „О слободној вољи.“ После подуже препирке о самој ствари и излагања примедаба, од којих је неке г. А. Васићевић усвојио, одсек одлучи, да се чланак штампа у Гласнику и награди са 7. дук. од штампана табака. Г. М. Кујунџић је одвојио своје мишљење с тим, да би овај чланак могао ући у Гласник само онда, кад би се изнео као реферат онога што је у новијој енглеској књижевности урађено, а пошто питање ово није још како ваља исцрпљено, а чланак г. А. Васићевића не доноси никаква дотатка за исцрпење тога питања, то је г. Кујунџић захтевао да се у протоколу прибележи, да он у начелу не држи, да такве ствари ваља да заузимају место у Гласнику, и по томе није ни за примање поменутог чланка.

Седница уметничког одсека српског ученог друштва.

28. Августа 1872. год.

Били су чланови: г. г. Никола Марковић, Даворин Јенко, Стева Тодоровић, Мијаило Валтровић, Драгутин Милутиновић, и Милан Миловук.

Г. Стева Тодоровић учинио је овај предлог односно музикалних заоставштина пок. Корнелија Станковића. Познато је уметничком одсеку, да се наш неуморни радник у музикалној струци Корнелије Станковић дуго време бавио у Сремским Карловцима ради изучавања православног црквеног појања. Овај византијски антик прешавши у словенска уста, — добио је у многоме и његова осећања; особито се карактерише у „молу“ које је покојник врло лепо схваћао и свуда му израза давао.

Станковић био се решио 1855 год. да све напише, што год од православног црквеног појања постоји. Црпио је помоћу патријарха Рајачића из уста најбољих певача и учитеља. Написавши мелодију, трудио се, да просто и класички доведе

у строј музикални. Покојник радио је на овоме делу све до своје смрти 1865 год. — дакле пуних 10 година.

За живота свога нудио је следеће црквено појање. Књига I. садржи службу божију, или литургију, штампану у Бечу 1862 год. Књига II. изашла је о Васкрсу 1863 год. са садржином: Благослови душа моја Господа; Слава оцу са хвали душе; молитва ми, тропари и ирмоси у 14 нумера, јелици, из Василијеве службе свјат — свјат до хвалите, глас Господен на водах, Христос воскресе, предварившп сја, ашче и во гроб, Ангел вопијашче, скажи ми Господи и многаја љета у 30 нумера. III. књига изашла је 1864 год. о Крстову-дне са садржином тропари, ирмоси и кондаци, о вазнесењу, духови, преображењу, успењу, рождеству богородице, и заведењу часнога крста, место свјати боже, кресту твојему, херувика, достојно и хвалите, — свега 21 нумера.

Сва дела печатана износе 18 табака. Оволико је издао на свет за живота свога, а у рукопису заостао је много већи део његовога рада.

Београдско певачко друштво више се пута обраћало његовој породици ради тих музикалних остатака. Тако исто пре годину и по, друштво је замолило г. Миловука као свога члана да приликом свога бављења у Будиму распита за поменуте музикалије, но ништа се о њима није могло дознати.

Тек пре неког времена јавила је београдском певачком друштву г-ђца Марија Розмировићева, рођака покојникова, да се рукописи пок. Станковића у ње налазе, као аманет покојника, с тим да их прво српском правитељству понуди, и то преко Српског ученог друштва. А према закључку последње седнице уметничког одсека, — следеће јављам:

Госпођица Розмировићева задовољава се да заостатке црквено-музикалног рада Станковићевог уступи за 500 дук. цес., Ова сума да се преда сестричини његовој по имену Марини Моциковој.

Да би пак дело покојниково онако исто печатано било, као што је и написано, као услов ставља: да јој се од свега дела даде препис на који би она дала реверс, да никакву употребу чинити неће, но једино ради сравњења да отпечатак буде оргиналу веран.

У рукопису налазе се следеће музикалије:

1. Две чести осмогласника, потпуно спремљене за печатњу, у 50 табака.

2. Од Божића па до Духова такође је израђено за 4 гласа, само ваља да какво духовно лице приреди по црквеном реду — у 80 табака.

3. Тропари, славе, блажени, антифони, и т. д. да се исто тако по црквеном реду приреди, — свега 30 табака.

4. Јутрење и т. д. свега 28 табака. Свега 188 табака.

Предходно решењу овом г. Миловук рекао је: Предлог Ст. Тодоровића за заоставштине црквено-певачких радова Корнелија Станковића од велике је важности по нашу музику у опште, а од највеће по нашу црквену музику, но како сам ја те заоставштине још лане и преклане тражио код покојникових наследника, а они нису их могли наћи, па су мислили да су им нестали; — то би по моме мишљењу нужно било да госпођица Марија Розмировићева, пре него што би се с њом утврдио уговор о тој куповини, покаже правну титулу на Корнелијева дела, јер би се доцније могло догодити, да Корнелијеви прави наследници потраже натраг тај његов рад. — Одсек узима на знање предлог г. Миловука. —

Одсек уметнички према овоме предлогу увиђа потребу откупа Станковићевих црквених дела, али пошто учено друштво не располаже тако великом сумом, то је одсек уметнички мишљења да се одбор ученог друштва умоли да ову ствар топло потпомогне и влади препоручи да би те музикалије откупила. Односно откупа одсек је још мњења да се музикалије пре откупа прегледају и оцене, а о условима г-ђице Розмиревићеве могао би одсек уметнички донети своје мњење пошто се те музикалије буду прегледале.

Састанак одсека философског и филолошког.

13. Септембра 1872. год.

Били су: г. председник А. Васиљевић, чланови; М. Ђ. Миличевић, Ст. Д. Поповић, М. С. Милојевић. Милорад П. Шапчанин и Ст. Новаковић. Из другог одсека г.г. арх. Н. Дучић и М. Ракић.

Ред. члан г. Ст. Д. Поповић прочита свој чланак „Букварска методика у Срба“ први део. Одсек одлучи да се чланак у Гласнику штампа и са 7 дук. од штампана табака награди, пошто г. писац некоје ствари по примедбама, које су у одсеку учињене, измени.

Састанак одсека историчког и државничког српског ученог друштва.

22. Септембра 1872 године.

Били су чланови: г. г. Ј. Шафарик, Јев. Грујић, Вл. Јакшић арх. Дучић, М. Ђ. Мплићевић, Вл. Јовановић, Г, Витковић, Ст. Поповић, М. Милојевић, М. Ракић, М. Зечевић и из другог одсека Ст. Новаковић.

1.

Прочита се реферат г. Вл. Јовановића на „Штатистика боловања и умирања стајаће војске српске.“ Томе реферату приступи и други референат г. Ст. Поповић. — Одсек одлучи да се поменути чланак г. Јакшића прими у Гласник и награди са 8 дук. од штампана табака.

2.

Прочиташе се реферати г. г. Мите Ракића и Ст. Поповића о чланку г. А. Спасића „Франклин економист“ — Одсек одлучи по мишљењу г. г. референата, да се тај чланак не прима у Гласник.

3.

Прочита се писмо г. Ал. Спасића, послато из Лондона, у коме тражи да га друштво извести о његовим чланцима „Финансија и народи II.“ и „Франклин економист.“ — Одсек одлучи да се јави г. писцу, шта је о тим чланцима његовим одлучено.

4.

Поднесе се чланак „Задруга по прописима нашег грађанског законика“ од г. Алексе С. Јовановића писара суда округа ваљевског. — Одсек одреди за ,референте тога чланка г. г. Ј. Грујића и Н. Крстића.

5.

Поднесе се чланак од г. Косановића, у коме су изложене белешке о Богомилима у Босни. — Одсек одлучи за референта тога чланка г. арх. Дучића.

6.

Г, Шафарик прочита своју расправу о једној листини, нађеној од г. М. Милојевића приликом његова путовања по Старој Србији, у којој се садржи једна тапија из XIV. века. — Одсек одлучи, да се та расправа г. Шафарикова штампа у Гласнику а тако исто да се отштампа у Гласнику и facsimile од те тапије,

Г. Шафарик изјави, да не тражи никакве награде за свој труд. на чему му одсек захвали.

Прочитано и потписано на састанку одсека историчког и државничког срп. ученог друштва од 2. Нов. 1872. год.

Састанак одсека историјског и државничког српског ученог друштва.

2. Новембра 1872 године.

Били су: председник г. Ст. Бошковић, чланови: г. г. Јев. Гроић, Н. Крстић, Владимир Јакшић, арх. Дучић, П. Срећковић, А. Васићевић, Вл. Јовановић, М. Ђ. Милићевић, Г. Витковић, М. Милојевић, М. Ракић, М. Зечевић а из другог одсека М. Кујунџић и Ст. Новаковић.

1.

Прочита се реферат г. Вл. Јакшића о чланку г. Стефановића, поштара београдског, „Нешто о пошти,“ у коме г. Јакшић излаже узроке због којих мисли, да се поменути чланак не може примити у Гласник. — Одсек остави одлуку о томе предмету, док чује мишљење г. Каљевића, који није дошао на овај састанак.

2.

Прочита се реферат г. арх. Дучића о чланку г. Обрадовића „Историја народа округа подринског,“ у коме г. Дучић, напоменув неке мане у чланку, опет исказује своје мишљење, да тај чланак заслужује да се прими у Гласник. На то други референат г. Срећковић прочита своје белешке о томе како се Јадар и Рађевина срезови у округу подринском отргоше испод власти турске и придружише данашњој кнежевини Србији, напоменув, да је тај догађај у свему овако текао, како га је он представио, а не како је г. Обрадовић написао. Одсек остави за идући састанак, да прочита састав г. Обрадовића и своју одлуку о томе донесе.

3.

Прочита се реферат г. Н. Крстића о чланку г. Алексе С. Јовановића, писара суда округа ваљевског „Задруга по прописима нашег грађанског законика,“ у коме г. Крстић разлаже да би поменути чланак био од користи, кад би се штампао

у ком судском листу, но да за Гласник није, у који треба да улазе састави од трајашне вредности научне. А други референат г. Јев. Грујић мисли, да би се тај чланак могао примити у Гласник, напоменув неке своје примедбе, које би се могле учинити писцу чланка. — Одсек остави и овај чланак за идући састанак да га у целини прочита и своју одлуку донесе.

4.

Прочита се реферат г. арх. Дучића за „Белешке о Богомилима“ од г. Косановића. Одсек одлучи по предлогу г. референта, да се тај чланак прими у Гласник и писцу у име награде даду сви Гласници.

5.

Прочита се заједнички реферат г. г. Срећковића и Милојевића „О препису старина у Босни“ од г. Косановића. — Одсек одлучи по предлогу референата, да се тај чланак штампа у Гласнику и награди са 6 дук. свега.

6.

Поднесе се од „Политичног речника“ г. Вл. Јовановића свеска г. д. ђ. — Одсек одлучи за референте тога списа г. г. Владимира Јакшића и Васиљевића.

7.

Поднесе се чланак г. Чед. Мијатовића „Студије за историју српске трговине.“ — Одсек одреди за референте тога списа г. г. Ст. Поповића и М. Ракића.

8.

Поднесе се чланак „Школе у Црној гори“ од г. Милана Костића. — За референте тога чланка одсек одреди г. Дучића и Миличевића.

9.

Поднесе се чланак „Живот Срба сељака“ од г. М. Ђ. Миличевића. — Одсек одреди за референте тога чланка г. г. Срећковића и Милојевића.

10.

Поднесоше се преписи хрисовуља Стефана Дечанског од г. М. Милојевића. — Одсек одлучи да се ти преписи штампају у Гласнику с тим, да се при кориговању упореде с оригиналом и да се изостави оно што би било већ штампано.

11.

Прочита се реферат г. Срећковића „О законику св. Саве“ Ђенадија јеромонаха из манастира Благовештења испод Штурца. — Одсек одлучи, да се даде још једном референту на преглед и за то би одређен г. Шафарик.

Прочитано и потписано на састанку одсека историчког и државничког Српског ученог друштва од 10. Нов. 1872 год.

Састанак одсека историјског и државничког српског ученог друштва.

10. Новембра 1872 године.

Били су г. г. чланови Ј. Шафарик, Ј. Груић, арх. Дучић, П. Срећковић, Љ. Каљевић, Г. Витковић, Ст. Поповић, М. Милојевић, М. Зечевић и из другог одсека М. Кујунџић и Ст. Новаковић.

1.

Г. Ст. Новаковић у дужем реферату свом саопшти, да је упоређујући препис хрисовуље Стефана Дечанског манастиру своме од г. М. Милојевића с оригиналом те хрисовуље нашао, да је преписана на доста места нетачно, да је по негде читав ред изостављен, а на једном месту и страна једна проскочена. — Одсек одреди још једног референта и то г. Шафарика, да препис прегледа и за штампу приреди. —

2.

Прочита се по одлуци пређашњег састанка чланак Обрадовића „Историја народа округа подринског.“ — Одсек одлучи, да се чланак тај штампа у „Гласнику“ и писцу да награда 6 дук. од штампана табака.

Прочитано и потписано на састанку одсека историјског и државничког српског ученог друштва од 23. Новембра 1872 год.

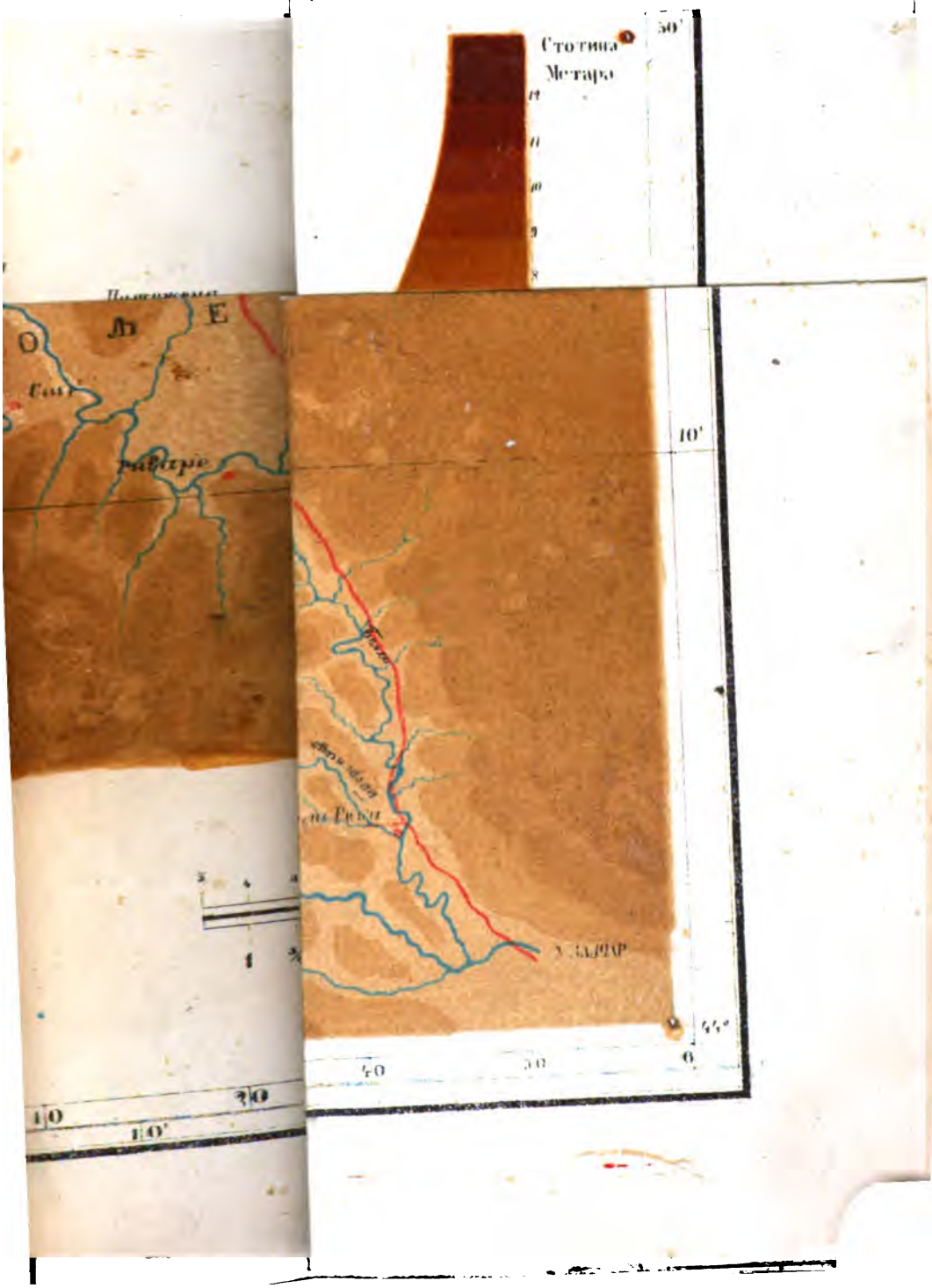
Стотина
Метаро
50'
10'
O
E
10
20
10'

ГЛАСНИК

СРПСКОГ УЧЕНОГ ДРУШТВА.

КЊИГА XXXVII.

У БЕОГРАДУ У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ

1873.

Где је што.

стр.

1. Физиологија гласа и гласови српскога језика. Лингвистичка студија Стојана Новаковића . . . . . 1.
2. Живот Срва сељака. Друга збирка. Сабрао и уредио М. Ђ. Милићевић. . . . . 109.
3. Белешка о Богомилима. Исписао из старог рукописа архимандрит Сава Косановић . . . . . 179.
4. Студије за историју српске трговине XIII-ог и XIV-ог века. Пише Чед. Мијатовић . . . . . 189.
5. Критички поглед на прошлост Срва у Угарској. Од проф. Гаврила Витковића . . . . . 250.
6. Преглед радње и стања српског ученог друштва у год. 1872-гој . . . . . 305.
7. Радња српског ученог друштва . . . . . 314.

ФИЗИОЛОГИЈА ГЛАСА И ГЛАСОВИ СРПСКОГА ЈЕЗИКА.

ЛИНГВИСТИЧКА СТУДИЈА

Стојана Новаковића.

I.

Разгранатост науке о језику. Спор о месту њеном међу осталим наукама.

Од како је делима првих радника, као што су Фр Боп, Грим, В. Хумболт, пробијен пут за науку о језику, науку нову, с новим методом и са свим одвојену од филологије у староме смислу, све је више растао број дела, која су ишла за стопама та три велика човека. Они великани науке о језику просекоше пут, обележише стално куд му ваља тежити. Висином духа свога чисто догледајући далеку будућност науке, којој сами посветише живот свој, они показаше метод у делима својим, и оставише потомцима лепу прилику, да раде што даље радити ваља, да изналазе све више и више, да носе светлост све дубље и дубље. Тим је путем наука доиста ишла. Она се пустила у појединости, држећи се онога напред нацртанога плана; она је истраживала те појединости. Проналасцима око је д них покретала је и подупирала проналаске око других; поредила је све то међу собом, поређењем је тим задобијала нове основе, шире и дубље погледе на целину; а те су основе и погледи из нова дражили на све новије и разгранатије идеје, враћајући се својим упливом и потребом

и опет на она посебна испитивања. Тако тај оптоК међусобне помоћи и побуде, то потпомагање појединих специјалних радова општим погледима и истраживањима, то напредовање тих општих радова једино на основу и помоћу оних специјалних истраживања — могло би наличити на крвоток каквога живог организма, и таким се начином научна радња доиста кретала напред.

У позније доба, кад је нови метод израђен до крајњих танкости, кад су му одушевљени и духовити представници многим делима раширили књижевност и умножили пријатеље и поштоваоце међу свима образованим народима, подигавши тако лингвистику као нову науку у ред осталих наука, које се тим достојанством од старине диче, — почело се више говорити о природи или нарави ове науке. Књижевници који су о овоме говорили, нису гледали науке као једну складну целину, која се бави разним странама и питањима једне исте целине, те у којој може бити разговора о реду, а не о каквим супротним половинама; они су полазили с гледишта деобе на природне и историчке, макар да оно о чему се природне науке баве, има свој развитак, који није ништа друго него историја, и макар да развитак онога чим се бави историја и сродне јој науке, може бити само на основу и снагом природних чинилаца. Тешко би дакле било осведочити и доказати онаке погледе. Ако би се што гледало на начин истраживања истине у једној или другој научној сфери, то истраживање, према данашњем развитку логике, примењује се у главноме на један начин на целу науку, оно је увек једно, увек по једним законима, а различит ред и пословање неопходна је модификација, коју овај или онај предмет са собом доноси. Да би пак читаоци видели у чему је ствар, изложићемо главне мисли тога спора, јер се из њега види, како су неки знатни савременици о нарави ове науке мислили.

Шлајхер[1]) и Макс Милер[2]) били су први, који су науку о језику уврстили међу природне (физичке) науке. Њих је па то наводила поглавито једнакост органичног живота и развића језика са органичким животом и развићем природе, поступно крњење и рушење или хабање језика које личи на младост и старост, његове чудновате промене у читавоме народу, вршећи се не по вољи људској, него неком неизвесном инстинктивном силом душевне моћи човечанске, по том физиолошки извор гласова, који су основице свакога језика. За Шлајхера се управо може казати да је он био први, који је у већ створену науку о језику, оцепљену од филологије и философије, унео потпун позитивни, ексактни научни систем, и није од шале говорио, да наука о језику припада међу природне науке.[3]) Велики овај Немац, (којега кад споменем не могу да одолим радосноме поносу, што се на онако користан начин и словенистиком бавио) терао је још даље. Он је упоредио развитак језика с развитком видова, применивши на језике Дарвинова начела[4]); он је о језицима збиља радио као о организмима којима владају непроменити закони. И такав дубок научни поглед, свезан с огромним знањем, критичком осетљивошћу и оштроумљем којим је он владао, дао је резултате,

---

[1]) Die Sprachwissenschaft ist keine historische, sondern eine naturwissenschaftliche Disciplin. Deutsche Sprache 1860, 116.

[2]) The science of language one of the physical sciences. Lectures. 6th ed. London 1871 I. 1 lecture.

[3]) У својој чувеној и омиљеној књизи Die deutsche Sprache, где у одељку VI Von der Sprachwissenschaft долази на синтаксу, он вели: „Ту смо опет на границама науке о језику. Наука о гласовима је наставак науке о човечанском телу (анатомије, физиологије), наука о реченицама преводи нас у науку о духу.“ Стр. 127.

[4]) Die Darwinische Theorie und die Sprachwissenchaft. Weimar Мој српски превод штампан је у „Матици“ 1869, почињући од 376 стране.

који су моћно унапредили науку о језику као ексактну науку. За Шлајхером је тим правцем пошао Макс Милер, Немац насељен у енглеској земљи и књижевности. Славни санскритиста који је најсрећније системисао у популарни читак облик свеколике гране науке о језику и с пуно духа најширој публици објавио радњу њену, професор је у Оксфорду[1]), леглу теологије енглеске, и он је пристајао за Шлајхером истина с пуно духа, знања и окретности, али доста плашљиво, где се тицало онако принципалне ствари, као што је на прилику питање о постању језика или о најодлучнијим погледима на саму природу језика.

Из старога легла идејализма и свакојаких трансценденталних доктрина, из Берлина, подигао се на њих обојицу професор Х. Штајнтал, као наследник философске школе и погледа њених на лингвистику, којима се у новије време тамо одликовао брат Александра Хумболта — Вилхелмо Хумболт и Хајзе. Проф. Х. Штајнтал пише красним слогом, влада великом ученошћу и систематиком, али су му погледи и снованьа задахнути апстракцијом и основама црпеним из апстракције. У име „духа“ и „психологије“ он удара прво на Шлајхера, па онда и на Милера. Његови погледи на природу језика са свим су супротни погледима оне двојице. Њему показује језик geistiges Wesen, und in keinem Punkte hat man in ihr Naturbestimmungen nachgewiesen, а на другом месту му је језик ganz und durchaus geistiges Wesens, ein Erzeugniss des Geistes, aber unter eigenthümlichen Bedingungen hervorgebracht.[2]) Где дакле Шлајхер мећe језик у једну врсту с природним организмима, ту га Штајнтал посве одатле одваја, и као базу му и полазну тачку поставља народну психологију.

---

[1]) Године 1872 држао је један курс у Страсбургу на новом немачком универзитету, који је отворио прелекцијом Ueber die Resultate der Sprachwissenschaft. Strassburg, London 1872.

[2]) Philologie, Geschichte und Psychologie. Berlin 1864. 21 и 28 стр

Колико је полазна тачка целога спора више формална него суштаствена, најочитије се види из дефиниције, коју М. Милер поставља за саму поделу наука на природне и историјске. „Природне науке, вели он, говоре о делима божијим, историјске о делима човечанским.“ (Lectures I. 23.) Као што и мало пре помињасмо, тешко да има границе међу тим двојим; може превлађивати једна или друга страна, али се поуздано може рећи, да су дела човечанска вазда везана за природу као за основицу и извор свој. Ти се погледи шире данас све више и више управо у историји, за коју се држало да је, више него ишта, дело човечанско. С тога и ми можемо увек бити једнострани, ако науци о језику не дамо места међу наукама које раде о ономе, што се чини на основу природе и њезиних закона, природним импулсом створеним делима човечанскога духа, а исто тако једнострани, ако јој тако по преко одречемо природну основицу, прве импулсе од којих она живот свој добија, којима ради, и помоћу и на основу којих потребе човечанске свести намирује.

Јер метали ми науку о језику ма колико онамо куд хоће Штајнтал, има једна страна у њој, која ће је вазда држати свезану с природним наукама, и да јој не буде правога места међу њима, као што би ради Милер и Шлајхер. Та савезна страна јесте глас, најосновнија страна језика, глас, у коме се састају и заједнички делују физиолошки закони органа за глас и физиологијско-акустички органа за слух. То је тачка, на којој ће граматика свагда имати потребе у природних наука. И као што ће језик нарочито сантаксом, питањем о постању и образовању своме, науком о значењима речи, вазда бити непосредно везан са философијом, тако ће га оно двоје што мало пре споменусмо вазда везати с физичким наукама.

Друкчије су, али у многоме погледу згодније мислиле француске лингвисте из философске школе О. Конта. По

класификацији О. Конта науке иду овим редом: 1. Математика, 2. Астрономија, 3. Физика, 4. Хемија, 5. Јестественица и биологија, 6. Социологија, историја и т. д. држећи се у томе реду начела, да свагда прве немају потребе у потоњима, а потоње да се морају објашњавати првима. У тој врсти, остала она тако или се наместила некако друкчије, наука се о језику намешта на средину међу биологијом и социологијом. На то је место упућују и Шлајхерове мало више наведене речи, по којима је наука о гласовима наставак науке о човечијем телу, а наука о реченицима води у науку о духу. Један од млађих француских лингвиста овако објашњава такво место науке о језику: „Како нам посматрања осведочавају, да само човек има артикулован језик, и како је човек само кроз језик човек (l'homme n'est l'homme que par le langage), место је лингвистици на врху биологије.“ [1])

Много је чудније, како разлике међу Штајнталом и Шлајхером не престају са свим ни на тако позитивној тачци, као што је физиологија гласа. Шлајхер говори о томе: „Науком о гласовима везана је наша наука с анатомијом и физиологијом на најтешњи начин. Природа гласова и промена њихових може се сазнати само ако најтачније упознамо радњу наших говорних органа при образовању њихову. По томе је физиологија гласа основа сваке граматике (Deutsche Sprache, 1860, 125.)“ А проф. Штајнтал у најновијем свом делу излаже ту исту ствар овако: „Говор није гола зука и глас, њега креће или изазива дух; и како га дух изазива, онако се глас и образује. Говорни органи чине истина механизам, инструменат за се. Али је тај инструменат глух, нем, ако на њему дух не свира. Ако је дух рад, да на њему свира, ваља му се покорити механизму

---

[1]) A. Hovelacque, Instruction pour l'étude élémentaire de la linguistique indo-européenne. Paris 1871. стр. 13.

тога инструмента; и што је немогућно, неће моћи извршити. Гдекоји ће се пасаж наћи тежак; једноме ће бити немогућан, другоме веома неудесан, толико неудесан, да ће га ради олакшице прекројити; али, ако је тај пасаж у опште могућ, трећи ће и ону неудесност савладати, неће се од тегобе поплашити. У томе је енергија или слабост духовна. Биће пасажа, који би се једва могли тешкима назвати; али је дух млитав, или не мари за њих. Ето од чега зависи сва гласовна промена, и ето то су психологијски одношаји.“ [1])

Као сума свега што смо излагали излази, да се цела разлика своди на неједнакост погледа на психологију или философијске науке, и на једностраност погледа на сам језик и целокупност негову. Јер

а. Ако бисмо хтели поделу наука на физичне и историјске, ваља нам знати, као што и напред напоменусмо, с једне стране, да се и природа развија, а с друге: да само стални закони, који у историјским фактима излазе на видело, управо чине историју науком;

б. Не треба да заборавимо, да се ни дух човечански не може више у науци раздељивати као нешто одвојено од телеснога, од природе; његов је једини стални основ у законима физиолошким. Како би дакле језик био без таке свезе? И по чему би они који науку о језику хоће да вежу за философију (психологију и логику) могли стати на супрот онима који тврде, да се закони језика оснивају на законима природног развитка због тога што им је темељ у физиолошком постанку гласа?

Чим дакле рашчистимо поглед свој на целокупан све, појава и свезу његову, па с те стране погледамо на стварт онога спора самог по себи нестаје.

---

[1]) Dr. H. Steinthal. Abriss der Sprachwissenschaft. I. Einleitung in die Psychologie und Sprachwissenschaft. Berlin 1871 стр. 43.

Што се тиче места за науку о језику, Контова је школа најближе дошла самој ствари. Језик постаје онде, где једна личност долази у додир са другом, на граници између науке о унутрашњости човечијој (философије) и науке друштвене. То би било место његово по постању.

Ако не погледамо у језику на једине гласове, него ако узмемо на ум да с њима увек другују значења, израз целокупне свести наше и радње њене, да у језик и његове облике од гласова састављене ми смештамо васколики рад свести наше — да се језици гранају и цепају исто онако по разлици значења као и по разлици гласова, онда је најудесније усвојити науци о језику место које јој је Кујунџић дао.[1]) По његовој подели језик долази после потпуно исцрпене науке, иза философских и друштвених наука као какав резервоар целог рада, као што је он у историји својој оку данашњег филолога резервоар и често једини споменик пропалих или минулих цивилизација; и као што правац, у којој му у једном и другом облику разни народи своју пажњу поклањају, показује сам правац умне радње њихове. С тога би места свезе науке о језике лаке биле са сваком науком, која би јој где могла затребати. С тога места, и у опште с гледишта које смо ми овде обележили, никако се не може дизати рат на оне који гласове и гласовне законе доводе у свезу с природним наукама. И не само да се не може дизати рат, него им се потпуна правда даје. А исто тако налазе места и речи оних, који за духовну страну језика (наравно у правим с оним првим гледиштем сугласним границама њеним) свој глас подижу. У колико се до сад с ма којим од она два гледишта морало с неким деловима науке о језику натезати, у толико по овоме сваки њезин део добија своје

---

[1]) Види „Наука о свести Нап. М. Кујунџић. Београд 1872.“ 216 и д.

складне, и према природи својој обележене границе, свезе и помоћнице.

С друге стране физиолози и физичари написали су много дела, у којима су са свога гледишта расветљавали питање о човечанском гласу. Што је до скора био обичај игнорисати ток светске науке, обрађивати поједине науке без сугласја са напредцима оних наука на којима се оне оснивају, или с којима су у свези, то је данас престало. Граматици више не може поднети, да се у овом питању ни мало не обзире на физиологију и физику; не може јој поднети, да и од сад гласове по својој вољи дели, тумачи и разређује, а после да исто то исти ученици са свим друкчије слушају у физици и физиологији. С тога деоба гласова основана на физиолошком постанку њихову свуда заузима мах.

Спрам свега, што смо до сад говорили, и овој студији је управо то сврха, да покаже, шта је наука урадила за ову ствар у интересу начелног питања о природи ове науке и у интересу сусласја и свезе међу наукама, коме се данас свуда тежи. С друге стране јој је задатак, да у нашу књижевност пренесе и на наш народни језик примени најновије и најрационалније погледе на гласове, на неке законе и деобу њихову.

II.

Органи гласи и посао њихов у опште.

У послу, који смо себи напред обележили, прво нам је на реду изнети неколико цртица о органима човечанског тела, који при образовању гласа раде или суделују, и то ћемо учинити што краће можемо.[1])

---

[1]) Што сам се могао послужити стручном физиологијском књижевношћу, дужан сам много захвалити усменом пријатељском објашњавању г. г. др. Ј. Панчића и др. Вл. Ђорђевића.

Најширу физиологијску одредбу језика нашли смо у Енглеза Алекс. Мелвила Бела.[1]) Он каже: „Језик чине различито модификована испуштања даха.“

Према томе као први чинилац у образовању гласова долази све оно, што треба за дисање, а то је: плућа, која је, као што је познато, смештена у грудној дупљи; то је даље: мишићни прибор, који опкољава ту грудну дупљу, и који својим грчењем и пружањем чини удисање и издисање, које последње производи глас. Како је плућа подељена на два крила, тако из свакога тога крила полази по једна грана канала за ваздух, као излаз многих грана и гранчица саме плућне масе; обе те гране саставе се после у један канал, који се завршује гркљаном. Гркљан је пространа и кратка цев, озго утврђена за језичну или гушну кост, а састављена из различитих хрскавичавих плочица. Две од тих плочица, које чине већину гркљана, дотичу се спред у правом углу, и ту праве испупченост познату под именом „адамове јабучице.“ Те се две плочице зову штитасте хрскавице (cartilagines tyrenoideae) и оне својим доњим ивицама почивају на прстенастој хрскавици (c. cricoidea), која им се оздо из душника као темељ иставља, и прстенастом се за то зове, што личи на прстен с печатом. Тањи јој је крај напред, а дебљи натраг окренут. На стражњем луку од прстенасте хрскавице стоје мале троугалне хрскавице, (c. arytenoideae), десна и лева. Изнутра је гркљан обложен као и уста, и у опште сва утроба, слузном опном. Ова слузна опна прави на обе стране гркљана два појача набора спред назад управљена, који се зову гласне жице (chordae vocales). Поврх њих $^1/_8$ палца на више налазе се опет два кожна набора, који су се некад звали горњим гласним жицама, што су по

[1]) Alex. Melville Bell. The principles of speech and vocal physiology; London, Edinburgh, Dublin, New edition, стр. 1.

спољашњости на гласне жице налик; али како се сад зна, да оне не дају гласа, оне се зову лажне гласне жице.[1]) Између једних и других налази се на обе стране по једна удубљеност, Моргањева јама, а сав простор између четирију гласних жица зове се гласница (glottis), која је озго поклопљена језичком, што се зове гласничин поклопац (epiglottis), тако удешеним, да може да се при проласку залогаја у једњак затвори, и тим стане на пут, да не би каква мрва у гркљан упала.[2])

Дах дакле пролази кроз гласницу како при дисању тако и при говору. Питање је сад, какве су модификације, које дах чине не дисањем него говором.

Прво је модификација гласнице, модификација, каква би дошла од свакога писка или музичког инструмента. Осим тога, што дуже или краће, дебље или тање гласне жице чине онолику разлику у гласу, колика нам је из живота позната, оне модификују глас и тиме, што се могу једна другој примицати и више или мање затезати помоћу мишића, нарочито за то одређених, који тај посао средством поминатих хрскавица врше. Од тога, на прилику зависи висина и нарав или боја гласа. Исто се тако помоћу мишића гркљан може спуштати и подизати, што се такође при произвођењу гласова каткад догађа. У проласку своме између гласних жица дах шушти, дркће или звучи, према томе, како су затегнуте, приближене или скраћене гласне жице. Затезање бива хрскавицама, које се нарочитим мишићима могу померати као што споменусмо, а по том и силином ваздушне струје при експирацији, која их на више испупчи, те их тим више отегне и затегне што је силнија. Скраћивање бива тиме, што ми можемо крајеве глас-

---

[1]) Brücke, Grundzüge der Physiologie und Systematik d. Sprachlaute Wien 1857, 7.

[2]) Dr. J. Панчић Зоологија, Београд 1872 стр. 104—105.

них жица помоћу хрскавица које се на крају једна уз другу припију, притиснути и трептање им стеснити или ограничити.

Кад је савршено отворена гласница, дах се може и силно протерати, а да се не чује. Кад је гласница мало стегнута, пролазак ваздуха или даха може се мало чути. Тако стоји гласница, кад се прошапће какав гласник, или изговори немачко h и јелински spiritus asper. Кад је гласница скоро тако као што треба за говор, и тада ће испадати промукао, нечист, крешталички глас. Кад се пак крајеви гласнице стегну колико управо треба

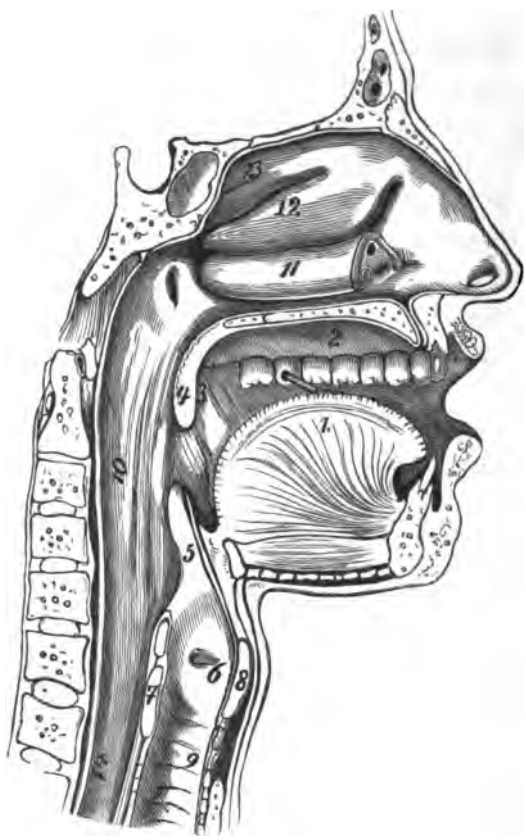

1. Језик.
2. Непце.
3. Непчани вео.
4. Ресица.
5. Гласничин поклопац (Epiglottis).
6. Гласница.
7. Прстенаста хрскавица.
8. Штитаста хрскавица.
9. Душник.
10. Ждрело.
11. Доња носна дупља.
12. Средња носна дупља.
13. Горња носна дупља.
14. Једњак.

за говор, онда дах добија онај лепи, јасан звук, који се зове **глас.**[1])

Дах, који се једним којим год од показаних начина модификује готов је за гласове језика, али је сувише индиферентан, те га ваља још даље очланити у проласку кроз уста положајем меких органа за очлањавање, као што

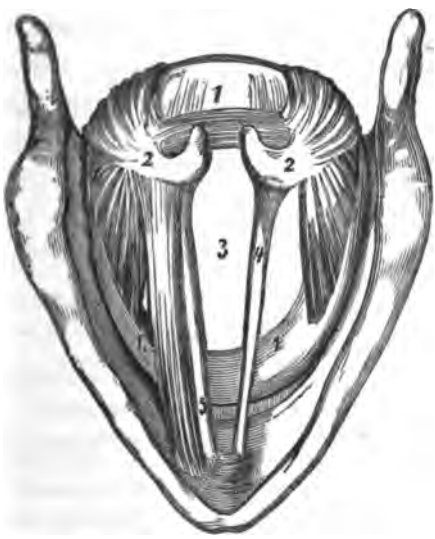

1. Прстенаста хрскавица.
2. Троугласте хрскавице.
3. Гласна пукотина (Rima glottidis).
4. 5. Гласне жице.

---

[1]) A. M. Bell op. c. 1. стр. Опширно говори о овоме научно Dr. C. L. Merkel, Die Funktionen des menschlichen Schlund- und Kehlkopfes, mit einer Tafel Abbild. Leipzig 1862, и Чермаков чланак Physiologische Urtersuchungen mit Garcia's Kehlkopfspiegel, у Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wissensch.. Math-naturwiss. Cl. XXIX Bd. Wien 1858. Без тога писка у гркљану правога говора бити не може. Др. О. Волф (Sprache und Ohr 1871 стр. 53 у ноти) прича, какви су незгодни и непоуздани покушаји говора и артикуловања гласова при трахеотомији или при повредним случајима, кад гркљан зарасте, па се кроза њ отвори каквом цеви само пут за дисање. Оно што се узмогне којекако артикуловати, бива помоћу компримовања ваздуха, који се налази у ждрелу и устима, али с тешком муком.

су ресица, непчани вео, непце, језик, зуби, усница. Све се то налази у усној дупљи, којој ћемо саставне делове сад навести. Усну дупљу ограничавају спреда усне, са стране вилице и зуби, озго непце, остраг ресица и улазак у једњак, т. ј. ждрело. На путу ваздуху који дахом теран иде пут уста, долазе два отвора, задње поздре, а слузна кожа, којом је обложена унутрашњост носа и уста прави неке завесе, непчани вео (velum palati), које перпендикуларно висе и каткад потребују за чланање гласа.[1]) Даље су ваздушном даху, справама у гласници претвореном у звук, на путу: ресица, непце, зуби, језик и усница. Непце и зуби су непокретни; ресица је у нашем језику увек подигнута; језик се, осим обичнога померања, може дизати и спуштати кореном својим; рад усница свак може видети. Најчешћа, и скоро би се могло рећи сва артикуловања гласа, догађају се овде. Питање је, је ли усна дупља, у коју сада глас долази, отворена, колико је отворена, како је отворена, или — је ли затворена, колико и на ком је месту затворена.[2]) Све се то мора знати до најмање ситнице, јер најмања, ма каква модификација, чини, да ће артикуловани глас испасти друкчији него што је. Све могућности артикулација, које се могу произвести, чиниле би скуп свију могућних гласова, који би се могли налазити у свима језицима овога света, ако би то коме било могућно покупити. Поједини језици задовољавају се обично с једном већом или мањом количином, заволе једну или другу групу или врсту, један или други артикулацијони предео, па онде остају. Некада су се, н. пр. у сло-

[1]) Др. Панчић, Зоологија, 18, 20, 21 стр.

[2]) Тон је гласа просто грађа, супстрат, на коме се јављају гласовни; поједини звуци. Тај је тон у трпном стању, он се не може сматрати као производник, но као носилац гласовних звука. Thausing, Das natürliche Lautsystem. Leipzig, 1863, 12.

венским језицима налазили носни гласници, а данас их је само пољски језик са својим огранцима сачувао. Остали су их изгубили, што се мало по мало почело осећати тако артикуловање као незгодно, и та је незгодност расла догле докле није таке гласнике са свим из језика истисла. У некадашње доба нису у словенским језицима били оволики гласови. Њих је мало по мало произвела омиљена тежња, да се гласови у предњем непцу производе. Јелини су отишли са свим другим путем на зубне и аспироване лаке гласове, систематично бежећи од свакога непчаника. Романска племена упутила су се у потоњем развићу језика својих управо на словенски пут, у непчане гласове. Наследност произвођења и артикуловања гласова на овај или онај начин преноси се с колена на колено, утврђује се и грана све већма, и чини први извор дијалектима. Ту је природно објашњење појаву, који је лингвистика толико пута потврдила, како се читави језици један од другога разликују и одвајају по једноме или другом гласу на извесним етимологијским местима. И не само да је глас по јасноћи и нарави својој тако различит „према кроју целога гласног прибора, према дебљини и дужини гласних жица, према чврстоћи и еластичности гркљан састављајућих хрскавица, према стању унутрашње слузне опне, према величини гласне пукотине[1])“ и т. д. него и сваки појединн ма како артикуловани глас има при свакој индивидији своје варијетете. Ако хоћемо да се о изговору на писмено споразумемо, пише

[1]) Др. J. Панчић, Зоологија 105. Лепота гласа долази с једне стране од тачности и правилности трептања гласних жица, с друге пак од лепоте и складности одјечних (resonirend) делова тела, грудне дупље и усне цеви. Састав мишића, костију и хрскавица, и начин како су ваздушни путови обложени слузном опном има такође уплива на снагу и мекоту певачког или говорничког гласа. Czermak, Pop. physiologishe Vorträge, 1869, 105 стр.

један уман лингвиста, од првих који је обратио своју пажњу на физиологију гласа, пре свега је од потребе, да читалац и писац уз исте знаке исте гласове замишљају. Због колебљивости и променљивости гласова у највећој је мери то немогућна ствар, јер оштро узимајући, ниједан човек ниједно слово не изговара савршено онако исто као сваки други.[1])" А ми бисмо додали, да артикулација од које глас зависи, никад не бива математички истоветна, јер дотични делови који артикулују, њихова дужина, мекост, гипкост, дебљина, никада нису математички истоветни. А математички тачној једнакости гласова све би то морало претходити.

Ту је други природни супстрат за дијалекте, друга од оних великих полуга, којима се дрво језика грана у безграничне гранчице, па и листиће. Међу тим ти варијетети нису таке врсте, да би им оскудевали општи знаци, потребни да се састави један исти појав, и ако је у њима нека клица за свакојаке могућности. Те могућности бивају нарочито силом оне полагане моћи, којом се линије одступања вековима једна на другу слажу, докле неосетно знатне даљине не саграде. С тога ипак стоје једни закони за језике којима говоре масе људи, и ако нема језика без дијалеката, ван ако би их превелика малина од тога ослобођавала.[2])

Из свега што смо довде рекли, излази, да се, оснивајући се на оне главе природне науке, које су с овом у свези, о гласу може говорити

---

[1]) Raumer v. R. Gesammelte sprachwiss. Schriften. Frankfurt a M. 1863 21. стр.

[2]) Занимљиво о томе пише Ф. Раумер у својој наведеној књизи од стр. 374 и д. и по том од стр. 432 д. То се исто лепо осветљује и овим: „Ако пропутујемо Француску, Италију или Пиринејско полуострво, зачудићемо се гледајући, како се језик без престанка мења. Народни говорни језик мења се тако рећи од села до села." E. Picot, Revue de linguistique et de philologie comparée. VII. 225.

1. С акустичког гледишта, где би се узимао у обзир само тон као супстрат за артикуловање гласа, и

2. С физиолошког гледишта, где би се узимале у обзир функције покретних органа усне дупље и гркљана, које чине, да глас испада оваки или онаки.

У овим врстама ми ћемо говорити прво о физиолошком, па онда о оном другом артикуловању, остајући свагда при кругу гласова српскога језика.

III.

Гласници, постање и природа њихова.

Улазећи у ближе разматрање самих гласова појединце, ми ћемо узети за полазну тачку уобичајену деобу на гласнике и сугласнике, деобу, која се по физиологијским тумачењима истина мало друкчије схвата, него што је обичај и него што по самом називању излази, али се не обара.

Не улазећи већма у историју, ваља нам само казати, да је тој познатој подели гласова, основи свију садашњих подела у Јевропи, почетак још од Платона. Он је делио слова (гласове) на јасна (*φωνήεντα*, по данашњем гласнике) и мукла (*ἄφωνα*, по дан. сугласнике), која су се опет делила на безгласна (*ἄφθογγα*) и полугласна (*φωνήεντα μὲν οὔ, οὐ μέντοι γε ἄφθογγα*[1]). Познији јелински граматичари делили су слова на гласна и сугласна, која су се последња делила на полугласна, у која су се бројала λ, μ, ν, ρ, σ или течна λ, μ, ν, ρ — и безгласна, која су по изговору опет даље делила, о чему напред више.[2]) Новије доба, све до самих најновијих покушаја, о којима смо управо намерни говорити, само је модификовало ову главну деобу, као што јој ни најновији огледи у главноме немају шта да промене. Довијања чо-

---

[1]) Raumer R. Sprachwiss. Schr. 100.

[2]) Müller M. Lectures II. 105.

векољубивих људи, да се и глухонемима отворе блага језика, повела су их на физиологијско изучење гласа, и резултате је ове по том и сама физиологија прихватила и даље повела. Један од најновијих радника, професор физиологије у Бечу др. Е. Брике прикупио је у својој књизи Grundzüge der Physiologie und Systematik der Sprachlaute für Linguisten und Taubstummenlehrer, Wien 1856. свеколике до њега покупљене резултате, опробао их, и у систем довео. Од то доба се тој ствари већа пажња поклања, и резултати се у Брике-овој књизи прикупљени, потврђују, поправљају или примењују, а много пута и новим независно чињеним истраживањима потврђују, тако, да и лингвистичка и физиологијска литература ове струке сваки дан расте. Нека су питања још спорна, нека чекају јачих потврда; а цела ствар добија још више придоласком нове литерарне гране у акустичким истраживањима о гласу.

Главна систематисања гласа, која су у новије доба чињена, прегледа Брике у једанаестом одсеку поменуте своје књиге (102—119 стр.), започињући од најстаријег J. Wallis-овог од 1653, па свршујући са покушајима новијега доба.

Али сва та систематисања нису толико важна за напредак овога питања. Нису за то, што га она нису онолико кренула напред, колико су то учинила с једне стране упоредна историјско-лингвистичка истраживања, а с друге рад оних природњака, који су, интересујући се посебице питањем о гласу са свога гледишта, ради били, да га уметним начином васпроизведу. Посао овај могао се најпре огледати на гласницима, и тако ћемо ми и гледати, какав је закон за гласнике тим путем пронађен.

У покушавању тога ради брзо се смотрило, да је међу гласницима највише сродности и наличности, и да је разлика њихова више акустичке природе, по томе што се и звук њихов боље подудара и слаже са звуцима других вештачких инструмената. С тога је то питање већ у прошлом веку

привукло на се пажњу, забележивши у хронике прошлога века прве покушаје за рационалну систематику гласова човечанскога говора.

Кемпелен, један од првих физиолога, који је у прошлом веку писао дело „Mechanismus der menschlichen Sprache nebst Beschreibung seiner sprechenden Maschine“, чинио је огледе са произвођењем гласника, помоћу свирале. Свака дужа или краћа свирала издавала је глас под једнако налик на гласник **а**. Истом онда, кад је на свиралу навезао спреда левак од каучука и томе левку различите облике давао, добијао је гласнике више налик на остале гласнике језика. Тим је путем ишао и Краценштајн делом штампаним на латинском језику у Петербургу 1781, у ком је одговарао на питања петербуршке академије наука, која је годину дана пре тога поставила питање: какве су природе и карактера гласници **а**, **е**, **и**, **о**, **у**, тако мало међу собом различити, и би ли се могли начинити какви музикални инструменти налик на оргуље прозване vox humana, који би могли подражавати гласницима човечанског језика. Овима сличне огледе чинио је и Енглез R. Willis пером од сахата, које је додиривало зупце точка који се окретао. Он је нашао да сахатно перо, додирујући зупце сахатног точка кад се окреће, даје гласник **а**, ако перо има неку извесну дужину. Удесивши краће перо, гласник је прелазио у **е** и **и**, а удесивши дуже — у **о** и **у**. Ако се точак окретао брже или спорије, глас је бивао виши или нижи, али се гласник није мењао.[1]) Оволико је било доста Брике-у, да потпомогнут и другим физиолошким и лингвистичним специјалним истраживањима, утврди мисао, да разлика гласника долази од облика који уста заузимају при сваком од појединих гласника. Ну они покушаји, који су цело питање довде довели, нису остали

[1]) Brücke E. Grundzüge, 14.

на томе. Х. Хелмхолц, и за њим још неки специјални истраживаоци овога питања са стране акустичко-физичке, разгранали су ове резултате још већма, допунили су и управо до краја истумачили исту идеју. О томе раду ми ћемо говорити кад посебице дође ред на та акустичка испитивања и резултате њихове.

Главно је, што је свиралом, левком од каучука, сахатним пером, пронађено то, да је глас човеков писак, и да разлика звука његова, коју ми видимо као разлику гласника, налази извор у различитом склопу цеви, која се на онај писак наставља. Цев ту чини усна дупља, која се при певању или изговарању гласника може продужити, скратити и различит положај заузети. То бива што се прво гркљан може подићи и спустити, уста развући, увући и напред испупчити, језиком, вилицама и непчаним велом канал ваздуху који из плуће иде на разне начине отворен или на разне начине спречен оставити. Што се уметним средствима гласници не могу тако добро да произведу као природним начином, објашњава Брике разним узроцима. Један је од њих што је звук човечанског гласа најудеснији да истури разлику гласника оштрије него што то могу учинити до сад пронађена уметна средства, други, што тврди делови главе уз различите гласнике различно јече, те тиме нарав звуку мењају. Тако је један директор у институту на глухонеме опазио, да при гласнику и кости од лубање јаче јече него и при једном другом гласнику, а да је јека њихова при гласнику а најмања. Најпосле, много значи, што су сви артикуловни делови чланови жива тела, те мицања и положаји њихови не могу имати онолико крутоће колика се у вештачки начињених инструмената никако не може избећи.[1])

Имајући све ово на уму, кад се погледа на гласнике човечанског језика, видећемо, да је заступница свирачке

---

[1]) E. Brücke Grundzüge, 16.

цеви усна дупља, при изговарању гласника **у** најдужа, а при изговарању гласника **и** најкраћа. Гласник **а** стоји на средини, а сви други гласници различитих језика на земљи налазе своје место међу **а** и **у** или међу **а** и **и**.

С тога ћемо и ми прво погледати, како се она три гласника образују, држећи се у томе Е. Брике-а.[1])

У.

Ту је цев најдужа, јер се гркљан на ниже спусти, а усни кутови се заједно с уснама напред истуре. У исти мах је усни отвор, т. ј. отворени крај цеви, сужен. Могућно је, као што је Пуркиње напомињао, изговорити **у** и уз обични положај усница и уз умерено отворена уста, али се у том случају гркљан мора још ниже спустити; с тога, што му је укинута предња продуљеност уста, па ипак ово друго **у** не може да постигне пређашњу своју јасну оштрину и могло би се назвати непотпуним **у**. Томе непотпуном **у** биће на сву прилику најближи изговор старог слов. **ъ**, у колико нам је могућно нагађати, како се тај гласник изговарао.

Ако уста само умерено отворите, и станете усне кутове прстима према ушима развлачити, онда се већ неће моћи никакво **у** изговорити, јер је тиме цев већ толико од своје дужине изгубила, да се то не може накнадити спуштањем гркљана. Ако ли вилице и уснице једне другима примакнете, тако да отвор остане само покрај завучених прстију или покрај једнога од њих, опет ћете моћи изговорити **у**. У том случају суженост отвора кроз који пролази ваздух накнађа оскудну дужину цеви.

Кад се изговара **у**, корен се језика примиче стражњем непчаном велу; али је то неизбежна последица спуштеног гркљана; те је с тога сумњати, да ли то штогод у ствари помаже произвођењу самога гласника.

---

[1]) Grundzüge, 17.

И.

Код гласника је и цев најкраћа, јер гркљан понајвише стоји, а цев се и спреда скраћује тиме, што се усни кути рашире. У исти мах је део усне дупље међу кореном језика и тврдим непцем јако притешњен, јер се језик с оба краја на непце наслања и само у средини оставља канал за ваздух који оздо струји. Облик усне дупље, говори Х. Хелмхолц[1]), за врсту гласника ӓ, е, і приличе се облику флаше с тесним грлићем. Трбух би јој било ждрело, а врат би јој био узани канал међу горњом површином језика и тврдим непцем. Из те врсте гласника, наставља Х. Хелмхолц, код гласника и је шупљина флаше највећа, грлић јој најтешњи. Какав утицај има ово сужавање канала на рефлексију звучних таласа, говори Брике до данас још није разјашњено: али може лако бити, да оно чини јачу ресонанцију костију из главе, која је код гласника и опажена.

Ако усне иступчимо и заокруглимо, као да хоћемо да изговоримо у, неће нам бити могућно изговорити и, изаћи ће ü (франц. u, слов. ы.)

Ако гркљан дубоко стоји, опет није могућно изговорити јасно потпуно и. Може се истина сужавањем уснога канала, које се у овом случају даље назад догађа, изговорити некакво и, али је оно мукло, а та муклоћа не пристаје уз и. То би било непотпуно и спрам онога непотпунога у. И нама се чини, да се тако некако могло изговарати старо слов. ь. У испитима о томе, ко би могао у њих дубље улазити, што је нама немогућно, добро би било упоредити што говори A. M. Bell о осмом и деветом енглеском гласнику (The principles of speech 137—143), где се, као што се нама чини, таман ради о нечему наличном на нашу

---

[1]) Die Lehre v. d. Tonempfindungen 167.

старинску разлику разлику међу ъ и ь.[1]) Иначе, и ако данас у више језика има таких муклих и неодређених гласника, Брике их за неке случаје са свим одриче, као на пр. за немачке инфинитиве leben (лéбьн), где вели, да се само сугласници просто један уз други примичу. Исто потврђује за њим и граматичар Rumpelt, Das natürliche System der Sprachlaute стр. 33. По томе он baden, reden, treten транскрибира у bâdn, rêdn, trêtn, или их меће у смешане гласнике своје гласничке пирамиде. Врло је знатно што он вели у опште за те „неодређене“ гласнике међу које припадају и стари слов. ъ и ь: „Најсуштаственији моменти да какав гласник постане непотпун, јесу краткоћа и оскудица акцента.“ Исту реченицу толико пута потврђују језици у развићу своме тако званим слабљењем гласовним.

На послетку се говори о

А.

Код изговарања **а** усна је цев краћа него код **у**, а дужа него код **и**, јер нити су уснице напред истурене, нити усни отвор развучен, и јербо гркљан стоји више него код **у**, а дубље него код **и**. Код **а** језична кост стоји онако исто као и кад је на миру; али јој је гркљан примакнутији, а с тиме нешто виши. Ако се од **а** прелази у **и**, гркљан и језична кост задржавају свој међусобни положај, али се заједно пењу у висину; ако се од **а** прелази у **у**, гркљан се удаљује колико може од језичне кости спуштајући се на ниже.

Усни канал је целом својом дужи отворен, кад се изговара **а**. Нити је у средини сужен, као при **и**, нити на

---

[1]) Гледај још M. Müller, The languages of the seat of war in the east. 2-d ed. London 1855 стр. XLV где се наводи како разлику о којој говоримо, неки писци признају, а неки не.

крају стешњен као при **у**. И ако положаји за **и** и **у** не допуштају да се изговори чисто **а**, опет се тај гласник може изговорити при разним положајима уста.

Ред, којим су ова три основна гласника, база свију осталих гласника, промотрена, може бити и друкчији. Гласник **а**, као најближи обичноме стању уста, могао би се узети за полазак; али он овако излази као средина, која међу оба од ње удаљена краја, допушта целу врсту смеса и прелазних положаја.

„Очи разликују три примитивне боје, вели Француз Шаве[1]), плаву, жуту и црвену. Остале боје долазе од различитог склапања примитивних боја: плава и жута чине зелену; жута и црвена наранџасту итд. За уши има тако исто три примитивна гласника, грлени мелодијски гласник **а**, успени **у** и непчани **и**. Упоредите **а** плавој, **у** жутој, **и** црвеној боји.“ Ми ово поређење налазимо као врло згодно, а нити га обарају историјска лингвистичка ни нова физиологијска истраживања, којима се и једним и другим Шаве служио.[2]) Хотећи да говори о разним гласницима који су резултат смеса ових основних гласника, Брике говори: „**и**, **а** и **у** три су основна стуба гласовне системе. То учи историја развића индојевропских и семитских језика сугласно са физиологијом. Остали су гласници само прелази од једнога к другоме, и ми можемо у своме истраживању пазити, да сачувамо ред њихове поступности између **а** и **и**, и **а** и **у**.“

Што се нас Срба тиче, у садашњем језику нашем долазе прелази **а** + **и** = **е**, и **а** + **у** = **о**. Није потребе ни помињати, да се у индојевропској лингвистици данас држи као поуздана и свакоме позната чињеница, да су коренити и

---

[1]) Chavée H. Enseignement scientifique de la lecture. Paris стр. 41,

[2]) Види још његову књигу Essai d'étymologie philosophique. Bruxelles 1843, у којој, при свој клизавости терена, има пуно занимљивих ствари.

првобитни гласници **а, и, у**. То је лингвистичка нашла својим средствима историјско-граматичког изучавања гласовних промена. Како су гласови **е** и **о** производ гласовнога сливања (ан, ау), они су очевидно као збирови двеју јединица у први нах били дугачки. И тако је доиста и морало бити у најстаријем стању наших језика, у колико се данас познати може. Стари језик санскритски доиста има само дугачко ē и ō место индојевропскога првобитног **ан, ау**; ти гласови (**е** и **о**) не долазе тамо никад кратки. Cf. Schleicher Compendium 3 A. стр. 11 и 19. Али нека нико не помисли да се то све тако може пренети и на **е** и **о** сад. српског језика. Ти гласови имају дугачку своју историју, и тек кроз њу могу они доћи на ово мерило.

У преласку од **а** у **е** ждрело се, како је Пуркиње опазио, рашири, и та раширеност траје до **и**. То раширење долази од покрета мишића којима се корен језични примиче непцу, и којим се језична кост и гркљан подижу. Напротив гласови између **а** и **у** постају поступним продуљавањем усне цеви и поступним сужавањем ждреоногa канала.

Постављени у пирамиду наши би српски гласници изгледали.

а

е о

и у

Пирамида је ова у многих језика, који су замиловали мутне и непотпуне гласове, већа и многоструч ија. Потпуна би била кад би се по овоме систему уврстили сви могући резултати од комбинација првобитних и секундарних гласова, који се у различитим језицима наше земље налазе. То до сада није учињено, али напредовању и радозналости научној, која се нигде не уме уставити, није ништа немогућно.[1])

---

[1]) Брике-ова пирамида броји 14 гласника. Види Grundzüge стр. 20. Румпелтова (op. cit. 28) има 10 и 5 носних (назалисаних).

Ако смо ради гласнике приделити разним пределима артикулације као што ћемо са сугласницима чинити, онда ће **а** припасти грлу (ждрелу), **и** непцу, а **у** усницама. Од два комбинована **е** ће отићи непцу а **о** усницама.[1])

IV.

Образовање сугласника и деоба њихова по артикулацији.

Име консонанти, сугласници, у супротности према гласницима или самогласницима могло би нас навести да помислимо, како само гласници имају самосталан глас, и како сугласници добивају глас истом кад се с каквим самогласником саставе. И ако се то тако може бити и сад којекуда учи, та је ствар одавно оборена.

Тако почиње др. Е. Брике одсек своје књиге у коме се говори о сугласницима.

Као што смо генетички схватили разлику међу гласницима, наставља исти писац расправу своју, тако морамо генетички схватити и разлику међу гласницима и сугласницима, па ћемо тек тада моћи познати положај тако званих полугласника. Таким начином сазнајемо. како се код свију сугласника мора налазити нека препрека или преграда или теснац у усном каналу или негде иначе, и како та препрека, преграда или теснац проузрокује разговетно чујну самосталну од гласног звука независну шушку. А тако се што код гласника никад не догађа.

У даљем своме разлагању др. Е. Брике тражи опште основе, који би пристали за физиологију гласа свију језика. Не ради се око тога, говори он, да се у врсту

Единбуршког професора А. М. Бела Dictionary of english sounds наводи равно тринаест гласничких артикулација за енглески језик Op. c. 117—153 стр.

[1]) Rumpelt. op. c. 22.

намести неки број сугласника, који нам је у једном језику изнет, већ да се до краја истражи, какве су сугласничке артикулације у опште могуће. Нека се догоди, да сутра гдегод постане какав нов језик, који би био основан једино на експираторном начелу, треба да наш систем буде кадар обухватити и све гласове тога новог језика, а да за њих не морамо лучити ниједно ново одељење, да њих ради ова садашња и не померимо.

Изнесавши оволико из познате књиге, да се види с каквом је тежњом рађена, ми ћемо прегледати увете, по којима могу постати сугласници. Увети се ти могу гледати с две стране, са стране начина протеривања ваздуха, и са стране положаја артикуловних делова при сваком појединoм артикуловању.

Ово су дакле увети што се тиче начина протеривања ваздуха.

1. Пут кроз нос ваздуху је заграђен, а уснени је канал такође негде затворен. Ваздух је при образовању тих сугласника спречен, и чим се затвор усног канала отвори, он излази на поље с јачом или слабијом шушком. Старим именом зову се ови гласови Mutae (Tenues и Mediae). У новије доба физиолози су их назвали експлозивним, што ваздух у неку руку експлодује. Јагић их назвао „прекиднима,“ [1]) што ми се не види згодно. Од Немаца их Хајзе зове Schlaglaute, Хладни, Брике и др. Verschlusslaute. Шлајхер у својим делима и Румпелт у својој књизи [2]) зову их по трајању momentane, по чему бисмо их и ми назвали тренутнима, према чему би супротне њима лако било назвати трајнима. Ту долазе наши српски гласови: **к, г, ћ, ђ, т, д, п, б.** На овима последњима се најбоље може познати природа ових гласова. У исти мах кад су они изговорени, престао је склоп уста којим они постају.

[1]) Gramatika jezika hèrvatsk. I, 10.
[2]) Das natürliche System der Sprachlaute 13.

2. Пут ваздуху је кроз носне рупе заграђен, а усна дупља је негде тако стешњена, да се ваздух који пролази, тре о делове уста што су око оне стешњености. На тај начин постаје мноштво гласова, који се бележе час као придаси (аспирати) час као пискави (сибиланти), а час као полугласници. Ту је **х, ј, ф, в, с, з, ш, ж.** С овима се удружују и **л**-гласови. Они се с њима у томе слажу, што постају просто образовањем некаква теснаца у усном каналу, али се од њих разликују тиме, што теснац није у средњој равнини уснога канала, него на обе стране међу крајем језика и кутњацима зубима, тако, да ваздух пролазећи унутрашњом страном кутњака зуба на уста излази.

Румпелт[1]) ове зову Fricativlaute, што је у Брике-а само немачким именом казано Reibungslaute. Раумер и Шлајхер зову их Spiranten. Јагић за Шлајхером зове их непрекиднима, њих би по нашем отоичашњем поступку најбоље било назвати трајнима. Петербуршки професор И. Бодуен-де Куртене[2]) преводи spiranten на руски са „придувные.“ Врло добро опомиње Румпелт, да не би ко ове Spiranten имена ради побркао са аспиратима, где је један тренутан глас помешан са spiritus asper-ом.[3]) Фр. Кс. Малиновски у своме огромном делу Krytyczno-porównáwczá gramatyka języka polskiego, Poznań 1869 стр. 104 зове spirantes — powiewn-има, а и њих и старе liquidae (у њега л м н р ј) трпа под назив trwale, semivocales. То се у

---

[1]) Das nat. System d Sprl. 13.

[2]) Види његово изврсно дело „О древне-польскомъ языкѣ до XIV-го столѣтія, Лейпцигъ 1870.“

[3]) Таки су φ = ph, ϑ = th, χ = kh, ово последње не ваља мешати са ʻ. Разлика је у изговору међу *ὁράω* и *χορός*, од прилике као међу немачким h и ch. Curtius G. Slovnica jezika grčkoga. Prievod F. Petracića §. 32. У санскриту сваки тренутни глас долази аспирован или неаспирован, Schleicher. Compendium 3. A. 14. стр.

неколико слаже са назорима које развија Dr. C. L. Merkel у делу Anatomie und Physiologie des menschl. Sprach-Organs 2-те Aufl. Leipzig 1863, 769 и 832 стр., али опет одступа, у колико назив semivocales још даље шири.

3. Ваздуху је пут кроз нос затворен, а уз пут или на крају уснога канала постављен је који од говорних органа тако, да га струја ваздушна креће, те се тиме шушка ствара: ово су **р**-гласови, Zitterlaute, дрхтави гласови, како их немачки физиолози зову, свиколики по различитом изговору свом који се у разним језицима находе. Лингвисте обично глас **л**, о ком је под 2 говорено, састављају са **р**, и оба их зову полугласницима. То чине једно по томе, што они много пута долазе у језицима као замена гласника, што по образовању своме стоје међу гласницима и сугласницима, и што се лако гранају. Румпелт[1]) меће под Semivocales своје R-Laute и L-Laute, и наводи за свако по четири варијанта према четири места где се артикулују. Шлајхер чини то исто, али у врсти првобитних индојевропских сугласника ставља само **р**, што значи да он држи, како се сви потоњи **л**-гласови индојевропских језика своде на **р** као на извор свој.[2]) Исто тако чине и остале лингвисте.

4. Пут је ваздуху кроз усну дупљу затворен, али кроз нос отворен. Они се са гласницима у томе слажу, што немају своју особиту од гласног звука независну шушку, него се оснивају на одјеку, али се разликују од гласника тиме што им је затворен пут кроз усни канал. То су **м** и **н**. То су гласови који се зову ресонантима, носнима или полугласнима. Јагић их зове „нечистима звучним.“ Ми мислимо да их је најбоље по Шлајхеру звати носнима.

Сва четири ова чланка тичу се начина како пролази ваздух као неодређени звук из гласнице, и како се зауставља

---

1) Das nat. Sys. стр. 29.

2) Потврде у Compendium-у. Упореди §. 128 и 147 за санскритски и јелински.

или модификује, као што је напред речено. Сад долазе места артикуловања самог, по којему су могу одредити предели артикуловања.

Ту долази:

1. Гркљан или гласница, који се иставља при **h** и **a**, где се рад осталих органа своди скоро на нулу.

2. Доња усница, која с горњом усницом или са горњим секутићима зубима затвор или теснац чини;

3. Предњи крај језика, који са зубима или нецем затвор или теснац чини:

4. Средина или стражњи крај језика, који с нецем затвор или теснац чини.

Сва три та предела могу имати по горња четири начина протеривања ваздуха своје тренутне, трајне, полугласне или носне гласове. Сви могући варијанти могу се наћи тек у више језика, и могли би доћи у општу физиологију човечанскога гласа.

Али је наведена Брике-ова деоба очевидно за лингвисте у неколико неудесна. Румпелт је у својој књизи,[1]) која се може сматрати за покушај опште физиологије, тражио неколике допуне. Да би могао разместити све своје гласове, он је на прилику уснени предео поделио на уснени прави (labiales verae), уснено-зубни (labio-dentales); тако је исто зубни предео поделио на: interdentales (међу-зубни) alveolares (корени зу̂ба̂), cacuminales (врхови), denti-palatales (зубно-непчани).

Ми бисмо овде још мање могли следовати Брике-у него Румпелт. Наш најбогатији артикуловни предео, неще, Брике по нашем мњењу није правилно схватио. Гласове као **ж**, **ш**, **ч**, **ц**, **ћ**, **ђ**, **љ**, **њ** он проглашава за просте саставке двају гласова. С тога смо ми више пристали за

---

[1]) Das natürliche System der Sprachlaute und sein Verhältniss zu den wichtigsten Cultursprachen, стр. 27—30.

Румпелтом. Изостављајући заједно с њима гркљан из артикулацијоних предела, јер нам он као увод у све остале у чланку пред овим долази, и ми ћемо заједно са Брике-ом и Румпелтом имати три предела непце, зубе и усница. Али како се у нас предео непца грана, ми смо спрам наше потребе узели деобу проф. И Бодуена де Куртене[1]) која је основана на овом истоме гледишту, и за нас је најудеснија. По тој деоби предео непца на једну страну прихвата ваздух од ждрела, а на другу га предаје зубима. Он се дели па четири места: задње непце и задњи крај језика; средина непца и средина језика; предњи крај непца и језика; горња вилица (где већ прелази у непце) и врх језика. Као што наша таблица показује, овако се најбоље могу разредити гласови наши, да се на видик изнесе физиологијска природа њихова. У самом излагању артикуловања држаћемо се реда који има Брике, који полази с друге стране, али у ствари ништа не мења.

Али како се осим овога сви сугласници деле на меке или тврде, како се у нас обично зову, или на јасне и мукле, и како та деоба зависи од радње и положаја гласних жица, и како глас х (нем. h, јел. spiritus asper) не долази ни у један од горе поменутих предела и места, већ се образује највише радњом гркљана, то ћемо у чланку који иде најпре говорити о томе, а тек у ономе за њим о самој артикулацији сугласника, како се она у ком пределу врши.

V.

Глас *х* у Срба. Разлика међу јасним и муклим сугласницима.

„Ако је гласница (управо гласне жице у њој) мало стегнута, пролазак ваздуха или даха може се у неколико чути; тако стоји гласница, кад се прошапће какав гласник

---

[1]) О древне-польскомъ языку до XIV-го стол. Лейпцигъ 1870.

или изговори слово **х** (немачко **h**, јелински spiritus asper)" стоји напред у овим чланцима, где се у опште говори о органима гласовног образовања. Артикулација тога **х**, које Брике неће ни да метне међу сугласнике, предлажући да му се не даје слово, већ да се пише по старо-јелинским начину простим каквим знаком, бива овако. „Праве гласне жице, говори Брике,[1]) дркте и дају звук само онда, кад им се слободни запети крајеви тако један уз други примакну, да отвор што остане међу њима, чини узану гласну пукотину. Мишићи гркљански могу, кад год хоће, дати овакав положај гласним жицама, али их они могу и одмаћи једну од друге, тако, да међу њима остане не тесна него пространа пукотина, кроз коју ваздух пролази без икакве шушке, производећи шушку само трењем о крајеве ждрела." Врло је мала разлика између тога гласа и обичнога дисања, али ипак треба нарочита намера, да се обично дисање модификује у таки глас; треба, прво, да је експирација мало јача, и делови гркљана да се сузе, заузимљући при томе положај, који је може бити средина међу положајем њиховим при дисању (индиферентним за говор) и при произвођењу гласа.[2]) Како је начин артикулације овога гласа тако јако лабав, није се чудити што га има више начина, и што му последњи блиско граниче с гласовима доњега непца и језика **к, г, ch**.

С тога је на прилику наше **х** прошло у својој историји све те ступње и мене. Оно се данас говори спорадично и слабо где постојано; очевидно је дакле на умору, и наша му је граматика добро дошла, да га од потпуне смрти сачува ради себе и своје конструкције. Где се и како се још у нашем језику сачувало и како се изговара ваља чи-

---

[1]) Grundzüge, 7.

[2]) Види чланак Чермаков „Uber den Spiritus asper und lenis etc. Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wissenschaften. 2-te Abth. LII Bd. V Hft.

тати у предговору к „Српским народним пословицама Вука Ст. Караџића, Беч 1849“, које за нека места и сам могу потврдити по говору урођеника које сам имао прилику слушати. За старији изговор тога гласа говори Јагић у својој књизи „Gramatica jezika hrvatskoga I“ стр. 69. Он каже да се наше **х** изговарало оштрије, од прилике међу **h** и **ch**, и да му се изговор смекшао (или отанчао) на многим странама, почевши пропадати у прошлом и претпрошлом веку.[1]) У новије доба образована класа народа, на коју књижевност и граматика показаше свој уплив, почиње изговарати овај глас наново. Уметним начином оживљује он у нашем језику, и ту му се тако рећи махом враћа стари изговор налик на немачко **ch**. Ово ново изговарање, као ствар уметна, нова и неутврђена, не може ући у даље разматрање наше, јер смо ми ради ограничити се на оно што у народу живи.

---

[1]) С овим се не слаже потпуно оно што говори Шафарик (Serbische Lesekörner 69—70) и Мајков (Исторія сербскаго языка. Москва 1857, 478 стр.). Обојица наводе неколико једних истих примера из византијских писаца и споменика, па по њима изводе, да је слова **х** почело нестајати у нашем језику још врло рано у средњем веку. Али баш то, што је тих примера мало, и што се они управо губе према множини противних, тако да би се на тај начин могло за сваки глас доказати да га је почело нестајати у средњем веку; што је множина примера са **х** и у најпознијим споменицима, писаним најчистијим народним језиком у најпознија времена и на разним странама народа (види, на прилику, најпознији споменик старинскога писања доиста чистим народним језиком у Гласнику 34 чл. Г. Витковића 151—178, прве половине прошлог века, а онако има у библиотеци Српског ученог друштва од истог писца близу десет грдних свезака у кварту) толика, да се не да објаснити угледањем на стари словенски, јер су од тога многи писци са свим прости, а опет пишу **х** — рекли бисмо да потпуно и више него што би требало, потврђује Јагићеву мисао. Сам Мајков (стр. 479) износи јој нешто у потврду:

Ну оно што смо говорили о стању гласнице приликом изговарања гласа или придаха h вреди још и за друге фонетичке појаве. Ако стање гласнице остане као при h, ваздух се пропусти у уста, и ту се не пусти ван као h, него се модификује на какав год начин — изаћи ће једна врста гласова, која ће бити посве различна од оне коју можемо произвести истим таким артикуловањем у устима али другим расположајем гркљана и гласних жица у њему, расположајем који ће бити посве различит од расположаја гркљана при изговарању гласа h. Из те разлике, о којој ћемо одмах говорити, извире она деоба различитих сугласника на парове, који се данас у свима литературама различним именима зову, јер се махом држи, да још није јасно доказан физиолошки процес, којим они постају. У нашој књижевности обично су познати под именом меких и тврдих, које им је име дао Вук у Рјечнику 1818,

---

„Сдѣсь отсутсвіе х должно приписать не столько умыслу, сколько забывчивости писца: ибо по тогдашнему правописному обычаю, во всѣхъ этихъ случаяхъ х должно бы было поставиться сверху строки; притомъ же это отдѣльные одинокіе случаи, и въ тѣхъ же грамотахъ всюду постоянно употребляется х.“ Па опет могу се оба ова мњења спојити. Изумирање тога гласа могло се почети врло давно, па слабо напредовати, тако да још ни данас није потпуно довршено.

Физиологичко-акустичка истраживања, о којима се говори у VII чл. ове студије, показала су да је х (sp. asper) по звуку најслабије. Ето једног јаког узрока, за што је у познијим вековима многих језика h почело пропадати. Да је оно онуда куд је изумрло споро и мало по мало изумрло, рекли бисмо да сведоче замене његове: г, к, ф, в, ј. Најстарије рекли бисмо да су г и к нарочито оно прво (доћог, виђег, својијех, чуг, ораг, вегди). Оно се говори не само по Херцеговини него и по Старом Влаху. Рекли бисмо да та замена пада у време кад се само х изговарало мало гушће, ближе ка х. Друге две замене су врло скорашње. У шабачком округу има село, од којега се

В. Јагић их је прозвао звучним и немим, а ми бисмо их најрадије звали јаснима и муклим[1])

Гласови о којима је реч јесу на прилику по паровима ови: **б и п, д и т, ђ и ћ, г и к, в и ф, з и с, ж и ш.** Из тих парова први је свуда јасан (мек), други свуда мукао (тврд). Сродност и разлика ових гласова нама је позната боље него коме другом народу, што се она у нас чисто и јасно изговара, и што ми скоро једини међу савременим народима на њу и у писању пазимо, јер јој је Вук у нашем правопису места дао. За нас је дакле тим интересније познати научне основе којима новија наука брани оно што ми већ одавно имамо у својој књижевности.

Што се тиче различитих назива за ове гласове, које мало пре побројасмо, ваља нам овде прво споменути да су они израз различитог мишљења у различита времена. Да бисмо дакле и с именима и са стварју на чисто изашли, вратићемо се на ново к деоби старих Јелина.

први падеж говори Свилеува, а седми и трећи и данас Свилеуси. ф долази у имену босанске вароши Фоча, која се на крају XV века још писала Хоча, у глаголу фитати (у Перасту), а рекли бисмо да је и у фркати оно ф напред м. х.

Фонетичку паралелу нашем овом појаву имамо у историји романскога h, и ако је оно потекло из другог етимологијског извора. Некад једнако јелинскому χ ослабило је оно у h, а у том га је облику из нових романских језика са свим нестало. Fr. Diez Grammatik der roman. Sprachen. 3 Auf. I. 275 стр. Уз то за раније доба и за упоредне паралеле G. J. Ascoli Vorlesungen über die vergleichende Lautlehre des Sanscrit, des Griechischen und des Lateinischen. Uebers. v. J. Bazzinger und H. Schweizer-Sidler; Halle 1872. 144.

[1]) Латински fortis и lenis, media и tenuis; немачки weich und hart, tönend und stumm или tonlos; A. M. Bell: breath and voice articulations, иначе енглески: sonant, surd — soft and hard; Хатала: jasné, temné; Кс. Малиновски: slabi, mocni.

Остављајући на страну деобу по органима, они су све сугласнике делили на полугласне (semivocales) и безгласне (mutae).

Полугласни су: λ, ρ, носни γ (пред грленима) ν, μ, σ.

Безгласни су: κ, γ, χ; τ, δ, ϑ; π, β, φ.

И они су се делили на

Tenues (слабе) mediae (средње) aspiratae (придахе)

κ, τ, π γ, δ, β χ, ϑ, φ = kh, th ph,[1])

Отуда почетак садашњој деоби, која је ова имена применила и на језике са свим друкчије, где није било придахнутих, да би према њима могла искочити танка (непридахнута) и према обојима средња. Из тога преноса смисла постао је још појетичнији пренос смисла у називању меких и тврдих, које не може никад бити тачно, макар колико било згодно и удесно. Новија физиолошка деоба, која је ушла у разматрање нових језика са гласовима различитим од старога јелинског језика, дала је она друга имена објашњавањем физиолошког процеса и граматичких последица основаних на њему. Данас се управо на све стране озбиљније лингвисте туже на ту збрку имена из разних векова, која често собом и ствар и чист појам о њој бркају. Физиолози махом одбацују имена мек и тврд, прихватајући јасан и мукао (звучан и нем[2]), за то што боље ствар казују. За њима су већ пошле многе лингвисте (Шлајхер и сва његова школа); други неки (Rumpelt) међу којима се и по који од природњака нађе (Др.

---

[1]) G. Curtius, §§ 31, 32, 33. Erläuterungen 2. A. Prag 1870, 19. χ се изговара као к аспировано, ϑ као т аспировано, а φ није f него п аспировано. Тако се тумачи најстарији изговор тих слова. Упореди с овим примедбу на стр. 28 под 3.

[2]) Именом јасника и муклаца назвао је Милован Јапковић у своме Буквару (Гласник XV) гласнике и сугласнике. Ја бих та имена пре усвојио за ову разлику сугласника коју Немци бележе речима tönend und stumm или tonlos.

Таузинг, др. Меркел у наведеним делима) остају при староме. Фр. Раумер даје трећи назив и трећу деобу делећи сугласнике на geblasene (litterae flatae) u gehauchte (litterae halatae). Она су прва увек мукла, ова друга могу могу бити и јасна и мукла.[1])

Главна физиолошка разлика јасника од муклаца јесте у гласној пукотини, стегнутој за глас или не — говори Брике. Све су остале разлике спољашње и посредне. Говорено је, да се јасници и муклаци разликују међу собом јачином експлозије ваздушне, и како се то може опазити, кад се рука стави према устима, па се по томе на изменце изговара један муклац и један јасник. Тада ће код муклаца рука осетити силнији, код јасника једва приметан експлозивни дах. А кад се рука намести на прси, опазиће се, како се прси при експлодовању муклаца угибају, што се при јаснику не догађа. То је све тако, али су све то секундарни појави. Код јасника је гласна пукотина стешњена како треба за звук, те с тога и кад се уста отворе, ваздух се задржава, те одмах оног часа кроз уста не струји; код муклаца је опет гласна пукотина широм отворена, и отуд онако нагло и насилно продирање ваздуха чим се отворе уста, па по томе и угибање прсију, које му је проста последица.[2]) Ако за муклацем иде какав гласник, онда се може гласна пукотина стегнути за глас одмах чим

[1]) Raumer v. Fr. Gesammelte Schriften 458. стр.

[2]) Grundzüge. 56. Знатно је, што ово исто потврђује и Хелмхолц, Die Lehre von den Tonempfindungen 3. Ausg. Braunschweig 1870 стр. 114. Има још један начин којим Брике своје мишљење осведочава. Може се гласом којим се шапће дуже времена изговарати ф, просто протерујући ваздух између горњих зуба наслоњених на доњу усницу и доње усница саме. Ако се без икаква мењања у положају артикулацијоних органа пусти звучан глас, видеће се како се ф претвара у в. Brücke Phonetische Bemerkungen, Zeitschrift d. oest. Gymn. 1857, 749 стр. и д.

се отвор начини, тако да глас може одмах зазвонити, и ту је прелаз из муклога стања гласнице у јасно.

Одавде је посве јасно оно правило нашега српског правописа, да се муклац и јасник (тврд и мек сугласник) један уз други не трпе, него се једначе тако, да се први мења вазда према другоме.[1]) Ово није никакво правило еуфоније, како су многи наши писци мислили, или може бити и данас мисле. Ово се оснива на физиологијској неопходности.[2]) Из муклог у јасно стање

[1]) Ein tönender und ein tonloser Consonant können begreiflicher Weise nie combiniert werden, da die Stimmritze nicht gleichzeitig weit offen und zum Tönen verengt sein kann. Brücke, Grundzüge p. 67.

[2]) Има пак један глас, који немајући од искони у слов. језику свога пара, није подишао под ово правило. То је глас **в**. Томе би гласу одговарао глас **ф**, и претварања би се према осталима чинила. Но како гласа **ф** слов. језици од искони немају, то је **в** остало потпуно изван тога правила, и ако има нешто одступања и у неку руку покушаја, да му се покори. Група **св** (место које би имало доћи **зв**) долази на прилику врло често у почетку речи словенских. Али ипак долази тамо **сладъкъ** (у корену група **св** у почетку, види Миклошића Lexicon), долази у нас **слобода** (кор. свобода), где се **в** по хоморганој промени преместило у **л**. Ван ових усамљених случаја група **св** је честа и у ст. слов. и у нас. У хрватском је дијалекту **в** испред неких речи отпало, може бити ради овог истог узрока. Тамо има: се, саки, зети, ладати (Mikl. Lautlehre 331) место: все и т. д. У ст. слов. долази један пут **ѕказлти**. У примерима: вшеница, љевши, втица српски (дијалект. у босанских Турака) показује се поступање са свим противно законима о овим сугласницима, толико је ту изгубљен рачун о звучној природи гласа **в**. У нашим речима има наставак **дба**, место којега у ст. слов. и каткад у нас долази **тва** (бритва, молитва). Али, је ли ту бежано од несугласице међу јасником и муклацем, па је цела група према томе измењена, или су те речи измешане у нас с речима у којима је наставак **ба**: свадба, служба, тужба, не могу одлучити. У

гласнице при изговарању два сугласника, који обично врло кратко трају, не да се пређи од једаред. С тога се посао олакшава горе показаним начином. Ако хоћемо да реч етимологијски изговоримо (сладко, србски, одпор) тако да јасно изиде предњи јасник, ми морамо чинити паузу, управо уметнути једно ъ. Ето како се истине сигурно пронађене просто ухом потврђују на посве научан начин.[1])

Али се још с многих страна држи, да објашњење физиологијског повода ове јасне и лако видљиве разлике није свршена ствар, и има гдекојих и између природњака, који исто мишљење бране. Међу овима помињем др. М. Таузинга,[2]) истога који брани старо назвање тврдих и меких сугласника. За та стара назвања, говори он, наћи ћемо да су врло разложита, ако се уверимо, да се при **ф** и **п** усница далеко чвршће склопе него при **в** и **б**, при којим су оне више или мање меке и еластичне. Таки различити склопљај уснених мишића мора јако мењати и начин и те-

---

осталом што се тиче гласа **ф**, граматичари су већ истакли чињеницу, да се он у слов. језицима у позније доба одомаћио, и ако га у старо време нису познавали. У суседном нам, на прилику, бугарскоме језику оно је ухватило мах. Miklosich. Lautlehre 292. За наш језик већ су многи граматичари истакли: уфати (ф = пв; **оупъкати**) фала, уфатити, фат за хвала итд. Ту можемо додати још дијалект. речи: јуфка (јуха, јува итд.) јефтино (Miklosich Fremdwörter) Јефта (Euthymius) пофторавати (из школског живота). Варошки говор, коме ово све и припада (а то у том говору бива и по босанским варошима) меће често **ф** м. странога **в** и м. **п**: долаф, сафун, шефтелија. С овим споредн из Вукова рјечника фнјукати, фигањ, фуга м. вијукати (**къ**) итд.

[1]) За овај гласовни закон говори Шаве: „la grande loi de polarité, avec son opposition sexuelle, avec ses contrastes de force et de faiblesse, de rudesse et de douceur, domine la création des consonnes comme elle régit la formation des voyelles.“ op. cit. 41 стр.

[2]) Das natürliche Lautsystem стр. 22 и д.

снац затвору или загради (Verschluss), и што се у исти мах догађа у гркљану и устима с ваздушном струјом која се из душника изгони, може бити да се догађа услед такога склопљаја усница или зарад њега, и да није узрок нити гласовној различитости нити гласовима.[1]) Све што Таузинг говори, своди се поглавито на то, да и остали гласови добијају сваку своју карактеристику само у устима као год и гласници. На ово и на оно, што је о томе Раумер (Gesamm. Schriften 444) писао, има већ у неколико одговора у ономе, што смо ми из књиге Брике-ове навели. Али се с Таузингом слаже и др. Оскар Волф[2]), који у наведеном делу свом стр. 25 о разлици међу **п** и **б** ово говори: „У колико се ваздушна струја протерује слабије или силније, у колико се уснице тресну чвршће или лабавије, изаћи ће **б** или **п**. Ја нисам могао никада описати промену у висини гласа, а јесам у боји звука и снази гласа.“ На стр. 28 истога дела писац одбија назив муклаца (stumm) који почиње још од Кемпелена, физиолога, који је међу првима на крају прошлога века о овој ствари писао.

Чермак[3]) се узда, да ће се сумње и контроверсе, које су данас о овој ствари, уклонити, чим се могне непосредно посматрати радња гласних жица на болеснику, на ком је извршена операција ларинготомије. Још су значајне речи, које Брике овоме у прилог говори, где је реч о **п** и **б**. (Grundzüge стр. 33.) Слова не треба држати као белешку активног покретања говорних органа; она су белешке извесног стања, извесног положаја, у коме се говорни органи

---

[1]) Све то може и на обрат па да врло добро, ако нѐ и боље, има смисла.

[2]) Он је сугласнике почео испитивати са свим с друге, са акустичко-физиологичке стране у делу Sprache und Ohr. Akustisch-physiologische und pathologische Studien. Braunschweig 1871.

[3]) Sitzungsberichte d. Ak. d. Wiss. Math. Naturwiss. Cl. 2-te Abth. III Bd. 638.

и гласне жице налазе кад мишићи што издисање чине, хоће да прогнају ваздух. Говорећи о п могли бисмо рећи: оно казује затворен носни канал и усница, а раширену гласну пукотину. Још нам се удесније чини што се даје извести по речима Кемпеленовим, да се звук обично при јасницима чује пре, а при муклацима касније. Кад изговоримо б, чисто се напред чује звук, који ми отворањем склопљених усана артикулујемо. Напротив то бива касније у п. Ту звук иде, пошто су уста артикуловала и отворила се. У том погледу су такође врло знамените речи Хелмхолцове. Он вели (op. cit. 114): Лако је опазити чим мало промислимо, да гдекоје овака особине звука зависе од начина којим звуци почињу и свршују. Одатле је може бити могла изаћи акустичка обмане, коју из др. О. Волфа под линијом наводимо. Из свега је дакле овога очевидно, да је више разлога на страни Брике-а и другова му, и да писци што против њих пишу, често и сами наводе мисли, којима се њихово објашњавање потврђује.[1]) Иначе мислимо, да смо и ми ствар довде довољно расветлили, и да ћемо моћи предузети само артикуловање сугласника.

VI.

Постанак сугласника по пределима и местима артикуловања.

Артикуловање сугласника (види чл. IV) може бити у ова три предела:

I. Међу усницама, и међу доњом усницом и горњим секутићима зубима;

---

[1]) Највећи део савремених лингвиста усваја исте назоре. Др. О. Волф, ако бисмо усвојили његову деобу сугласника, разрушио би и друге делове данас свуд усвојенога система; а он се очевидно обзире само на једну страну питања, на акустично-физиологичну. Мало више о ствари говори он на стр. 47. где не казује ништа друго до оно што смо мало више из Таузинга навели.

II. Међу предњим крајем језика и међу зубима;

III. Међу средином, стражњим и предњим крајем језика и непцем предњим, средњим или крајњим. У предње непце мећемо и место горње вилице изнутра, где су корени зубни.

У сва три та предела могу се, као што је под IV говорено, произвести скоро увек: полугласни, носни, трајни и тренутни гласови, и ако сви у свакоме језику не долазе. Ред, који смо ту према Румпелту узели, боље се слаже са лингвистичким гледиштем, него онај који је у Брике-а и који се у нас у чланку IV види. У овом реду поступан је прелаз с једног гласничког краја у други посве сугласнички, који се види најбоље у тренутним сугласницима. Таким ћемо редом казати каквих гласова има наш српски језик у сваком од мало час поменутих артикулацијоних предела.

Први предео.

Усница, доња усница и горњи секутићи зуби.

1. Од полугласних не долази у овај предео ниједан.

2. Од носних долази овамо **м**. Ако усне склопимо као да ћемо изговорити **б**, и звучан глас пропустимо кроз нос, па отворимо уста, изаћи ће, као што је познато, **м**. Ако хотећи изговорити **м** или реч какву, која се са **м** почиње, стиснемо нос, осетићемо наплив ваздуха који је рад да одјеком кроз нос начини овај глас, и нећемо га моћи чисто изговорити, докле међу тим на тај исти начин **б** без икакве сметње чисто можемо изговорити. Брике говори, да овај сугласник нема никакву од грклана независну шушку, већ да постаје просто одјеком гласа у усној и носној дупљи.

3. Од трајних гласова долази овамо **ф** и **в**. Од њих **ф** постаје, кад горње зубе овлаш ставимо на доњу усницу. Тим је струјању ваздуха на обе стране уснога кута остављен пут, и с тога се тај глас и зове трајан као и сродни с њиме **в**. За тај други глас ми састављамо усне онако

исто као и за **ф**, али „место да ваздух просто дувамо, пуштамо и глас“ вели Брике, те тим постаје **в**. Каква је разлика међу **ф** и **в**, таква је и међу **п** и **б**, о којој ћемо сад говорити.

4. Од тренутних гласова припада овамо наше **п** и **б**. Ако промотримо прво **п**, видећемо да се оно образује, кад склопимо усне, усну дупљу заградимо од носне дупље непчаним велом, кроз раширену гласну пукотину протерамо ваздух, па га отворањем усница ван пустимо. Кемпелен је врло тачно и добро рекао, да се **б** од **п** разликује само тиме, што при првоме глас већ звучи при отворању затвора, а при другом то бива касније, често пошто је затвор већ отклопљен. Код **б**, шта више, може се звук пустити да звони и пре отклапања склопљених усница, протерујући ваздух кроз стегнуту гласну пукотину у склопљена уста. Ако дакле **п**, као што смо у предњем чланку навели, казује затворен носни канал и усница, а раширену гласну пукотину, која не може дати звука; онда можемо рећи, да **б** казује затворене усница и затворен носни канал, а гласну пукотину за звук сужену.

Други предео.

Предњи крај језика и зуби.

1. Од полугласних долази овамо **л**, које и данас гради слогове у Чеха. За образовање овога гласа намести се предњи крај језика на задњу страну предњих зуба, а покрај стражњих кутњака остави се пролазак ваздуху, тако да се ваздушна струја на језику дели, идући кроз речени пролаз унутрашњим крајем вилица к устима. То је наше обично **л**. Али по неким крајевима наше домовине, око горње Дрине по Србији кроз дринску долину на обе стране, као што ми је поуздан посматрач ових ствари г. М. Ђ. Милићевић говорио, говори се и друкчије потмулије **л**, које, по ономе

што и ја о њему знам, подилази под непчано-зубно л, које постаје као и обично, само што се још језиком непце дотиче око задњег краја, и ту се теснац ваздуху гради, или тим начином пут ваздуху покрај целога непца буде више затворен и тешњи, јер је при том л језик дигнут пут непца, а при обичноме је он спуштен доле и тек врхом горње зубе додира.[1])

[1]) С овим се потпуно подудара онај опис пољскога ł од Пуркиње (Badania w przedm. fiz. mowy, 51). И Пуркиње каже, да се задњим крајем језика дотиче непце на месту где за к и г, ваздух се пропусти с обе стране. Добро је чинио Брике, што је поверовао врсноме зналцу пољскога језика. Мислимо да је врло добра и Румпелтова напомена, да нарав тога л није само у притиску задњега непца задњим крајем језика, јер покрај тога се опет зуби врхом језика додирују, него у нарави свега тога притиска, који звук тога гласа карактерише, чега ради се, како Румпелт говори, и грклан спушта (Упореди Rumpelt. Deutsche Grammatik, Lautlehre. 14; Das natürliche System 54; Brücke, Grundzüge, 41.)

Забавили смо се толико на томе дијалектичком л, што је глас л у опште интересан у историји нашега језика. Као што је познато, л је и у српском језику градило слогове као што их и сад гради у чешком. Све редом писце који су што писали о историји нашега језика занимала је његова промена у у где је био вокалисан, у о, где није био вокалисан, на крајевима обичних слогова. Најглавније је што је казао Шафарик у Serb. Lesekörner § 17 стр. 52. По примерима које ту Шафарик наводи из наших имена места сачуваних у византијским писцима и из најстаријих споменика, изгледа, да се изговор вокалисанога л (влькь — влк) почео колебати истом у 13-ом, 14-ом веку. У споменицима 15-ог века јако узима мах. На исто излази и оно што говори Мајков, Ист. сербск. языка стр. 389 и 393. Уз то пристаје и В. Јагић (Književnik I. 164) и у чланку Podmladjena vokalizacija стр. 56 и д. где је мало дубље у ту ствар ушао. Прелазак и једнога и другога л В. Јагић представља кроз прелазни мукли у о дакле помешан глас, врсту дифтонга, и из књига, које се не могу кривити да су се језиком угледале на што друго изван на-

Други полугласник, који и у нашем и у чешком језику и данас игра ролу и гласника и сугласника, јесте **р**. Језик тада стоји као обично полошке, и да би се произвело **р**, затресе се и врхом се удари о изнутрашњу страну горњих зуба, али тако да се тиме не чини никакав затвор. Језик је у свему врло лабав, на ниже савијен, тако да га наплив ваздуха који из плуће иде најпре на ниже обори, одакле се на више залеће.

2. Од носних долази овамо **н**. Изговара се, кад се језик намести као да ће изговорити **д**, а звук се, онако као што је речено за **м**, пропусти кроз нос. Разлика је у слободнијем кретању језика.

роднога језика, показује примере, који би сведочили, да је тај мукли глас трајао тако још у XVI веку, до самога му краја и у почетку XVII-ога. Ово се не би дало раширити на васколики круг језика, што се у другој половини XIV и у XV веку претварање снажно види у споменицима. За сам начин претварања Јагић говори: „У хрватском језику није, рекао бих, глас **л** преходио умах у **о** или **у**, него преко **l** и **в** најприје у некакав мукли *y/o*, те се истом касније тај подмукалац расцијепио у два гласа: у **у** међу консонантима; у **о** послије вокала.“ (Podml. vok. 57.)

Овоме свему ја имам да додам неколико чињеница. У поменику Крушевском који је сад у нар. библиотеци у Београду, у који је започето уписивати XV века, а настављено до овог, долази Вока (л. 104 ако буде за Влька а не можда какав диминутив од Воипа и другог ког имена) један пут, Вокашинь (л. 124) један пут, Вокомань (л. 74) један пут Вокьмань (103) један пут. Осим тога Вльканьи Влькашинь само по један пут, а поменик броји 168 л. малога кварта. У најстаријем поменику на кожи који је био некад у цркви Успенија у Призрену а сад је у нар. библ. не долази никад облик ни са **о** ни са **у**. — У рукопису ученог друштва бр. 147 који је на крају XVII века исписиван из рукописа писана 1572 године, у коме има апокрифских ствари, приповедања и лекова, и о коме ћу ја као и о оним поменицима посебице говорити другом приликом, долазе у лековима,

3. Од трајних гласова долази овамо **с** и **з**, први муклац, други јасник. Главно је за те гласове, да језик гради теснац са горњим зубима, и то само с њима, тај теснац је иза горњих зуба, па протиче с обе стране језика, а ваздух, таруђи се о зубе, чини ону особену писку, која нам је позната у **с**. Исто је тако је са **з**, с разликом која је за јаснике и муклаце већ показана.

4. Од тренутних гласова долази овамо **т** и **д**. Језик се примиче горњим кутњацима, а предњи му се део притиска на предње зубе изнутра, да начини чврст затвор,

---

у којима је са свим народни језик, какав у осталим чланцима истога рукописа није, интересни примери: Ја их наводим све, који у чланцима о лековима долазе, јер се у осталом свему рукопису **л** чува: Ѹзмі ѡт дафине листиꙗ и ѡв'чега гноꙗ, и то ѡбадвое ѹ ед'но истѹв'ци (л. 51); Ѹзми копра те ист'ѹв'ци (л. 51); Набері цвѣта ѡт дрвета ѡт как'ва годе, те стѹци (51); Набери ѡт лозе виновеи листꙗ те истѹвци (51); А ѡно набери глиста те истѹци (52); Ѹзми ѡвчи мехѹр што држи водѹ ѹ немѹ, те га напѹв'ни люта оцта (52); Ѹзмі ѡт вр'бе гране чак с вр'ха кое су младе граніце, те истѹвци (52); Некаи наиће сѣме ѡд ѡнеи салате коꙗ е млѣч'на, те нека истѹв'че (53), Дрѹги пѹть ѡкѹпати, кад се мѣсець ѹпѹв'ни (53); А жѹвчь пзвадивши из ежа помѣшати з добром ракиѡмь (54). Ед'на мѣра шишака сврхомь пѹв'на (109).

Ја сад просто публикујем те примере, не упуштајући се у тумачење и у каква извођења. Толико бих само додао, да смо ми у старија времена на сву прилику имали грлено **л**, којега се останак (као'но ъ у Црној гори) сачувао у горњем Подрињу. Из тога **л** ништа лакше него прећи у **у** или **о** или **в**. Теснац ваздушни за то **л** врло је налик на теснац за оне гласнике. Прелазак у **в** био би пренос на противну страну у предњи артикуловни предео, који се да врло лако објаснити, и који је главна карактеристична црта у фонологији нашој. Јотовано **љ** према грленоме **л** стајало би као **ч** према **к** и ишло би по истом физиологијском путу (види чл. IX). Пренос **л** из грленог у зубни предео опет је према свему ономе што се у чл. IX говори врло проста ствар.

кроз који не може ваздух. Језик може стајати више и ниже, само не сме бити толико ниско, да би био немогућан затвор о коме је била реч, а ни толико високо, да би му се врх на више заокруглио, те се непца дотицао. Тако исто бива и са **д**, са познатом разликом.

Комбинацијом постају у овоме пределу још два гласа стапањем тренутних и трајних у један глас. То је у нас дијалектичко и спорадично **s** (пољско dz) као јасан, а **ц** као мукал глас. За што их ми сматрамо као једноставне гласове, видеће се у чланку који одмах долази, у ком је та комбинација гласова највећма развијена, те се о њој поглавито говори.

Трећи предео.

Језик и непце.

1. Полугласника у овоме пределу немамо ми никаква.

2. Носнога гласа немамо такође никаква.

3. Трајни сугласници овога предела веома су развијени у словенским језицима у опште, па и у српскоме. Имаћемо их више него и којих осталих, чему је узрок што у овај предео долазе многи комбиновани, секундарни гласови. С тога ћемо их поделити на примарне и секундарне, па их по томе разгледати.

Од примарних па прво место долази глас **ј**, макар да је у нас последњи добио особито слово, а у рускоме га и бугарском и данас нема. То је једини глас читавог овог предела, који долази у састав првобитних гласова индојевропскога језика.[1]) С тога пак, што се многи секундарни гласови овога предела у неким језицима различито и су два слова пишу, што су баш оним људима, који су до данас о овим стварима највише радили, немачким професорима, од рођења већином непознати — начинило се о

[1]) Schleicher Compendium. 3 A. 10. О томе у осталом нико не сумња.

њима у дотичној литератури физиологије гласа различито мишљење. Најзнаменитији радник ове струке, др. Брике, све гласове који овамо долазе (међу њима су наше ѣ и ѣ, ѣ и ѣ, ш и ж, дијалектичко ś и ź, ч и ц) не држи за просте сугласнике, као што их ми у писму и граматици својој узимамо, но за сугласнике сложене из две стихије. Таке назоре развија он у VI одсеку своје књиге (стр 63 Von den zusammengesetzten Consonanten) поводом немачког sch, енглескога ch (талијанског c речи ciceri) пољског ś француског j (jamais) и ch (charme). Главна је његова мисао, да су при изговарању тих слова уста у исти мах удешена за два различита сугласника. Али у овоме се тешко сложити са Брике-ом, који је ту, рекли бисмо, недоследан своме физиолошко-фонетичком гледишту, упао у етимологију и историју тих гласова. Његове назоре врло добро побија др. Румпелт[1]), који живи у Бреславу, и како се из његова говора види, добро је познат са пољским језиком, у ком се управо највише развило сливање j са сугласницима и уплив тога гласа на њих. Единбуршки професор А. М. Бел говорећи у својој књизи о енглеским сугласницима овога предела не помиње ништа ни налик на назоре Брике-ове, сматрајући исте сугласнике као просте.[2]) Што се тиче етимологијско-историјског гледишта, оно је без сумње у стању доказати секундарност и сложеност поменутих гласова. Али то њима не може одузети данашњу њихову физиологијску простоту и ако је она последица сливености. За наше ѣ и ѣ, ѣ и ѣ то се и данас очима види. Колико смо сами о томе мислили, чини нам се, да у свима таким случајима, где у секундарним периодима

---

[1]) Das natürliche System der Sprachlaute, Halle 1869, § 15 и 16 стр. 78—92.

[2]) Исто то тражи и Талијанац Асколи за ч и ц, о којима сви остали мисле да су доиста састављени гласови. Vorlesungen üb. Glottologie § 38. стр. 164—165.

језика наступају секундарни сугласници, то бива овако. Између два додира која језик има да учини, на прилику изговарајући **д** и **ј**, **т** и **ј**, **л** и **ј**, **н** и **ј**, бира се средња тачка, која по том даје онај средњи сугласник тако јако налик на оба своја саставна дела, а опет ни један од обојих. Што се тиче врстања међу јаснике и муклаце пресуђује први члан, и ако је **ј** јасник. Ове своје назоре ми бисмо још даље раширили. Има сугласника које данас сви писци по овој струци, и они који најдаље иду, као Rumpelt, op. c. 77: И Бодуен де Куртене, op. c. 28., држе за сложене из два, и нико им физиолошко-фонетичку једнину не брани. То су наше **ч** = **т** + **ш**; **џ** = **д** + **ж**; **ц** = **т** + **с**; **ѕ**[1] = **д** + **з**. Ми мислимо да овде савршено вреди оно горње правило. Или су и ово гласови прости, на начин на који су **ђ**, **ћ**, **љ** и **њ**, или никако нису. Горе поменута двојица писаца, који у овоме до пола иду с нама, држимо да просто напуштају исту консеквенцију у другој половини, јер је савршено један исти физиологијски поступак и у другој половини. У **ч** језик додира непце на средини међу додирном тачком гласа **т** и **ш**, а тако исто и у свима осталима. Од две додирне тачке не може никад испасти један, него два гласа, а ја мислим да свачије ухо лако може распознати, да и ако се у **ч** види **т** и **ш** (онако као у **ђ** — **д** и **ј**), да то **ч** ипак није **тш** (кад се свако посебице изговори) него нешто треће. Што се тиче звука, или тврдоће и мекоће, остаје опет исти закон **ч**: **ц** = **ш**: **ж** и **ц**: **ѕ** = **с**: **з**.

Расправивши овако ово спорно питање, прећи ћемо на саме гласове. Како **ц** и **ѕ** не припада у овај предео, то смо их ставили на своје место у предео који је пред овим.

---

[1]) Пољско dz, јелинско ζ, латинско z, Diez, Gram. d. rom. Sprach. 3. Ausg. 237. Што говорећи о нашему дијалектичком ѕ пишемо тај старо-словенски знак, показаће чланак Миклошићев у Radu IX стр. 11.

У овоме пределу ми можемо као свој првобитни глас сматрати **ј**, као што је напред речено. **Ј** је јасан сугласник. Муклога му парњака ми у своме језику немамо. Брике и остали писци наводе га за немачки, и то је ch (у Recht, Licht, новогрчко χ у χείρ). Као и остали мукли и јасни парови постају и та два пара, кад се средина језика притисне на средину непца. Они су један члан за многе комбинације обичне у словенским језицима. Те комбинације могу бити, кад се с овим гласом састављају на показани начин гласови из првога и другога предела. Те комбинације могу бити прво-секундарне и друго-секундарне, у којима се последњим секундарна стихија слаже са примарном.

α. Међу прво-секундарне комбинације иду:

а. Слагања са полугласним и носним сугласником **л**[1]) и **н**. То су наше **љ** и **њ**. Разлика је међу њима која и међу **л** и **н**, само што им је предео артикуловања дао други звук. Артикуловање само бива скоро на исти начин, на који и у **л** и **н**. Само што при **љ** и **њ** не ради врх него предњи крај језика, што место додирања нису предњи зуби, него горња вилица, где прелази у непце. То је средина међу **л**, **н** и **ј**, и то даје оним гласовима особити звук њихов.

б. Слагања са трајним сугласницима **з** и **с**. Физиологијски тачно говорећи **з** ће се слагати с јасним (нашим обичним) **ј** а **с** с муклим (у Брике-а обележено χ[2]) које у нас није познато — те ће из обе комбинације изаћи наше **ж** и **ш**. У оба та гласа језик удара својим предњим крајем

[1]) У чешком и пољском а може бити и у старом словенском долази р (ř) тако исто комбиновано.

[2]) Од тога на сву прилику није далеко изговор старо-слов. х. Cf. Jagić Gramatika jezika hrvatskoga I 69. Чеси и данас разликују своје ch х ст. слов. и h = г стр. слов. Ово друго је најближе гласовима као што је био јел. spiritus asper. Хатала (Srovnávací mluvnica, 121) меће оба у hrdelne и ch зове муклим, h јасним, за што бисмо рекли да није тачно. Шлајхер и А. Л·скин стављају х међу гутурале у муклице а ј међу палатале у јаснике.

у предњи крај непца, и ту бива препрека гласу, којим излази јасник ж и муклац ш. А. М. Бел описује управо разлику међу с и ш овако: врх језик повуче се са своје предње позиције, коју има у с, даље унутра, да би се раширио (to enlarge) отвор кроз који дах на поље шушти. Једна врста од ш, говори исти писац, може се произвести, ако се врх језик притисне или управи према доњим предњим зубима; али је овака артикулација необична, јер се не може добро сложити с осталим артикулацијама (ор. с. 210).

Али то повлачење језика унутра не мора бити на тај начин у истом етимологијском случају. Место непчанога може се образовати вилично-непчани глас, кад се с испупченим предњим делом језика дотакне изнутрашњи део горње вилице, средњи се примакне непцу, те начини теснац за пролазак ваздуху, а врх се савије напред пут предњих доњих зуба. За људе неуке, којима то није од рођења, врло је тешко изговорити овај глас. То су пољско ś и ź, мукло и јасно. У нас Срба говори се дијалектички по крајевима јужнога говора ś и ź у речима где се судара сј и зј у замени старога сѣ и зѣ[1]), а и иначе по варошима босанским, од којих многе имају по неку дијалектичку разлику у изговарању гласова, као што су ми више пута многи причали.

в. Слагање са тренутним сугласницима д и т. То су наше ђ и ћ. Артикулација је њихова слична с артикулацијом т и д, само што предео артикуловања није врх језика са доњим изнутрашњим крајем горњих предњих зуба, него врх језика са изнутрашњим крајем горње вилице.

β. Међу друго-секундарне комбинације иду:

Сугласници ч и ц. Као што смо већ напред спомињали, они су збир из три члана, јер кад с + χ = ш, а т +

---

[1]) Вук у Рјечнику, Беч 1818 XXIX, Пословице. Беч 1849. XXX. Види још мој предговор уз Врчевића Српске народне приповијетке, Београд 1868, л. 6.

ш = **ч**, онда је **ч** = **т** + **сх**. Исто тако кад је **з** + **ј** = **ж**, а **д** + **ж** = **ц**, онда је **ц** = **д** + **зј**. Преко свега тога они су фонетичка јединица, и **ч** припада међу муклаце а **ц** међу јаснике. Као таки они потпадају гласовној асимилацији, која вреди за јаснике и муклаце, што се види у речима отаџбина, враџбина, наруџбина.[1]) Ови сугласници обично постају од исконских грленика **к** и **г**, о чему се посебице говори у чланку IX. При њима за артикулацију вреди исто што за прво-секундарне комбинације: између **з** и **ј** хватајући средину језик производи **ж**. Тако између **д** и **ж** хватајући средину бива **ц**.

Но с погледом на све секундарне гласове не треба заборавити, да се они јављају и независно; није овде њихова историја, о којој ће се говорити у IX чл., но само њихова физиологијска анализа и одредба.

4. Тренутни сугласници овога предела јесу **к** и **г**. **К** постаје на више начина. Ћутке се дотакну а чујно (шушком) раставе стражњи крај језика и стражње непце. Та тачка додирна пружа се на непцу до самога предњега непца, и А. М. Бел напомиње, да се она мења пред различитим гласницима. Пред **и** на прилику та се додирна тачка помера више напред него пред **а** и **о**. То долази по закону једначења којим гласови теже да се један с другим изједначе, и по коме говорни органи себи посао олакшавају. **Г** је јасно **к** с обичним толико пута напомињатим разликама.

Овим смо приспели на крај и овоме чланку, и сад ћемо свеколико истраживање изнети у једној таблици на лакши преглед.

---

[1]) На послетку глас **цј** у примерима као што их наводи Ђ. Даничић у својој расправи о **ћ** и **ђ** (Rad I. 111) ћедило: цједило, Ћетко: Цвјетко даје неки сливен глас, који није право **ћ**, као што су ми говорила два три овим стварима вешта пријатеља, од којих је један и родом с тих крајева. То би било меко **ц**, опет каква год друго-секундарна комбинација, о којој ја сад ништа више рећи не умем.

Система српских гласова.

Сугласници								Гласници	
ПРЕДЕО АРТИКУЛОВАЊА	МЕСТО АРТИКУЛОВАЊА	ТРЕНУТНИ		ТРАЈНИ		НОСНИ	ПОЛУГЛАСНИ	ПРИМАРНИ[1]	СЕКУНДАРНИ
		МУКЛИ	ЈАСНИ	МУКЛИ	ЈАСНИ				
Гркљан[2]		—	—	х	—	—	—	а	
Језик и непце	Задње непце и задњи крај језика	к	г	—	—	—	(л[3])		е
	Средина непца и средина језика	—	—	(*х*[4])	ј	—	—	и	
	Предњи крај непца и језика	—	—	I. ш II. ч	ж ц	—	—		(ъ)
	Горња вилица и врх језика	ћ	ђ	(ś)	(ź)	њ	љ		о
Предњи зуби изнутра и предњи крај језика.		т	д	I с II ц	з (s)	н	л р		
Усница, доња усница, горњи секутићи зуби.		п	б	*ф*	в	м	—	у	

Прим. 1. Назив примарни и секундарни узима се само у физиологијском, а никако у етимологијском или историјском смислу.

2. Гркљан се управо не може узети као артикуловни предео. Физиологијски узимајући овде припада она најмања мера учешћа, коју могу узимати у артикуловању прави артикуловни органи.

3. Овде мећем ово л. Ту мислим да се образује онај теснац, који томе зубном гласу даје његов одвојен карактеристични звук. Строго узимајући, по артикулацији би оно долазило покрај обичнога л.

4. Ово је поновљено књижевничко х. Оно је каткад и у предњем месту (задње непце), и махом се артикулује на средини међу прва два места предела језика и непца.

VII.

Испитивање појединих гласова језика са стране физиологијске акустике. Досадашњи резултати.

Пошто смо тако видели физиологијско постање, артикуловање, комбиновање и спајање гласова, ред нам је, да погледамо још на једно питање, без кога наша студија не може бити потпуна, у колико смо себи поставили као задатак, да говоримо о свему чим постаје и грана се глас, та прва стихија свакога језика.

У свему што смо до сад говорили, види се само шта треба учинити грклъаном и артикуловним органима у устима, да може постати глас. Али нигде нисмо говорили о томе, какви су увети, те се дах, онако дунут и пропуштен, чује, а то је једини начин, којим га другоме казујемо. Цела ова страна гласа иде у другу грану физиологије, а то је сматрање гласа са стране акустике, и она је такође побудила у наше доба дубокоумна и учена специјална истраживања.

С ове стране епоху гради свуда по правди хваљено дело знаменитога професора Х. Хелмхолца: Die Lehre von den Tonempfindungen, als physiologische Grundlage für die Theorie der Musik, од које је преда мном треће прерађено издање (Braunschweig, 1870 8-на 639 стр). У приступу к томе свом делу Хелмхолц дели акустику на физичку и физиологијску. По својој природи та је физичка акустика прост део науке о тресењу еластичних тела. Ну поред ове физичке акустике има још физиологијска акустика, којој је задатак да испита процес у самоме уху. У тој је књизи међу осталим расправљено и дотично питање о човечијем гласу. Године 1871 изашла је друга књига, која се о овоме са свим специјално бави, и то је Sprache und Ohr. Akustisch-physiologische und pathologische Studien von Dr. Oscar Wolf. Braunschweig

1871, коју ћемо нешто и ми употребити. Проф. М. Милер у својим лекцијама задржава се на књизи Хелмхолцовој, и из енглеске књижевности спомиње чланак Џона Хершела „Treatise on Sound“ у „Encyklopaedia Metropolitana“ и још један старији проф. Willis-а, али им не даје велике цене. Књижевност природњачку која овамо засеца, ну која ово питање непосредно не расправља, наводи др. О. Волф на крају поменуте му књиге.

Ми смо одавна мислили, да се многа питања из гласова, камо спада нарочито чујни утисак гласова и речи, па онда акцентуација и сва музикална страна говора, морају испитати још и помоћу музике, тако, да се и с те стране провери оно што се с друге стране докучује. Не имајући музичких знања, ми у ову ствар не можемо дубље улазити. Али да не бисмо читаоцу оставили ову страну питања о коме говоримо, без икаква зрака, трудили смо се, да бар онолико можемо рећи колико је за општи појам доста. У томе ћемо се држати поглавито напред поменутих немачких дела и уз њих хваљених лекција Милерових.[1])

Као што смо видели при говору о сугласницима, нема сваки сугласник звука. Ми смо оно што није звук (Klang) звали шушком (Geräusch), не знајући за сад за тај акустички појам удеснијега имена. Јер све што ми чујемо, може се пре свега поделити на шушку и звук. Шушку чини на прилику лишће; у шушку акустички иде шкрипа врата, гром, и сваки јек произведен неправилним покретима (импулсима) саопштеним ваздуху. Звуци што их чујемо из свирала, и свакојаких музичких инструмената произведени су правилним периодичким затрептавањем еластичнога ваздуха.

---

[1]) Lectures on the science of language Sixth edition II. London 1871, p. 111—128; Helmholtz, Die Lehre von den Tonempf. 113—180.

Кад ми чујемо ма какву звучну ноту, утисак који смо осетили чини се прост, међу тим је он у истини врло сложена ствар. У свакој звучној ноти можемо разликовати:

1. Њезину јачину или јасност;

2. Њезину висину или танкоћу;

3. Њезину нарав, што је зову timbre, или немачки Tonfarbe, боју звучну.

Јачина или јасност зависи од пространства или опсега који захватају затрептани делови ваздуха у своме трептању.

Висина или танкоћа зависи од дужине времена које треба свакоме затрептаном делу да таласање изврши, или од броја трептања извршених за одређено време. Кад би на прилику шеталица на сахату, која се крене једаред за секунад, бележила још краће просторе времена — она би производила музикалне тонове. Шеснаест двоструких кретања у секунду било би довољно, да произведе тон, макар да би му висина била тако ниска, да би се једва могао чути. За практичне сврхе најнижи тон који чујемо производи се са 30 двоструких кретања у секунду, највиши са 4000. У тим границама се находи обичних седам октава наших музикалних инструмената. Могућности терају још даље; али ћемо се ми овде уставити.

Справе човечијег гласа, које су у нас напред на свом месту описане, исто тако као и флаута, виолончело, свирала или хармоника, (ово двоје последње подилази најбоље механизму нашег гласа) производе чујан звук истим таким начином, извесним бројем трептања. Ти звуци могу бити једне исте висине, али ће се опет разликовати у карактеру — и та се разлика и зове нарављу или бојом гласа. Шта је, дакле, узрок тој нарави? Неком врстом негативног резоновања мислило се за нарав, кад не излази ни из опсега ни из трајања, да мора излазити из облика трептања. Проф. Хелмхолц је први позитивно доказао, да је то тако, посматрајући микроскопом трептања различитих

музичних инструмената. Шта се мисли под обликом трептања, најбоље ће показати ове црте

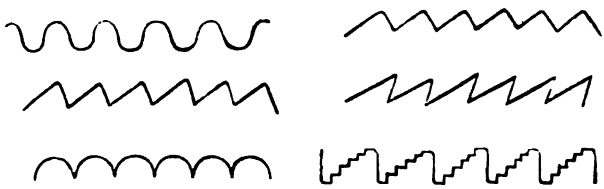

Али нарав или боја звука не зависи једино од облика поменутих трептања; на њу имају уплива још и други звуци. Ухо у које долазе извесна трептања да делују на слух, кад се добро напрегне, чује не само онај тон, који треба да чује према одређеном трајању трептања, као што смо напред казали, него чује осим тога читаву врсту виших тонова, који се зову хармонијски виши споредни тонови звука. (Obertöne des Klanges) на супрот ономе првом главном тону, који је међу њима свима најнижи али најјачи, и који својом нарављу одређује нарав читавога звука.[1]) Нарав звука дакле зависи од смесе тонова.

Ако дакле звуком (Klang) назовемо целокупни осећај, који периодични потрес ваздуха у уху нашем произведе, наћи ћемо, да је тај целокупни осећај звука састављен из целе врсте различитих споредних тонова, од којих је први — основни тон звука, а остали су му хармонијски виши споредни тонови. То ће рећи, да она споредна секундарна трептања бивају ситнија или чешћа од главнога тона, и ако у осталом слабија.[2]) Али није једнак број виших споредних тонова при свакоме телу које даје звук, и нису они свагда хармонични, те они који су ту, тиме што се појединце не распознају, и што се у један звук стапају, и

---

[1]) Helmholtz op. cit. 37.

[2]) Рачун о томе види у Helmholtz op. cit. 37. Стр. 81—83 пореди исти писац трептања ваздуха при звуку са трептањем светлости; јединство и сложеност звука са јединством и сложеношћу беле светлости.

чине, те тај звук добија различиту каквоћу — другим речима: сваки различит звук при једнакој висини једнак је друкчијем броју виших споредних тонова. Од овога зависи мекота и тврдоћа, лепота и ругоба тонова. Ресонатор својим одјеком игра такође знатну улогу у овом фином механичком процесу. Он кроз рефлектовано трептање има своје ниже тонове, који се често са вишим тоновима главнога звука удружују, те каквоћу звука силно мењају[1])

Кад све ово што смо довде рекли узмемо у рачун — неће никоме бити за чудо кад кажемо, да је разлика наших гласника данас сведена на разлику по нарави звука. У ред осталих инструмената, којима људи вештачки производе различите звуке, долази и човечански гркљан, који смо ми напред описали. Овде нам га ваља сматрати као свиралу, у коју се дува плућом, и која има своју цев (Ansatzrohr) у усном каналу. Као дело природно, та свирала има своје особито савршенство.

Говорећи о свиралама на писак (Zungenpfeifen) Хелмхолц говори, како се при звучном потресу ваздуха који од њих долази, јавља врло много споредних виших тонова, а цев која уз писак иде, како често има и тај обичај, да најнижим својим гласовима не одговара главноме тону него ма коме од споредних тонова. Услед тога догађа се, да се одјеком цеви онај дотични споредни тон оснажи више него главни и остали споредни тонови, те се тиме знатно истави из врсте осталих споредних тонова. Звук добије тиме особити карактер; он више или мање личи на какав год гласник човечанскога гласа. И доиста, наставља Хелмхолц, гласници су човечанског гласа тонови кожних језичаца т. ј. гласних жица, у којих се цев, усна дупља, може час пократити, час подуљити, или за овај и онај тон удесити, тако, да се тиме оснажава час овај час онај споредни тон звука.

[1]) Helmholtz, op. cit. 76, 160, 161.

Хелмхолц се на основу тога упуштао још даље; по начину којим се тражи на који је тон удешен ваздух у различитим флашама и осталим ваздушним просторима, он је испитивао, на који је тон удешен ваздух у језичном ресонатору, у усној дупљи, кад је она намештена за изговор једнога или другога гласника. Кад је одјек усне дупље најјачи, висине тонова зависе од гласника, за који су уста намештена, и мењају се доста знатно, ако се и најмање промени звучна нарав (боја) гласника, које може да се догоди и у појединим дијалектима једнога истога језика. Кад дакле глас из гркљана приспе у усну дупљу, ресонанција њена оснажава само оне споредне тонове који се подударају с властитим тоном што га има њезина шупљина. А како је за сваки гласник усна шупљина друкчија, то је очевидно, откуда је акустичка разлика њихова. Међу тим прави тонови саме усне шупљине не зависе од века или спола. Хелмхолц је налазио једнак одјек у људи, жена и деце.[1])

Саму висину тона ваздушнога стуба који је у нашој усној дупљи, висину, коју му дају уста склопивши се да изговоре овај или онај гласник, испитивао је Хелмхолц у наведеној својој књизи стр. 165—179, и ми упућујемо тамо читаоце, који су о томе ради још више знати. У истој књизи стр. 183—189 говори се о покушајима Хелмхолца,

---

[1]) Знамените је, што говори Хелмхолц на стр. 167 свога дела: „Ако усну дупљу из положаја **o** кроз **o**^{a} полако премештамо у **a**^{o}, онда одјек њезиног ваздуха расте полако за једну октаву до **b**''. Тај тон одговара северно-немачком **a**; мало оштрије енглеско и талијанско **a** расте у висини тона до **d**''', дакле још терцу више. У осталом код **a** пада нарочито у очи, како малим различицама у висини тона одговарају знатне промене у звуку гласника, и ја бих могао нарочито препоручити лингвистама који одређују какви су гласници разних језика, да обележе висину тона и најјачи одјек усне дупље.“

да помоћу састављања разних тонова вештачки састави поједине наше гласнике. То је на основу теорије о споредним вишим тоновима. Из поменутог мерења види се, да ваздух у усној дупљи склопљеној као кад се изговара у може дати најдубљи, а као кад се изговара и — највиши тон. Остали гласови стоје по средини. Чудновато, како се резултат физиологије, историјско-упоредне лингвистике и физиологијске акустике полазећи с разних страна сложио тако рећи у једном истом факту.

Оволико је у тој ствари напредовала физиологијска акустика у питању о гласницима. Питање о сугласницима стајало је с ове стране неиспитано све до последњих дана. Као да се држало, да о њему не може ни бити никаква разговора с овога погледа, па га нико ни предузимао није. Али напред поменуто дело дра О. Волфа прихвата ствар управо с ове стране. Читав одсек (стр. 1—75) говори махом о томе у неколико с погледом на патологију уха и недостатке у перцепцији слуха; али у њему има драгоцених ствари и за саму лингвистику. Кад се, на прилику, на нашој таблици погледа на гласовни систем српски, и узме се мотрити с десна на лево, од гласника пут тренутних сугласника, видеће се, да међу тим старинским врстама гласова није пресечена провала, него да је међу њима поступан прелаз, па као што се од тренутних кроз трајне, носне (који се налазе и у словенским и у романским језицима) и полугласне полако приспева у гласнике, тако то исто иде и на обрат. Довољно је, да је књига Волфова у главноме потврдила акустичким начином овај физиологијско-лингвистички распоред, и ако се иначе гдекоји његови резултати не слажу потпуно с последцима тога распореда. Он дели сугласнике на selbsttönende u tonborgende (стр. 23), па одмах говори редом о висини тона и броју трептања њихових. На стр. 47 говори о звучној боји и јачини тона сугласника и гласника. Докле Хелмхолц карактерише суглас-

нике као просту шушку, као израз мањих и већих неправилности ваздушнога кретања, сличних фијукању или пиштању ваздуха који се ломи о цеви трубе или свирале, неправилном звуку са жице зарад њене неравноће, или невеште руке и непоузданог повлака — др. О. Волф тера даље, па вели да је свакојако главна ствар оснажен сугласнички властити тон, а шушка је просто пратилац, или трептање, као израз различитих споредних тонова. При трајним сугласницима на прилику највећи део ваздуха употребљен је да се образује властити сугласнички тон са правилним трептањима, а мањи се део неправилно ломи о отворе међу појединим зубима или о крајеве усница. Што се ти неправилни пратиоци властитога тона уз неке сугласнике, на прилику уз ф и с по каткад веома јако чују, зависи од конструкције музичног апарата, наших говорних оруђа. Онај део тога апарата, који образује дотичне сугласнике, као плућа, усница, непце и зуби, музички је далеко несавршенији, далеко на незгоднијем месту него онај који образује гласнике: а то је плућа као мех, грклан као идеал инструмента на писак за дување, и усна дупља као цев. А познато је, да су чистији, јачи и пријатнији звуци, што је потпунија конструкција, што је боља грађа инструмента. За овим говори о висини и јачини тона у сугласника. Својим експериментима О. Волф је, што се тиче јачине тона, нашао: да гласници имају највећу јачину тона, то јест, могу се чути и распознати из даљине, у којој се већ ниједан од сугласника не распознаје; да се међу појединим сугласницима налазе врло знатне разлике по јачини тона. Тако је међу сугласницима најслабији по јачини тона сугласник h (sp. asper), ако се изговори без свезе са гласником. А најјаче је ш. На стр. 70 и 71 долазе две интересне таблице. У једној је шематички преглед гласова (које О. Волф зове selbsttönend, а ту су гласници и некоји сугласници) по висини тона и по броју трептања. У другој

је такав исти преглед гласова по јачини тона. У другом, патологичком делу његове књиге долазе акустични експерименти с различитим гласовима, којима се неки резултати предњега дела потврђују. А овим се, као што се види, и потврђују неки од појединих резултата, до којих се дошло другим путем, и може бити да ће их наука по времену још већма моћи употребити. Сугласник h на сваки начин има да захвали ма колико слабоћи свога тона, што га у животу толиких језика у старија времена видимо, а у познија не видимо.

VIII.

Акценат и дужина гласника.

Из ових питања физиологијске акустике, о којима смо се у последњем чланку бавили, излази само по себи једно питање, питање о акценту. Кад се тон јавља скоро при свакоме појединoм артикулованом гласићу као неопходни и постојани пратилац гласова које ми језиком производимо — какво место он заузима у склоповима тих артикулованих гласића у веће целине, у речима, и по том у склоповима истих тих целина у још веће целине, у реченицама? Из једнога излази наука о акценту у опште, из другога ритмика, која испитује поделу и сразмерицу тона с обзиром на сву реченицу, стих или период.

Нас ће овде забављати поглавито акценат.

Питање о акценту разлази се у више посебних питања. О главноме полазном питању, бакви свију осталих, слажу се сви, а то је, да везом акцента слогови склапају речи, да по њему ухо познаје границе сваке речи и целину њену, да је у њему удесно средство, да број речи умножимо, да им употребљивост повисимо. Изведена даље ова би мисао дала ове резултате. Као што од малог броја гласова градимо толике корене, као што од сразмерно малог броја корена простим средствима (дометањем и пред-

метањем наставака и предметака, снажењем и слабљењем коренитог гласа) градимо толике речи и можемо их при свакој потреби градити; тако се исто у овим средствима а за исту сврху можемо служити акцентом.

„У слогу, говори Вилх. Хумболт,[1]) ваља разликовати три фонетичка својства: праву природу гласова, њихово трајање, и њихову висину тона. Прва два својства одређују се самом властитом природом гласова, и у неку су им руку као телесни облик њихов; али тон зависи од слободе говорникове, тон је снага којом та слобода склоп речи задише, којом се у реч некакав страни јој дух удише. Тон лебди поврх говора као какво духовније начело но што је сам материјални језик, тон је непосредни израз онога, што се говором хоће да каже у свакоме делићу његовом. Сам по себи може тон доћи на сваки слог. Али ако међу многима тон падне само на један слог, тим се он укида са осталих слогова одмах иза онога, ако се и међу њима тон ма коме изреком не придели, а тиме акцентовање веже неакцентоване слогове уз акцентоване, који се тиме напред истичу.[2]) Оба та појава, подизање гласа и везање слогова вуку за собом један други. Ето тако постаје акценат у речи и јединство, које је с њим у свези. Без акцента се не може замислити никаква самостална реч.“

Даље је пошао и неке позитивне резултате саопштио Louis Benloew у делу De l' Accentuation dans les langues indoeuropeénnes, Paris, 1847.[3]) Главне тезе његовог истраживања могле би се свести на ово:

---

[1]) Ueber die Kawi-Sprache цитат у Dr. L. Kayssler Die Lehre vom russischen Accent. Berlin, 1866.

[2]) Јединство ријечи бијаше вазда означивано истицањем једне словке међу све остале: то је она словка у ријечи, што напрам другијем стоји, да се послужим изразом пластичке умјетности, en relief. V. Jagić Rad XIII, 13.

[3]) Kayssler L. Die Lehre vom russischen Accent, 11. До поменутог дела нисам до сад могао доћи.

1. У првобитним језицима не влада акценат, него квантитет (проста краткоћа и дужина без тона).

2. Сталност или чврстоћа просодијске вредности у каквом језику стоји у обрнутом односају према снази акцентуације.

3. Акценат се у први мах бележио музикалним узвишавањем а не снажењем, јачањем гласа.

4. Circumflex (^) није првобитан.

5. У почетку положај акцента није зависио ни од квантитета, ни од тога, колико је слогова до краја речи. Акценат се утврђивао помоћу последњега одредника (des letzten Bestimmenden).

6. Уз начело „последњега одредника“ полагано се дизало начело логичко, које пушта на видик целину речи, место што би обраћало пажњу на који год појединн њезин део. Целина речи износи се акцентуацијом тиме, што се акценат све више одмиче од краја речи, а приближе коренитом слогу.

Отац упоредне лингвистике славни Фрањо Боп написао је такође дело Vergleichendes Accentuationsystem nebst einer gedrängter Darstellung der grammatischen Uebereinstimmungen des Sancrit und Griechischen. Berlin 1854. У предговору (стр. V.) он говори: „У опште налазе се у савршенијим језицима три системе акцентуације: прво, логичка, којој у индојевропској породици највише годе германски језици; друго, ритмичка, најраспрострнтија међу свима, која у акцентовању гледа место што га слог заузима у речи, и треће, слободна или граматичка, која, у санскритском, никаквих граница нема.[1])“

Изнесавши овако главна начела о акценту, имамо додати, да писци обично разликују од акцента дужину глас-

[1]) Очевидно је, да се овој акцентуацији наша српска акцентуација примиче: у колико — ваљало би одредити после опширног испита.

ника (отезање), идући често на то, да те две ствари савршено одвоје једну од друге, и да се у дефиницији шта је сам акценат такође не слажу. „Суштина акцента говори Хајзе није у музикалној висини и низини већ у јачини или слабоћи тона, у ударцу гласа“[1]) Ово мишљење биће још већма раширено, јер се на основу њега разликује акцентуација старих класичких од суврмених језика. „За старе језике, разумијем овдје особито језик грчки и латински, тврде њихови учени људи, наипаче музици и граматици, да је нагласивање словке значило повисивање гласа, дакле наглашена словка да је с музикалнога гледишта значила ноту вишу“ пише Јагић. (Rad XIII, 14) Два француска лингвиста Weil и Benloew у знаменитом делу Théorie générale de l' Accentuation latine тврде, да је главна разлика међу старинским и суврмени изговором, што су се пре састављали виши и нижи, а што се данас састављају јачи и слабији слогови.

Дужина или отезање гласника, које се узима као са свим посебита ствар од акцента, и које се у неким језицима никако и не налази, долази такође овамо. Тај се појав обично зове квантитетом, и оштро се дели од акцента. Квантитет и акцентовање тоном а не јачином гласа, узимају се обично као знамења старијега стања језика, и нарочито се приписују старинским класичним језицима. За квантитет ми бисмо за овај мах просто потврдили да је отезање гласа. Кратак гласник дакле садржавао би се у дугоме два пут[2]) или три пут,[3]) спрам тога, како бисмо му меру јединице определили, јер обичан говор у томе је колебљив. Упоредна лингвистика налази, да је овај гласовни појав се-

[1]) System der Sprachwissenschaft. Berlin 1856. 329.

[2]) Heyse, System der Sprachwissenschaft. 326.

[3]) Тако је санскр. акц. pluti једнак трима кратким јединицама и Индијанци су га бележили цифром 3. Schleicher Indog. Chrestomathie, 4. M. Müller Sanscrit grammar. §. 25.

кундаран, и да је у њему производ: прво, давнашњега снажења гласа зарад гранања[1]) у значењима, и друго, стезања гласникâ у једно, које се види у потоњим стадијима језика. У супротном правцу овоме појаву одговара слабљење гласова и прост изговор место отезања, које се налази често у језицима.[2])

Узимајући у обзир секундарност дужине ми можемо ући да испитамо састав сложености њезине. А у то бисмо могли ући, и кад секундарност не би имала за се толико гласова, јер је лако разумљива чињеница, да сваку дужину дају две или више кратких јединица. По томе дакле у дугим гласницима понављају се обично два пут или и три пут гласници кратки. У понављању могли би се склапати акцентовани и неакцентовани у разним склоповима, а то акцентован с акцентованим, неакцентован с акцентованим, неакцентован с неакцентованим. Још би се могле замислити нове групе према разликости акцентованих чланова који у састав улазе.

И ако је дакле дужина или отезање гласника ствар различна од акцентовања, могло би бити питање, бива ли то у свези с акцентом, или је појав од акцента посве независан, могу ли се дакле налазити слогови само акцентовани, или само отегнути, или су отегнути слогови увек и акцентовани макар колико, а акцентовани слогови не мо-

---

[1]) Schleicher, Compendium 3 A. 10. Beiträge I 328—333 II 92 G. Gurtius, Zur Chronologie der indogermanischen Sprachforschung, 21, 22. A Fick, Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen. Göttingen 1870—71, 939 и 956. Исто мњење усваја G. Curtius и у својој књизи Grundz. d. griech. Etymologie 3 A. Leipz. 1869, стр. 45 и 83.

[2]) Примера ради указујемо на опште познате чињенице, с једне стране на слов. ъ и ь којима су претходили пунији гласови а с друге на пољски језик, који је све дугачке гласнике погубио и краткима их заменио. И то се у пољском не врло давно догодило. Małecki Gramatyka Lwów 1863. § 22.

рају бити отегнути. За акценат опет, будући је изван сумње да је у њему неко снажење гласа, питање је, да ли се то снажење тиче само висине или само јачине тона; или оно иде у оба та правца заједно, па макар и не ишло у оба два у једнакој мери?

Могући представити у напред, да је отезање или квантитет гласника проста редупликација или множење онога што се при признатим кратким гласницима догађа, и да каквоћа отегнутог гласника зависи од каквоће саставних делова његових, ми ћемо потражити физиологијску базу акценту. Та база је просто појачавање ваздушног притиска који чинимо за издисање (експирацију). Кад говоримо, наши мишићи за издисање, т. ј. они којима ми ваздух из плуће пут гласнице изгонимо, могу бити у већој или мањој радњи. Што је већи притисак којим ваздух кроз гласницу струји, то је јаснији тон гласа, то су јасније и саме шушке гласа које се ваздушном струјом у усној дупљи производе. При јаком акцентовању догађају се неке промене и у грклану, јер се гласне жице јаче запињу, или већма једна другој приближу, према јачем ваздушном напливу на њих. Јаче затезање производи повишавање тона у акценту, које у различитим дијалектима и у различитих људи различито звони. Тачно је дакле речено, да је акценат ојачање и повишење тона; али није тачно, кад се хоће да чини разлика међу акцентом од повишења тона и међу акцентом од оснажења тона.[1])

---

[1]) Brücke E. Die physiologischen Grundlagen der neuhochdeutschen Verskunst. Wien 1871. стр. 2 и 3. Из онога опет не следује, да се мера, у којој се у акценту мешају снага и висина тона, у сваком језику у једној сразмери налази. Може бити да је мера тона у старија времена већа, може бити да у познија времена уступа јачини гласа. Говор наших планинаца из јужних крајева, пуно је музикалнији од говора образованих синова савременога нараштаја. Исто вреди и за ду-

Овим последњим реченицама одлучују се на врло јасан начин и мало час постављена питања, а у једно се колеба и разлика коју су Weil и Benloew поставили за језике садашње наспрам старе акцентуације.

Цело је питање посве тугаљиве природе.

О природи старога језика јелинског и латинског ништа није тако тешко сазнати као што је тешко сазнати акцентуацију његову. Под акцентуацијом ми не разумевамо разликовање дугих и кратких, наглашених и ненаглашених слогова, јер су то Јелини свуда бележили, већ разумемо начин изговарања једнога и другога акцента или отезања.

У осталом оно што су рекла два француска научника није ни у самој лингвистици призната ствар. Врло добро учи Хајзе (System d. Sprachwiss. 329), да је са снажењем свезано увек и подизање тона, са слабљењем увек и падање његово. А то је врло важна чињеница.

С тога бисмо ми на основу три така ауторитета, једнога лингвисте и двојице тако славних по овој специјалности физиолога пошли још даље, па бисмо исто рекли и за дужину или отезање. Наша би дакле реченица или дефиниција дужине гласника изнела на ово. Ни отезање гласника не може бити без каквога год акцента. У отезању се дакле не могу наћи као саставни делови неакцентован и неакцен-

---

жину. Колико времена треба ономе храниоцу старине да изговори једну реченицу, може бити да за то време професор искаже два пут онолико. У онога су отезања и пунија и звучнија. Исто се то данас виђа у већој или у мањој мери у појединих лица. Она је дакле размера пуно променљива не само по већој или мањој сачуваној античности језика, него и по појединим лицима.

Још више изреком потврђује исту ствар Чермак. Он говори: „Јачим дувањем не само да гласне жице јаче трепте, него се и јаче затежу и брже трепте, кад се дакле експирација оснажи, тон постаје не само јачи него и виши.“ Pop. phys. Vorträge 103.

тован.[1]) Где глас не прелеће, него се зауставља за неколико момената, он ту мора ма колико добити и у висини својој, нарочито кад средина његова кретања није музикална ексекуција већ жив говор. Ако даље држимо хипотезу, да су отезања секундарни појав, можемо је допунити другом, да су гласници у слоговима где се хтео јавити таки појав, већ пре тога били истакнути акцентом. Да су отегнути и акцентовани слогови могли имати једни више други мање акцента, разуме се по ономе што смо пређе о природи такога склопа говорили. Што гдекоји језици изгубе отезање и остану при јединоме акценту, ваља сматрати као један учин гласовнога опадања, појава која се јавља у познијим периодима живота језиковног. Та се чињеница и онако јавља упоредо с осталим другарицама из исте периоде.[2])

Спрам ових општих појмова размотрићемо, шта се у нас о нашим акцентима до јако мислило.

О природи акцената наших (а то овамо иде) најбоље је мишљење изнео В. Јагић у чланку „Paralela k hrvatsko-srbskomu naglasivanju" у Radu XIII.[3]) О томе он говори на стр. 3. 4. 5 и 12.

---

[1]) С тога ми мислимо, да је врло разложито што је о томе говорио Ђ. Даничић поради наших акцената и наше дужине Види нарочито Rad VI стр. 47. Исто тако мислимо да је добро рекао Ђ. Даничић и за правила о акцентима јелинскога језика (Гласник VIII, 2.) Међу тим мислимо, да је на врло добром путу В. Јагић кад је у Rad и XIII 5 једначио нашу и јелинску акцентуацију. Ако икоја, оно ће наша акцентуација моћи бити база за разумевање старе јелинске. А свакојако је и приличније и научније, ако се може, као што је овде доиста случај, да се спрам живога мртво испитује, а не обратно. Огромни и генијални труд Даничићев о нашој акцентуацији ту је могућност још далеко олакшао. О наличности нашега и старога јелинскога акцента види још Јагића Gram. jez. hèrv. I. 62, нарочито Миклошића, Vergleichende Lautlehre, 317.

[2]) Упореди Heyse, System d. Sprachwissenschaft. 214 стр.

[3]) А пре тога у кратко у Gram. jez. hèrv. r. 62. Упореди и А. Мажуранића Slovnica hèrvatska 3 izd. Zagr. 1866 стр. 13 и д.

Из његових разлагања, која имају своју посебну сврху, могу се извести ови резултати.

У нашем језику имају, како је познато, четири акцента. То су: ` ˝ ´ ˆ.

Прва два бележе кратке, друга два дуге слогове.

По саставу прва би два била проста, друга два сложена.

Речи ове виде се најбоље на примерима, у којима дуге гласнике источнога и западног говора замењују у јужном два гласника: оба кратка, и од оба вазда један акцентован а други не.

Нпр. а. бе́ла — бијѐла, дакле е́ (кад изједначимо ие) = еѐ

б. Снѣ̄г — снијег; дакле ѣ̂ = ѣ̀е

А овака је замена: е́ = еѐ; ѣ̂ = ѣ̀е увек.[1])

Из овога излази одношај наших акцената у овоме: ˝ : ´ = ˆ : ` или ˝ : ˆ = ` : ´ (Rad XIII, 12.)

Оба дугачка треба сматрати као сложена у оном смислу, у коме ми данас сматрамо као сложене гласове ж, ш, ч итд. Тако н. пр. â у прâвда толико је колико да је написано прȁавда.[2]) Ако огледамо, да једно за другим врло

---

[1]) Budmani P. Grammatica, 8. Може бити да би се према овоме дао обележити расцеп старога ѣ у нашем јужном говору, као један од појава секундарних. Источни говор одговарао би старијем стању језика. О природи ѣ као гласа и о етимологијским одношајима његовим последњи је писао Шлајхеров ученик Johannes Schmidt. Види његову књигу Zur Geschichte des Indogermanischen Vocalismus I. Weimar 1871. Као што у многим гласовним процесима акценат игра велику улогу, тако ће исто његов уплив знатан бити у историји гласа ѣ у Срба.

[2]) Кад је већ ово било сложено, дођоше нам G. Curtius Studien zur griechischen und lateinischen Grammatik V. 2. и у њима интересан чланак James Hadley, Ueber Wesen und Theorie der griechischen Betonung. Има ту доста мисли, које потврђују што се овде изводи. Тако се нпр. још у старо време

брзо те гласове изговоримо, опазићемо оно што смо напоменули, како се, на име, они подвојени гласови, акцентован и неакцентован, сливају у онај наш акценат, за који смо навикли сматрати га као једноставан. Исто тако á у глáва могло би се показаним начином растворити у глаàва. Постанак акцента ^ из два кратка гласника ствар је и данас свакоме видљива у језику нашем. Тај се акценат склапа и расклапа, постаје и нестаје га у језику нашем. Узмите на прилику: вô, сокô, стô, дô, бô, пâс (пôјас), зêц (зàјец), итд. где се махом виде онаке му исте саставне стихије као оне, које је Јагић напоменуо. Но преко свега овога не треба мислити, да се на основу ових чињеница може наћи постанак или стање, које је пре оваког нашег акцента било. Имајући своје постање у процесу који смо обележили и који је у језицима добро познат, акценти су после играли самосталну улогу као независне јединице или стихије језика. Судбина њихова, историја њихова, једначи се са судбином и историјом гласова е, о и осталих, који су тако исто, у почетку двогласи, сишли на ступањ простих гласника, заузимајући у историји језика своје посве независно место. И ако су дакле акценти овако постали, то њима није ништа сметало, да после прелазе с места на место; и чине у језику промене и обрте, као што их историја показује.

Но покрај овога питања, да ли су акценат и дужина заједно, или не, да ли су наши дугачки акценти прости или сложени; где се они и дан данас виде као сложени, а одакле им настаје простота, одакле се дакле заборавља да су сложени — има друго једно питање, питање о међусобном одношају акцената, кад их се нађе повише у једној

(410) мислило, да circumflex чине acut и gravis. А признајући то, исти Hadley оснива на том и на другим фактима врло смеле и умне хипотезе колико за систем јелинске и латинске, толико и за историју индојевропске акцентуације.

речи, о међусобном одношају, што се тиче снаге. За нас ово питање има велику важност, и о њему је у нашој лингвистичкој књижевности већ било малога спора, и ако је реч ишла под другим именом.

Ђ. Даничић је први на чисто извео, да у нас имају четири акцента.[1]) Он их је обележио и знаке им регулисао. Миклошић је у првој књизи своје упоредне словенске граматике (Vergleichende Lautlehre der slavischen Sprachen I. 317) изашао с мишљењем, да се у томе бележењу акцената мешају две несродне ствари, дужина и акценат, па је подигао спор на основу речи у којима у нас, по уобичајеном нашем бележењу, долазе по два акцента, и нарочито где је други акценат ^. Он полази са старинскога правила, да у речи може бити само један акцентован слог; тако он за речи: пâмћêње, сȳдȋм, рâдȋм, шâрâм, вêжêм наводи, да је у њих на првоме слогу акценат заједно с дужином, а на другоме да је само дужина. Уз Миклошића је пристао П. Будман у својој Grammatica della lingua serbo-croata. Vienna 1866 стр. 7., предлажући да се акценат ^ кад значи само дужину бележи другим знаком и то ˆ (дакле не вêтâрâ него вêтâрâ) Уз исто је мишљење пристао и Хатала (Rad IV. 151 стр.[2]) Даничић је напротив у своме „Прилогу за историју акцентуације хрватске или српске" (Rad XX), која нам приспе пре два три месеца, остао при своме мишљењу. Тако он у тој књизи стр. 190, говори о речима о којима је говор (у којима би се пред ^ налазио на предњем слогу још који акценат): „У нас неки мисле, да кад пред таким слогом има или у истој ријечи други слог с каквијем год акцентом, или пред њом приједлог или друга ријеч с акцентом који ње ради или од ње до-

[1]) Види Miklosich Slavische Bibliothek I, 97. У првом издању Рјечника (1818) Вук не разликује ` од ``.

[2]) Дели га и А. Мажуранић у својој Slovnici hèrvatskoj, где је на акценат обраћена већа пажња.

бија, онда на том дугом слогу да није акценат, него да је он само дуг. Тај слог, који би по том мишљењу био само дуг без акцента, гласи — колико ја знам — исто онако као други, о ком нико не сумња, да је на њему акценат.“ По томе дакле оба â дакле у речи вѐтâрâ изговарају се као â у речи прâвда; и е и а у речи сêлâ има један исти акценат.

Као што напред споменух, овде предмет спора није добро обележен. Тешко је данас знати, као што је Даничић врло згодно казао, како се делио у Јелина акценат од дужине, тешко је то извести из дела старих граматичара писаних са спремом посве недовољном за изискивања данашње науке и с гледишта са свим другог. Та полазна тачка Даничићевих опонената веома је колебљива. На оштром фонетичком начелу осниване су старинске ортографије, наше é могло је у Јелина бити ή, а наше ê — ῆ, као што је Јагић згодно опазио, ê Будманово могло је бити јелинско η, додао бих ја. Ко може доказати, да у јелинском дугачком гласу није било баш ни мало тона?. . . . Може бити да ће се опет цела ствар свести на наше ´ и ˆ или још ˆ, само што се то онда бележило друкчије него данас.[1])

Али је од старинских правила далеко разумљивије оно које каже, да у једној речи може бити само један акценат. Само што би требало ту изреку раширити, па рећи

[1]) Врло добар наслон овим мислима даје дело Dr. J. H. Heinrich Schmidt, Griechische Metrik, Leipzig 1872 стр. 206. Die langen Silben erscheinen folglich im Griechischen als hochtonig, tieftonig, tonfallend und mitteltonig; die kurzen Silben als hochtonig, tieftonig und mitteltonig: σώματα; τοὺς; σῶμα; λόγων — λόγων, ὅ; σῶμα. Ниже мало говори он: Heutigen Tages darf nicht einmal mehr in alter Weize zwischen accentuirender und quantitirender Poesie unterschieden werden, sondern man wird beginnen müssen, einzusehn, dass beide Arten auf denselben Principien erbaut sind, und nur das Sprachmaterial ein wesentlich verschiedenes ist.

један главни акценат. Цео дакле наведени спор око српских акцената могао би се свести на питање: могу ли српске речи, кад имају по два и више једнаких акцената на слоговима својим, имати све те акценте (били они дугачки или кратки) свршено једнаке, или се увек мора знати који је најјачи, да ли се дакле наши акценти, кад их је више у једној речи, врстају на главне и споредне, или су сви савршено једнаки, и за њих не може вредити поменути субординативни закон?

Брике, који је радио независно од традиције, старајући се просто да забележи оно што по својој природњачкој методи опази, дели у сва три своја дела просто главни акценат од споредног (Hochton, Tiefton; Hauptaccent, Nebenaccent). Он тиме шири оно старинско правило. У последњој својој књизи говори он о акценту и тону у језику ово: „У течају говора креће се тон гласа на више и на ниже према течају периода и садржини њиховој; али тако названи висок или низак тон једне речи, неће бити ништа друго већ акценат различите висине (ступња), тако, да је висок тон јачега, а низак слабијега акцента.“ [1])

С друге стране лингвиста Хајзе [2]) говори: „Да би се реч могла осећати као целина, може имати само један главни акценат. Али у дужим, састављеним речима могу бити и споредни акценти.“ [3])

---

[1]) Dr. E. Brücke. Die physiologischen Grundlagen der neuhochdeutschen Dichtung. Wien, 1871.

[2]) System d. Sprachwiss. 330.

[3]) Гледај још Dr. J. H. Heinrich Schmidt Griechishe Metrik, 312 стр. Längere griechische Wörter haben stets auch einen Nebenaccent, d. h. einen Hochton zweiten Grades. Исто усваја за своју потребу и музика, која је управо овде најкомпетентнија. Рихардо Вагнер говори, да главни акценат вуче за собом споредни, и да „споредни према главноме стоји као планета према непокретној звезди, и то како у речи тако и у реченици.“ Види Oper und Drama. Von Richard Wagner. 2. Aufl. Leipzig 1869 238 стр. На страни пред том говори, да акценти у једној целини никако не могу бити једнаки по јачини.

Узимајући у обзир оно што је у овоме чланку напред говорено о дужини и акценту у њиховом међусобном односају, ја бих рекао да је ово питање у ономе спору о акцентима међу Даничићем и осталим граматичарима нашим или словенским, и да се дужина и акценат своди на главни и споредни акценат. Колико сам ја кадар опазити, мени се чини, да оба â у речи вѐтâрâ не гласе са свим онако као â у речи прâвда. Нити бих рекао, да се ê и â у речи сѐлâ изговора с потпуно једнаком висином тона. Нема сумње да је ту акценат једне исте природе — и дотле ће Даничић имати право, али да је у свему један исти, не верујем да ће се моћи доказати начином који ћу ниже сам предложити. Ако овде ишта буде, као што је ето више људи опазило, да нека разлика има, онда ће та разлика бити разлика главног и споредног једног истог акцента. Спрам тога би се нашему акценту ^ догодило, да се поцепа на два облика, на облик главног и споредног акцента. Али тога ради се не би морао други знак узимати. Јер она два облика разликују се на сву прилику тоном, и постају услед закона по којима се тон на слогове речи раздељује. Наш језик добио би тиме један нов гласовни закон у своју акцентуацију, закон о равнотежи тона у речима његовим.

Ну како рекосмо, ово наше мишљење основано је не на опиту него на разматрању нашем, и не може вредити ни мало више од мишљења Даничићева, којему се ми све до ове последње тачке придружујемо. Не може вредити с тога, што има начин којим се и ова ствар може позитивно расправити и пресудити, на име мерењем музичким. Испит наших гласова и акцената учињен музичким путем и научним начином дао би податке који би о овој ствари свима нама сваку сумњу разбили.

И зар не би ствар била јаснија, кад би се измерила

Висина (resp. јачина) и трајање обичних неакцентованих гласника свакога појединце;

Висина и трајање свакога од наших појединих акцената;

Разлика међу ` и `` и међу ´ и ^ у чему је и у колико је;

Разлика међу ` и остали акцентима и неакцентовани слоговима у чему је и у колико је;

Разлика у висини и трајању међу свима акцентима међу собом у чему је и у колико је;

Разлика (ако је доиста има, као што ми држимо) међу ^ као споредним и као главним акцентом, као и међу њим и неакцентованим слогом и свима осталим акцентима у сваком могућном додиру.[1])

Ми нисмо у стању да овај испит извршимо, и с тога упућујемо питања ономе пријатељу овога научног питања, који му је кадар овај прилог учинити. Уверени смо барем, да се та ствар овим путем тачно може расправити.

IX.

Гласовни закони и историјско мењање и развијање језика. Један поглед на историју словенских језика.

Ми излазимо из предела физиологије и акустике, и ма да бисмо могли рећи, да је посао који смо себи задали, барем у главноме свршен, ипак не можемо у њему наћи целине, док, ма у кратко, не погледамо и на примену његову.

И доиста, како нам с овога места у далеко ведрији и јаснијем облику изгледа и целокупна историја и гласовни закони у ма које дато доба језика!

Ми смо већ у течају расправе долазили на поједине промене, које се с гласовима догађају, на поједина сливања

[1]) У опширноме делу Griechische Metrik von Dr. J. H. Heinrich Schmidt. Leipzig 1872 видели смо, да се акценти разјашњавају помоћу музичних нота.

и претварања, која иду по простој физиологијској потреби и угодности.

Исто начело шири се све даље. У њему налазе једино објашњење и место своје и еуфонија и какофонија; те данашњој науци те речи изгледају као играчка, којом би се хтело објашњавати дубоко постање неких исконских и начелних питања.

Сам распоред гласова, чињеница, хоће ли се један или други артикуловни предео напред изведене гласовне таблице испунити и развити, — зависи од тога, за коју ће се страну језик одлучити. И то се догађа не у различитим племенима, него у истоме на прилику и у самом индојевропскоме племену. Докле у старом јелинском језику предњи и средњи, дакле скоро цео предео језика и непца нема ни једног јединог гласа, изгубивши и примитивно j, које се у њему налазило; докле стари готски има само j; докле и потоњи германски језици умерено богате и пуне овај предео: он се у језицима словенским шири на чудноват, за те језике посве карактеристичан начин. Само предња пола тога предела броји у нас заједно с дијалектичким спорадичким појавима десет гласова, а неки други језици словенски (н. пр. пољски) шире га још далеко више. Разматрање овога појава, поређење учинака његових са стањем које се пре њега налазило, разматрање пута и процеса којим је он уплив свој извршивао, осветљава нам ту интересну чињеницу, да се у потоњим вековима живота гласова виђају појави секундарне природе. Ти су појави комбиновање и стапање првобитних гласова у нове и нове вазда просте али сложенога постања целине. У томе комбиновању, као што је лако разумети, једни језици отиду на једну, други на другу страну: једни се послуже једним, други другим начином; једни остану у једном, а други у другом пределу. Ови процеси очевидно стоје у паралели са свима другим процесима како језика тако и остале природе. Што

бива у гласовима у потоње векове, оно се догађа и са коренима. Потоњи векови језика, макар колико они трајали, неће додати благу језика ниједнога корена више. Али ће посао комбиновања корена и наставака, значења једних и других по њиховој логичној сродности, терати у безграничност. И као онамо у гласовима, тако и овде ретко ће и два огранка једнога истога језиковног племена отићи једним путем. Могућност је комбинација обично велика; али она није потребна у свеколикој опширности својој. О тога и ми у разним огранцима једног истог племена виђамо разне огранке тих комбинативних могућности. У томе је дакле сва философија о животу гласова, о животу корена, па наравно и о животу језика. И не слаже ли се језик овом својом страном управо са осталим законима природним, по којима се један пут створене стихије просто склапају на онај огромни број начина, којима се може бавити математика и хемија? ....

И како се са овога становишта просто развијају свиколики гласовни закони?! Они се, тако рећи, сами казују и износе без икаквога тражења. Шта ми видимо у њима? Просто тражење олакшица спрам онога што се према узетом правцу у гласовној системи језика створило инстинктом једнога или другог језика или језиковног племена.[1])

Али како је ово питање већ задатак посебних граматика, ми ћемо га оставити на страну, и вратићемо се овде на једно питање, које је већ у предњем једном чланку

---

[1]) Гласовни закони нашега језика могу се читати у познатој Миклошићевој књизи Vergleichende Lautlehre d. slav. Sprachen I. Wien 1852, стр. 297—370. За тим у изврсној књизи Јагићевој Gramatika jezika hrvatskoga, коју смо више пута наводили, и која је рађена на основима Шлајхерове школе. Спрам погледа који се износе у овој студији најпотпуније је дело: Deutsche Grammatik. Mit Rücksicht auf vergleichende Sprachforschung von Dr. H. B. Rumpelt I Lautlehre Berlin 1860.

истакнуто и поменуто, а овде је згодно место, да се мало опширније објасни.

У чланку о артикуловању гласова трећега (непчаног) предела говорено је већ о упливу, који глас **ј** чини на сугласе који преда ѣ доћу. Тај уплив је ствар од необичне вредности нарочито за словенске језике. Он је нама дао толику врсту непчаних гласова, којих у многима сродним нам језицима никако нема; он је мењао облик словенским језицима до јуче. Како су секундарне појаве гласовне производ историјскога живота језиковног, и како у нашим сугласницима оне највећим делом (нарочито за потоње доба) долазе од уплива тога гласа **ј**, то ћемо ми овде, размотривши шта је писано о упливу тога гласа, видети један крај из лабораторије језиковне, у којој се градила историја и мало час поменута карактеристика језика словенских.

Ако с овом намером у Шлајхерову „Компендију упоредне граматике индогерманских језика" потражимо првобитне еквиваленте нашим непчаним гласовима, наћи ћемо их свуда као грлене или зубне гласове. Још се то лепше да видети у Шлајхеровој граматици словенској (Bonn, 1852 стр. 139 и 140). Ту видимо како се првобитно k изразбијало у Словена у **к**, **ч**, **ц**; првобитно g у **г**, **з**, **ж**; првобитно t у **т**, **шт** (**тј** наше ћ); првобитно d у **д**, **жд**, (**дј** наше ђ); првобитно s у **с**, **ш** и **х**, да је дакле по етимологији словенско **ч** и **ц** = **кј**; **з** и **ж** = **гј**; **шт** (ћ) = **тј**; **жд** (ђ) = **дј** итд. појав, који смо већ напред физиолошки разгледали. Примера има доста и у једној и у другој од поменутих књига за речи, које бисмо ми данас прогласили као корените, и у којима се поменути процес голим оком не види. Ко ушчита Шлајхеров Handbuch der litauischen Sprache Prag 1856, наћи ће колико их хоће у том језику, који у многоме представља још старије стање језика словенских, но што се види у староме словенском. У Компендију таблица гласовне замене у сугласника стоји после

329 стр. И опет дакле један се исти резултат доказује и као пробом осведочава на два пута, физиологијом, која оне гласове проглашава независно и са свог гледишта за секундарне, сложене; и историјском граматиком, која овај физиологијски резултат по својим средствима као истинит осведочава.

Лингвистика је одавно опазила ово карактеристично својство језика словенских. Колико ми је данас познато, први је о њему говорио Павао Ј. Шафарик у чланку „O přetvořování hrdelných souhlásek,[1]) пуном занимљивих примера и дубоких мисли. Како ова ствар, дотичући се најсакривенијих ствари језика, његових корена, засеца у етимологију, то добро говори Шафарик, да се сродност речи веома помрачује међу осталим и променом сугласника, која корените речи сналази, за то што тим исте речи са свим облик промене, тако, да се после једва познати може да су из једнога извора. Тога ради узима „грлене“[2]) гласове (к, г, х) и купи и разматра промене њихове. У резултатима које на крају из спискова речи изводи, Шафарик износи мисао, да се „претварање грлених у непчане у индоевропским језицима најприродније може објаснити упливом гласа ј на гласник испред себе. У језику словенском, коме је данас пре свега наш поглед обраћен, нема никакав други глас толикога силног и опширног уплива на вредност гласова и промену њихову као сугласник ј и парњак му самогласник и. Њихов је уплив јаван и сакривен, и око њега се, као око своје вечите осовине, окреће је већи део науке о гласовима и променама њиховим. Као што се у санскриту придах h уплеће међу сугласнике и самогласнике те чини постанак аспиратима kh, gh, čh,

[1]) Čas. č. Mus. 1847. I. Rozpravy z oboru věd slovanských, Prag 1865, 541.

[2]) По нашој студији терминологија би се морала изменити, али ми се у то за сад још нисмо упуштали.

džh, или **ž**h, **th**, **dh**, **ph** и **bh**, тако у нас **j** као најмекши, најпривитљивији и најслабији придах пријања уза све сугласнике и самогласнике мењајући их мање или више.“ [1]) Ова мисао је имала чудну историју. Она се потврђивала неколико пута у лингвистичкој књижевности о словенским језицима, али тако, да су неколики писци дошли на њу скоро независно један од другог, јер сваки својим самосталним студијама и с особите тачке гледишта.

Прво дело знаменитога Шлајхера „Zur vergleichenden Sprachengeschichte, Bonn 1848“ бави се управо овим предметом. С тога што је јелинском з е т а (ζ) постанак упливом **j** на предње γ или δ (γj или δj = ζ) прозвао је Шлајхер овај појав з е т а ц и з м о м, и то му је име у данашњој лингвистичкој књижевности најпознатије. У круг свога посматрања узима Шлајхер осим индојевропских и многе друге језике, и из свега се види, да му малена али знатна Шафарикова монографија није била позната. Шлајхеров је рад обухватио велико поље, све сродне појаве, али је њиме знаменити мислилац нашао велики закон гласовних промена. Милина је гледати, како се резултати с једне и с друге стране подударају. „Језиковни појав, који сам овде рад обделати, говори Шлајхер, зовем просто з е т а ц и з м о м, да бих избегао досадно описивање. Хоћу овде да покажем пример онога гласовног цепања, које прво сналази језике у другој главној епоси њихова живота, хоћу да изнесем на видик, како говорни органи врше свој уплив на реч, кад је њу њезина творна душа оставила, душа, која је умела да неоштећене једне уз друге чува и несложне и једне другима разорне стихије“ (стр. 33). А долазећи на словенске језике (стр. 91) Шлајхер говори: „словенски су језици права домовина описиване гласовне промене“. На стр. 143 исти умни лингвиста згодно меће зетацизам у врсту

[1]) Rozpravy 568, 569.

гласовних закона, који се зову асимилација. Побрајајући у Компендију гласовне законе словенске Шлајхер особито удара гласом на уплив j (Compendium 3 A. 282).

За тим је ово питање мало пажње налазило. Научници ове струке били су забављени многим другим општијим питањима. Нову пажњу обратио је на њ и нови му труд поклонио J. Јиречек расправом „O účincích přidechuv a zvláště joty v řěči české“,[1]) који је поменуту Шафарикову расправу даље наставио и раширио попут Шлајхерове расправе на цео круг, али не само јотације него „придаха“ како он зове, разумевајући под тим именом управо свеколико паразитно гласовно биље језика. Идеја је посве добра и коректна, али у одбирању онога што у тај круг треба да уђе, није чињен довољно критички избор. И ако писац стоји на гледишту компаративне науке, он се није довољно послужио компарацијом и историјом, која би га спасла од многих очевидних погрешака.[2]) Као полазна тачка његове расправе јесте етиологијска потреба, да се у постанку речи разликују наставци од придаха т. ј. оних свакојаких гласова, који било за корене било за наставке

---

[1]) Rozpravy z oboru historie, filologie a literatury. Vydavatele Josef a Hermenegild Jireček. Ve Vidni 1860.

[2]) Тако нпр. д и т пред л и н које у чешком и пољском долази, а у осталим га слов. језицима нема, Јиречек такође проглашује за придахе. Примери: šidlo у нас шило, hrdlo у нас грло. oradlo у нас орало. Кад се погледа у Шлајхеров Compendium § 225 излази изван сваке сумње да оно д није придах. На то пристаје и Миклошић Slavische Bibliotek II. 388, Bildung der Nomiva im Altslovenischen § 17. Исто тако говори и пољски филолог Br. Trzaskowski у своме труду Nauka o pierwiastkach i źródłosłowach języka polskiego ze stanowiska porównawczej gramatyki штампаном у Rocznik-u ученог друштва краковскога 1866 том XI. Види § 83. На ту расправу Јиречкову могу пристати речи које је Јагић рекао у Radu XVII за његову старочешку граматику.

испријањају без икакве органичке свезе с кореном самим и понајвише без икакве промене значења. Јер ако бисмо овога паразитнога фактора и природу његову испустили из очију, могло би нам се често догодити, да њиме или корен или наставак неправилно натоваримо. За тим Јиречек у врло прегледном и разборитом реду прелази на све појаве који улазе у тај обележени круг, и да је своје историјско-упоредно становиште мало боље наоружао (као што мало пре напоменусмо), његова би расправа имала велику цену, ма да је и овако врло корисна.[1])

Знаменитоме томе факту којим j на предње гласове утиче, В. Јагић је дао, доиста с пуним разлогом, особито место у својој „Gramatici jezika hrvatskoga.“ (стр. 76—81).

Али је много знатније што је већ више писаца долазило на мисао, да по томе гласовном процесу ваља делити језике словенске. Прва је деоба Добровскога и Шафарика за коју могу претпоставити да је свакоме позната. Шлајхер пишући 1855 свој чланак „Kurzer Abriss der Geschichte der slavischen Sprache“ [2]) није одобрио Добровскога и Шафарика деобу, и том приликом изреком вели (Beiträge I. 24), да су за деобу барем главних говора словенских најудесније групе **дј** и **тј**. При том је он у главноме остао и кад је исти свој чланак десет година касније на руском језику прерадио.[3]) У опширности је то развио J. Јиречек у поменутој својој расправи, наслањајући се на пређе по-

---

[1]) И на то, како још има тога паразитнога гласовног биља у језицима и осим j, и како ваља да се на ѣ у етимологији оштро мотри, обратно је пажњу умни П. J. Шафарик расправом O šířeni časoslovnych kořenu°v a kmenu°v vsouváním a přirázením souhlasek I. Čas č. Mus. 1846. Rozpravy 458.

[2]) Види превод К. Руварца у Срб. Лет. 1861. I, 80.

[3]) А, Шлейхера Краткій очеркъ доисторической жизни сѣверо. восточнаго отдѣла индогерманскихъ языковъ. С. Петерб. 1865. Види о том у Даничићевој расправи о ђ и ћ, Rad. I. 108 стр.

мињату Шафарикову расправу. О томе се опширно говори у § 27—32 (Rozpravy z oboru historie etc. стр. 65 итд. úvahy obecné). И ако ту имају неколике поставке, које ми не бисмо могли потписати, и на које ћемо доћи позније, у главноме је добро што се ту говори. Определивши, докле је словенска и литавска заједничка тачка, Јиречек узима за словенско време два века, делећи их даље на доба. „У првоме је веку деловало j на сугласе, у другоме на самогласе и од њих опет на сугласе.“ За тим на основу своје науке о јотацији и о придасима Јиречек изводи деобу и родослов језика словенских, који носи на себи карактеристику целога осталог тога посла, коју смо ми већ изрекли.

Истим путем пошао је и трећи знаменити зналац слов. језика Ђ. Даничић у својој расправи „о ѣ и ѣ у историји словенских језика“, (Rad. I. 106 и д.), полазећи оданде где се уставио Шлајхер, с намером да ону мисао даље развије и осветли. И Даничић је дошао до деобе на истоме темељу на коме је и Јиречек чинио свој покушај, али су Даничићеви резултати други, и ако је обојици метода деобе једна. А. Лескин, који је о овој Даничићевој расправи говорио (Beiträge VII, 129—136), пристаје на деобу словенских језика с тога гледишта, али не пристаје на хронологијска извођења.

Ми смо се на овом, као што се види, прилично од наше ствари удаљеном питању, с тога оволико бавили, што и једна така ствар, као што је полазна тачка за деобу словенских језика, долази у круг истих гласовних закона који се схватају под називом зетацизма или јотације.

Очевидно је, како овај закон налази све више пажње у књижевности, и то баш у наше дане. Beiträge zur vergleichenden Sprachforschung auf dem Gebiete der arischen, etc. донеше у својој шестој свесци (1870) занимљив чланак од J. Шмита: Die Entwickelung von unursprünglichem j im slavischen und litauischen. „Призната је ствар, говори

исти писац, да трајни суглас j начини грдан лом у речима, и тај процес је први Шлајхер (Zur vergleichenden Sprachgeschichte) под именом зетацизма покупио и објаснио. Касније су тај појав даље изучавали Диц, Курцијус и Шухарт. Разматрајући вокализам индогерманских корена, дошао сам до тога, да не само коренито j преокреће гласове испред себе, него да се у току језиковног живота развија по гдегде и паразитно j, где га не доноси ни образовање речи ни основа, те тим начином убрзава распадање речи (126 стр).“ Свој интересни пун примера рад писац објављује као почетак већег посла, у ком, како се види, мисли прерадити Шлајхерову напред поминьату расправу о зетацизму. Исти писац у најновијој књизи својој Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen, Weimar 1872 пореди појав јотације словенске са појавом јотације аријске и нарочито еранске, као доказ некадашње близости ових језика и као аргуменат, да се индојевропска племена нису цепала на оштро одвојене гомиле, као што се обично држи, већ да развој посебних језиковних племена и говора има поступне прелазе, који се још и данас могу опазити, (стр. 9 и д.[1]) Знаменити талијански лингвиста Асколи у својој најновијој књизи Vorträge über

[1]) На стр. 16 исте књиге говори писац: „Немамо дакле куд, него нам ваља признати, да је с једне стране литавско-словенски чврсто с немачким, а с друге чврсто с аријским скопчан,“ и на стр. 18 „Према томе, како ми се чини, тврдо доказаном положају словенско-литавскога распада се не само поставка, да је било некада првобитног северно-јевропског основног језика (Grundsprache) него и она друга, да је било каквога год јевропског основног језика. Словенско-литавски нити је аријски, нити јевропски језик. Како Јеврона и Азија немају географски никаквих граница, тако нестаје и досадашње оштре граничне линије међу аријским и јевропским језицима.“ У опште је тај мали спис Шмитов пун критичне оштроумности и нових извођења, у оцену којих ми, у осталом улазити не можемо. На исте мисли Шмитове долази и Асколи Vorträge über Glottologie, Halle, 1872, стр. 47.

Glottologie. I. Vergleichende Lautlehre des Sanscrit, des Griechischen und des Lateinischen, Uebersetzt von J. Bazzinger und H. Schweizer-Sidler Halle 1872, идући овим путем долази са свим на питање како га је истакао Шафарик, и како смо га и ми у почетку овога чланка поставили.

„Међу најчешће промене, говори Асколи, првобитних сугласника у аријској (санскр.-иран.) системи припада то, што иза многих пријања паразитски трајни гласник, понајвише j.[1]) Могли бисмо у опште напоменути, да постање тога паразита управо отуда долази, што се у прелазу артикуловних органа из положаја који је потребан за сугласник у положај који захтева самогласник што је одмах иза њега, додирује и оно артикуловно место које даје онај трајни овде паразитни глас.[2]) Даље можемо напоменути, да се то развијање паразита и мењање његово може догађати час спорадично, час махом, час стално.“ За тим прелази Асколи на паразитну јотацију романских језика, који су у своме најпознијем животу развили неку паралелу јотацији словенској и аријској, која је ухватила маха далеко раније.

Но у овоме свему ми смо успели само да истакнемо и с историјске стране ону карактеристику словенске гласовне системе, која се у први мах на физиологиској таблици види. Каквим се пак путем та органичка и неорганичка, правилна

---

[1]) Ми опомињемо, како је још Шафарик за санскрит добро истакао аспирацију, пријањање h уз сугласнике.

[2]) Узмимо на прилику слогове ке и ки. Изговарајући их ми можемо језик имати или више доле спуштен или више нецу примакнут. При наклоности к непчаним гласовима, кад се она један пут у језику утврди, ово друго може бити правилније, а оно друго остаје за оне, у којих она наклоност не буде развијена. А при другом изговору донста је врло могућан паразит, па за њим и промене које је он у стању произвести. Упореди Schleicher Handbuch d. litauischen Sprache, Prag 1856, стр. 17.

услед постања речи, и она паразитска без икаква повода јотација, врши, колико ли она ступања или слојева и доба има — и кроз које се редом мене врши — требало би нарочито испитивати, али нама није могућно у ту ствар дубоко улазити. Ретко које питање из слов. лингвистике да је тако мало разрађено као ово. С тога ћемо се задовољити просто тиме, да до сад исказане мисли с неким својим напоменама и у извесном реду овде приопштимо.

У тој ствари, колико је она замршена. даду се опет јасно познати барем два доба.

Прво је доба словенско-литавско, заједничкога нам језика са Литавцима. Ту је само у коренима замена.

Тако н пр. првобитном g и gh одговара у словенском г и з, а у литавском g и ž нпр. зна-ти (корен gna, γι-γνώ-σκω gno-tus из gan). лит. žin-óti (знати) žin-e (знање. [1])

Даље првобитном к одговара у словенском к, с, ц, у литавском к, ш, ц. Нпр. срѣдьце (καρδία, cord-is), лит. szirdìs, ст. инд. hrd за *khard — [2])

У том добу дакле у Словена је настало секундарно с и секундарно з у коренима, да ли напред помињатим упливом паразитнога j или другим којим узроком нећемо сад испитивати. Дотле језици слов. у овом погледу иду заједно с литавским; одатле се они од њега одвајају.

Сва дакле даља јотовања, која се види у старом словенском и још далеко више у новијим словенским језицима припадају у позније чисто словенско доба. Овамо припада између осталог мењање kj = ц и ч; gj = ж, з; xj = ш и с у променама именским и глаголским, и у образовању речи. Јер у свима тим тачкама литавски иде са свим другим путем.

---

[1]) Schleicher Comp. 3. 284 и 303. У осталом се та двострука замена укршта у обадва језика.

[2]) Ор с. стр. 283 и 301.

Но како се овде за један коренити глас находе по две замене, које стојећи једна уз другу, једнако држе отворено граматичко питање о свом међусобном одношају, то је тиме ствар истом постављена као задаћа, али расправљена ни у колико није. Једини је добитак за расправу њену тај, што знамо, да су ти фонетички појави постали не на литавско-словенском, него већ на чисто словенском земљишту.

А поставши ту, да ли су постали у један мах тако двоструки, или су један другоме прелаз били, или су постали један пре а други позније, и кад су који?

Шафарик о томе говори ово: „У језику словенском и литавском налазимо две врсте сибиланата, гушће: ж, ш, ч, и ређе з, с, ц. Те врсте нису ништа друго него два различита ступња истих гласова, од којих први, ж, ш, ч, ближе стоје извору своме г, х, к, а други се од њега већма одмичу. Изгледа, као да је у најстарије доба словенскога језика грлени глас прелазио непосредно у гушће сибиланте: крок, кроч-ити; мука, муч-ити; огњиско, огњиште, а тек позније у ређе: лат. castus, слов. чист, цѣстити (purgare), цѣста (via), пољ. kary (тур. кара, инд. кала) слов. чрьны, черны, срп. црн, слов. къ-то (quis) чь, че (quid) чеш. co итд. Тај прелаз од гушћих сибиланата у ређе најјасније се може видети у старих Древана, Мазура, далматинских острвљана, Доњолужичана и Новгородских Руса, у којих се или са свим или већим делом место ж, ш, ч изговара з, с, ц.[1]) У позније но ипак веома старо пред-историјско доба језика почели су се првобитни грлени гласови и непосредно претварати у ређе сибиланте, прескачући први ступањ, тако је на прилику из првобитног рукѣ, ногѣ, враги, раки, које се још го-

[1]) Ако се то дијалектичко укрштање може употребити за оваке замашне ствари, има га у нас и осим острва далматинских. Види В. С. Караџић Пословице, 1849. XVIII XXXI.

вори међу Русима и Словацима искочило с места роуцѣ, нозѣ, врази, раци итд". (Rozpravy 568.) Али се на ово све не сме одмах пристати, јер з и с долазе у формативним именским наставцима, где би се лакше могао одржати старији облик. Миклошић[1]) говори о томе не упуштајући се у историју колико у физиологију тога питања. Он наводи Ветлинка који је објашњавао ствар паразитским ј, претвараним у с или ш (дакле опет двоструко) и претварањем к у т (по томе: тс = ц; тш = ч), и онда не пристајаше уз мишљење Ветлинково због х и ш.[2]) Чланком о слову s (Rad IX, 15) писаним 1869 Миклошић је очевидно одустао од оног мишљења. У томе чланку он говори овако: „Сматрамо рећи: 1. г пред е и и т. ј. гј претвара се најприје у дз (s) и дж (ц). 2. д отпада у многим случајима." За х не говори ништа, а за к је јасно по г. Ако је слободно на овоме основу даља извођења чинити, онда би грлени гласови у своме претварању у словенском језику пролазили ове мене: г = з, ц = з, ж; к = ц, ч = (с, ш); х = 0 = с, ш. Али ако ово и буде добитак, којим би се нашла једна изгубљена алка у историји словенских језика, није њом објашњено оно што ми тражимо.

Мени се пак преко свега тога чини, да ће се ипак на овоме путу нешто наћи. Ако услед створеног паразитског ј настаје потреба мењања *артикуловнога места*, онда би ту била нека *метатеза* места, скок из крајњег непца у предње непце, скок, који кад се често догађа, читавом језику правац промени и нове гласовне наклоности у њему створи, начинивши се тако извором потоње свеколике другојачије историје гласовне.

---

[1]) Lautlehre 1852 200 и д.

[2]) А то би се могло исто онако лако објаснити. Кад грлени к и г бирају моментане зубне т и д — трајно грлено х могло је изабрати с, које би са Брике-овим χ ишло у ш.

Од физиолога једини Брике (Grundzüge 66) улази у ову ствар, и на њ се и наслонио Миклошић, кад је мало час наведено мишљење образовао. „Кад се изговара и или е, језик се подиже к нешцу, говори се на томе месту често помињате књиге, он стаје на предњу границу образовне области гласа к и г, те се тиме лако може да образује запрека за т и д место за к и г, итд.“ И по овим дакле речима излази скок напред. Језик ту управо бежи од изговарања три гласа (кји, гји, хји) на једном артикуловном месту, тражи како ми се чини, *артикуловну дисимилацију* ради јасноће и чистине, тражи прелаз у предњи артикуловни предео уста, да би му стражњи крај језика слободнији остао за артикуловање гласника, који за сугласничким шушкама вазда следе.

Остаје дакле за наше словенско питање једнако стари спор, да ли је у овим претварањима старије з, с и ц од ж, ш и ч, како су узимали и Јиречек у својој расправи (op. cit. 66) и Даничић у својој (Rad, I, 121), на чему су њих обојица оснивали своју поделу језика, или је обратно, како је држао Шафарик и како би у неколико барем према нашим извођењима имао држати и Миклошић Ако би се то заметено и тешко питање одлучило, била би велика добит за историју словенских језика, и могли бисмо задобити нешто јаснијег погледа у слојеве постајања њихова.

На прво место морале би доћи корените замене с = к и з = g, gh. То је доба заједнице са Литавцима. То је тачка у којој се састајемо са Иранцима и Индијанцима Та последња тачка, до које језик словенски другује са литавским, у једно је последња, до које другује и са Иранцима. Ту је тачка дакле која га и у потоње доба у особиту целину одваја, и на средини држи међу два племена индојевропска, у којих се сачувало највише старине.

Шлајхер просто потврђује оно што се у овој првој периоди догодило с додатком „one dass gesetz hierfür klar er-

sichtlich ist.“ Великоме лингвисти било је загонетно, како се г и к претворило у з и с. За то ми и постављамо питање, јесу ли з и с ослабљени, разређени старији гушћи звуци (ж и ш, ź и ś, з и с) како је узимао Шафарик, или су првобитни.

Кад погледамо на литавски, тај у свакоме погледу старији облик језика словенскога, кад погледамо на иранске и санскритске заступнике гласова k, g, gh, кад су јотовани, што ће се ниже видети, онда ће нам се Шафариково мишљење истицати на све већу вероју етност. Ако бисмо пак усвојили да је с = к и з = g и gh непосредним начином, онда нас тако мишљење за та прва времена одводи далеко на страну од другара наших. Онда бисмо ишли упоредо с јелинским, где је σσ = κj, χj, а ζ = δj и γj,[1]) макар да су словенски језици управо у гласовима пошли са свим супротним путем од јелинскога.

А има један честит зналац управо аријских језика, који је на више места нарочито акцентовао свезу нашу са аријским језицима управо на истој овој тачки. То је Асколи (Vorträge über Glottologie), који је, истина за другу потребу, али у ствари исто ово питање расправљао. Ми ћемо дакле поступити са свим правилно, ако његове резултате пренесемо на словенско-литавско поље, јер су наши појави и најправилнија паралела онима, и из једног истог првобитног извора истичу.

У оним на име случајима у којима к у нас у с а у Литаваца у ш прелази, прелази исти тај глас у санскриту и зенду у ç[2]) У познијим, дакле словенскоме хронологијски ближим вековима тих језика, отишло је оно у с.[3]) Пара-

---

[1]) Curtius, Griech. Etym. 618, 621, и около.

[2]) Нека врста гласа ш. Schleicher Comp. § 4 и 16. Други га узимају као пољско ś, J. Schmidt, Verwandschaftverhälhisse 10., што опет на исто излази.

[3]) Schleicher Comp. § 16. Ascoli Vorträge 168.

лелни овоме првобитни јасник g прелази у санскриту у ц, у зенду у ж и з (Schleicher Comp. 3 184).

Према овоме дакле могло би се узети, да је литавски сачувао старији облик, а да су словенски и познији индијски и ирански језици пошли истим путем, разређујући зубно-непчани глас у чисто зубни трајне врсте.

Да овако тај процес иде, како је већ Шафарик замишљао, труди се Асколи и физиологијски и историјски примерима осведочити. О томе има пуно занимљивих података у § 38 књиге његове. У физиологијском разлагању он не усваја метатезу артикуловног места,[1]) него иде овим редом. К, кад се у ћ усади тежња промене, премешта се средини непца, пределу где се артикулује ј. Ту је већ нешто од ј помешано. Тај сугласник прелази са ступња на ступањ у све снажније сродне си гласове, а запреку тренутнога гласа испред себе (к или г) све више помера напред ка горњој вилици (где су зубни корени), тако да се најпосле оба елемента, паразитно ј (претварањем ж или ш а познije з или с) и зубни глас у једно слију. Изашла би дакле врста: $к^{i}$, кј, кж, $^{s}ш$ $^{t}ш$, ч; $г^{i}$, гј, гж, $^{g}ж$, $^{d}ж$, ц. Потоњи прелази чинили би ближе примицање зубним гласовима може бити: ц : ж = з : з; ч : ш = ц : с. Ови ступњи нама се чине врло згодни; и у периоди, кад се зубни предео гласова још није развио,[2]) кад је предео стражњега непца био у већем послу, лакше је замислити прелазак ј у ж или ш но у з и с. При познијем померању артикулације у предњи део уста, које је карактеристика сло-

---

[1]) Та се види у старом облику Ђеорђије за Георгије. Прво би дакло било Гјеоргјије, по том Дјеордјије, што је већ само по себи Ђеорђије. Келија, Кјелија, Тјелија, Ћелија. Упореди Curtius, Grundz. d. gr. Etym. 621 под 5.

[2]) Овако од прилике излаже своје мисли и А. Мајков Историја сербскаго языка 488 стр. А. Асколи врло добро потврђује

венских језика, могло би се лако објаснити разређивање оних јачих непчаника у лакше зубне гласове.

Ако би дакле тачно било наше извођење и паралелисање, у коме бисмо просто применили рад изврсних зналаца, онда би јотовање словенско ишло по стази Шафариковој.

Али би оно имало ова два слоја или века.

Први век. Словенско-литавско-аријска јотација. У време кад још нису били одвојени Литавци, и кад су нам биле јаче свезе с аријским одељењем. Тада је из ш и ж (које су Литавци до данас сачували), ослабило с и з, што се могло догодити као први знак цепања од Литаваца.

Други век. Чисто словенска јотација. Она се развила на словенском пољу као особит чисто словенски закон. Она је могла имати два доба. Прво доба гушћег претварања (ж, ш, ч), друго ређег (з, с, ц). Што је гушће претварање доследније и постојаније изведено у словенским језицима, и што се у ређем догађају толика одступања, може бити да би се дало хронологијски поређати као што учинисмо.

Као трећи век дошла би јотација у појединим словенским језицима, после деобе њихове. Она прихвата законе махом друкчије од оних који су владали у пред-историјско време. Колико се на прилику језици словенски разликују у растварању или склапању пред-историјске групе дј и тј, толико се у познијем веку сви слажу стапајући позном јотацијом произведене групе дј, тј у чисто ђ, ћ.[1])

Али је очевидније од свега, како се питање о хронологији словенских језика заплеће све више и више. Излази на видик, да сваки има и врло старих, старијих но који

скалу своју примерима из романских језика и дијалеката, и то управо из периоде њихове, у којој имају у фонетичким појавима много сличности са Словенима.

[1]) Може бити да је ова јотација најпре почела са словом т, које је сад у свима слов. језицима, ако не у свима дија-

други, и врло позних ствари у гласовима и коренима својим. Не види се појав, који би историјске одељке могао поређати у генетички ред; они више изгледају као какви вулканом један врх другога испреметани. Један исти језик терао је с неком групом даље од свакога другог, а чувао је неку другу више него икоји други. Хоће ли наука по времену наћи луч, који ће ову чудну лабораторију јасно обасјати — видеће се.

Још ћемо додати у овај чланак један коректурни листак, ако нам се по то прими. У Шлајхерову Компендију стр. 295 стоји: z und s werden auch dann vewandelt wenn sie von j durch l oder n getrent sind; l und n werden dann durch das j palatal, so dass j gleichsam durch dise laute hindurch auf den vorher gehenden consonanten wirkt. Нама се чини да ова асимилација сибиланата палаталима не припада строго узимајући у јотацију. Глас j умекшавши л и н не може још један пут на исти начин деловати; а оно што се догађа, пре ће бити асимилација хоморганска (потпуно она коју помиње Пот Etymologische Forschungen 2 A. II 1. 55 и Румпелт D. Grammatik I, стр. 95) слична асимилацији по постању (homogeneität) јасика и муклаца. У нас је Срба до свију следствености проведен закон, да непчаници љ и њ траже да се пред њима з и с претворе у ж и ш (лишће, грожђе, Бошњак, и т. д.[1])

лектима, а оно ма у ком од њих, јотовано, а по новим истраживањима, у први мах у њему није било неопходног елемента за оваку историју. Тим би се може бити могле објаснити замене старога ѣ у нашем јужном говору. Карактеристично је, да би, може бити, само то могао бити већи акт паразитне јотације у средини речи српскога језика; јер, докле се у осталих сев. слов. језика развила паразитна јотација скоро пред сваким е и и, наша јотација се држи органичнијег пута, и напредује махом законито, скраћивањем речи (цвитим, цвеће).

1) Упореди о томе и Миклошића Vergleich. Lautlehre 187 стр. и 210 и 211 стр. Он се колебао не одлучивши се одсудно.

X.

Фонетички и историјски правопис; њихова свеза с историјом писмености и језика; графика својом традицијом засењује праву природу ствари; помоћ од физиологије језику и од језика једној глави физиологије.

Видећи у предњем чланку једну страну примене гласовних закона у развићу и у историји језика, ради смо у овоме барем овлаш погледати на другу страну примене, на питања транскрипције и правописа.

Кад погледамо данас на историју слова која су у употреби у Јевропи, и на историју језика и нарочито правописа и писмености јевропске — пред очи нам излази толика гомила чињеница, толико мноштво преплетених односаја, да ваљда у кругу људске знаности и нема поља, на коме се може тако лако погрешити као ту. Не наоружајте се довољно критиком, испустите из вида макар коју прилику, или се не обазрите на њу, попустите узде своме народном самољубљу и патриотизму или симпатијама и антипатијама његовим, којима се извори могу каткад наћи и у самим религиозним најбеспосленијим задевицама, у кратко, допустите, да вама завлада макар каква једностраност — па ће вас макар које од тога свега одвести с пута којим се иде истини, и ви ћете запасти на странпутице погрешака којима краја нема. Тим се јединим објашњава она превелика гомила заблуда, која се на овом пољу науке пружа кроз целу историју њену. Тим се објашњавају свакојаке теорије, које су у једну цртицу лево или десно повучену постављале свеколику тежину народности и религије, у цртицу, која нити је припадала једноме нити другоме, него некоме трећем, а најчешће каквој год случајности. Некима ће може бити и данас изгледати чудно, да су све садашње азбуке јевропске, и грчка и словенска, и латинска и немачка, само прости варијетети једне исте аз-

буке, разни начини или стилови нацрта једне исте основне форме, који се не могу толико приписивати ни народности или њезином духу. као што би се когод затрчао, колико највише веку којему припадају. Али је то у науци расправљена и припозната ствар, и томе се данас нико не чуди, као што нико не сумња о заједници индо-јевропској, која је била пре сто година савршено непозната ствар, и којој данас свак верује, макар колико се међу собом данас крвила и мрзила и најближа племена те велике заједнице као што су Французи и Немци или Немци и Словени.

Ова иста ствар не по народној колико по азбучној заједници уплетена је и у историју бележења и систематисања гласова у језицима јевропским. Као што често дневне предрасуде или уобичајене а ни на чем неосноване традиције и заблуде омећу свет, те о многим стварима не може да дође до правих и истинитих појмова, као што оне тиме омећу сам напредак и развитак истина, тако су и у писмености, кад се год што ново уређивало и почињало, кад је год била прилика да се стара начела и старе истине примене на какав нов појав — чињене погрешке у тој примени. Погрешке су чињене, што се никада није ишло до темеља, изучење је бивало половно и недовршено, и при половном и недовршеном изучењу започињата је примена, која је, после, морала испадати погрешно.

Ако хоћемо да говоримо о физиологији гласа као јединој основици тачног бележења онога што јест, па ако се тога ради обазремо на прошлост гласовног бележења у Јевропи, ми ћемо наћи шаренило историјских правописа, шаренило узајмице и крпежа, кроз које се треба с прилично муке пробијати до истине. С тога нам ваља, узимајући још у обзир и оно што напред рекосмо, поћи напред с обзиром. Ми смо ради, прво, да видимо, како је испадало састављање азбуке и транскрипција гласова, кад је узимана с природе, а како, кад је угађана више по традицији него

по природи, или кад се хтела природа да постави упоредо са традицијом, и ради смо да видимо, даље, остаје ли природа у језику све на једном месту, и шта онда бива од језика, па по том, да ли је навика на традицију у овим питањима сметала или помагала научнике језика, кад су хтели да воде договор не са традицијом него непосредно са природом.

Међу језике који су склапали своју азбуку управо по природи, који су дакле прегледали с природе, могу се узети прво оба стара класична језика, јелински и латински. И ако њихова култура па и писменост није поникла на њихову дому, опет је у њих добила светски значај, они су јој дали маха, којим је стекла бесмртност и задобила ускрс свој. И у једном и у другом томе језику ми не ћемо наћи нити да се које слово друкчије изговара него што пише, нити да се један исти глас на више начина бележи, нити да се само пише а не изговара.[1]) Иде се и даље,

[1]) Говорећи ово ми се држимо читања старинскога, за Еразмом, а не ново-грчког или византијског, макар да је оно усвојено у слов. преводу светога писма. То чинимо с тога, што данас нема ниједнога честитијег филолога у Јевропи, који би о тој ствари друкчије мислио. У осталом о томе спору има читава литература у Јевропи. Ми упућујемо просто на ту чињеницу, да склапајући своју азбуку по природи, Јелини су лакше могли доћи до мањка него до сувишка, пре су могли који глас или двоглас оставити без знака, него му натоварити сувише; јер се ово друго може да догоди само у познија историјском традицијом заметена времена. У осталом доказа томе истом даје довољно сам језик, његова етимологија, његове паралеле у сродним језицима итд. Ко јелински чита по византијском изговору, чини тако, као кад би читајући старословенски читао ъ, ь, ѫ, ѧ, ѣ по садашњем бугарском, српском или руском изговору. Исти је таки одношај (као међу старословенским и млађом му браћом), и међу јелинским и новогрчким. Зналачки је о овој ствари говорио у нашој књижевности Ј. Ђорђевић у чланку „о слову х“ Срб. Лет. 1858 I,

па се и фонетичке промене у променама речи бележе. Кад читамо науку о гласовима јелинскога језика, ми се и нехотице опомињемо науке о гласовима својега језика. Изједначавање меких и тврдих (звучних и муклих) слова међу собом, које је као стално Вук у српски језик увео, долази већ у јелинском, и тамо нпр. место групе *κδ* долази *γδ*, место *γτ* — *κτ*, место *βτ* (бт) — *πτ*, место *πδ* — *βδ* место *ττ*, *δτ* и *ϑτ* = *στ* као год и у српском језику, итд.[1]) Исти је таки случај и с латинским, и тамо ћете наћи иста правила (ac-tus и ag-o, fic-tus и figo, scrip-tus и scrib-ere, lexi (lec-si и leg-o, lex од leg-s итд.[2])

---

50 и д. Ни латинско се читање не може управо познати из школских књига у нашој књижевности. Који су ради имати појам о латинском језику спрам упоредне и историјске граматике, ваља да се упознаду барем са делима Дица и Шлајхера, а резултати су се њихови, као истинитији, почели већ и у школе уводити. Тога ради упућујемо на латинску граматику Швајцер-Сидлерову, коју мало даље у ноти наводимо. Врло би добро било, да се на ову страну изучавања почну обзирати и наши професори и граматичари класичних језика.

[1]) G. Curtius Griechische Schulgramatik, 7te Aufl. § 44—54 Die Consonanten bei ihrem Zusammentreffen mit einander.

[2]) Schleicher, Compendium 3. § 157 и д. Schweizer-Sidler. Elementar-und Formenlehre der lateinischen Sprache, Halle 1869 стр. 8. Лако се уверити из Вукових књига и најранијих, да му је питање о ортографији управо у овом облику познато било. Лепо вели натпис П. Бернићев у „Даници“ за 1834 стр. 95 „Речима ризу што је још Ћирило скројио, не знам у ком наречију, нашем не приличи сад.“ Што се тиче претварања гласова, ваља споменути, да се на прилику у санскритском тера даље него што терамо ми, и него што су терали стари Јелини и Латини. Тамо се н. пр. по правилу не би могло писати кроз њу као што ми чинимо, него крож њу, не би добро било на овог, већ на'вог, или н'овог Они се дакле не устављају на бележењу фонетичких промена у средини самих речи као што чинимо ми; већ улазе и у бележење оних промена које искачу при додиру двеју речи једне с дру-

Исто то, и ако не тако правилно, јер је томе не језик већ време криво, налазимо и у староме словенском. За стари словенски, нарочито за његове боље и критичније рађене рукописе потпуно вреди реченица, коју смо мало пре рекли за језике, који своју азбуку са природе прегледају и по природи удешавају. Да није словенским апостолима у неком погледу сметао углед византијске азбуке, ми бисмо имали још потпуније дело да хвалимо. Али ипак углед на природу, на извор истине, сачувао их је од погрешака, као што већ није могао сачувати многе од потањих последника њихових, јер га слушали и на њ се обзирали нису. У старом словенском на име не долази ни један глас више. У старом словенском бележе се све гласовне промене, и ако не правилно, али постојано.[1])

Окренемо ли се од старих језика у нове, од правописа, како бисмо их најзгодније назвали, примитивних у секундарне, пред нас излази са свим друга појава. Одавно

гом у реченици. То зависи од њихове писмености, која је слова склапала у слогове, али још више од чисто фонетичког маха, који је у почетку језику и писмености дат, и за наше садашње језиковно осећање нема цене. Види о томе: M. Müller Sanscrit grammar § 23—148, Benfey Vollständige Grammatik der Sanscritsprache Leipzig 1852 §, 13, и по том §§ 83—134 или Boltz Vorschule des Sanscrit, Oppenheim a. R. 1868 стр. 4 и д. а најлакше: Schleicher A. Indogermanische Chrestomathie, Weimar 1869, стр. 4, 5. Вредно је за многе знати, како су људи и ову границу прелазили. Спорадични случаји долазе и у старо-слов. кєчина кєчьсти, нчрѣка. Микл. Vergleich. Lautlehre 215. Као сума свега овога излази, да је Вук онда, кад је у нас цветало лажно класичарство и незаличка љубав к словенству, био ближи самоме истинитом класичарству и словенству по свима мислима својим, него његови противници, који су га у име свега тога нападали и клели!!

[1]) Гледај Miklosich Vergleichende Lautlehre der slavischen Sprachen. Wien 1852, и најновије врло поуздано и на темељима индојевропске компарације израђено дело A. Leskien Hand-

је позната ствар, и одавно су је знаменити људи ових наука изрекли, како се језици у животу и трајању своме мењају. Мењање то тиче се гласова, и у томе мењању догађају се постојано различити случаји. Као стална правила јављају се последци гласовног опадања: свођење многостручних облика на што мању меру, крњење окрајака у речима, крњење почетака у речима, истурање на видик једних наставака у образовању речи а запуштање других, што у сваком племену различито бива, слабљење гласника тиме, што место јачих најпре ступају слабији, па ових најпосле са свим нестаје, или се подмлађеном вокализацијом[1]) натраг у друге какве пуније гласнике враћају, замена гласника једних другима, и замена сугласника једних другима, или најпосле уплив сугласника на гласнике и ових на оне. Ово су све таки узроци, да они радећи сви заједно, или више њих заједно, или по два по три и по неколико њих заједно, учине грдне промене у језику. Ако тих узрока ради мало, онда су и промене мале, и дијалектичка цепања, која су последица њихова, незнатна; ако их ради више, онда, наравно, и учинци бивају већи, и услед њих догађају се цепања, као што су цепања индојевропскога племена на толике народе. У мањим размерима они обично цепају један првобитни језик на више дијалеката. Голим се очима види, да су садашњи словенски и садашњи романски и германски језици имали један заједнички првобитни језик.[2]) За романске језике

---

buch der altbulgarischen (altkirchenslawischen) Sprache. Weimar, 1871 које у неку руку накнађа Compendium Шлајхеров.

[1]) Види Јагићеву расправу о томе у Radu IX.

[2]) Осим акцената и гласовних разлика, знатне разлике узрокује етимологијско цепање у значењима. Та фина неисцрпна цепкања једног основног значења у мноштво других, на свакој страни различитих и свагда могућних значења, највише су учинила у гранању језика. „Веза међу значењем и речју

зна се на прилику и који је био и како је изгледао тај првобитни језик, јер се отац садашњих романских дијалеката, сачувао у класичној латинској литератури. За словенске језике и ако се не зна заједнички отац њихов, виде се у споменицима из разних векова разна стања његова. Исто и за германске језике. Види се, на прилику, како се првобитна форма мало по мало мењала, како разлика која је данас између српског и старог словенског, између садашњег француског и латинског није постала на пречац, на један пут, него дугачком врстом постојаних

није неопходна, није самовољна, али је увек с узроком, с основом неким" рекао је Е. Ренан. Гранања у значењима доста су знатна и у самим словенским језицима. Могли бисмо упутити на нашу и чешку власт (у Чеха: отачаство) потпуно једнако образовану, на нашу и сев. Словена правду, на наш и пољски сајам, на нашу и пољску наказу, на наш и чешки празник, на наш и руски позор, на наше и руско уходити, на наше и руско кушање, на наше и руско толико (только), на нашу и чешко-пољску годину, и на толико и толико других речи. А ко би рекао, да је од једног индојевропског корена наша стаза (стьзѧ, стьг-ја), немачко steig и јелинско *στίχος* (врста), па наше узајмљено стих?! (Schleicher Krsl. Gr. 110, Curt. Grundz. 184.), или да је из једног извора слов. цѣлъ (sanus, totus) јел. *καλός* (леп, племенит), нем. heil. (Mikl. Lex., Curt. Grundz. d. gr. Etym. 134). Таких примера има пуно, и може их се наћи нарочито у књизи Курцијуса веома умно рађеној. То је задатак етимологије, и једна словенска етимологија, на прилику Курцијусове јелинске израђена, била би од прве потребе за словенистику. Овом приликом да кажемо, да етимологија није део граматике, како се у многим нашим школама учи, него се тако рећи у наше дане ствара *у особиту лингвистичку науку за се,* која ће долазити иза граматике. Тој новој науци речници ће бити прост азбучни регистар или индекс. Види о томе Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft I. чланак др. Л. Тоблера Versuch eines Systems der Etymologie нарочито стр. 355.

промена. Може се рећи: стари је словенски, мењајући се на више страна простране своје области на свакој страни друкчије, продужио до данашњег дана свој живот; али су оне промене, развијајући се једна из друге, и доводећи једна другу, начиниле од њега једног више различитих језика или говора, који су у са свим друкчијој целини и одношају међу собом сад, него што су били пре десет векова. Тако исто за латински би се могло рећи, да он још живи као талијански, француски, шпански, рето-романски и влашки, и то је истина; али су последице тога живота, свезаног с променама, учиниле, да је латински престао бити латински, претворивши се у романске језике.

Ове чињенице из историје језика осветљавају друге чињенице, које нам се показују у секундарним правописима, свакоме познатим по садашњем француском, енглеском и у неколико и немачком правопису. Језик се у живоме говору мењао, али је један пут установљени начин писања понајвише остајао. Гласови су престали изговарати се, они су изумрли и погубили се, а слова су њихова, уведена у оно време, кад су се гласови још изговарали, остала даље у животу. Кад су Кирило и Методије удешавали азбуку Словенима, у оно се време говорило и ъ и ь и ѫ и ѧ и ѣ и ы, а у потоње доба, у Србији, кад се народним језиком писати почело, није се знало шта ће се с тим словима, а у доба још позније, измишљало се по чудноватом консервативном нагону рода људског, свашта у обрану гдекојих од оних слова. А ствар је била посве проста. Пишући оним словима сродан црквени језик, пренета су она сваколика, и која су требала и која нису, и на народни. Ту их је био већ сувишак. Сувишак је тај умножен и с друге стране, од механичког позајмања из грчкога. Збрка, дакле, и историјске стихије, т. ј. непотребни знаци изумрлих гласова, порастоше у знатан број и у словенским језицима, и ено их и данас у руском језику, у ком се услед овога чу-

вања историје и корена данас са свим друкчије изговара но што се пише.

К овоме свему долази још нешто. Где је год тежња, да се на супрот обновљеном или ма како промењеном народном говору чува историјско бележење речи у старијем облику, ту обично другује с њом и манија за етимологисањем. Ту се обично мисли, да се у речима писаним не смеју бележити све гласовне промене, да се не би тиме затамио корен, и да се не би отештало разумење. С тога се најпосле и дотера дотле, да писање није више или мање транскрипција говора, као што би требало да је, него да је некакво полу-математично бележење етимологијско-историјских формула. Као што се нерашчишћеност појмова обично не одликује поделом рада и анализом посла, тако се и овде бркају у једно три посла: транскрипција гласовна, историја и етимологија језика.

Али кад се таки начин правописа једном уведе и укорени, он дугом традицијом с колена на колено толико се, при свој непрактичности и неудесности својој, утврди, да засењује погледе правој истини. Толики данашњи историјски правописи јевропски сметали су за дуго, и понегде још сметају чистим погледима на природу гласова. „А три су тачке, вели Румпелт, које могу доћи у обзир при разматрању каквога гласа; његова суштина, његово порекло и његов знак, гледишта дакле посматрања гласова могу бити фонетичко, етимологичко и графичко.“ [1]) Усле онога што до сад објашњавасмо сва три су се ова гледишт мешала и бркала, последци једнога приписивани су другому, и обратно. Ако графички у једно доба није одвојен знак каквога гласа, ако је он графички састављен био с другим каквим гласом, тај је недостатак могао вековима да траје; могао је традицијоналном природом својом да заклони процесе изјзамашније вредности.

[1]) Das natürliche System der Sprachlaute. Halle 1869. 1 S.

И за ово нећемо тражити примера на далеко. Словенски установиоци правописа Ћирило и Методије нису начинили никаква одвојеног гласа за **ј**. Кад је год долазило састављено с којим гласником, тај је гласник с почетка добијао црту. А исти тај глас после гласника, и ако се ни мало друкчије не изговара, бележио се словом **и**.[1]) То је једина непотпуност у старом словенском правопису. И та непотпуност сметала је дуго у православној чести словенства, да се природа и самосталност тога гласа позна. Онаки зналац као што је Миклошић, па му не поклања чистих назора, мешајући уплив јоте с упливом **ь**. (Vergleichende Lautlehre Wien 1852). Овај заслужни писац нема на прилику **ј** у гласовној системи сугласника, а силни уплив тога гласа, који му није било могућно превидети, тумачи он прејотираним (кад је **ј** у почетку или после гласника) и прејериранним (кад је **ј** после сугласника) гласницима.

У руској граматичкој књижевности забуна је ова из истога узрока далеко већа. У том је језику управо јота-

---

[1]) У осталом ако би се осведочило Лескиново најновије тумачење, по коме **ан** вреди колико **ајь**, тј. **ан** (с веома кратким **и**) Handbuch § 2 и друго, по коме **и**, **р**, **л** у старом слов. нису још били оволико пробијени јотацијом колико су у данашњим словенским језицима, да се дакле још говорило **нј** **рј**, **лј** једно уз друго (§ 27, Anm. 2.), онда би из прве словенске правописне системе отпала и ова у осталом доиста чудновата контроверса. В. Јагић (Rad XVII, 202) се види склоњен на ово пристати, жели само чути разлоге. Нама се чини, да би се Лескиново мишљење врло добро слагало с чињеницом, да су јерови на крају, да се потоње слабљење гласова, јотација, и за тим подмлађена вокализација још не јављају, и да би и наше обично мишљење о **ан** итд. могло бити прост остатак позног поквареног читања. Може бити, да би иначе тако доследан стари словенски правопис могао и овде стати као јако сведочанство. Једино за меко **л**, **и**, **р** јако би на супрот деловали примери као **очьрьтьлкнъ**, **мъшлнъ**, **блажнъ**, а за **и**: **крани**, **крани**.

ција радила веома силно, и измешала међу собом врло различите старинске гласове (нпр. є, ѣ, ѥ; ѫ, ѧ, ѩ). Начин писања је остао стари без икакве рационалне обнове, и остављено је просто случају и свакојаком довијању, како ће удесити транскрипцију језика, у којој ће доћи сви сувишни стари знаци, знамења некадашњих помрлих гласова која још живе и ходе у ортографији, и уз њих ненаучна подражавања средњега века, удешавана попут византијско-јелинскога језика — а у коју ће бити унесено врло мало од онога што је живот и дух рускога језика на своме домаћем терену створио. С тога је данас онолика забуна у правопису руском, и њу Руси, на свој начин писања из детињства навикнути, дотле не опажају, да ће, како сам уверен, гдекојима криво бити, и чиниће им се да им се овим врстама неправда чини. Међу тим у овим се врстама говори најпростија и најбезазленија ствар овога света. Али недостатак Ћирилове ортографије, недостатак особитога слова за ј грдни је недостатак, да не речемо ортографије него граматике руске. Како је овај прост појав заклоњен тамо свакојаким начинима писања и састављеним словима (я, є, е, ѣ, ю, и; ля, ле, лѣ, лю, ли; ня, не, нѣ, ню, ни, ай, ей, ый, ій, ой, уй), то га тако рећи истом данас најновија школа руских граматичара почиње опажати. Иначе нама, који смо навикли на простоту и чистоту схватања те ствари, не може да не буде чудновато, кад читамо свакојака разматрања о меким и тврдим гласницима, о њиховом постању и о њиховом упливу, која су тако обична у руској граматичкој књижевности, а управо се оно питање не тиче гласника самих по себи узетих. То ћете наћи у онако заслужнога и даровита писца као што је Буслајев,[1]) и у

[1]) Тако је у „Исторической граматици русскаго языка“, тако у „Учебнику русской грамматики, сближенной съ церковнославянскою для среднихъ учебныхъ заведеній“, од које је у мене издање од 1870 год. Занимљиво је, како Буслајев при

људи, који у последње време излазе на поље науке. Једва се у последњим свескама „Филологичких записака“ опажа струја, која се не да заузети традицијом, те почиње опажати саму ствар.

На оваку исту ствар наилазимо и у самој немачкој књижевности, и то у људи, у којих се таком чему никада не бисмо надали. На то се на прилику тужи Румпелт у својој књизи „Das natürliche Lautsystem der Sprachlaute“ и то на човека као што је Грим. За прву књигу Гримове граматике, у којој се ради „о гласовима“, вели тај писац, да би јој се као наслов слободно могло метнути „о словима.“ „Јер свуда, вели Румпелт, где се топлог, верног и трудољубивог извештаја тражи о томе, каквих знака има у старим рукописима и штампаним књигама, ту је ненадмашно ово сваке поште достојно дело, а исто тако и онде, где се ради о историјском поређењу појединих знака; али где се долази на глас сам, т. ј. на то како се он изговара, и каква му је права природа и према томе његово место у граматици, ту је Грим непоуздан, и вара се каткад веома јако, јер меша гледишта посматрања гласовног, и то тако, да му етимологијско највише, а фонетичко најмање вреди.“

У новије доба пак, кад је трудима првих научника, а међу њима истога Грима, преображена граматика; кад је баш историјској граматици, коју је Грим створио, постао важан сваки и најмањи гласић и свака најмања промена његова; кад је граматика склопљена тако, да се њезина наука о гласовима може сматрати као хемија језика: онда ни ова питања нису могла остати нити нерашчишћена нити

томе остаје и мимо критику Хаталину (Čas. čes. muz. 1864, 2 3.), Буслајев који у своме најновијем чланку „Сравнительное изученіе народнаго быта и поезій“ (Русскій вѣстникъ 1872 Окт.) развија погледе онако слободне од сваке националне ексклузивности или стешњености.

некритички схваћена. „Испитивање гласова језиковних може се започети на два начина. Може се испитивати начин, како гласови на оближње гласове делују, и обратно, могу се испитивати (уходити) промене, што су их гласови у течају времена и у преласку из језика у језик претрпели, да би се потоња својства њихова проналазила. То је пут испитаоца језика. С друге стране могу се удесити непосредна проматрања и окушаји о начину и условима постанка гласова, да бисмо тиме увидели њихову природу и њихова својства. То је пут физиолога. Кад се како ваља употребе оба та метода, они не могу одвести к супротним резултатима, али могу одвести к различитим, који ће се међусобно попуњати, јер ће лингвиста својим испитивањима доћи до неке врсте закона, који се морају физиолошким путем објашњавати. Истом физиолошким проматрањем лингвиста ће потпуно упознати језик. Докле се на њих не стане обзирати, биће му познат само језик који се ушима чује, а рукама пише. А чудновати механизам, из кога извире река језика, остаје му сакривена машинерија некаква аутомата, и опет они закони, који су некад извођени из благогласности (еуфоније), могу се врло слабо објаснити благогласношћу, а врло добро механичким склопом органа којима се производе поједини гласови језика, и који их могу лако и тачно изговорити само у извесним саставинама.“ [1])

Очевидно је, како су се само овим путем могле исправити погрешке утврђене традицијом кроз свакојаке графичке системе. Ново доба, у ком су се науке, идући свака својим путем, високо попеле и далеко разгранале, видело их је, где се у вишим сферама развића свога сусрећу и потпомажу. Скоро у једно време лингвистика у своме развићу науке о гласовима долази на ступањ да потражи помоћи у физиологије, кад с друге стране физиологија, ба-

---

[1]) Brücke Grundzüge, 1, 2.

већи се својим послом, објашњавањем човечанског гласа, тражи помоћи у науке о језику. И здравији погледи, који су ове две науке овако на сусрет довели, радили су с друге стране на реформама историчких правописа, на повраћању старим простијим, природнијим и истинитијим начелима класичких народа.[1]) То је данас већ обичан знак хармоничкога развића, којим се појави једне врсте паралелно развијају и потпомажу.

1872.

---

[1]) Овде се мисле фонетичке правописне реформе којих се барем покушаји налазе у свију народа. У Немаца су на томе радили К. Вајнхолд и Р. Раумер. У енглеској књижевности има доста силна иста така струја, коју М. Милер (Lectures II, 108) помиње под именом phonetic reform, називљући и сам садашње енглеско писање „uncertain and unscientific mode of writing.“ О француским окушајима и предлозима у овом смислу, који припадају врло знатним књижевницима, може се читати у интересној књижици: Alex. Erdan, Congrès linguistique. Les révolutionnaires de l' A-B-C. Paris 1854.

ЖИВОТ СРБА СЕЉАКА

ДРУГА ЗБИРКА[1]

САБРАО И УРЕДИО

М. Ђ. Милићевић

У првом свом чланку под овим именом, који је штампан у XXII Гласнику, 1867, ја сам описао: I годину у селу; и II. Што сељаци варују, верују, и чине од рођења до смрти.

Од онога доба, прибирајући непрестано али лагано народне умотворине, ја сам сад у стању предати јавности и другу збирку, која ону прву знатно попуњава.

После појава првога чланка „Живот Срба Сељака," многи су ми се словенски научници одазвали ласкавим изјавама, да сам добро урадио, што сам га штампао; а у најновије време баш се њиме највише користио г. др. Вл. Ђорђевић у својој компилацији „Народна медицина у Срба", јер без тога, као што сам вели, не би могао склопити оно што је издао.

Биће у срећан ако и овом збирком олакшам даљи рад разним стручницима.

Дужан сам свесрдно захвалити свима пријатељима, који се на мој позив одазваше скупљањем грађе какве ко могаше. А највише су ме задужили г. Пера Костић, свештеник из Беле Цркве; г. М. Бугарин; г. Ђ. Николић, из Бање Луке, и други многи.

М. Ђ. М.

---

[1] Прва је штампана у XXII Гласнику (стр. 79—208), 1867.

I.

БАПСКИ КАЛЕНДАР

Како бабе знају кад пада који светац.

1. Мали Божић пада увек у онај дан, у који је био и велики. Између Божића је свакад 7 дана.

2. Месојеђâ не може бити мање од 5 недеља, ни више од 10 недеља и 2 дана. У овом последњем случају Ђурђев дан долази на Велики Петак.

3. Тривуњ дан пада у пола шесте недеље од Вел. Божића; а Младенци у пола једанаесте опет од Божића.

4. Од Божића до Ђурђева дне има 17 недеља.

5. У који је дан Божић, у тај је дан и Ђурђев дан, ако није преступ.

6. Спасов дан мора бити у шести четвртак од Великога, а без овога.

7. Колико је од месних поклада до Младенаца, толико је, те године, Петрова поста.

8. Тројице падају у 8 недељу од Васкрса.

9. Ивањ дан је на пô године после Божића: за то бабе веле: „Од Божића до Ивања дне Христу је пола године.“

10. После Петрова дне тројиче се свеци, т. ј., међу њима је по 3 недеље: од Петрова дне до Св. Илије; од Св. Илије до В. Госпође; од В. Госпође до Мале; од М. Госпође до Михоља дне; од Михоља дне до Св. Луке; од Св. Луке до Аранђелова дне, и т. д.

11. Преображење је у онај дан, у који је био Костадин и Јелена.

12. Од Св. Аранђела до божитњих поклада, равно је недеља дана.

13. Од поклада до Св. Николе 21 дан, а од Св. Николе до Божића опет толико.

14. Ваведење бива свакад у седми дан божитњега поста.

15. У који је дан Св. Аранђео, у тај је дан и Св. Никола, и Св. Игњат, и Св. Стеван.

„Бог тако оставио, и анђели с небеса додавали, па тако и мора бити“, рече чича Милош Тешић, из Рудника.

Свечаници.

Сељаци не раде још 63 дана, осем недеља, и оних данâ када црква забрањује радити. Ти су дани, у Јануару: 5, 7†,[1] 16†, 17, 18, 20†, 25 и 27; — у Фебруару: 1, 3, 14, 24; — у Марту: 1†, 9, 17, 26; — у Априлу: 25; — у Мају: 1, 8, 9, 25; — у Јуну: 8, 11†, 15†, 30†; — у Јулу: — 1, 2, 8†, 13†, 17†, 22†, 24, 25, 26, 27: — у Августу: 1, 2, 16; — у Септембру: 1, 9, 23†, 26†, 29; — у Октобру: 1, 6, 7, 18†; — у Новембру: 1, 3, 11, 12, 13, 14, 16, 24, 25, 26; — у Декембру: 4, 5†, 9†, 12†, 13. и 20† = 63 дана. (Из ужич. округа).

За што кад варују сељаци?

Св. Јевтимија (20. Јануара) варују због јектике; — 1 и 14. Фебруара, да тице не иду на усеве; — Јевдокију (1. Марта) због младежи, да лакше јагањце подижу; 26. Марта због врућице; — 1. Маја због слане и змија; — 11 и 15. Јуна због туче, а тако и у суботу по тројичину дне; — 25. Јула, и 26. Септембра због аграме — велике болести. (Из ужич. окр.)

---

[1] Дани означени крстићем (†) зову се запрешни, т. ј., на њих се не сме ништа радити.

Делови дана

Зову се: Зора, јутро, мали доручак, или мала ручаница, велика ручаница, велики попасак, и мали попасак, мали сутон, или сијерак, и велики сутон. (Босан. Крајина).

II.

НАРОДНИ ОБИЧАЈИ КРОЗ ГОДИНУ ДАНА.

Часни пост

Овај се пост зове и коризма.

На чисти понедељник полазе деца у школу први пут, да би била чиста од све рђавштине доондашње; тога дана се и шишају први пут.

На чисти понедељник дању једе се само од крстакâ, који су мешени на задушнице, а у вече меси се хлеб, и једе врућ с расолом. (Ст. Влах).

На Мученике (9. Марта) сеју се расади, и друга семена.

Свега часнога поста, не ваља змију помињати; јер ће је толико пута преко лета видети, колико је пута ко помене.

На Лазареву Суботу носи се ђубре на туђу међу и запали, да у кући не би било бува и другога гада.

У очи Лазареве Суботе, у очи Цветй, и читаве велике недеље, гледа се, да где год не гори благо, или да не пада на посвећеног у гробу луча или нур.

На Лазареву Суботу бере се цвеће, па се меће у воду, и остави да преноћи на кући, а сутра дан се умивају том водом ради здравља. (Босан. Крајина).

На Велики Петак ваља уранити пре зоре, обојити неколико јаја, и на сваком начинити крст воском. Овим се јајима мора сваки укућанин на Васкрс најпре омрсити. (Сарајево).

На Велики Петак нема службе, ни нафоре, за то само поједу пупу од леске место нафоре.

Велика се Субота зове и Црвена Субота.

(Босан. Крајина).

На Младенце

Не треба ни по што иглу помаљати, нити се чешљати, да не би змије пецале преко године. (Ст. Влах).

На колико дана пре Мученика (Младенаца) закрекећу жабе, за толико ће још после Мученика бити под ледом.

(Босан. Крајина).

На Младенце, а и других дана по том, нагорева се земља за купусни расад. (Подгорина).

Пролетње првине

Што се год ново с пролећа окуси, као: коприве, зеље, трешње, и т. д., уза свашто се мора рећи: „Нове новине, од ове године; на мене водица, на попа грозница, на Турчина болешчина!“ (Подгорина и Шумадија).

Година за хајдуке

Кад у пролеће закука кукавица на непролисталу још гору, сељаци реку: „Зло за хајдуке!“

Кад дођу рано и кукавице и ластавице, и прођу ждралови, онда кажу: „Ето и зиме рано.“

Кад стане ницати бујад (папрад) кажу: „Време је да се сеју кукурузи?“ (Окр. ужички).

Кад се чује кукавица први пут

Онда ваља подвикнути: „Више тицâ певалица, него змија плáзалйцâ — ў!“ Или: На ком се месту затечеш кад први пут зачујеш њену кукњаву, ваља извадити испод десне ноге мало земље, и метнути под главу, па ће ти на сан доћи суђеница, којом ћеш се оженити, или девојци суђеник, за кога ће се удати.

Или: Прикрасти се ваља дрвету на коме кукавица кука, откинути гранчицу, и заденути у косу, те ће коса добро расти, или човек неће много дремати.

Или: Како је човек расположен кад први пут чује кукавицу, такав ће бити читаве године. (Из Бос. Крајине).

Кога кукавица омрси (кад се у јутру чује наште срца), смрдеће му уста преко целе године. (Ст. Влах).

О васкрсу код цркве

О васкрсу се скупи народ цркви још у очи празника. На васкрс цео дан проведу код цркве, где и ручају. Најпре се здраве речима: „Добро јутро!“ — па онда: „Христос васкрс!“ По том се омрсе јајетом, разбивши га о чело, и умочивши у пепео, да их не мори љутина.

О ручку се носи част; а то бива овако:

Кум куму, или пријатељ пријатељу од своје совре пошље онамо на другу совру, по чашу ракије, или вина; на чашу се метне колачић, као просфора, и па овај мало смока — каква било. То мора носити млада, или девојка, или момак, ако нема ни младе ни девојке. Почашћени узима послану му част и наздравља: „Вала куме! живио, помогао те Бог; ти познао мене, а тебе Господини Бог! Част за част вратити, а не заборавити! Вала! и ејвала! Здраво! помогао те Бог!“ Сад он опет таку част враћа, и шаље другима, и свуда се наздравља. (Негде овако раде и о другим састанцима код цркава). (Бос. Крајина).

Божић је богатији од васкрса, а васкрс ја одевенији од Божића. (Подгорина).

Седмица од васкрса

До прве недеље зове се и Светла Недеља, а петак се зове још и Источни Петак.

Тај дан, пре зоре, иде се на источник или извор, који је на источној страни места у коме се живи. Ту се умивају, и, у три маха, пребацују шакама воду преко себе. (Босан. Крајина).

Варовање четвртака

У све четвртке од васкрса до Спасова дне не сме се ништа прати, а може се орати. (с Купреса).

Међу тим неки не ору у те дане све до прве жетве.

(Од Кључа у Херцеговини).

За што у Старом Влаху у петак не хватају волове

Пре једно 40—45 година, дошао је био, причају, у Стари Влах некакав човек, који се много молио Богу, постио, и учио људе, да се тако исто владају. Он је четири пет старих црквица пронашао у планинама, где нико није пре знао да има тих зидина. Једну од отих цркава тражио је и питао овако:

— А где је гроб Бошка Југовића?

— Бог ме ми то не знамо, одговарали су му људи.

Он тумарне у планину горе над Ивањицу; и тамо стане откопавати и доиста нађе зидине од некакве црквине, и велики гробни камен, близу зидина: „То је, рекло им је после, гроб Бошка Југовића. Рањен на Косову, довде је дошао, и ту умро. Па је црква ова подигнута на његову гробу.“

Овоме се човеку пожале људи, што им говеда крвомуте (мокре крвљу). А он им рече:

— Не хватајте волова никад у петак.

Сад то тешко може предругојачити и која сила.

(Из Ст. Влаха).

Кад се чује прва грмљавина

Ваља се повољати по земљи, да не боле леђа, кад се жње.

Неки то раде кад виде прво ждребе, или кад чују прво крекетање жаба. (Босан. Крајина).

Ђурђев дан

У очи Ђурђева дне завезују се вериге, да чинилице и вештице не би што учиниле стоци, или да је звери не би штедили преко године. (Подибар).

У очи Ђурђева дне, девојке режу лозу, хватају њезин сок, и њиме у јутру мажу косу, и чешљају се, да им расте коса.

Неки узму мало соли, завежу добро у какав пешкирић, и три пут пропусте кроз воденички бадањ, па се та со даје на Ђурђев дан стоци, да не би ко што набацио на стоку.

На Ђурђев дан, пре сунца, провлаче се испод купине којој су оба краја урасла у земљу, да не би леђа болела.

На колико дана пре Ђурђева дне загрми први пут, по толико ће пара бити жито те године у чаршији. (Ужич.)

На Ђурђев дан се броје мали јагњци, и коље се јагње Ђурђевило, које је намењено за тај дан. Од овог јагњета ваља сваки укућанин да окуси, али треба чувати кости, да се не би ломиле, јер ће овце ломити ноге преко године. Кожа од Ђурђевила прода се без погодбе, а новац који се добије за кожу, поклања се цркви.

Тај дан ваља са сваког пера од воденичког кола одрезати по мало дрвета, завезати у крпицу, и метнути у чељак, да не би туђица чела нападала и мед носила.

Станаре жуманцем, чађу, и сољу мажу стоци сисе да је не би ко други могао помусти. (Босан. Крајина).

Граде се трубе од коре, скинуте с дрвета, па се труби на њих, да не би ко одузео стоци млеко.

Пре сунца се пуца преко торова из пушака, да би стока била здрава као тресак.

У Ст. Влаху, у јутру, пре сунца, обувају се на секири, да не би ноге болеле преко године.

Неки се ките копривама, да не би комарци пецали преко лета.

На Ђурђев дан, кад хоће да се купају, опасују око себе врбову или лескову младицу, па у руци после донесу младе врбице. То чине од шуге и грознице. (Подгорина).

На Ђурђев дан обнесу око села пиле, пре Благовести излежено, па где саставе тај обнос, испеку јагње, поједу га, пију, и бацају пушке на ону страну, откуда обично долази облак с градом.

Кад се у јутру, обувају, метне које по сребрну пару у опанак, и обиђе три пута око тора, рекавши: „Кад чинилица дошла у сребрним опанцима, онда нашој стоци учинила.“ (Подгорина).

У Шумадији говоре:

„Кад о Ђурђеву дне пада цвет у чашу, не брини се за воће.“ То ће рећи, кад воће позно цвета. (Сељаци о Ђурђеву дне седе пред кућама, разговарају се, и пију ракију, па цвет опада са шљива, и пада им у чашу).

Кажу да се коњи само на Ђурђев дан сити напасу, па и то их боли трбух. Ово је за то: кад је Богородица родила Христа, и сместила га у јасли, ту су били за јаслима један вô и један коњ. Во је све њушком гурао сено те заклањао детенце, а коњ опет све грабио те јео, и за то је дете остајало голо. Богородица га за то прокуне, да се никад не може најести, осем на Ђурђев дан, па и тада да га боли трбух. (Из Шумадије).

Јеремин дан

У Подибру се сва сеоска омладина скупи код једне куће на средокраћи, и свако понесе звоно, котао, или тепсију, па се сви заједно крену на десно, и све куће и поља обиђу, звонећи и певајући песму:

„Јеремије уз поље!
„Беж'те змије у море!
„Која змија остала,
„Очи своје избола,

„На два трна глогова
„И четири шипова.

Ово чине за то да би ослепиле змије; те да не уједају марву преко лета.

У Копаонику пак змије терају овом песмом:

„О, мој мили Рајоле!
„Јеремије у поље,
„Беж'те змије у море?
„Ваше море дубоко
„Наше поље широко.
„Сал је једна остала
„За зло своје остала
„Она ј' очи избола,
„На два трна глогова
„На четири шипова.“

Мали Спасов дан
(Први четвртак по Великом Спасову дне)

Ко је рад да му краве воде, он украде из туђе баште йзводе, па је исеца, помеша са сољу, и дâ крави да поједе; кажу одмах после вòди. (Стар. Влах).

Вртоломија (11. Јуна)

„Купусу је заповеђено, да је на Вртоломију у врту, а на Луку (18. Окт.) у каци.“ (Окр. ужичк.)

Да би отерали облак с градом, жене изнесу из вајата што од венчанога руха (чарапе, појас, кошуљу) и машу на облак. (Подгорина).

Ивањ дан (24. Јуна.)

Ивањ дан неки зову и: Свети Јован игритељ. Неки мисле, да му је ово име дато за то, што је он тако велики светац, да на његов дан само сунце по три пута

заигра; а други опет за то, што је он заиграо у утроби мајке своје, кад се она срела и пољубила са светом Богородицом. (Из Рудника).

У очи Петрова дне

Плету се венци од Петрова цвећа и мећу: на куће, на зграде, на торове, коморе, ивљанике (челе). Чобани пале брезове лиле. По што затворе стоку, они се искупе сви, запале лиле, и иду по кућама те јуре жене, да им изнесу што за јело или за пиће. Која неће, него побегне, јуре је чак и у саму зграду. Тако су многе куће сагореле. Лепо је испрема себе гледати ове буктиње на ведрој ноћи. Кад тако накамче доста јестива и пића, седну те се навечерају, па певају, играју, и смеју се до зоре. Што им претече, то у зору поделе, па свак својим путем.

Још у очи Петрова дне наређају редом онолико цветова колико је коме душа у кући. У јутру чиј цвет буде увенуо, тај ће те године умрети. (Ст. Влах).

На Петров дан, рано у јутру, доносе у тор крављачу воде, па њом прскају овце. (Из Моравице).

Додола

Кад преко лета запече суша, онда се које мушко обуче у женске хаљине, и још се накити коровом и другом травом, надену му име додола, па онда сва омладина иде за њим преко села и кроз поља, посипљу га водом, и певају:

„Наша дода Бога моли
Ој, додо; ој додоле?
„Да удари росна киша
Ој, додо; ој додоле.
„Да пороси росна поља
Ој, додо; ој додоле!
„И овнове витороге,
и т. д. (Подибар).

Илин дан

Ако стока на Илин дан из јутра лежи опружена и отегнутих ногу, биће зима блага и топла; ако ли се грчи, и ноге скупља, биће зима јака. (Из Поцерине).

Макевије

Први је дан госпођина поста Макевије. Тада се каже у Ст. Влаху:

„Макевије! ваља косе о чивије;

„А српове за репове.“

То ће рећи: дотле треба да је сено покошено, па тад само да се жње жито.

Тројанке

Лето, веле, одмах прође, како Тројанке наступе. Тројанке се зову празници између којих има све по три недеље, као што је од Петрова дне до Илина дне. А то и јест прва Тројанка. (Окр. ужички).

Преображење

Шести дан поста госпођина, пада Преображење. Сељаци веле, да се тад сва гора преобрази. Тада се обично подрезују кошнице, и меда можеш јести сит, где год видиш то да раде. (Ст. Влах).

Међудневица

У међудневицу сваког петка држе овце у тору до заранака. Око по дне дају им соли, у коју, с пшеничним мекињама, мешају лековите траве, као: рујику, алтовину, и боцу. По што полижу со, затворе их опет у тор, где стоје до заранака, па их после напасу у брдској пàши. У међудневицу травари беру и копају лековите траве, као: спориш, метвицу, мали срчаник, подбел, репушину, нану, слезовину, и т. д. (Окр. ужички).

Детињци, материце и оци

Трећа недеља пред Божић, зове се Детињци; друга Материце, а прва Оци. На детињце везују децу, те их матере откупљују јабукама, крушкама, орасима, сувим шљивама, и т. д; на материце то чине са женама које су мајке, а о оцима само помену, али не везују оцеве, и они купе рибе или друго што за јело, те се мало боље руча.

(Ужич.)

О слави

Позвани на славу, одговара позивачу:

— Хвала, лако је доћи на част!

Долазећи пред кућу, званице питају:

— Домаћине! јеси ли рад гостима?

— Јесам, добрима, као што си ти (Љубе се у образ).

— Честити ти Свети!

— Теби честита душа пред Богом!

Кад поседају, гости дају домаћину по једну јабуку или крушку.

Он прими и пољуби.

Домаћин, гологлав, служи ракију (слатко, кава и врућа ракија ретко се у вече коме нуди, осим каквом страном намернику, попу, или чиновнику, ако би се ту десио). Кад се гост понуди, да узме прву чашу, он ће рећи домаћину: „Дѐ, наздрави, у доброј је руци! Домаћин: — „Е, па заповедајте!

— Дѐла! у добри час! реку му сви. Он се тад прекрсти, рекавши:

— Боже помози! Боже дај добар час међу нас! Срећан започетак славе и пива! Па наздрави најстаријему госту, или кмету, ако је ту. Тако попију по 3—4 чаше док се све званице искупе. Кад се сви искупе, онда се умију, па домаћин упали свећу, и узме кадионицу, те све окади, и стану се молити Богу, сваки у себи, осим по

некога старца, који зна све светитеље да помене. По молитви, седају за вечеру.

Редовне здравице ово су:

1. За помози Боже!

2. У бољи час!

3. За Свете Тројице. Света Тројица, да нам је помоћница, на путу, на суду, у тамној гори, на мутној води: из кала нас избавила, на пут исправила; руку додала, муке недала! Бог и света Тројица да поживи нашег господара, који се о нама стара; посегла му рука на пексијана!

4. Добродошлица добро ради. Дао ти Бог, домаћине, свако добро узадуго! А он на то: „Добро сте ми сви дошли! Честито ви место!“

5. За здравље домаћина и свију кућана његових.

6. За здравље комшија званих и незваних (Ово наздравља домаћин).

7. За здравље кумова и пријатеља.

После вечере сви одлазе кући; ретко ко остаје дуго после ове домаћинове здравице.

На светога, у јутру, који долазе од званицâ, послужују их слатким, водом, кавом, љутом и врућом ракијом, а који не пију ракије (као што обично момчад из задружних кућа не пије ракије) њих само кавом.

Кад у цркви свештеник пресече колач, онда се оно пола колача носи натраг кући, и метне се у велику совру, те сви кућани узму по парче, а и гости.

Чак око вечерња постављају велику совру, и по што попију по 4 чаше, изнесе домаћин буклију и колач. Буклија се зове велика ћаса или бакрачић замедљана вина (или ракије, ако нема вина). У ту ћасу мету 3 јабуке, озго поклопе великим ишараним колачем, а на колач ставе запаљену свећу, и земљану кадионицу с ватром и тамњаном. Кад то домаћин изнесе, он рекне: „Ко здрав, с дружином?“ А они сви у глас сваки своје име кажу: Петар, Марко,

Милан, и т. д. Кад то стави на синију у горњи крај, реку му: „Добро дошао; јеси ли се уморио? Онда они понајодабранијег изберу, те ломи колач с домаћином. Најпре га три пут окрену, па преломе, говорећи: „Христос по среди нас, вијек и амин.“

По што преломе колач, који од пријатеља узме буклију те се напије. Али пре буклије, наточе у чашу вина, па сви по три четири гутљаја прогутају, и то се вели: „Узели славу.“ Уз ту чашу, овако говоре: „За тврде славе небеске, која може да поможе. Где се слава божја помињала и дизала, ту и помагала, и т. д.“

Готово сви славе три дана. Ако коме светујете да то скрати, он обично одговара: „Тако ми је и баба радио, па је боље живео; а шта нас друго и држи, него славе и крсна имена.“ (Из ужич. округа).

Који славе Св. Николу, састану се по њих 10—15 код које куће, па онда пођу по селу звати овако: „Бога молимо, Светог Николу славимо, дођи, брате, да пијемо!“ (Подгорина).

У неким селима, у Тамнави, иду и сватови у званице на коњма, а невеста остане с кумом и девером код свекрове куће.

По селу им жене и девојке ките коње цвећем, марамама, чарапама, повесмима од лана и конопље. То све иде ђувегији, али ђаволани, кад виде доста повесама о коњу, припале крадоме па јадни коњи полете не гледајући куда. (Из Подгорине).

Године 1870. посла ми један пријатељ из Босанске Крајине ову славу, која се говори о ручку, на крсно име. „Ва славу јејуже Бога славимо ва Тројице, Господа Бога и Спаса нашег Исуса Христа; ва преблагословене дјеве Марије, матере Божје; часног и животворног крста; ва славу и хвалу светога Михаила, Гаврила, Руила, Роваила — Аранђелâ; Јована Крститеља; пророкâ: Мојсија, Арона, Исаије, Јеремије, Илије, Јелисија, Ананије, Азарије и

Мисаила; ва славу и похвалу богоноснијех отаца, ва Никеи сабравших се, који Арију низложише, ришћанску православну вјеру утврдише и нама предадоше, да је почитујемо, и ми ћемо је почитовати за мôбе мољење; ва славу четири јеванђелиста: Матије, Марка, Луке и Јована, који држе небо и земљу; Петра, Павла и других дванаест и седамдесет апостола; ва Христова Николе, Василија Великог, Григорија Богослова, Јована Златоуста, Танасија и Ћирила, Антонија, Јевтимија, Саве освећеног, и свете Петке, преподобне мајке; ва славу и похвалу четрдесет мученикâ, који прођоше боси и голи кроз огањ и воду; Стевана првомученика, Ђурђа, Димитрија, петозарних мученика: Јевстатија, Авксентија, Јевђенија, Мардарија и Ореста; Тодора Стратилата, и Тодора Тирона; Варваре првомученице, св. бесребрника: Кузме и Дамњана, Ћире, Јована, Пантелије, и Јермолаја; ва славу и похвалу српских светитеља: Симеуна мироточивог, Саве просветитеља, Арсенија, Максима, Стевана првовенчаног, Милутина, Стевана Дечанског, и младог цара Уроша; цара Лазара на Косову, на Раваници (тако) са свим својим војницима пострадалога, за вјеру хришћанску и род српски; Стевана деспота, Јована деспота, свете Анђелије деспотице, и Јована Шкиљановића (тако), и свију угодника Божјих, што ми знали и не знали, Господ Бог знао и услишао. Ва славу и похвалу данашњег светитеља (Св. Николе). Ми њега спомињали на земљи, а он нас код престола Божјег, да се Господ смилује, и нас грешне помилује. Амин.

Кад то сврши, славник[1] наздрави унакрст преко совре: „Здрав си брате, Србине! У славу свете Тројице, Бога живога; где се спомињао, онде и помагао! Ову ћемо попити стојећи, Бога славећи, и славу говорећи. Другу ћемо седећи, вишњег Бога славећи, и славу говорећи.“

---

[1] Славник се зове који говори ову славу.

Тада ће устати други који зна унакрст наздрављати, па ће рећи овако: „Здрав си, брате Србине, у славу свију угодникā Божјих. Ми њих помињали на земљи, а они нас на небеси, код престола Божјег.“

По том ће устати трећи, овако: „Здрав! у славу данашњег светитеља Николе!

Четврти, ако зна, почеће овако: „Ову ћемо за здравље нашег брата домаћина, његова рода и порода, његових кумова и пријатеља. Хвала брате домаћине, и ејвала! Помогао ти Бог, и данашњи Свети Никола (или већ како је име свецу): Ти њега славио, а он теби помагао: на путу, на суду, на сињем мору, и на сваком месту. Ове га године славио како могао, а до године како хтео. Бог ти дао, што од Бога искао“ и т. д., што лепше уме.

(Из Босанске Крајине).

Песма кад се диже у славу

„Ко подиже славу Божју
На данашњи дан,
„Помогла му слава Божја
И данашњи дан.“

„Два анђела шетала
Рајске песме певала,
„Све Алилуј и
Господе помилуј.“ (Из Подибра).

Коледа

На Бадњи дан, рано у јутру, иду деца познатих кућа, од куће до куће и говоре:

„Коледе меленде, царева година:

„Цин цин, кака, дај ми два колака!“

Па им се дају колачи, који су за то спремљени, и даривају их. (у Нишу).

Бадњи дан

На 2—3 сахата пре зоре, на Бадњи дан, уклоне из куће све столице, ножнице, игле, кашике, и све то метну више куће, под стрију; и док полаженик не дође на Божић, то се неће узимати.

Како се укаже зора, отиду двојица (где је задруга) с воловима, да одсеку бадњак или весељак. Дошавши грму који ће оборити, прекрсте се по 3—4 пута, па почну сећи. Први ивер узму, донесу кући, те га планинка меће под карлице млека, да јој се хвата скоруп, дебео као ивер.

Обаљујући грм, гледе, да падне на исток, а није им мило, ако се, падајући, устави на каквом другом дрвету, као да ће се кутња срећа устављати на путу.

По што га одвуку кући, пресеку на 6 једнаких главања, па три оставе да наложе у очи Малог Божића. Како их пресеку, прислоне их уза стрију, а редара изнесе погачу те је преломи на бадњаку.

Прву кап крви од печенице устављају жене, и замешују у брашно, које се даје болесноме од срдобоље, а кад изваде једњак, навуку га на цев, кроз коју сипљу воду и запајају онога, кога боли гуша.

У печеницу неки турају, да се испече, јабука бедрика, па је остављају, злу не требала, кад кога боли преко среде.

У очи Божића, како падне сумрак, најстарији до старешине у кући, узеће најдебљи бадњак те унети у кућу, и наложити на ватру. Како с њим прекорачи преко прага, рекне: „Добро вече, и честит свети Божић!“ Други га чека од момчади у кући, па му одговори: „Бог ти помогао, и честити свети Божић!“ Тако чине, док сва три бадњака не унесу. Овај што је у кући, држи кутицу зоби, и посипа свакад онога што уноси бадњаке, одговарајући му на свако добро вече.

Кад се ово изврши, друго које од момчади уноси зобову сламу испред куће у собу, и назива Бога, као и онај

први, и ови му одговарају као и пре, посипљући га зобљу. Унесавши сламу у собу, не дреши конопца, него је извуче, и почне просипати вичући: „Квô, квô“, квô, а деца за њим: „Пију, пију, пију“; то све, да се на лето изводе многа пилад. Док ови у соби простиру сламу, дотле други у кући граде воштане свеће, жене спремају вечеру. Кад све буде готово, унесу свећу у собу, привоште је уз дувар с источне стране. Сад стане најпре кутњи старешина, па све старији до њега, а млађи за њима; после женскиње, најпре старије па млађе, и тако се крсте и моле Богу:

„Ва име оца, и сина, и светога духа! Да се са страхом помолим Господу Богу, и светој живој Богоматери. О, Боже, помози мени лудом и безумном; опрости моја сагрешења; помози ми Боже, молим ти се, за превелико твоје име! Боже, молим ти се, помози моме евладу (породу); свети Луко, моје крсно име (или већ који му је свети); свети Никола, путниче и намерниче, молим ти се, помози ми на сваком мом путу, у тавној гори и на мутној води!“

Жене пак, највише овако:

„Помози света Богородице, света Петко и света недељо! Јутрошње јутарце, и јарко сунашце, на радост ми освани!“ (Из ужич. окр.)

По свршетку се поклони старешина, а и сви други; он рече: На здравље! да Бог услиши! Свећу туре те гори сву поћ у кутији са зобљу.

Вечера се поставља на покровац или на дугачак бели пешкир. Прво седа старешина, па до њега најстарији мушки, па млађи, и све женскиње. Сви му редом прилазе руци (осим његове жене), али ће он дати руку само ћери или скоро доведеној снаси.

По вечери остављају мрве, да сутра дан даду ручак и тицама.

То вече сви спавају у соби; само један остане у кући код бадњака, те гледа, да се ватра не угаси. (Окр. ужички).

У Ст. Влаху на Бадњи дан, вас дан, треба чобанин да носи камичак под језиком, па му целе године пеће вук клати стоку. Како пође на његову стоку, скамениће му се уста.

Ако је на Бадњи дан облачно, родиће година.

(Окр. ужич.)

У Подибру, од три бадњака, један је управо бадњак, други, бадњачица, а трећи, дете (њихово).

Њих секу само с једне стране, ни по што и с оне друге. Неки тамо веле, да је бадњак Јосиф, бадњачица Марија, а дете Исус; полаженик пак доходи место оних мудараца с истока.

Полаженик, по што процара ватру, по што рече неколике благослове, и пољуби се с домаћином, мора се прекрстити, клекнути и пољубити оне прегореле осечке од бадњака, бадњачице и детета, и на сваки турити по коју пару дара.

Божић

Чим први петли запевају, почну пуцати пушке, и спремати се они који мисли да иду цркви. Један или двојица од момчади, оду на воду, понесу зоби, поспу по бунару или чешми, говорећи: „Добро јутро, честит ти свети Божић!“ Овом водом замесе, од пшенична брашна, чесницу и запрећу је у ватру. Док се она испече они закољу једну кокош, испеку је и поједу. Кад се испече чесница, онда ватру, у којој се она пекла, изгрну на два педља од огњишта, и туда прође сва чељад говорећи: „Прођох кроз ватру, да не горим као ватра!“ Ово се варује од врућице.

Чесницу, по што је опахају, намажу медом, и оставе за ручак. Уз чесницу се умеси и пробушен колачић за говеда.

У многој кући неће се ни једно омрсити, док црквари не дођу из цркве, и не донесу нафору; а које би хтело што јести, дају му посно од синотње вечере. Док се цр-

квари не врате, мушкарци полажу стоци. Говедима не дају сено вилама или рогуљама, да се не би бола преко лета, него рукама. Кокошима сипају кроз оно уже, у ком је синоћ била слама, да се не би кокоши далеко одвајале кад стану носити. Тицама дају мрве од синотње вечере, „да и оне знају, да је дошао Божић.“

Пре или после црквара, дође полаженик. Он носи у руци зоби, и по што пред кућом избаци пушку, улази у кућу, и сипајући из рукавице зоб, говори: „Добро јутро! и честит свети Божић!“ Домаћин, или који млађи, баца на њега зоби, говорећи му: „Бог ти помогао и честит свети Божић!“ Полаженик обилази три пута око ватре, старне мало бадњаке, па седне на прочеље, где га огрну губером, узме ватраљ па креше угарке и виче: „Колико ти ових варница, домаћине, толико ти оваца, новаца; крмака трнака; овнова, волова, и т. д. па дарује прочеље сребрном паром. Сад извади повесмо иза појаса, развије га, превеси преко греде, и рече: „Довде ти тежина порасла!“ па се тек тада поздрави с домаћином и осталима. Он се са старијими ижљуби у образ, а млађи њега у руку.

Иза тога, он руча, па одмах одлази. И долази то вече, или други или трећи дан: како се договоре.

Кад црквари дођу кући, приступе руци старешини, и даду му нафору. Пре ручка се опет сви моле Богу, само краће него у вече, па се онда миробожају, т. ј., љубе се у образ, и то овако: Старешина узме две воштане свеће (ону синотњу из кутије, и другу коју су то јутро с три обручића у име св. Тројице начинили), једну дâ најстаријем до себе, а другу он држи, па се њих два пољубе у образ. Старији вели: „Мир Божји!“ а млађи одговара „Век и амин!“ Сад узме ону свећу од овога и даје другом који је после овога најстарији, те се тако ижљуби са свима; па и са женскињем, само што женскиње њега љуби још у прси и у руку. Кад старешина ово изреди са свима, онда узме

од њега обе свеће онај што је после њега најстарији, те се и он тако исто са свима мирбожа. Тако мора свако у кући те две свеће узети у руке, и са сваким се мирбожати. Само са својом женом човек се никад не љуби. Жале се, у селу Карану ужичком, да су неки домови овај обичај оставили, божем што им се боду говеда.

После се спрема ручак, али док се не седне, многи варују по нешто; тако ће изаћи по један пред кућу и викати:

— О, домаћине!

— Ој, одговориће му се из куће.

— Шта имаш у кући?

— Имам свега доста, а највише: здравља и весеља; части и поштења; рода и беримета; пуну кућу чељади; пун тор, обор, салаш, амбар, млекар, качару и т. д. Даље га опет пита:

— А шта немаш у кући?

— Немам: мува, бува, стеница; немам кљаста ни богаља, немам нема ни слепа!

Неки пре ручка пребацују угарак преко куће, од врућице. Тако је неки Василије Данчић, из Губина Дола, пре 16—17 година запалио себи кућу, те му изгорела сва, само се чељад спасла.

После ручка оду момчад, те даду стоци соли, и однесу онај колачић што је умешен с чесницом, и натакну га волу на рог.

У Ст. Влаху обичај је уводити вола у кућу, па ту тај колачић ломити. Причају да неки човек није имао вола, него уводио краву, а она се затезала:

— Та улази, рђо, у кућу; лане си улазила, а сад нећеш.

— Није ти (рђа) ни излазила, рече шаљиви полаженик.

(Окр. ужички).

У Ст. Влаху кад полаженик долази, он назива овако:

— Помози Бог, и честит вам Божић!

— Бог ти помогао, и честити Божић! Тад он приђе ватри и весељаком чара, те иду варнице, а он говори: „Оволико мушких глава; оволико волова, коња, оваца, среће, здравља, трмака, крмака, и свега рода и добра.“ Сад седа, али гледе да га преваре, и да му измакну столицу. То се ради због челâ. После га огрну губером да такав буде скоруп; изују му опанак с десне ноге, и обесе о греду, да им конопља буде тако висока. После га служе медеником. Он сад баци какву пару на прочеље.

Кад седну за совру, да ручају, изнесе се чесница. Домаћин и полаженик устану да је ломе, три пут је окрену за сунцем, држећи је не голим рукама него у рукавицама. Ако при ломљењу падне која мрва, умреће неко из куће — за годину. Кад преломе чесницу, ижљубе се, измене комаде, и седну опет за совру. Од чеснице се дâ сваком у кући по комадић. Полаженику, кад пође, дају по колач, удо меса, свака жена по повесмо, а она која је узела пару с прочеља, и назувице.

Између Божићâ, не оштри се брусом, да не би болело стоку виме, жене прси, а децу око врата.

За то време не ваља ни волове хватати.

До Крстова дне жене неће да перу због врућице.

(Из Ариља).

Божји дан

На Божић у вече, или сутра на Божји дан, зову полаженика, и још кога од комшија на част, те по некад проведу по 24 сахата частећи се, причајући, и играјући се прстена. (Окр. ужички).

Од Божића до Богојављења, говори се „Христос се роди!“

Од Богојављења до вел. поста: — „Христос се јави!„

Од Васкрса до Спасова дне: — „Христос васкрсе!“

Од Спасова дне — „Спасај се! или Спаси Бог!“ а одговара се: „на спасеније Христово!“ (Подибар).

У Очи нове године

У очи нове године, узме се главица црна лука, и то који није промрзао. Та се главица расече, и одвоји се 12 љусака. По том треба поставити све у један ред, и прву од отих љусака наменити, да је први месец (Јануар), другу други (Фебруар), и т. д. за свих 12 месеца. Сад треба добро насолити соли у сваку ту љуску, па сутра, на ново лето, све прегледати: у којој љусци буде влажно, онај ће месец бити кишовит, ако је летњи, а снежан, ако је зимњи, а у којој буде суво, биће сушан месец. По величини влаге, мисли се и о количини кише или снега.

(Из Стига).

Мали Божић

У Очи Малог Божића уносе бадњаке онако исто као и у очи великог; а сутра дан месе василицу.

(Окр. ужички).

Како се закрштавају ветрови

На Крстов дан у јутру, 5. Јануара, по што пију водице, гледају сељаци који ће се ветар закрстити, то јест, с које ће стране духнути. То бива овако: побију подугачак прут у земљу, а на врх му вежу мараму или пешкир, па ако удари ветар с истока, онда кажу: закрсти се устока, биће година здрава, и лето сушно; ако духне с југа — „година осредње родна, ама болешљива од грознице“; ако духне са севера: — „биће доста града, а са здрављем осредње“; — духне ли пак са запада, тада кажу: „Година кишевита, и прилично родна.“ (Из ужич. а и свуда.)

Свети Сава

Пред Св. Саву, посте чобани седам дана, да им вуци не би клали овце, јер су вуци хртови Св. Саве. У Старме Влаху има и прича, како је Св. Сава, једном, у планини шиљао вукове у разне торове да вечерају. Ту

стари један вук приђе и каже, да је стар и немоћан, те не може никуд у тор да иде. Св. Сава погледа око себе, види једног чобанина, који се био сакрио, па пружив на њега штаку, рекне старом вуку: „Ето ти вечере!“ И после оде. Сиромах чобанин, сав дркћући дође колиби, и каже дружини. Чобани му се почну смејати, а он их све мољаше, да га пусте у среду, да спава; они га пусте, и тако заспе. Ноћу дође вук: дрмне крајњега за ногу, овај се промигољи, а он га оставн; дрмне другога крајњега, а и овај се промигољи. Кад дрмне онога у среди, а он се укочио као колац, па не сме да мрдне. „Ово је мој, рекне вук па га шчепа, извуче пред колибу, и поједе свега.“ Сутра дан, само му главу нађу чобани пред колибом.

(Из Ст. Влаха).

Св. Тривун

Планинке на Св. Тривуна не преду, да им се смок не црвља. А људи на тај дан не раде, да им црви не једу усеве. (Ариље).

Ако је на Тривуњ дан облачно, биће родна година.

Свети Симеун богопримац (3. Фебруара)

Овај се светац у Руднику кад кад назове и „Свети Симеун новолетац.“

О Свадби

У Подгорини, кад младу доведу кући, она седи на коњу или на колима, докле не донесу врећу овса па слазећи с коња стане на пуну врећу, с вреће на плуг или на рало, а с плуга (рала) на праг у кућу. Све жито из вреће она својим рукама проспе, те сватовски коњи поједу.

Девојке у колу певају песму, наравно сватовску, несташну:

„Сјаши нам, мила нево,
„С коња на врећу

„Са вреће на рало, на рало
„С рала у кућу, у кућу.
„Милом свекру у крило! у крило!

Да се овде изокреће смисао на шалу, свак ће се досетити, ко познаје несташне сватове.

Ако се вођевина, кад је поведу, осврне на своје кућане, биће јој деца налик на њезин род.

Млада, у јесен доведена, мора на Божић свој стоци дати сô.

Кад дођу за вођевину сватови, она мора кроз венац од смиља и босиљка на момка погледати.

Венчавају се с китом босиљка, па то после ушију у јастук.

Кад се вођевина доведе, онда њену девојачку капу, по што она метне коњгу, мора подерати мушко а ни по што женско. (Подгорина).

Јевдокија (1. Марта)

Ако је на Јевдокију облачно, биће родна година. (Подгорина).

III.

ЧИНИ, ВАЈАЊА, И ДРУГИ ОБИЧАЈИ ОД КОЛЕВКЕ ДО МОТИКЕ.

Неротка да роди

1. Метне своју кошуљу на калем дрво, стрмоглавце обешену, и под кошуљу на земљу под родан калем чашу воде те тако преноћи, па сутра дан ту кошуљу обуче а чашу воде попије, да роди.

2. Хлебнога квасца метне јој трудна жена под појас, те преноћи, па сутра дан поједе.

3. У шишарици од шипка нађу црва те поједу, надајући се да ће затруднити. (Подгорина).

Док је жена трудна

1. Неће да једе из бисага, да не роди двојке.

2. Неће да једе из зобнице, да не носи 12 месеца (!).

3. Кад петао расте кокош пазе жене добро; и још док је он на кокоши, очупају које перо његово, па турају у воду, коју после жена пије, да лашње роди, кад јој дође рок.

4. Која је рада да зна, носи ли мушко или женско, нађе у башти две дугачке и једнаке травке, намени једну на мушко, а другу на женско, па онда до пола обе прегризе. Кад сутра дође која буде већа — мушка или женска — онако ће бити дете. (Подгорина).

Чиме се врача и баје

1. Уза свако се бајање узима или стручић босиљка, или срп, или нож, чешаљ, чењ бела лука, зрнце соли, и т. д. (Прекоморавље).

2. Угљевље баба гаси у ћаси воде, и шапуће. Тешко је дознати шта која тад говори. Воду од тога угљевља сипљу низ врата, па доле хватају оне капнице. После то дају болеснику те пије, и умива се. (Из ужич. округа)

3. Кад бајалица у вече бележи траву, да је у јутру ископа, она говори овако: „О, травице, по Богу сестрице, одведи ме на девет збегова, где се бије девет удовица, и међ њима Павле разбојција, да ми каже, која је трава најбоља Марку, Петру, или већ како је бо̂номе име. Кад у јутру ископа траву, она остави онде крајчић од какве болесникове хаљине. Ако је трава здрава, она каже: „Добро је; није на срцу изеден.“ Ако ли је трава наједена, каже: „Не ваља, изеле га зле очи.“ (Из ужич. окр.)

Која неће да рађа деце

Ако која жена неће да има деце, нека на Божић узме од бадњака један жив угљен, нека га погаси, рекавши: „Кад се овај угљен запалио, онда и ја остала тешка.“

После тај угљен нек ушије у појас, и носи са собом. Дете неће понети, докле год тај угљен не извади из појаса, и не баци га у ватру, да се опет запали. (Ст. Влах).

О порођају

Да би се породиља лашње раставила од бремена:

1. Преврћу врећу, па породиља с ње пије воду.

2. Пропуштају јој јајце кроз кошуљу, те се разбије.

3. Пропуштају такође 5—6 зрна барута кроз кошуљу доле на жар.

4. Понесе је малко човек њезин говорећи:

„Ја ти бреме натоварих, ја га и стоварам!"

5. Дају јој да пије воду из човекова опанка.

6. Избацују преко ње пушку.

7. Пије воду са срцем из заовљике.

8. Пије воду с траве „Богородичина рука."

(Из ужичког).

9. Како се дете роди, одмах се уз вериге обеси вретено, на које се натакне главица бела лука. Ово га брани од вештица. Главу му мећу у гребене, да се вештице натакну на њих, ако их не би уставило вретено и главица бела лука. Породиљи се одмах ушије у капу по чењ бела лука, да је не би које зле очи урекле. Неке опет, да би дете било јако, провлаче га кроз курјачке вилице, које се свакад у по неке бабе могу да нађу. (Из Стига).

10. Кад се роди мушко, мећу му под главу: перо, да буде писар; кесу с новцима, да буде трговац; какву хартију, да буде поп; женскоме пак мећу: преслицу, вретено, игле, и друго. (Из ужич. окр.)

11. Мере дете на кантар, не казујући колико је тешко. Где му је ударила глава, закопају главицу бела лука рекавши: „Кад ти никла, тада му вештице наудиле."

12. Да би друго дете било мушко или женско, породиља ону кошуљу, у којој је ово дете родила, мође на

мушко или женско дрво, те преноћи: н. пр: на орах, грм, граб; или на букву, границу, брескву, и т. д.

13. Да би имала млека, сркне најпре зламења. (Подгорина).

Кад се утаји ред (Женско прање)

1. Кувају чубар, и процеђену воду од тога пију.
2. Држе ноге у млакој води у цеђу.
3. Привијају на бутове рен с квасцем.
4. Пију уз мрс сурутку, а уз пост шљивово сирће.
5. Ако је време неуредно, једу род од дуња и мушмула.
6. Кувају метвицу у води, и пију ту процеђену воду.
7. Жутог шећера и сумпора по 1 драм ситно истуку, измешају, и свако јутро на врх ножа узму и метну у ракиску чашу, долију водом, и за 7 дана пију.
8. Лист од лозе белог винограда суше у хладу, истуцају у прах, и пију у води. (Из ужич.)

Жена трудна да се не венча

Жена док је трудна од првога мужа, да се не венчава за другога; „јер би се венчале две душе за једнога човека.“

(Због оваког случаја тужио је Милисав Шолајић, с Лисе, 1869. министру просвете и попа и консисторију, па и самог владику).

Ако трудна жена поједе чиј аманет, т. ј., оно што је другоме послато за јело, дете које роди, дрктаће или главом, или руком, или ма чим. (Из Поцерине).

Ако трудна жена умре, граде од дрвета и плуг и преслицу, па обоје сахране с њом. (Подгорина).

Жена трудна не сме од даће јести, нити у мртваца гледати.

Трудна жена не сме носити у недрима ћурчија јајца, да јој дете не буде пегаво. (Подгорина).

Трудна жена не сме ићи на гувно на вршај. (Колубара).

Кад жена умре на порођају

Ако жена умре на порођају, њој су на небу седмера врата отворена: њој суда нема; она је мученица још овога света. (У Нишу, и у Ст. Влаху).

Кад мајка нема хране

Која мајка нема детету хране, нека оде на воду, нека напуни какав суд воде, и понесе кући. У путу нека на три места стане и уздахне: „Ух! уморих се! носећи храну моме Милану“, или како буде. Кад дође кући, треба да угаси ватру, па онај суд с водом да метне на прочеље, и повуче три пут кроз свиралу и попије по мало воде, говорећи: „Вучем моме Милану храну!“ И хране ће бити. (Стари Влах).

Кад дојњу прси боле

1. У проврелу слану воду мећу ћетенову крпу да се угреје, па њоме паре, да се бол не сили.

2. Умачу крпу у свињску маст, па њом облâжу.

3. Привијају јовово лишће на крављем млеку кувано.

4. Привијају мелем од крављег масла, пшеничног брашна и ½ жујца од јајца. (Окр. ужич.)

Кад мајка вечера или руча, не треба за то време да дâ детету сису. (Подгорина).

О крштењу

Кум не једе пре крштења ништа, да буду здрави зуби кумчету од прва. У кога се не држе деца, кум гледа да надене кумчету име, ако је мушко: Станко, Станоје, Станимир, и т. д; а ако је женско: Стана, Станка, Станојла, Стаменка, и т. д. на Стàн. — (Из ужич. округа).

Кум, док не крсти кумче, не једе ништа. (Подгорина).

Којој се не држе деца

Кад осети да је трудна, ваља да се опаше гвозденим ланчићем по голој снази својој, па то да носи до порођаја, и деца ће јој се држати. То се уради овако: нађе се чист

момак од ковачког заната, па у глуво доба ноћи, од спремљена гвожђа, скује тај ланац, и жена га опаше до голе коже па закује крај. Још ваља да се тад скују и обоци детету. Многој се отворе ране по телу од тога, али га не скида до порођаја. Бар мајка прича, да је она, носећи тај ланац с Тодором, била сву снагу своју израњавила.

(У Нишу и околини).

Кад детету ничу зуби

Кад детету ничу зуби, па од тога плаче, нека га мајка удари малко по образу и нека рекне: „Моје дете плаче од руке, а не од зуба.“ (Из Поцерине).

Кад се дете престрави

1. Кад се дете од чега преплаши, па се ноћу трза у сну, онда, ако се зна од кога се, или од чега препало, узме се од онога човека неколико длака, пе се тим дете накади. У том случају, неки каде дете струготинама од месарскога пања, и мекињама, које су на Божић просејане од чесница.

2. Нека мајка, ако ово све не помогне, узме ватраљ и тигањ, обиђе три пута око детета, и изговори: „Бежи страва! гони те мајчина справа!“ Куцкајући ватраљ о тигањ. (Из Поцерине).

Ако какво дете научи прести пре него што му се мењају зуби, та се пређа не кува док се најпре не обамота око куће. (Подгорина).

Од падајуће болести

1. Да не би дете имало падајућу болест, ваља да га измери кум на кантар, али тако, да он собом донесе ђуле од кантара, и кад га измери, да не гледа колико је ока.

(Моравица).

2. Кад кога спађе та велика болест, ако је мушко, отац, а ако је женско, мати му, брже изађе на таван

кутњи, скине се го као од мајке рођен, и виче првога комшију: „Хеј Марко!“ или како буде; па наставља ма се нико не одзивао: „Данас мога Симу, или Анђу, уједе гуја, па више никад.“

Сад сиђе, и у својој коси донесе воде, те бо̑номе заседи у уста. Болесник после светкује тај дан, док је год жив. (Подгорина).

3. Кад болесник од оте болести падне, ваља забележити где му је глава на земљи, па га за то време не дирати, нити куд мицати с места, док болест не прође. Међу тим, ваља наћи жабу испод камења̑, пањева, или из дрвљаника, и ухватити је. Од болесника пак ваља орезати нокте с руку и ногу; даље, од обе обрве и од све четири трепавице по мало осећи, а тако и од косе на глави острићи у накрст по мало. Све то одсечено ваља стрпати жаби у уста, па их зашити црвеним концем. Сад онде, где је била болесникова глава, ископати рупу и жабу закопати у рупу, па одмах кључалом водом полити; и тако за 40 дана неначетом кључалом водом то место поливати. Ко то буде радио, ни по што да не казује ништа ником од укућана.

Болесник се после тога мора зарећи да не пије ракије, јер ако је успије, вратиће му се болест!

Ако онај који пати од ове болести није никад у њој нагорео, падајући у ватру, помоћи ће му се; а ако је нагорео, неће му ово помоћи. (Из старог записа).

4. Траву и корен, што се лече од ове болести, зову у Браничеву, у Подунављу око Голупца, „Трава од несреће.“ А лече се овако:

Просто се та трава истуца, па се болесник залаже њоме кашиком. И што је давнија болест, то му се дуже време ваља залагати овом травом.

5. Или: Кога први пут снађе ова болест дају му цвеће седеф, помешано с медом, те једе. (Из Јагодин.)

6. Поклопе болесника коњским самаром, па опцртају око њега ножем.

7. Други опет, узму глогов колац, ударе њиме мало по челу болесника, па онда иду од њега дохватајући коцем до земље и бројећи: 1, 2, 3, 4, 5, и тако до 70 или 80, па побију колац у земљу, да се ни мало не види из земље. Ово одброје за то, да се за 70 или 80 година не појави болест.

8. Неки пуштају болесноме крв из ува, па га после заложе с 2—3 капљице те крви, а у исто време спале под њим 10—15 зрна барута, и каде га.

(Баба Станача из Рибашевине).

Кад удари каква редња у народ

1. Кад се чује да је заредила каква болест, сви кућани даду са себе по канице једној жени, те она навеже једне на друге, па крај првог појаса приштине вратима кутњим и опружи их све. Докле досегне последњи појас ту удари секиром у земљу глогов колац, па окренувши се западу, рекне: „До кôца дошла (болести) а колац не прешла, нити мојој кући доспела.“ За тим, разда свакоме свој појас. (У Тамнави).

2. Од пет непримљених калемâ из пет селâ нађу се пупе и ушију у појас, да се сачува од редње. (Подгорина).

3. Озго се кроз оџак сипа вино, а доле се у кући хвата у ступу, у којој се туче сô. Па се, после, ово вино даје деци да пију, да их не би ухватио велики кашаљ.

(Подгорина).

Од грознице

1. Неки у пролеће узму цвет од траве пујкице, привежу га на жгљеб од руке, где остане за 24 сахата. На том месту изађе склопац, који се после осуши, и грозница пусти. (Звижд).

2. Нек порани пре сунца, нек испече главицу бела лука, па нека оде каквој врби, нека је тресне и нек

рекне: „Не тресем с тебе росицу; него с мене грозницу.“ То ваља да рече три пут, па нек метне ону главицу на врбу међу ракље, рекавши: „Кад ова главица проклијала, онда и мене грозница уватила.“ Сад нек измиче кући без обзира. Па ће га грозница пустити, и неће га никад ухватити.

3. Нека испече главицу бела лука, па у вече, кад зађе сунце, нек изађе пред кућу, и нек погледа где види ватру, нек се онамо окрене, и рекне ове речи: „Онде ватра гори, онде вила сина жени, и зове мене на свадбу, ја не могу да идем, него шаљем грозницу, и лукову главицу.“ Па онда нек баци ону главицу лука, и нек иде у кућу, а грознице нек се не боји.

4. Нек оде у вече на раскрснице, и нек ископа рупу, у јутру пак нек оде на воду, умије се, нек понесе у чему и суне у ону рупу и три пута пи̂не, па га неће више хватати грозница. (Из Ст. Влаха).

5. Узме грозничави 10 каменова (шљунака), оде пре сунца на раскрсницу: на сред онога крста, где се баш путови крсте, метне девет, и десетим заврши рекавши: „Кад ова квочка пилиће извела, онда и мене грозница ухватила.“ Одатле бежи, без обзира.

6. Неки омрсе прву среду од кад их је захватала грозница, па веле да хоће да пусти. (Подгорина).

7. Пет струка кичице нека се скува у цезви од 3 каве па нека се на гладно срце пије по три шоље на дан: у јутру, на по дне, и у вече.

8. Нека набере од врбе гранчица̂ леторасти, нека се наструже коре и мезгре, па то у вину скува и процеди, те нека се пије по једна шоља у јутру, у по дне, и у вече.

9. Лимун се расече на четвро, исцеди се сок и попије по две кашике пред грозницу.

10. Кажу да је најбоље, једноничити.

11. Неки у среду и петак узимљу кроз вериге соли и хлеба и једу.

12. Од три жене, којима је име Стана, да се узме соли, хлеба и бела лука, па то да се поједе.

13. Кад се нађе тица, коју је била узела гуја, па пустила, кроз њу, или око ње да се проспе вода, па да се попије.

14. Неки растапају камфор у љутој ракији, па њиме тру по крстима, кад грозница почиње.

15. На мрску сурутка, а на петку чорба од сувих шљива помаже од затвора.

16. Неки једу траву спориш на гладно срце.

(Из Ужич.)

Од главобоље

1. Кога боли глава, нека ископа корен од карабоје, нека га ситно истуца, и у вече кад легне спавати, нека га на главу више чела превије. То овако да уради: најпре мокру крпу нека простре по глави, по овој истуцани корен, па озго нека другом крпом увије, али да чува од очију, јер је врло љуто. Не само да ће га проћи главобоља него ће му и очињи вид бити бољи.

2. Треба скувати у води траву ноћничавицу, па ту воду болесник нека пије. (Бранич.)

3. Нека начини толику воштану свећу, да је може обавити око своје главе, после нека је однесе каквој врби, нека је запали, и три пута око врбе обнесе, говорећи: „Венчах своју болетицу за врбицу.“ После нека је запали, и ту остави да сагори, те ће га и глава проћи. (Ст. Влах).

4. Ако је иначе здрав, нека пије млаке воде што више може на дан.

5. Ако је иначе слаб, нека скува пола шаке линцуре или чемерике у води, нека ту воду процеди, и пије на дан по 1 шољу.

6. Ако су очи крваве, рана с квасцем и живим сирћетом ваља превијати на слепе очи, и на вратне жиле, док

кожа не поцрвени, по што се то скине, намаже се крављим маслом или свињском машћу.

7. Добро је испарити ноге као и од кашља, само додати и шаку пепела.

8. Жуч од врана вола мушко, а од вране краве женско да размаже на плаву хартију, и да превије на вратне жиле. (Из ужичке).

6. У очи Великог Петка начини се, код куће, свећа која може око главе саставити, па је бôни понесе те на страстима изгори.

10. Неки трљају главу посољеном ракијом.

11. Неки привијају црни лукац печен и поливен зеитином.

12. Кад сунце заходи, стане бôни, окренувши се к западу и говори: „Сунце за гору, а главобоља у гору!“ И баци тамо грумичак соли.

13. Превијају на главу неку траву, која се зове „коњушница“, а тако и пелен с ракијом и разгоном, који расте по барама.

14. Неки паре главу липовим и зовиним цветом и чубром, што се све завија у ланене крпе. (Подгорина).

Врућица

1. Како опазиш, да ноге веома боле, да зима подузима уз хртењачу, да се ништа не једе, одмах узми 3 полића добра жива сирћета, 2 драма камфора, 5 драма истученог белог лука, 5 драма зеитина, то све сасипи у полујаку, па истрљај болесника, што можеш боље, по хртењачи, по вратним жилама, слепим очима, по рукама и ногама, а особито по табанима. После га покрију, да се презнији, и подај му каква год теја, или воде од куваних мекиња, или, најпосле, саме вруће воде. Ако му не буде боље по што се презнији и проспава, већ га почне глава веома болети, подај му нека шмрче у нос хладну воду,

помешану с пола живога сирћета, а крпу из хладне воде мећи му на чело.

2. Ако осети, да га узима ватра по табанима, привијају му замешеног пшеничног брашна са живим сирћетом.

3. Умочи кошуљу у живо или шљивово сирће, па нека пребуде у њој 24 сахата.

4. Ако бунца, мажи му теме свињском машћу, за тим рена са живим сирћетом завиј у крпу, па му то превиј на слепе очи, и на вратне жиле, или расеци главицу бела лука, па му мећи под нос.

Ове упуте даје видар болесницима у Карану, у ужич. округу.

5. Донесе се из пет баштâ траве, и са седам извора воде; то се угреје на врелом пепелу, а не над ватром; усијају се вериге у ватри, па их онда пусте у бакрач. Сад изведу болесника где слећу кокошке, туре над њега решето, и у решето костур од лисичје главе, и 1 рушпу (златан новац); болесника скину, и сипају кроз решето ону воду на њега. После све те ствари оставе ту, да прођоће. (Шумадија).

6. Семе се од босиљка и чубра истуче и помеша с комовом или шљивовом ракијом, па му се накваси кошуља и он обуче да се презнојн у њој.

7. Други донесу на псу воде у две паљке (тикве), па и том водом купају болесника. (Из ужичког округа).

8. У великом бакрачу кува се лишће лесково, тополово, и јагњедово, па се тиме купа болесник неколико пута. (Прекоморавље).

9. Неки скувају у води трину, а усијају у ватри камен, после поставе бакрач с трином под ноге болеснику, огрнувши овога пoњавом, а у бакрач пусте онај усијани камен. То веома ознојн болесника, и некад му буде боље. (Шумадија).

10. Ко је лежао врућицу, неће да пије ракију комовицу, да му се не поврати.

11. Не једе козјег меса, ни пасуља тачкаша.

(Подгорина).

Кад се ко опржи

1. Привија се кукурузно брашно, помешано с водом.

2. Стругани кромпири и јабуке.

3. Мезгра од јасикова дрвета, два три дана.

4. Жабокречина из баре.

5. Опржено место држи се у зеитину, или се зеитињавом крпом облаже, па се маже павлаком с карлице с беланцетом помешаним. (Ужич.)

Од далка

1. Ко има далак, помокри се у какву тиквицу, па је обеси у оџак; кад се то осуши, и далак ће усахнути.

2. Сврака се жива распори и привије на далак, по што се најпре метне на далак талир, да не би сав усахнуо.

3. Неки привијају врућ бураг јагњећи.

4. Други ланено семе, на крављем млеку кувано.

(Из Подгорине).

5. Ко има далак, нека за 40 дана, свако јутро, чим устане, дође на оџак, два своја прста опљуне, па њима трне по чађи у оџаку, и после нека олиже и прогута ту чађ с прстâ, па ће му бити лакше. (Из старога записа).

6. Неки пију по пô оке сирћета од киселих паприка, па се надају, да ће та љутина растерати далак.

(Прекоморавље).

7. Неки кувају јесенову кору у води, па процеде и пију за 40 јутара. (Ужич.)

Од малих богиња (краста)

Воду од куване пшенице, процеђену, дају да пије боно; руке му и ноге трљају љутом ракијом јутром и вечером, и не пуштају га на поље ни у сред лета.

Од вол. богиња (краста).

1. Дају ббну крмеза и шафрана у вину да пије.
2. Шафрановом водом испирају очи, да не ослепи.

(Ужич.)

Од урока

1. Бајалица седне код прага у кућу, па кажипрстом десне руке удара у палац и у онај до малога прста, говореће: „Урок седи над прагом, урочица под прагом. Што урок урече, урочица одрече. Сјер ми ти у очи, а вештица у срце!“

2. Кад слева страву, метне на ватраљ куршум, и тури у ватру, те се он на ватраљу растопи. Док она ово чини, друго које чељади донесе воде у ћаси, не окрећући се ни по што натраг, и ништа не говорећи. Сад она рече, те бони легне наузначице, покрије га поњавом, метне ћасу с водом на чело и сручи онај растопљени куршум у воду рекавши: „Страва оде у гору и у воду! Што си га уплашило, изиђи нам на видело!“ Тако исто чини над трбухом, па и над ногама. Ако се од куршума слије нешто налик на псето, она очупа од псета неколико длака те ббника окади њима, ако ли изађе налик на што друго, од овога узме длака и кади болеснога. (Из Подгорине).

3. Ухвате гују, из ње живе изваде срце, па њу пусте, а срце ушију детету у хаљиницу те носи.

4. Парченце од дрвета, које је гром запалио, такође ушивају, да носи.

5. Треба набавити из три вароши по три урочице, с три калема по три пупе, из три округа, па то да носи уза се. (Подгорина).

6. „Пролетеше беле јаребице, и пронеше бело млеко: из камена сипају, из камена расипају. Сама рука другој рукав везе; сама сикира уроке сече; да се растворе уроци, као челе по цвету, као лој по угљену, као пена по мутној

води; воду ћемо прегазити, уроке ћемо утопити: да увену, да усахну, да се више не појаве.“

7. Три младе гранчице растове или вишњеве запале с једног краја па гасе у ћаси воде говорећи: очи црне, плаве, зелене, и, тако даље, на којој речи отпадне мали угљичак и падне на дно, таке су га очи урекле.

(Подгорина).

8. Загаси се у воду угљевље, па се говори:

„Од црна ока, од плава ока: урок седи на прагу, урочица под прагом. Нит урок чује, нити урочица види.“

(Јагод. округ).

Кад је дете уречено, потру га по челу недрима отац и мајка, или полицом од рукава из кошуље. (Ово прича баба Станача, из Рибашевине, у окр. ужич.)

Костобоља

1. Препере се катран док не побели, измеша се са сољу, зеитином и жујцем, и то се све привија где боли.

2. Сумпора и камфора истуку, и свако јутро узима на врху ножа у чашици комовице.

3. Паре бонога (угреју воде у бакрачу, бонога положе на лесу, коју ставе на две клупе, и покрију га, а озго податуре бакрач с врелом водом, и још у њу спуштају усијано камење). (Шумадија).

4. Неки вежу псећу кост себи за ногу, и тако је вуку по 5 дана.

5. Неки истуцају корен од траве „петлове кресте“, па оним њеним соком трљају низ ноге и низ руке, али нипо што уз длаку.

6. Кад звоно звони на достојно, трче жене, које боле кости у рукама, те чим звоно престане, хватају за вренгију, и држе док не стане. (Подгорина).

Од жутице

1. На коме је болест жутица, нека кокошиње погани осуши на ватраљу над ватром; нека је ситно сатре, после нека је просеје, као прашак. То после нека неколико јутара у ракији пије, па ће жутица устукнути.

(Из старог записника).

2. Неки пију сок од роткве.

3. Неки лист од роткве привијају на пупак.

4. Неки једу „траву од жутице“ (тако се зове; друго се име не зна). (Из ужич.)

5. Болесник мора мокрити седам дана у коњско ђубре, или у негашени креч.

6. Саставе три игле шиватице од три жене — јетрве, и кроз њих пропусте воду, говорећи: „Три јетрвице три сестрице, пустите с мене жутицу!“

7. Има нека „жута трава“, коју сви тако зову. Њу киселе у води, и ту воду пију. (Подгорина).

Кад боли трбух

(„наступ“, „желуци“, „пупак“, „струна“, и т. д.)

1. Неки паре врућим заклопцем.

2. Туку семе од диња, помешају са сирћетом, и мажу трбух.

3. Пију луга у чаши ракије.

4. Трљају се и потпасују.

5. Носе котурић (пешкир савијен у котур) на пупку.

(Шумадија).

Од пљускавице

1. Кувају церову кору у вину, и млаку привијају.

2. Меда, пшенична брашна, и малко воде смешају, за дуго мешају, и начине као мелем.

3. Два парченцета коњскога камена (колико пшенично зрно) ситно истуку, помешају са шаком кисела млека, и привијају.

4. Дивљаке у тихом лугу (пепелу) пеку, па их истуку и млаке привијају.

5. Добро посоле љуту ракију, за дуго мешају, па процеде: њом закувају кукурузно брашно, па привијају, али после квасе привијено обичном ракијом.

6. Павлаку с карлице, и беоце из јајца помешају, дуго мешају, док се начини као мелем, па то привијају.

7. Типсе колико орах ситно истуку, сасну у воду, па мућкају, и тим испирају.

8. Умивају хладном водом.

9. Мажу неки гасом. (Из ужич. округа).

10. Кравље масло и восак разваре, и сруче у хладну воду, па опет разваре — тако три пута. И тим мажу.

11. „Болеспик иде у поље, па говори уз поље низ поље, цвили и пишти, до неба се чује!“ Бајалица пак на то одговара даље: „Што цвилиш, што пиштиш? Орач иде, да те изоре; копач иде, да те ископа; брисаљка иде, да те избрише; косач иде, да те искоси; мајстор иде, да те издеље.“ (Јагод. округ).

Од дебеле (водене) болести

1. Род или корен од клековине кувају узадуго и пију место воде.

2. Отекла места трљају љутом ракијом, у коју је мешано и ситна канфора. Ово веле много помаже (Ужич.)

Завта у прсима

1. Зову и семе од штавље туку и кувају у белом вину, па пију јутром дуго.

2. Церова луга скувају у води за једну оку, и воду од куваног јечма под завтом опет за једну оку, па од једне и друге по 1 ракиску чашу усипају у једну винску и пију 40 јутара. (Тим причају, да се излечио Милан Пекић, из Карана).

Од срдобоље

(Шарац, немирна — у ужич. окр.)

1. Ваља грејати трбух заклопцем, и јести куван пиринач.

2. Ваља кувати корен од траве купине, и пити у вину.

3. Од врбине жиле огулити кору, па настругати мезгре, скувати у вину и пити.

4. Врло је добро, да се кува и пије корен од траве „мали срчаник.“

5. Церов се жир ољушти, на се само срце осуши, ситно истуче, у старом вину скува, и пије.

6. Барут се пије у вину.

7. Сува се кава једе.

8. Суве се дрењке кувају, па се процеде, и вода од њих пије.

9. За децу је добра вода од куваног јечма, а и од пиринча.

10. Прелетњих се лешњика језгра једе.

11. Болесника каде коњском балегом и тамњаном.

12. Дају му да пије: љутог сирћета, с истуцаним белим луком, с црвеним гљивама, и чађу из оџака, помешанога.

13. Скувају у суду здраво зреле трњине, успу малко стипсе, после то процеде, па пију на ште срце. Или

Узму црвене глогиње, остружу жилу од оскоруше, то све скувају с мало стипсе, процеде, и ту чорбу дају да пије болесник на ште срце. (Прекоморавље).

14. Треба уватити тицу грлицу, метнути је под врео вршник заједно с перјем, и дотле држати, док се сва не спухори, то јест, док се толико не испече, да се међу дланима може истрљати у прашину. Ту прашину ваља пити у води, или у ракији, па ће помоћи болеснику.

(Стари Запис).

15. Ваља надељати коре од дреновине, утуцати ситно ћерамиде, и метнути једну главицу бела лука. То све скувати у лонцу, с литром воде, али да се укува, те да остане само 50 драма чорбе, и то да се пије.

16. Чим се чује близу срдобоља, сав народ у кући мора по што год преврнуто носити: назувицу, чарапу, или тозлуку, и т. д.

17. Од мешине у којој је био катран, откине се по парченце, па то свако носи у појас ушивено.

18. Наберу у међудневицу автике, искљукају као грожђе, па испеку ракију, и пију је од ове болести. Кажу да је то најбољи лек.

19. Једу каву утучену с лимуном.

20. Сав се народ искупи пред својом кућом, а једна жена свуд около развуче кучина ланених и запали, говорећи: „Мој народ у једној ватри изгоре, да у другој не горе.“

(Подгорина).

Пробади или протисли

1. Добром љутом ракијом наквасе лиску дувана и привијају где протискује.

2. Устружу рена, помешају с квасцем, и превијају.

3. Ако има ватру, главобољу, и бунца, ако суво кашље, и тешко дише, кувају му корен од слезовине, процеде, и ту воду пије место обичне. Даље, млеко од бадема узимљу три пут на дан; а ако овога нема, туцају семе од лубеница, диња, тикава, и то што се може ситније; метну га у какав редак пешкир, доле подметну ћасу а озго сипају воду те прође семе с водом, коју после пије болесник, место обичне воде.

4. Жене таког болесника турају одмах на пару, или паре циглом, или заклопцем где протискује. (Из Карана).

5. Корен од коприве за дуго кувају с црним шећером, процеде, и пију.

6. Наструганa рена, с медом помешана, три пута на дан пију.

7. Корен од репушине кувају у води, процеде, и пију.

8. Корен од коприве, слатке папради, и подбела, скувају под заптом, процеде, и пију.

9. Три жујца од јајца успу у воду (кувану с кукурузним брашном и процеђену), узмлаче, и пију пред спавање.

10. Шљивовице ракије једно 50 драма, 3 црвене паприке, један фишек барута (ћоравац) све за једно скувају, па ту чорбу попије болесник кроз цев от трске. Та чорба. мора бити врло врућа. (Из Реке).

11. Неки трљају црвени камен с брусом и то пију у ракији или води. (Шумадија).

Кад тече крв на нос

1. Из које ноздрве тече крв, ону руку ваља дићи у вис повише главе.

2. Ваља шмркати у нос живо сирће, помешано с водом.

3. Ако крв удари и на нос и на уста, умочи крпу у живо сирће и обави мошње, а жене сисе.

4. Неки соком од коприве трљају по челу.

(Из ужич.)

Од отока

1. Заварчујући оток, узме бајалица мртвачки чешаљ, грумен соли, и зрно тамњана, па окружи око бо̑ног места и говори, ако је јутро: „Добро вече! колико било вече, толико те било до вече!“ Ако ли је вече, онда вели: „Добро јутро! колико било јутро, толико те било у јутру!“

2. „Раствори се небо, да видиш свакојаке бољке, да однесеш свакојаке бољке у Лелејску гору, где овца не блеји, где во̑ не буче, где мајка детету колач не меси. Без мајке си се родило, без оца си се задело, ту ти места немало! Да си чисто, као чисто сребро; да си благо као благо млеко; да си лако, као лако перо — у̑!“ (Левач).

Кад боли гуша

1. Неки обавијају гушу печеном свињском балегом.

2. Обавијају је топлим завојем, који накађују на смрековину.

3. Завијају врат сернатом угрејаном вуном.

4. Пију иншадора, растопљена у тељу од зове, или од липе.

5. Ако поскачу гуке испод ушију, привијају наструганa рена с квасцем на те гуке.

6. Пију сок од цвекле с кашиком меда, и мало иншадора.

7. Туку корен од перунике (цвећа), посипају га канфором, и привијају.

8. Крешу над чанком воде, да која варнице падне у воду, па ту воду после бони пију, и умивају се њоме.

9. Обзињавају скучен палац, и залогај хлеба, па га бацају псу, рекавши „Мене преболело, тебе заболело."

10. Дигну главу у небо и реку: „Ав! колико је небо три пута бих га прождрьо!"

11. Често гутају своју пљунку. (Из ужич.)

12. Неки обавијају врат попрженом на зеитину кукутом, и држе болесника у топлоти. (Шумадија).

Гуке око врата

1. Укува се доста беле репе, па онако врућом облаже се врат и баје се овако: „Пошло 9 браће, 9 Југовића: сви су 9 изгинули, и само је остало од 9, 8; од 8, 7; од 7, 6; од 6, 5; од 5, 4; од 4, 3; од 3, 2; од 2, 1; а од 1 ни један. (Јагод. округ).

2. Завију парчетом сланине отечено место, док добро не омекне; после истуцају коприву, посоле је добро, и помешају још мало гушче погани, па то привијају на место где боли. (Из Млаве).

3. Кога боли гуша, привијају врућу свињећу балегу, а неки богме и гутају то.

4. Ако боли у грлу, обзину парче хлеба три пута рекавши: „Псето балило, а мене не болело.“ И то баце псету.

5. Неки од тога пију барут с ракијом.

6. Неки опет траву козалац пију с ракијом, и привијају је око врата с помешаном зрелом паприком.

7. Ако ли отеку жлезде око грла, треба изаћи увече пред кућу, и све прсте од обе руке саставити тако, да један у други боде, па кроза све редом пљувати, говорећи: „Вечерас и звезде и жлезде, а сутра ни звезда, ни жлездâ — ӯ!“ Три пута. (Подгорина).

Кога хвата несвест

1. Нека узме траву несвестицу и то онолико колико од прилике у голу руку може стати, нека то скува у води у лонцу, па ту воду нека пије. (Бранич).

2. Нека тре слепе очи крпом коју умочи у сирће, и ту крпу нека мирише.

3. Нека пари ноге у млакој води.

4. Кувај у води метвицу, па процеди и пиј.

5. Ако се у несвестици бљује, пробај воду од укуване кичице.

6. Накваси крпу у хладној води, па увиј око врата.

(Ово светује поп Петар из Карана, окр. ужич.)

Кад боли ухо

1. Две капи љуте ракије успи у боно ухо.

2. Кад боли ухо, упреди памука, окваси медом, и тури у ухо, да стоји дан и ноћ.

3. Узми у лонац ватре, на ту ватру метни сувог чубра, па поклопи винским левком, и бо̑но ухо намести, нека иде пара у њега.

4. Ако држиш, да је што ушло, тури малко вуне, па ће изаћи. Добар је и дим од дувана, или две капље добре љуте ракије.

5. Вруће козје крви успи у уво.

6. Сирово јасиково дрво, три прста дебело а четири шуха дугачко, с једне стране заруби, а другу наложи на ватру, и воду која из тога дрвета испишти, ухвати и саспи у бо̑но уво, биће боље.

7. Увошти крпу па завиј око дружице, после дружицу извуци, а крпу кроз коњску плочу намести у уво, и озго запали. Ово многи зову витиљ. (Из ужич. окр.)

8. Жуч од вране успи у уво.

9. Мокраћу од бика и ракију комовицу заливају у ухо. (Подгорина).

10. Неки сипљу сок из празилука. А неки своје дете нагоне, да се помокри у боно ухо.

Дебела или водена болест

1. Пуну шаку вење истуку, скувају у лонцу, па ту воду болесник пије, место обичне; а отекла места мажу се љутом ракијом, у коју се умеша ситнога канфора.

2. Цвет и корен од вење, и корен од рена скува се, процеди, и болесник пије.

3. Кува се лишће од брезе, и том водом купа се болесник 12 јутара.

4. У три оке добра стара вина мећу 50 драма горушичног семена, шаку корена од першуна, толико корена од рена, 2 шаке зрна од вење. Све ово да се кува на тихој ватри 48 сахата, да се процеди, и трипут на дан да се пије по 1 шољу. (Из ужичке).

Узму пласт отаве, саспу на њ неколико бакрача кључале воде, па кад из пласта почне пара да избија, метну боника на ту отаву и тако чине неколико пута а само једе неслано јело и неслану погачу (Рудничкн окр.)

Од кашља у великих

1. Кува се кукуруз, или јечам, и вода та пије се, два пута на дан.

2. У вече, пред спавање, угреју воде, завију у шамију трина из јасала, 2 шаке соли, и 4 шаке пшеничних мекиња спусте у воду, у тој се води ноге добро испаре до колена, па се онда утопли и легне.

3. Скорашњом се сланином маже око врата.

4. Неки кувају ону крупну боцу што веле да је „камиле једу“ (чкаљ?) и од ње тој пију. (Из Ужич.)

5. Неки кувају корњачу и дају бо̀номе њену чорбу да једе. (Шумадија).

6. Кува се корење: од подебела, о̀д жаре, и од слатке бујади, па се процеди, и та се вода пије место обичне.

7. Многи једу помешан рен с медом.

Од вел. кашља у мале деце

1. Купају га у млакој води, у којој су куване трине од сена или венац лука, сваки дан по два пута, па га завијају у топле хаљине.

2. На прси му привезују лојаницу; за пиће му дају воду, у којој је кувана пшеница, јечам или зоб, и воду, у којој је растопљен препирани нишадор.

3. Најбоље је чисту гушчу маст растопити у млеку, и давати детету да пије, а самом машћу мазати му прси, и око врата. (Из ужичке).

Кога боле очи

1. Чисту крпу ћетенову у хладну воду умачу, и бо̀но око облажу.

2. Наструју рена, помешају с квасцем, па привијају на вратне жиле.

3. Поспу белог шећера по жеравици, накаде крпу и облажу њоме око.

4. Главу перу хладном водом, и ширчу бурмут у нос.

5. Стуку за једну шаку стипсе, саспу у литру воде, добро измућкају, и перу бо̑но око том водом.

6. Грију ватраљ, ставе ћетенових кучина, разбију два јајца, посоле, и привијају. (Ужичк.)

7. „Из главе очи боле, па не могу лека наћи. Братимим вас два листића, дѐте мени лека нађ'те! Долетеше два листића, па овако говораху: Које очи сенку носе, нек се нама потуже; ми ћемо сенку под крилима однети у висину, па метнути под облаке, и скинути две звездице и метнути на очи.“ Бајач говори даље: „Једва јадан ниже сиђох, док очима лека нађох; у крилима воду донех, те очима лека нађох, да прогледе у јарко сунце — ў!“

(Јагод. округ).

8. Треба крајеве од очију натрти парченцетом нишадора.

Треба замесити мало кукурузног брашна у хладној води, па то место у вече на очи превити, и то понављати докле год се не осети лакост. (Стйг).

Од глиста

1. Ко има глисте, наструже морске репе и њезина сока пије.

2. Други пију воду од куване ражи. (Ужич).

Од убоја и рана

1. Најбоља је хладна вода, у коју треба помешати мало соли и нишадора, па чисту крпу умакати, и бо̑но место облагати.

2. Неки мешају земљу иловачу с љутом ракијом, па то превијају.

3. Неки мешају слачицу с беоцем из јајца, па превијају.

4. Глеђ, којим се судови глеђошу, мешају са зеитином, задуго га муте, и перцем по бо̑ном месту мажу (ово наро-

чито ако нема ране, него је само убијено место помодрело или отекло).

5. Слачицу истучену с беоцем од јајца помешану, привијају.

6. Печене дивљаке у тиху пепелу, осољене и истуцане привијају.

7. Пирипач, куван у сирћету, привијају. Ово је особито добро, ако је модро убијено место. (Ужичк.)

Да се устави бљување

1. Кувају корен од коприве (жаре), па ту воду пије онај који бљује.

2. Кувају корен и од траве „нане“, па воду пију. И врло је добро.

3. Пију сок од лимуна с водом.

4. Једу зебије сириште (?) (Окр. ужич.)

Како се гради мелем за рану

1. Препран катран, зечије сало, зеитин, и восак кувају се у води, и превијају на рану.

2. Други: козји лој, восак, тамњан, смбни луч, кору и мезгру од зове, и цвеће чубар, узваре на зеитину у тавици. Кад проври, мешају док се згусне, изруче у ћасу воде, тавицу оперу, и опет врате те тако три пута преврe у тави, и после га привијају на рану.

3. Неки расцепе с једне стране зубљу смолната луча, метну у процеп смрчеве смоле, воска, тамњана, и козјег лоја, па све запале над чанком воде, у коју падају капље па се оне после купе и привијају на рану. (Из ужич.)

Од шуге

1. Мажу тело чистим катраном, па после 24 сахата спирају га врло љутим цеђем. То чине дотле, док не отерају шугу. (Прекоморавље).

2. Неки кувај оман траву у посном лонцу док се начини каша, па се тим мажу.

3. Неки се мажу ситним просејаним сумпором, са свињском машћу помешаним.

Од сува свраба

1. Просеју на сито луга (пепела), закувају својом мокраћом, и мажу се. (Окр. ужичк.)

2. Кад кога нападне каква оспа, кажу да је нагазио на сугреб, и трљају га каквим старим покровцем, па после баце да то преноћи на кући три ноћи. (Подгорина).

Коме ноге отеку

1. Брестову мезгру у крављем млеку кувају и привијају.

2. Неки лист и корен од коприве у белом вину кувају и привијају.

3. Трећи растапају канфор у љутој ракији, том ракијом после посипају сернату вуну, и њом обавијају оток. (Ужич.)

Од ницине или мицине

1. Извади се јајце од пса, расече се по пола као бубрежак, па се привеже на ницину, и стоји 24 сахата. После лист од дувана крце намажу медом и паучином, и то опет прилепе на болетицу.

2. Други узму миша, пиле, тицу, или жабу, распоре живу, поспу ситним нишадором, па привију, и држе 24 сахата.

3. Неки привијају тазе пресну коњску кожу мокру.

4. Неки пресеку попреко главицу црна лука, изваде срце, наспу у чауру ситна бакра, нишадора, барута, пираћег сапуна, и меда. То све кувају у чаури, али гледају да не покипи, па то млако привијају.

Ово веле да је добро и од црња, и од пришта.

5. Неки мицину, пред спавање, мажу несланом машћу.

6. Неки привијају мелем од печеног црног лука, пиућег сапуна, и зеитина.

Ово, веле, добро је и за женске прси.

За дете

7. Меда и негашена креча по кашичицу привијају.

(Из ужичке).

8. Неки привијају јовово лишће, кувано у крављем млеку.

9. Ражпа брашна и ½ жуманца и меда мешају, и као мелем привијају.

10. Мицину заварчују воштином из кошнице која је сама умрла и груменом соли, говорећи: „Устук мрка, ту ти места нема — ў!“

11. Чир или мицину силом проваљују, намажу сукрвицом чичак и баце на пут. (Подгор.)

Црв на прсту

1. Држе прст у млаком цеђу.

2. Нађу црва под кором, па превијају.

3. Распоре миша, кртицу, жабицу или пиле, поспу типсом, и вруће превијају.

И даље све оно што се чини на мицини.

4. На пришт привијају опницу од јајца.

5. Овчиј жуч.

6. Неки превијају човечије ђубре.

Чиреви

1. Кад опазе да расте чир, узму листић од јагачевине, поквасе га пљунком, и привију, па стоји док сам не спадне.

2. Опљуну прст, покупе њим пухор са жишке, метну, и држе онде где је почео чир.

3. Да се чиреви не тиће (не множе), неки наструју раки-сапуна, метну у љуску црна лука, на тиху га

лугу добро угреју, па привијају, те се пре провали а не тићи се. (Из окр. ужич.)

4. Печен мрки лук поспу сумпором и привијају.

5. Прекрсте ножем преко чира говорећи „Пресекох ја тебе, док ти ниси мене.“

6. Утуцана праха од стара лонца прже и привијају.

7. Лист дувана, намазан медом, посут паприком, травом јагодицом (лубеничицом) привија се. Страшно је љуто. (Подгорина).

Кад боли снага

1. Треба помешати траву вучју јабучицу с травом романиком тако, да обе скупа изнесу до 2½ лота, па све то у врућој води попарити. Од ове воде болесник неколико пута нека пије, а добро би било, да се и окупа у кади том водом. (Браничево).

2. Кад боли по среди, а трбух је тврд, неки насецкају кисела хлеба, помешају меда, обоје скувају у води, и привијају на трбух. (Из ужич.)

Од желуца

1. Од болести која се овако неодређено зове: желуци; спали му желуци, струнио се, развио му се пупак, разно се лече. У ужич. округу жене узму траве руте колико повећи орах, истуку, помешају с медом, и једу за 40 дана.

2. Бубац од кокоши женском, а од певца мушком, изваде и пребаце преко куће. Где падне ту га бôни закопа, никад више не једе бубрежак, и неће га, веле, болети.

3. Копају траву боквицу говорећи: „Траво боквице, помози! желуче дођи где си био, и где си се родио“, па је поједе болесник.

4. Наспу врло врелу воду у тикву и њом се паре.

5. Неки видари нађу неку жилу под пазухом, и тако је повуку, да хоће очи да искоче, па веле да престаје струна. (Подгорина).

Кад коме трне месо, и сав стрепи

1. Треба узети мравињак са земљом, мравима, и свим оним што су они набавили за храну. То све попарити врелом водом.

Ове воде треба болесник да пије, а не би удило, да се и купа њоме. (Браничево).

2. Коме трну руке, хвата заклано марвинче, и држи док не мањка.

3. Прихвата се за оно дрво, којим је жаба од гује растављана. (Подгорина).

Отечене мошнице

1. Обавијају крпама из хладне воде.

2. Мед и живо сирће мешају, то размажу по ћетеновој крпи, и обавијају. (Ужич.)

Коме стане мокраћа

1. Умлаче воде, сруче у качицу, и он уђе у њу, да огрезне до пупка у води.

2. Ћетеново семе ситно истуку, скувају, процеде, додаду 3—4 капи сока од лимуна и то пије.

3. Пије кисело млеко.

4. Јежеву кожу баце на угљен, па њом каде мокраћну цев. (Ужич.)

Од болести русе

Дува се у ране и говори: „Женио се стуб, звао русу на свадбу: Добро јутро русице! Хајде, русо, пиј и једи! Нећу пити, нити јести, ни на свадби седети, већ ћу лека тражити: два листића калопера, и две жуте травице. Калопер ћу сушити, русне ране завити, да усахну, да увену, и унатраг ударе.“ (Јагод. округ).

Лишај

Кромпир, и сумпор, и бели тамњан истуку ситно, помешају са живим сирћетом, угреју и тим млаким мажу.

2. Метну парче сланине у процеп од смолната луча, запале то обоје, хватају капље на хартију и тим млаким мажу.

3. Семе од купуса, репе, и роткве ситно истуку, помешају с медом, и млаком зечјом крвљу, па тим мажу.

(Окр. ужич.)

Зубобоља

1. Надељи ситно смолната луча, узми среша од вина, и стипсе; то све у живом сирћету, под заптом, дуго кувај, после процеди, и испирај зубе. За три месеца неће болети!

2. Кад заболи зуб, умочи чено ољуштеног белог лука у со̂, па метни на бо̂ни зуб, бол ће уминути.

3. Ситно истуци стипсе, помешај с водом, дуже мућкај, па ту воду држи у устима, и и бол ће уминути.

4. Брестову кору, и печурку од врбе, скувај у живом сирћету, под заптом, и тим испирају зубе.

5. Огули кору од бресквe, скувај у води, па том водом испирај зубе.

Рад зуба варују многи:

Мушкиње се не бричи у петак, а жене се не чешљају.

Други опет само петком срезују нокте, а неће ни у који други дан. (Ужич. округ).

6. „Петар на камене мраморе нерадоси беше ва себе. Приде к нему господ и рече господ: рабе Петре, что ти тако нерадостен еси, и рече му Петар: господе, приде ми чрев, и гризе ми зубе мое. И запрети господ чреву, и рече: Изиди чреву, из раба моего Петра. Изиде чрев и бише зуби јако рождени. И рече Петар господу, да васакому човеку напишем сију молитву, и рече господ: напиши Петре. Запрешта му Христос да не имат чреве уведити тко носи. И рече господ: амин, амин. Господи, да будет на помошт рабу мојему (каже се име) и шти тропар и кондак месеца Априла дана ѧі. Сатвори молитву над ним. (У

Старопечатаној Србуљи Загуровића — псалтиру од 1570 год. на стражњем листу. Находи се у народној библијотеци, у Београду).

Како да се устави крв, по што се извади зуб

Кад би се отворила крв, и не би хтела стати, треба наћи дрво зову, ољуштити кору и бацити, а мезгру што је између коре и дрвета састругати, па ту мезгру, колико за један куршум уваљати, у љуту га ракију умочити, и на врућем ватраљу угрејати, колико да се може држати, па тај врућ куршумић на оно место, одакле је зуб извађен, метнути и држати. То ће крв уставити.

(Из једног стар. рукописа).

Од Мајасила

Свињећи жуч, ситни канфор, и љута ракија, измеша се, па се тим маже мајасил. (Каран).

Кога боле десни око зуба

1. Болесник се одведе на реку, или на поток, завати се воде, и у њој се угаси угљевље, па се онда говори: „Запали се цару царевина, запали се краљу краљевина, ништа их не може да угаси, до студена водица, и зелена травица.“ Болесник се напије те воде, и одмах иде кући не обзирући се натраг. (Јагод. округ).

2. Да не би уста болела, ваља пољубити мравињак.

(Из Босан. Крајине).

Коме удара из уста

Цвета од руже, шафрана, и суву жишку, све троје да се истуче, с медом помеша, и да се дуго у устима жваће.

(Ужич.)

Коме се много стужује

Нека кува омана, зеитина и кукурузна брашна у води, нека то процеди и пије. (Из Карана).

Од беснила

1. Кога снађе беснило, нека ова слова изреже на хлебу, да се испеку, после нека их извади и поједе, па ће беснило проћи.

Ово су та слова.

ш	а	т	о	р
а	р	е	п	о
т	е	п	е	т
о	п	е	р	а
р	о	т	а	ш

(Ст. запис).

2. Кад бесан пас уједе, узму неколико длака од истога пса, то сажегу на ватри, истуцају ситно, поспу на рану и озго прилепе лист од какве било траве.

3. Нађу златне бубе, на тројичин дан, на дрвету Јасену, затворе их у тикву док не поцркају, после их истуцају, и дају да пије уједени, у води или ракији, па му је лек. (Прекоморавље).

4. У Подгорини мора да су девојке ову бубу на Видов дан пре сунца динаром поклопиле и за овај лек оставиле.

Кад уједе змија

Треба узети корен од бурјана (аптике), и тај корен добро стуцати с вењом, па добро исцедити, и то неколико капљи што се оцеди, попити, а истуцани корен с вењом привити на боно место где је змија печила. (Браничево).

Од вештица

Кад кога боли по срцу (сељаци веле наудиле му вештице) онда му овако бају: Узму лонац који има на дну крст (ужички лонци сви имају), па притисну лонцем на девет

места у пепео, после ножем покупе онај пепео где су изашли крстови, стресу га у какав судић, и закувају, па траже по њему длаке. Кажу, да се налазе црне, беле, риђе, и неке се од њих све коврџају. Све се то стрпа у кашику меда. После се узме болесников појас, отегне се од прочеља до десног преклада к вратима, и докле досегне, онде се раскопа земља. Ту се, веле, мора наћи углевља, сад се и то стрпа у ону кашику или судић, и све се даје болеснику да поједе. Мисли се да је овако он појео оне које су му наудиле. Ако ли се не нађе ни длака, ни пепела, ни углевља, онда машу главом . . . . . хотећи рећи: „Бога ми, нема лека.“ (Стр. Влах).

Чума

Чума је жива, као жена; сељаци јој тепају као да им је „кума“, само да је не наљуте. Она се вози на колима, која јој шкрипе, кад иду. Она се пење неком на леђа, те је мора да носи. Само се боји од црна вола без белеге. У оно село не може ући, које су оборала два брата близнака, на два близанца вола, црна без белеге. Има више села, за која се прича, да су тако оборана, и у њима није чума никад никога уморила.

А како она мори? Само дотакне човека прстом у чело, и он одмах мора умрети. Онде пак где се судови лепо перу, где се ђубре не оставља за вратима, и где је у свачему чистоћа, она не мори.

Ево како је чобанин надмудрио чуму: Идући чума по свету и морећи људе, дође неком чобанину, гладна, и заиште једну овцу за ручак, рекавши му, да се он у планини чисто држи, па га неће уморити. Чобанин обећа овцу, ама упита:

— Бога ти, како ти мориш људе?

— Бог је све људе, које ћу поморити, одговори она, записао у један тевтер, па их дао мени, и ја их после морим.

— Молим те, настави чобанин, јесам ли и ја ту записан?

— Чума извади тевтер, погледа у њега, и каже му да није. Чобанин је онда тресне батином: — Кад ме Бог није записао, ти ме не можеш ни уморити. (Ст. Влах).

Доба човечијега века

Човек је до 20 своје године голуб (тица).
Од 20—40 паун.
Од 40—50 лав.
Од 50—60 камила.
Од 60—70 змија.
Од 70—80 мајмун, и после већ црна земља.

(У Београду).

Опраштање

Кад болесник опази да ће умрети, зовне све своје пријатеље и познанике, који су ту близу, и пашта се с њима. Он им говори: „Опрости ми, Марко!“ (или како буде коме име). Овај скине капу, стане преда њ и одговара: „Да ти је просто, и овога и онога света.“ Ако ли је болесник у тешким мукама, а не може да умре, онда кућани зову комшије, те ови у три маха сваки викну над њим: „Бог да ти опрости, и овога и онога света.“

(Из Стига).

Где ко умре

Чим ко издахне у коме дому, одмах се проспе на поље хлеб, смок и вода, која се затекла донета.

Мртваца ће ретко окупати и опремити ко од фамилије, него из комшилука најстарије мушко, мушког, а женско женског. На гробље ће пре доћи незван како се чује да ко кука, него на славу или на свадбу. До пре десетину петнаест година, сарањивали су по селима мртваца одмах како осеку дрвета, и ископају раку, а изатада то не чине, мањ ако је мало дете. Место сандука у ужичкој одсеку две даске, и две узглавнице, више главе и ниже ногу,

које метну по што склопе даске. Место носилâ, одсеку две мотке, испреплећу их конопцима, простру шарену поњаву или ћилим, па озго метну мртваца.

По што мртваца саране, сви се враћају кући те вечерају.

Сутра дан опет дођу сви на гроб и донесу прилог уз мрс, мрсан а уз пост, постан. Тај дан и не иду кући него правце на гробље, па се одатле и разилазе својим кућама. Тај дан не зову попа, него се сами прекрсте по 2—3 пута, па седну те једу и пију „за испокој душе покојнога Н. Н.“

Кад сврше једење, устану, одсеку једну мотку, те је побију више гроба, па на њу везују мараме, пешкире, натињу венце од цвећа, и т. д. Ово чине ако је умрло младо, а старом по комад бела беза, и опет што према њему.

Пре 40 дана дају две даће код куће, а имућни и код цркве по две. Кад дају код куће, кољу душног брава. Тада женскиње кука и нариче:

„Куку мени, о мој мили брале!
„Ево има пет недеља дана,
„Откад нема мога милог брала!
„Рухо му се по вајату вуче,
„А не тражи да се преобуче!“

Ово се удешава према имену, и роду умрлога. Само се од ове жалосне песме изговара по два три стиха, а никад много.

На даћама не бива нигде мање од 50 душа.

Последњу даћу дају пред годину. (Из округа ужич.)

Нико од душног брава не сме јести из оне куће, одакле је мртвац.

Сав хлебац који остане од дâће, даје се сиротама да поједу. (Подгорина).

Док је жалост

Кад жале, мушкарци девет дана иду гологлави, и не бријају се, а женскиње се повезују црном марамом и преврћу хаљине на себи. Млађи, за годину не играју, не певају, и не веселе се. Али ако би ко хтео играти пре

године, мора у колу прострети један бео пешкир, па га прекорачити, и свирачу га дати на поклон; после тога тек се хвата у коло и отпочиње играти. Ко проигра пре године, а то не учини, осуђује се јако.

Исто се тако осуђује и жена удовица, која би се преудала пре године од смрти првога мужа. (Из Реке).

Кад умре отац, син треба да баци за њим у гроб коју пару, и бус под главу. На гробу се мора најпре пити, па се вратити кући.

Ништа се не сме јести, док се мртвац не сарани.

На даћи у предње чело седа онај, који уме добро да молитвâ. Он прима свећу, летурђију, и вино. Све се то мора прихватати десном руком.

Не сме се рака данас ископана оставити да преноћи.

Не сме се мртвац окупати на пољу, па вратити у кућу, јер веле: затвара кућу мртвим кôцем. (Подгорина).

Ако човек удовац хоће да се жени, мора најпре издати годину својој првој жени, па тек онда другу узети. То јест, он мора сва подушја, која се дају за годину дана умрломе, издати за краће време, на прилику: за 6 недеља, за 3 месеца и т. д. Никад се неће човек оженити по други пут, па после да издаје какво год подушје првој жени својој. Ово се чини и иначе кад у којој кући, после жалости, предстоји какво весеље, н. пр. женидба, или удаја. (Свуда).

Кад се кућа, после мртваца, почисти, баци се и она метла, и сапун и чешаљ.

Глогова грана мора се иза мртваца држати у кући за вратима макар једну ноћ. (Подгорина).

Кад се ко повампири

Г. Милија Вугарин прича, како је некад, у његово детињско доба, био пукао глас, да се некакав мртвац повампирио. Одмах су зовнули свештеника, спремили оштро

глогово и клеково коље, па почели раскопавати гроб. Свештеник је читао књигу громовник говорећи: „Изађи нечисти душе, изиђи; заклињем те триста седамдесет пута; иди проклети демоне у бездан.“ Људи раскопају гроб, наложе ватру око гроба, па оним оштрим кољем пробију надувено тело умрлога, а неки гранама машу поврх ватре, да не би ђаво, који се увукао у тело мртваца, излетео и утекао. Кад све то учине, загрну гроб земљом, и вампира, веле, нема. (Подибар).

Суд после смрти

На оном свету сваку душу дочека Аранђео, па измери на теразије њена добра и зла дела. После те мере, упућује сваку к рају, а пут иде преко пакла. Ако је на мерењу претегло душино добро овога света, њој се учини да је широк мост преко пакла, и она пређе без бриге; ако ли су претегла зла дела њена, онда јој се учини прелаз узан као длака, и тако она пада у пакао.

(Подибар).

IV.

РАЗНА ВЕРОВАЊА, ВАРОВАЊА, И ЗНАЊА НАРОДНА.

Ред у кући

Кад се седне за ручак или за вечеру, најстарији који је за совром, од свега што се не куса кашиком, подели свакоме према снази његовој, и нико не почиње јести докле не почне он.

За ручак или вечеру, или ма који оброк, не седа се, докле се не умију руке. После јела руке слабо умивају.

Кутњи старешина одговарао је (ово у старије доба) за свако дело својих укућана; а за убиство су се намиривали побратимством или кумством. Кад се родбини убијеног понуди кумство или побратимство, она онда опрости палу крв, и настане пријатељски живот између две закрвљене куће. (Из Подибра).

Ко што од укућана хоће да једе, он иште од редуше или мешаје, или (ако је смок) од планинке, оне која сири сир и гледа смок те године. Ове две дају свакоме за јело колико чега треба. Деци пак, чобанима, и путницима, и мешаја и планинка ваља да даду, и да спреме да понесу на пут. (Подибар).

За што треба сваког почастити чим се може, ко год дође кући.

Кад се год што има да поједе, или да попије, Срби увек рекну: „Боже помози!“ За то се и верује, да, где се год говори тако, ту Бог и помаже. (Подибар).

Постављено на совру јело, пиће, и хлеб, не треба дуго остављати неначето, јер се растежу почетци радовина.

Срце од марве не треба разгађати на више људи да једу, јер се стока разнлази, и неће да иде у скупу.

Разно веровање и варовање

Кад се полази куд с коњем, па коњ мокри, није добро; а кад балегâ, добро је.

Кад се наиђе на змију или на зеца, или пређу пут ове животиње, није на добро.

Сретне ли се лисица, добро је.

Кад гавран гракће изнад куће, хоће смрт у кућу.

Кад у вече кокоши какоћу на седалу, хоће болест и смрт.

Кад се лисац близу чује, није добро.

Кад кукавица дође близу те кука, није на добро.

Кад говече риче ноћу, није на добро (хоће пустиња).

Кад се јато чавака око чије куће вије, хоће смрт или ґладна година.

Кад мало дете мође ногу у чанак, није ствари; а кад мође чанак на главу, добро је.

Кад здрава чаша цикне у руци, зло!

Кад брвна на кући пуцају, рђаво је!

Кад се устави шипка, при саткивању платна, није добро.

Кад се прво јагње врано ојагњи, није добро.

Кад псето промени аваз и непрестано хурла, хоће неко велико да умре.

Кад се чешља, па остане прамен косе неуплетен, није добро. (Из ужич. округа).

Кад на човека падне коњска муха, доћи ће му гост.

Кад маторо дете почне да лази (четвороношке) слути на госте.

Кад човеку при скидању обуће падне ципела на ципелу, ићи ће на пут.

Кад се за столом стеку пред ким два ножа, две кашике, две виљушке, слуте да буде кум.

Кад сврбе уста, љубиће се с ким.

Кад сврби леви длан, примаће пара; десни, даваће.

Кад кокош снесе јаје двојак (с два жујца) слути да близни газдарица. (Шумад.)

Ако би се момак и девојка, који се узимљу, измерили на кантар, сва би им деца била женска.

Ако двоје у једно исто време пију воду, свадиће се. Исто тако ако једу од једног залогаја, или једном кашиком.

Да би престала киша, жене сипљу ватру у рупе од сновађег коља, и да би било сунца и врућине.

Ко се опржи, треба одмах опржено место да принесе к ватри и да говори: „Ватра ватри, месо месу“; па ће бол брзо проћи.

Сваку бољку нека замузе својим млеком жена дојиља, па ће проћи, само мушком она која дои мушко, а женскоме она, која дои женско дете. (Из Поцерине).

Не ваља другога посипати седећи.

Не ваља ништа шити на живу човеку, који још расте. Ако би се баш што морало, то му се дâ за то време парче конца да држи у устима.

Не ваља млада први пут после венчања да оде у цркву на парастос, него се мора пазити кад нема парастоса.

Кад кокошке у близо сагну вратове, држе да ће ко из куће умрети.

Кад пиле лежи поред ватре, да ће ко боловати.

Не ваља мушко да окреће вретено на које није пре предено.

Кад миши нагризу хаљину, морало се нешто украсти из куће.

Кад се у вече звижди у кући, пате се мишеви. Кад коме запишти уво, он пита другога, које пишти? И ако погоди, његова је брига.

Свиње не ваља никад штроити на чивт него на тек (не на тако него на лио). (Из Арића).

Жена не треба да нанити нити, ако то није девојком радила.

Кад се човек умива, не треба воду да повраћа, то јест, да се два пут једном водом пљуска.

Кад преље или плетиље ноћу преду или плету, па петли запевају, оне то предиво или плетиво смуде на свећи.

Кад се коме шије кошуља или што друго, па се при свршетку утроши конац, држи се да ће умрети онај коме се шило. А ако после свршене кошуље или хаљине претече конаца, живеће дуго.

Кад се удара ушником од секире куд стока пролази, држи се да ће од тога стока рамати. (Из Арића).

Кад ко каже у кући, да је вук чију стоку поклао, или да је ко погинуо, ваља по једну жишку одмах из ватре узети и избацити на поље.

Кад сељаци образде да ору први пут од године, врло пазе: која ће им тица пасти на бразду? Ако падне врана, биће врло родна; ако падне плиска, биће са свим рђава. И први дан кад почну орати, износи им се добра ужина: умеси

се вруђа погача, која се зове „браздионица“, да им се ракије; ако је мрсак, зготови се што лепо, а ако је петак скува се ногусто пасуља.

Не ваља ићи на воду, после захода сунца.

Кад први петли запевају, не треба никуд ићи, јер тада беже сви нечастиви, вампири, вештице, који су по ноћи ишли, па се може нагазити. (Из Ст. Влаха).

Како је постала папрад у Ст. Влаху

Док је још Свети Сава ишао по земљи и чинио добро, пређе једном преко Јавора и дође чак на Рудник. Оно што је било пред њим земље и простора он благослови те нема папради, а не сети се да се окрене натраг да и ту страну благослови, те тако и сада у тим нахијама расте папрад (бујад). (Из Ст. Влаха).

Како се проналази лопов

На кога се сумња да је што украо, ваља тајно написати на хлебу, или на чему другом, па му дати да поједе ове доле речи, и мора казати, ако је украо ма што.

Ово су те речи:

Фараексъ, Ерига и Ерафуга. (Стари запис).

Восак од умрле кошнице

Восак од умрле кошнице многи држе, да је грехота узимати за молитвене свеће, него од живе, подрезане.

Копање на коњу

На свакој огради око усева, око вотњака, око сена, забрана, њива, обично ћете видети на коцу по коју суву копању, главуцу од коња или од вола. За што? неки веле: „да се не црвља усев“; неки: „да се плаши звер и тице.“ (Свуда).

Узиђивање

Кад се зида каква велика грађевина, па ко туда прође и остану му стопе, и зидари их измере и меру узидају у грађевину, он ће умрети. За то се брани увек деци да

не иду где се што зида. (А то је лепа смотреност, да се друга несрећа деци не догоди). (Свуда).

Да би човек пазио жену, траже од слепачког штапа парче, да у води попије.

Где шљиве најбоље напредују, ту је и за грађење нове куће добро.

Неке године помркло сунце, а кмет истрчи у село, и повиче на сељаке: „Пуцајте брже зар не видите, да га хала прождре!“ (кмет је после одговарао власти за то).

Неки увек држе у кући глогов колац или трн, од вештица.

Кад хуктача ноћу захукће, сви веле: „Хоће мртвац из села.“

Да крава дâ доста млека, меша јој се у трице траве повратича, и папраце, слатке траве.

Ако кокош пропева, ваља је закопати у земљу, јер слути мртвацу.

Кад се венчавају момак и девојка, мајка момку метне чеп из каце или бурета за појас, да би се родило мушко дете.

Кад ћи донесе мајци у род своје прво дете, мора га ујак с тавана претурити преко греде, а баба му спреми чанак, кашику и кокош.

Ако се девер с преслицом одоцни, и снаха роди дете, он мора још донети: капу, чанак и кашику.

Деци мушкој не облаче гаће пре седме или девете године.

Како девојка опаше стражњу кецељу, за удају је.

Уторником, кад је мена, не смеју се кошуље прати. (Подгорина).

V.

РАБОШИ ИЛИ НАРОДНА РАЧУНИЦА.

Рабош је помагач памћењу наших неписмених сељака, кад год имају какве бројеве да сачувају од заборава. Ја сам настојавао, да ухватим, каква је система рабошењу;

т. ј., је ли у свих једна, или сваки бележи како му се свиди. На то настојавање, добио сам извештаје из Поцерине, из Крајине, и од Голупца. Сви се слажу у томе, да је у основу једна система, с малим разницама у извршивању.

Овде ћу огледати, да обележим те знаке, само сумњам, да ће бити белези јасни, по што је тешко исказати глатким писмом оно, што треба да се изреже, па да се разликује једно од другога.

Рабош има 7 знакова до хиљаде. Друго су све домеци. Тако је:

1. Тачка или убодотина ., која значи 1.
2. Право подрезана а неизрезана пруга | — значи 5.
3. Право подрезана и изрезана пруга ▌ — значи 10.
4. Косо подрезана и неизрезана пруга, доњим крајем ближе к руци којом се држи рабош / — значи 50.
5. Косо подрезана и изрезана пруга ▰ — значи 100.
6. Подрезан а неизрезан овакав крст ╳ — значи 500.
7. Такав исти крст изрезан **X** — значи 1000.

Потпуно пак изгледало би те цифре рабошке ево овако: . = 1, . . = 2, . . . = 3, ... = 4, | = 5, |. = 6, |. . = 7, | . . . = 8, | . . . . = 9, ▌ = 10, ▌. = 11, ▌. . = 12, ▌. . . = 13, ▌. . . . = 14, ▌▌ = 15, ▌▌. = 16, ▌▌. . = 17, ▌▌. . . = 18, ▌▌. . . . = 19, ▌▌ = 20, ▌▌. = 21, и т. д. до ▌▌▌ = 30, ▌▌▌▌ = 40 / = 50, /. = 51, ▰ = 60, ▰▌ = 70, ▰▌▌ = 80, ▰▌▌▌▌ = 90, ▰ = 100, ▰▰ = 200, ▰▰▰ = 250, ╳ = 500, **X** = 1000.

Примедба 1. Ја сам овде бележио с лева на десно, а на рабошу се реже с десна на лево, то јест, почиње се с врха рабоша па се иде к руци која држи рабош.

Примедба 2. Имена неких трава и тица које се помињу у овом чланку, благодарећи г. др. Ј. Панчићу, бележимо овде и латински:

Спориш (трава) Achillea Millefolium.
Репушина = репух, лопух Petasites officinalis.
Нана. Mentha piperita и crispa.
Јагачевина. Primula sylvestris.
Карабоја, гроздбоја. Phytolacea decandra.
Петлова креста. Celosia cristata.
Трава од жутице = руса. Chelidonium majus.
Клековина. Iuniperi baccae.
Мали срчаник. Polygonum Bistorta.
Слатки папрад. Polipodium vulgare.
Подбел. Tussilago Farfara.
Козалац. Arum maculatum.
Чубар. Satureja hortensis.
Зеба. (тица) Fringilla coclebs.
Оман. (трава) Inula Helenium.
Вучја јабучица. Aristolochia Clematitis.
Романика. (ваљда) Chamonitta romana.
Рута = седев. Ruta graveolens.
Рутвица. Arsemina camphorata — Abrotanum.
Боквица. Hantago lanceolata.
Калопер. Tanacetum Balsamita.
Повратич. Tanacetum vulgare.
Плиска. (тица) Motacilla alba.

БЕЛЕШКА О БОГОМИЛИМА

ИСПИСАО ИЗ СТАРОГ РУКОПИСА

АРХИМАНДРИТ

Сава Косановић.

У сарајевској цркви налази се србуља писана на кожи. Има у њој запис да ју је од половине писао „грешни Мирославь“ по заповијести госпође Јерине. У њој има: Кричија, Јустинијанови закони, Златоустово тумачење молитве господње и нешто о примању јеретика (из великог Требника). Даље се побрајају сви јересеначелници од Симона Вльхва почињући, на број 176, а главнијех јереси има свега 71, од којих за 25 треба крштење (кад ко из њих хоће да пријеђе у православље) а за остале само миропомазање. Вјера Мухамедова и црквена разлика римска брижљивије описана. Из тог рукописа вадим и саопштавам ову биљешку о Богомилима.

I.

Масалиане оучители Богомилом рекьше бабоуномь.

Кь сѣи главизнѣ все бабоуньскаꙗ ѥресь тако бо дрьжеть и бабоуни.

Масалїане иже сказоують се сь сими иже и ѿть ѥлинь оухыштреные ѥреси сиже глаголеми похвалници, и марьтирицане и сатиланицане.

Сиѥ седьмаго скитька ѿглавлѥниѥ. Главы масалицаньскаго зloоуьстивла повелѣниꙗ изети ѿть книгь ихь.

Глаголють ꙗко живеть сь чловѣкомь сьстакно сотона и по всемоу одолѣваеть ѥмоу; ꙗко сотона и бѣси сьдрьжеть оумь чловѣкомь и ѥстьство чловѣчско прѥобьштьно ѥсть доухомь лоукавымь; ꙗко живеть сотона сь доухомь светымь вь чловѣцѣ и ꙗко ни апостоли чисти бѣхоу дѣиствоуюштааго поспѣшении и ꙗко крьштение несвршаеть чловѣка ни божьствьнихь таинь причещение неѡчишчаеть душе, нь тькмо оть тѣхь потьщаливаꙗ молитва; ꙗко смѣшень ѥсть чловѣкь сь грѣхомь и по крштеныи и ꙗко не крьщениѥмь приѥмлеть нетлѣнные и божьствьные ѡдежде вѣрныи, нь молитвами; ꙗко подобаеть бестрастие приѥти и причестие светаго духа вь чювьствѣ и вь всакомь ѩзкѣштении быти; ꙗко подобаеть доуши таковоѥ прѥобьштение почюти светаго жениха, ꙗкоже чюеть жена вь смѣшении сь моужемь; ꙗко доуховнии вьноутрьюдоу и вьнѣюдоу чюеть грѣхь и благодать дѣиствоуѥмоу и дѣиствоуюштоу ꙗко ѥсть ѡткрьвение бывающе вь чювьствѣ и вь сьставѣ божаствьнѣмь ꙗко вь повелѣнии; ꙗко ѡскѣдѣтель ѥсть доуша неимоущи Христа вь чоувьствѣ и вьсакомь дѣиствѣ, жилище ѥсть гадомь и ꙗдовитымь ѕвѣремь се ѥсть вьсакиїе противьные силї ꙗко ѥстьством соуть ѕлоꙗ; ꙗко сьме и слово вьпаде вь Марию; ꙗко и прѣжде прѣстоуплении бестрастьно прѥобьшташе се адамь ѥвьѕѣ; ꙗко двѣма подобаеть доушамь сьѕдати се вь чловѣцѣ, рѣше ѥдина прѥобьштена чловѣкомь, дроугаꙗже небесномь; ꙗко мошьтьно ѥсть, рѣше, приѥти чювьствьно сьставь светаго доуха чловѣкоу вь всакомь ѩзкѣштении и вь всакомь дѣиствѣ; ꙗко молештнмь се можеть ꙗвити се крьсть вь свѣтѣ и вь нѣко врѣме ѡбрѣтати се чловѣкоу прѣдстоѥштю къ жрьтвьницѣ, и приносити ѥмоу три хлѣбы сь дрѣвѣниꙗмь масломь смѣшенїи, и ѥште же гьноушають се и роучнааго дѣла; ꙗко нелѣпотьнаа крьстиꙗномь поучестиже ниѥже ѡ ништиихь, беучоучьѥ вьводеть, глаголюште ꙗко не прѣд людьми просештиимь или расслабленими и вьдовицамь, ниже

разлучїиными напастьми ѡдрьжимими или вьредомь тѣлесимимь, или недоуги, или горькыми дльжники или разьбоимикь или варьварь нашьствиемь или вь нѣкые таковые бѣди вьпадь имь, дати, подобно ѡтрицаюштимь се мира или вьсма благодѣтаниие наумиаюштимь, нь тѣмь вьсе дати, себе бо нарицають быти по истинѣ нишстие доухомь. Кь симь же приложьше цркваль и жрьтвьникомь прѣзрѣние, ꙗко же тѣхь мьнихомь и вьздрьжникомь, вь црьковьнихь оубо непрѣбывати зьборѣхь, доволномь же быти иже вь своихь црькьвицахь молитвами; толикоу же быти глаголахоу молитвь ихь силоу, ꙗко самѣмьже и оучеником ихь чювьствьно доухоу светомоу ꙗвлати се. Баснословеть бо, ꙗко подобаеть хотештимь спасти се на толицѣ молити се, ꙗко мичьто же ѡтноудь иного несьдѣваюштимь дондеже аште оубо почюють грѣхь ꙗкоже дымь нѣкыи или ѡгьнь или змии или нѣкои таковыи звѣрь и молитвою изгонимь и чювьствьно; и молитвою ишьдьшю емоу, доуха же светаго паки вьходь чювьствьно приимоуть и ꙗвѣ вь доуши имѣють чювьство вьхода доуховнаго и томоу быти истиньномоу христиꙗньскомоу обьштению ни вь крьштении бо цркви имь, ни вь поставлении причьтьникь светаго доуха ѡтноудь неприучестити се крьштаемимь, нь тькмо молитвами ихь троудобнымь прихобьштет се и приимоуть и свѣнь крьштениꙗ нѣкоего светаго доуха ѡбьштение аште прѣбывати вь нихь вьсхоштеть и тьхь оучити се повелѣниемь, ꙗко же и презвутеромь нѣкыимь рекьшимь имь, ꙗко вѣрою доухь светыи исповѣдаемь имѣти а не чювьствомь, исповѣдѣше и ти молитвы радь иже с иными причештати се чювьства доуховьнаго. Толика же есть вь нихь величаниꙗ боуесть, ꙗко прихобьштившие се вь нихь рекьше доуховьнаго чювьства блажити имь, ꙗко свръшеными всякого грѣха свободными лоучьше и хранити и почитати ꙗко непокинии кь томоу бѣдамь грѣховьнымь, нь беспечальноу оугѣхоу и брашьноу изобилие и всако имѣти имь слоужение пиштоу и чьсть, ѡть них же

многи и по таковѣмь иже ѡ нихь свѣдѣтельствѣ скрьшенних
егоже свѣнь соуть ни крьстнїани нарицати сподобляють
скареднїемь разлоуныемь и злата краденнїемь и вь блоудѣхь
падьше се ѥвнше се. Многа же и дроугаѩ вь прѣжде реченымь бледоуть, ѩко же и бракы законьнїе бе смотренїѩ
раздрѣшають и брака ѡтстоупаюштеѥ ѩко вьздржьнїкы
прїемлють и блажеть и ѡтцемь и матеремь и чедомь не-
брѣженїемь крьмленїѩ нетвореть, себѣ же вса приносити
повелѣвають. Раби же бѣгаюштеѥ ѡть господи своихь
готово прїемлють и ѡть разлоуныихь грѣхь вь тѣмь прихо-
дештїе бес плода нѣкоѥко покаѧньнаго и свѣнь презвѹ-
терьскаго господства и свѣнь степенїи правилы цьрькь-
ныыми изреченыихь вь скорѣ ѡуштлати ѡть всакого грѣха
ѡбештавають се, тькмо аште кто многословоуштнї молитвѣ
ихь млоучивь се оученикь готов тѣхь прѣльсти боудеть, ѩко
и нѣкыѥ ѡть таковыихь прѣжде изыѣненїѩ грѣховнаго
приводити ими на поставленїе прїчьтьникь льстїю мо-
лешти ими ѥпископы вьложити на не роукы, ѡть ини-
мыихь вь нихь вьздрьжьникь свѣдѣтельство льстїю вьзем-
люште. На се же тьштеть се не ѩко же прїчьтїнїчьскыѥ
степены чьстны твореште, иже и ѡ самѣхь ѥпископѣхь
небрѣгоуште, ѩко аште хотеть, нь власть нѣкоѹю и господ-
ство себѣ изьѡбрѣтаюште, нѣцнї же оть нихь ни прїчестити
се коли таинь глаголють аште пришьствїѩ светаго доуха
чювьствьна непочюють бывша вь ть чась повелѣвають же
нѣцн ѡть нихь хотештимь оурѣзывати своѥ ѥстьстьвьныѥ
оуди, небрѣгоуть же оудобно и ѡ ѡтлоучении, и кльноутьже
се безь боязни и ротеть се и проклинають же лицемѣрно
ѥресь свою.

И ѥште ѡ прѣжде реченнѣи ѥреси масалїаньсцѣиже
вь монастырихь паче ѡбрѣтаѥть се ѡть списанїа Ѳеѡдо-
рифова.

Вь лѣта оуаленьтїѩна и оуаленьта прозебе масалїаньскаѩ ѥресь. Мольбники сихь нарицают иже вь Ѥладѣ ими

прѣложивьшеѥ имѣють же и дроугоѥ име ѿть вешти бывьшеѥ доухомь просвѣштени нарицають се, бѣса нѣкоѥго дѣнство вь себѣ приѥмлюште и доуха светаго сниѥ минет коньуьне ѥже не доуть вьсприѥмьше ѿтвраштають се оубо роуунааго дѣла лоукавна. На сьнь же себе ѿтноудь издавьше доуховноѥ просвѣштениѥ сьньнаѩ приѥидѣнии нарицают. Сеѥ ѥреси быше начелници Дидо иже и Сава и Аделфин и Ѥрмии и Симеѡнь и Никисимь, иже нинуьто же не пользовати ни врѣдити глаголюште божаствьномоу писанию ѡ немьже господь реуе: ѩди мою пльть и пиѥ мою кровь живь боудеть вь вѣки. Оутанти же покоушаюште се и ѡбличаѥми бестоудно ѿтмештоутсе и запираютсе ѩже присно вь доушахь своихь носеть се. Антоньже оубо иже мелетиньскоую цркьвь праве ревностию божьствьною оукрашень, многи монастыре видѣвь недоугомь сими ѡбьѥти паче же врьтьпы разьбоинуьскыѥ, попали сиѥ, и влькы ѿть стада изьгьна амьфилохиниже дивныи такожде аникѡньскоую митрофолию дрьже и вьсь ѥзыкь праве вьзникьшю тамо погоубоу таковоую оувѣдѣвь вьста паки и пасомаѩ имь стада ѿть врѣда того свободни. Флавианьже много словоуштии аньтиѡхиски архиѥреи вь Ѥдесѣ сихь живоуште оувѣдѣвь ѩдь тьштештимь се сбор минихь пославь приведе ѥ вь аньтиѡхию и недоуга таковааго ѿтмештоуштем се, имь сим ѡбразомь ѡбличи клеветникомь оубо реуе быти и свѣдѣтелемь льгати. Алфию зѣло староу соуштоу кротько повелѣвь близь себе сѣсти мни реуе ѡ старьне множаѥ живьше вь животии извѣстьнѣѥ и уловѣуьскоѥ ѥстьство оувѣдѣхомь и противоу намь бороуштихьсе бѣсовь познахомь кьзни. Искоушениѥмь же и благодати навикохомь дарованиѥ си иже юни соуште доуховнѣишихь словесь сьлишати немогоуть. Рьци ми оубо, како глаголете, ѥже доуху противномоу отходити и прѣсветаго доуха благодати приходи; сими старьць оусладивь се и изблюва всьскврьньны їадь и реуе: инѣдиноѥже ѿть крьштениѩ пользы не бываѥть, сподобляюштимь се ѥго ѥди-

ною же потьшталнвою молитвою бѣсл живоуштаго вь чловѣцѣ изьгнати имѣти бо комоуждо ѡть рождьства глаголаше ѡть прѧѡтца ꙗкоже ѥстьство такожде и бѣсовьскоую работоу. Симь же потьшталнвою молитвою изгонимомь приходить проуеѥ прѣсвѣтии доухь чюствьно и видимо своѥ пришьствиѥ назнаменоуѥ и тѣло ѡть страстьны ихь двизаниѥ свобаждаѥ и доушоу ѡть горьши ихь ѡбичаи ѡтноудь изьмѣниѥ, ꙗкоже кь томоу нетрѣбовати проуеѥ ни поста истьнчаюштаго тѣло ни оучениꙗ же ѡхлаштаюштаго и ходити благоучиво плоучаюштаго, сегоже полоучивыи нетькьмо телесныхь избавлѧѥтьсе игрании нь и ꙗвѣ боудоуштаꙗ прозрить и тронцоу божьствьноую видить ѡчима. Сиѥ божьствьныи Флавиꙗнь сьрадиии раскопавь источникь и ѡбнажити створи воды кь злоучьстивомоу старьцоу, реуе: ѡбетьшавыи дьньми злыми ѡбличише те своꙗ оуста, а не азь. Оустьнѣ же твои свѣдѣтельствоваста на те. Ꙗвѣже бывшоу семоу недоугоу ѡть соурниѥ оубо изьгнани быше, оу Памьфилию же ѡтидоше, и сию крѣда испльнише.

II.

Из 17-те секте Богострастнихь ересъ о теодосиꙗнѣхь.

Марькиѡните и ꙗсалиꙗне и ѥвьтиꙗне и ѡть доуха Христа просвѣштаѥмиѥ и ꙗнковьници и ꙗмбетиꙗне и аделфиꙗне и ѥвьстатиꙗне, тако нарицаеми и понеже много имениитѣ быти ѥреси нарекоше же се марькиѡните ꙗко ѡть марькиѡна трапезоуньскаго бывшаго вь лѣта ноустиниꙗна и ноустина юнаго. Подьвизаше се писаниѥмь на много имениитоую сию ѥресь Куриль александьрьскии ѥпископь, Флавиꙗнь и Ѳеѡдоть анитиѡхиискаꙗ провосѣдьника Антонь мелитиньскии ѥпископь. Амфилохии кониискии ѥпископь иже и сьдѣꙗнаꙗ писаниѥмь оставише на сию многоглавтоуюжде многоименитоую марькиѡнитьскоую ѥресь на

оувѣдѣниѥ же и на оутврьжденниѥ же поуитаюштиѥ ноужда бысть и главы поселѣни иль написати ѕдѣ, а сии главы вьсе бабоуньскыѥ ѥреси. Тако бо и ти глаголють, иже соуть сии:

а.) Глаголють, ꙗко коѥмоуждо чловѣкоу раждаюштоу се, вь ть чась бѣсь соуштьствьно сьвькопльꙗѥтьсе ѿть ѿсоуждениꙗ адамьлꙗ наслѣдникомь ѥго, и ꙗко ть бѣсь на ѕлаꙗ дѣла подьвиѕаѥть чловѣка соуштьствьно сь ним сьвькоупль се.

в.) И ѥште глаголють, ꙗко светоѥ крьштениѥ инчьтоже непомагаѥть на прогнаниѥ бѣсоу томоу. Нѣсть бо довольно светоѥ крьштениѥ корѣны грѣховьниѥ ѿтсѣшти, сьродьни соуште искони чловѣкомь.

г.) Глаголють, ꙗко ѥдина прилежьна молитва ѿтгнати можеть того бѣса, хрااканиѥмь и плюваниѥмь молештаго се изьгонимоу томоу бѣсоу ꙗко дымоу видештю се или ꙗко ѕмию вьнегда исходить, и ꙗко семоу бывшоу, пришьствиѥ проучеѥ светаго доуха на молештемь се бивають, чювьствьно светомоу доухоу нашьдьшоу и видимоу соуштоу.

д.) Глаголють, ꙗко побывьшимь ѿть тѣхь бестрастии таковоѥ поуѥть доуша ѿбьштениѥ бывающтеѥ ѥи ѿть небеснаго женниха ꙗко же чюѥть жена внегда смѣшаѥть се сь моужемь.

е.) Глаголють, ꙗко прѣсвѣтѣи и животворештѣи троици, иже ѥсть по соуштьствоу вьсеи твари невидима, пльтьнима же ѿчима бити видимѣ ѿть приходештихь вь глаголѥмоѥ ими бестрастиѥ и ѥдинѣмь бываѥть видима, таковиним чловѣкомь пльтьски ѿть ныхь оузираѥма.

ѕ.) Глаголють, ꙗко трьѥ стави ѿца и сына и светаго доуха вь ѥдинь сьставь сьливаѥть се и прѣлагаѥть се и ꙗко божьствьноѥ ѥстьство прѣвьраштаѥть се и прѣлагаѥть се вь неже аште хоштеть и волить да сьмѣсить се сь достонными себѣ доушами.

ѕ.) Глаголоуть, ꙗко сѣме и слово вьпаде вь Марию, и ꙗко тѣло ѥже вьспрнѥть ѿть неѥ Господь, бѣсовь бѣ испльнено и изьгнавь бѣса, и тако ѿблѣуе се вь не

и.) Глаголоуть, ꙗко чловѣка, ѥгоже вьспрнѥть Господь ѿть Марие ѿвогда оубо сего вь доухь прѣложи ѿвогда же вь тѣло, и ꙗко то тѣло Господне неѿписано бѣше ꙗкоже божьтьвьное ѥстьство.

ѳ.) Глаголоуть, ꙗко по изьгнании бѣса того сьродьнаго чловѣкомь, ѥже бываѥть храканиѥмь же и плоуканиѥмь вь томоу не трѣбоуѥть поста чловѣкь или иного доушевьнаго или телеснаго вьзьдрьжаниꙗ вь наказаниѥ тѣлесе, нь ни оучениꙗ же доушю оуправьлꙗюштаго тѣлоу свобожденоу страстьнаго вьзьдрьжаниꙗ и доуши вь томоу непрнѥтьнѣ соуштн на горьшеѥ сьвраштениꙗ ꙗкоже доуши и тѣлоу вь бестрасти и проучеѥ бивьшема.

ї.) Глаголоуть, ꙗко побывьшимь иже ѿть нихь бестрастнии проучеѥ и хотештаꙗ быти прозрѣти чловѣцѣи могоуть, и невыдимыѥ силы чювьствьно видеть, тѣмьже и вьнезапоу скачоуште бѣси прѣскакаюште имѣтьсе и прьсты ѿбразоуют стрѣлꙗти бѣсы.

дї.) Глаголоуть, ꙗко доуша иже вь нихь доуховьнаго чловѣка по глетемѣмь ѿть нихь бестрастни прѣлагаѥть се вь божьстьвьное и нетлѣньное ѥстьство.

вї.) Глаголоуть ꙗко светаго тѣла и крьве Христа истиннаго Господа нашего светоѥ причештение нитоже не поможеть или врѣдить достойно или недостойно причештаюштихь се сихь, и ꙗко сего ради тькмо црькьнаго ѿбьштениꙗ николиже неподобьно ѿблоучати ее небрѣгомоу семоу соуштю и не ꙗко животворештаго сь страхом и сь вѣрою сихь причештають се, ꙗко Господа вьпльштьшаго се соуштн, нхь же и оувѣрьнихь.

гї.) Глаголоуть, роучьнаго дѣла ꙗко мрьзька соуща ѿтвраштати се, и ѿтолѣ доуховьны себе именоуют, ꙗко расоуждаюште, нѣсть мошьно, но ниже праведно дѣлоу

проуеѥ уюньствьномоу таковымь прикасати се ѡтмештюште и вьсѣмь апостольскоѥ прѣданиѥ.

дї.) Глаголють, ꙗко по глаголемѣмь ѡть Христа бестрастии сьноу многомоу издаюште себе доухновениѥмь дѣствоуштаго вь нихь лоукаваго бѣса, бывающтаꙗ сьниꙗ ꙗко пророуьства проповѣдають и си ꙗко ѡть светаго доуха вьдьхьновена оучеть вѣровати прельштаюште прельштаѥми.

єї.) Глаголють, недаꙗти милостиѥ просештимь ни вьдовицамь же ни сиротамь ни соуштимь вь разлиуныхь нашастехь или врѣдомь телесномь содрьжимымь, или разбоиникы или варварьскими махождении или нѣкимь вь таковиѥ бѣды вьпадьшимь, нь вса паче себѣ даꙗти повелѣвають, понеже ти соуть ꙗко вь истиноу нештии доухомь.

ѕї.) Глаголють, ꙗко ѥже издаꙗти себе нѣкомоу по глаголемѣмь бестрастии на пештоу и на блоудь неповиньно ѥсть и безбѣдьно, ꙗко вь томоу неповиньноу соуштоу ѥмоу никоѥиже страсти нь власть ѥмоу нмоуштоу ѡтреченими страстьми.

зї.) Глаголють, вѣдѣти вь которѣмь строѥнии соуть сконуавьшихь се доуше и себе срьдьцевѣдьце мнеть ꙗкоже вѣдѣти извѣстьно по прилоучаѥмь и ѡбичаѥмь уловѣуьскы ѡбразы.

иї.) Сии же ны оучители повелѣнимь своѥе ѥреси поставляють не тькмо моужемь просто решти, нь и ѥреѡмь симь старѣшиньствовати повелѣвающте главоу себѣ жены ставꙗюште и истиньноую главоу Христа Господа нашего беуьствоуюште.

фї.) Сии вьпрашаѥми ѡ своихь нмь повелѣнинхь ѡтметницѣ бивають и бестоудьно и оусрьдьно прокланяють все тако моудрьствоуюштиѥ или моудрьствовавшиѥ и ротеть се безь страха ꙗко таковы нхь повелѣнии ненавидеть и ѡтвраштаютьсе нхь ꙗко ни ѥже ротити се ни ѥже клети се не может врѣдити по бестрастии, ꙗко же

ти глаголють доуховныи нхь бывающтихь ротити же се и клети се власть имоуштемь ѡть оучитель их прѣданиꙗ.

Сицѣ имѣють иже вь Фатриꙗрхии лежештие книге ѡ Марькиѡнитѣхь.

III.

Још и ову јерес.

„Фотинь епископь срѣмьскии вь царьство костаньтиꙗ павьловоу самосатьскаго и савелиєвоу ликинскаго и моньдановоу ересь ѡбьнови небесѫиаучельна ни всѣхь вѣкь творьца ни прѣжде соушта вьсеє твари Господа слова проповѣда, нь млада и нова нарицаю и иаучело приємьшаго ѡть пльтьскаго же иже вь срѣмѣ бывьши сьборь не тькмо ѡть сама ѡбиажии нь и уюждаго ѡть грьуьскаго житиꙗ ѡсоуди, тѣмь и соуштеи ѡть тоє ереси светаго и спасиаго крьштениꙗ трѣбоують.

СТУДИЈЕ ЗА ИСТОРИЈУ СРПСКЕ ТРГОВИНЕ

XIII-ОГ И XIV-ОГ ВЕКА.

пише

Чед. Мијатовић.

III.

Извоз, увоз и провоз.

У овоме што следује, тражимо да сазнамо шта се из српских земаља у тринаестоме и четрнаестоме веку извозило, шта у њих увозило, а шта кроз њих провозило.

Другим речима, тражимо да се изближе упознамо с чињеницима и с појединостима онога кружења, којим је велика струја економног живота средњовечних народа захватала у економни живот нашег народа; и обратно, којим је српска народна привреда захватала у коло других суврмених јој привреда народних.

При уласку у ово изучавање, кад још незагледајући у ситне појединости, баците општи један прегледан поглед на историјско поље, које хоћете да проучите, — две вам карактерне црте у очи падају.

Прва је црта у томе, што ви истина изучавате једну страну историје српског народа, али у исто време и тако рећи противу ваше воље налазите да изучавате и историју осталих суврмених и пре свега суседних вам народа. Испитујући природу српске извозне трговине, ви и нехотице сазнајете правац и обим потрошње у суседних народа. Кад

видите где се нпр. лисичије коже из Србије извозе, одмах опажате и свезу која постоји између тога извоза и ондашњег општег укуса у Европи, да се и лети и зими носи рухо кожом постављено. Опазите ли на другој страни међу увезеном купљом: скрлетну чоху, фини сандаљ, и тешку свилу, погледи вам се одмичу са ризница српске властеле на славне фабрике скрлетне чохе у Флоренцији, на радионице сандала у Мљецима и на радионице свиле у Коринту и Цариграду. Пред вама се развија економни живот српског народа, али у исто време, више или мање, иза њега се подиже на доглед и економни живот суседних му народа. Као што у уводу напоменух, нигде солидарност наше историје с историјом осталих европских народа не излази јаче на видело. А баш у тој солидарности лежи свечана потврда културности, социјално-политичке питомости прве српске државе. —

Друга карактерна црта, на коју сам рад пажњу да обратим, то је: што у овој страни народне историје топографски и геолошки одношаји земљишта имају са свим оштар и пресудан утицај. Кад изучавате историју цркве, још вас се врло мало — (премда не велим ни мало) — тиче, да ли је земљиште равно или брдовито, какве стене у њему превлађују, и на коју страну света реке и долине његове потичу. И у политичкој историји — бар како се она до скора писала — једва да вам се кад и кад намеће питање, како ли је земљиште, на коме народ живи? И у политичким историјама још је могућно да вам се исприча битка нека тако, као да се у ваздуху била. Али у економној историји то је све са свим друкче. Наиђете ли по трговима приморским катран, за који вам кажу да је из српских крајева, одмах вам пред очи излазе високе планине покривене четинарима; опазите ли у Котору или у Дубровнику где се Латинин ценка са Србином око растове грађе, коју овај продаје, одмах знате да бар неколике

речне долине српске излазе у јадранско море, и да су косине њихове застрте растовом шумом. Сусретнете ли на јадранскоме мору и лађе натоварене српским житом и српским воском, чисто не можете а да поред растових и четинарских планина у тој земљи не видите и долине и заравњи застрвене гојним њивама и цветним ливадама. Тако у скупу производа, које неки народ на странске трговe износи, имате у неку руку смањену слику саме те земље у физичноме погледу. Али и обратно, физични одношаји земљишта ударају свој печат на извоз. Тек много позније, кад народи далеко претуре свој средњи век, тек у периоди високе културе, земљиште, или да се изразим пуније, природа се повлачи натраг, и пушта да човек изађе напред. Тек тада скуп производа, које један народ изнесе на светски трг, у првој линији носи на себи печат народне ђенијалности, и тек у другој линији печат физичне природе, усред које се та ђенијалност развила.

Историју економног живота народног не ћемо бити у стању да потпуно разумемо, док не сазнамо природну историју наше земље. Не сумњам ни најмање, да ће нам наши природњаци и топографи изнети на видело податке, који ће нам више него једну загонетку наше народне историје објаснити.

Нисам у стању да овде изложим топографску карактеристику српског земљишта ни друге његове природне одношаје, који су утицали на карактер нашег извоза у средњем веку. Али рекао бих, да ће се та оскудица у неколико накнадити, ако узмемо да извоз проучимо у свези с новим изворима.

А., Извоз.

1. Србија је у старо доба имала шуме изобила.

Из дванајестога века имамо једну белешку, из које се види, да је долина моравска онда била покривена густом шумом. Историјописац крсташког похода Фридриха Барбаросе

(онога, кога је наш Немања на граници српској год. 1189 сјајно дочекао и богато угостио) прича, како је једна чета крсташа упала у долину моравску, али у шумама те долине залутала и пропала од стрела онамошњих становника.[1])

Да су извори Моравини и косине, које јој област чине и дуго после тога шумом застрвене биле, даје нам мислити то, што странци, који пролажаху кроз Србију у време Ђурђа Смедеревца спомињу шуме око Мораве.[2]) Из путописа, које имамо од разних путника шеснаестога века, види се да се од прилике на 3—4 сата од Београда почињала шума, која се пружала моравском долином с једне и с друге стране цариградског друма.[3]) Шта више, није невероватно, да је се Моравом у петнаестоме веку донекле и пловити могло; свакојако Бертрандом дела Брокијер помиње некаквих 80—100 шајки турских на Морави, а у једној нашој кроници из средине тога века стоји забележено: „попалише Оугри дрѣва тоурска подь Кроушевьцемь.“ [4])

За шумовитост јужнога краја данашње кнежевине и моравске области данашње старе Србије, има једно сведочанство из прве половине петнаестога века. Упадајући у те крајеве Евренос-бег јавља султану Мухамеду II, да је земља брдовита и шумовита.[5]) За шумовитост тога краја у тринаестом и четрнаестом веку, говори и велики полет Ново-брдског рудника у оно доба, а за тај полет први је услов био: изобиље материјала за гориво.

Шумовитост вардарске долине и области међу Вардаром и Марицом помиње Нићифор Грегорас. Он чисто са

---

[1]) Arnoldi, Chronica Slavorum III, 30.
[2]) Бертрандон дела Брокијер. Гласник VI, 213.
[3]) Вид. изводе из путописа Бусбекова, Герлахова, Швајгерова, Вратисављева у мојој студији „Пре 300 година“, у Гласнику.
[4]) Срп. Летопис у П. Ј. Шафарика Pamatky, 77.
[5]) „Lazoglii (Lazari Despotae filii) regnum ingressus, ubi te velim angustis in locis et sylvosis et montuosis habere castra etc.“ Epistolarem Turcicarum variorum et diversorum authorum libri quinque. Francofur. 1598, II, 64. —

стравом описује како је једне ноћи са свитом својом залутао по шумама око Струмнице, путујући у Скопље к Душану као поклисар цара византијског[1]) год. 1346.

Окренемо ли се к западним странама српских земаља, и ту ћемо наћи трагова и спомена о некадашњој шумовитости њиховој.

На далматинскоме приморју, које је данас голи крш, још је у дванаестом и тринаестом веку било доста шуме. Дрвена грађа с приморја тога била је рано и дуго важан артикао за прекоморску трговину дубровачку и мљетачку са приморјем африканским.[2])

Да су западне косине српских земаља шумом застрвене биле, томе имамо најбољи доказ у факту, што се Дрином, Бојаном и Неретвом у оно доба пловити могло.

За бродопловност Дрина и Бојане имамо доказ у једном писаном споменику мљетачкога архива. Год. 1389 Ђурађ Срацимировић Баошић моли мљетачку владу да му се дозволи, „да на рекама својим“ може држати два бригантина;[3]) а зна се да у Башићевој области леже реке Дрин и Бојана. Још најбољу сведоџбу да се Бојаном пловило, имамо у уговору међу Ђурђем и Мљецима од год. 1393. По уговору томе Ђурађ уступа Мљецима Скадар

[1]) Niceph. Gregoras, Byzant. Hist. VIII, 14, 374. Том приликом је чуо како Срби певају јуначке песме: „tragicas cantilenas cantabant et res gestas veterum heroum celebrabant.“ О овом старом, можда најстаријем спомену о нашим народним песмама, напоменуо је Јов. Бошковић у својој студији о језику. Гласник XXIX, стр. 228.

[2]) О извозу дрвене грађе из Далмације у Берберску, Тунис, Мисир итд. види Hoffmann, Geschichte des Handels стр. 351 Cibrario, II, 240; — Daru, Histoire du Gouvern. de Venise, II, 97; — Marini, Storia civile e commerciale di Venezia, IV, 256.

[3]) „Quod possit tenere in mare et flumariis suis duos brigantinos.“ — Acta Arch. Veneti I, 248.

и Дриваст, а за себе задржава Улцињ, Бар и област њихову до скадарског језера и до десне обале Бојанине; али Мљечићи утврђују још и то, да ни он, нити ко од његових наследника, не ће моћи на обали Бојане, „којом се реком иде у Скадар“, нити ма где у околини за читаву миљу, подићи град или кулу какву, а то све утврђују: „да би пловидба поменутом реком свагда остала слободна или неспречена.“ [1])

Да се и Неретвом пловити могло, то се види из трговачкога уговора између босанскога краља Остоје и Мљетака од год. 1404. Ту се каже: „река Неретва и све друге реке као и све воде слатке и слане у нашем краљевству, отворене су мљетачким поданицима тако, да слободно и безбедно могу, дању и ноћу, у време мира и у време рата, са својим бродовима, оружаним галијама, баркама и сваком другом врстом бродовља, долазити, стојати и враћати се итд.[2])

Свакојако, за културну историју истока важан је факт, да се Дрином, Бојаном, Неретвом, и како се чини и Моравом бар у неколико, у време српске самосталности могло пловити, док се те исте реке под турском управом засуше песком и спрудовима.

Изобиље у материјалу за гориво — у оно доба дакле нарочито у дрвету и дрвеном угљену — био је неопходни услов за развитак металургијске радње. По томе знаменита производња метала у српским земљама у XIII у XIV-ом веку, несумњиво значи изобиље у шумама.

Мислим да се по свему што је у напред изложено, с основом може рећи, да је у српским земљама средњега века заиста било шуме изобила.

Али управ ово велико изобиље изазвало је, те је се при топљењу руда, а и иначе, гора још у оно доба не-

[1]) Acta Arch. Ven. I, 318; упореди и Acta, II· 113. —
[2]) Acta Arch. Ven, I, 364.

милице затирала. Последица је овога била, да се већ у Душаново време у непосредној околини рудника осећају незгоде с оскудице горива. И иначе чиниле су се злоупотребе с крчењем горе у околини рудних места. Ова места: (Ново Брдо, Сребрница, Кратово, Рудник, Кучајна и др.) била су добро насељена; нека од њих (Ново Брдо, Сребрница) постала су давно тргови првог реда, на које су се трговци стицали из далеких крајева, па ту често за свагда настањивали.[1]) У оваквим приликама да богме да се плаћало, да се гора у непосредној околини обори, да се дрва на тргу продаду, а земља узме у пољско обрађивање. Али што се гора одмицала све даље од пећи, у којима се руда топила, то је наравно за топионицу све незгодније бивало, трошкови око топљења све су већма расли и закупац доходака рудничких из године у годину све је мању суму нудио цару на име закупа. С тога Душан уписује у свој законик: „ѡть сьда напрѣда Сасинь да нѣ сѣче. А што сѣче, ѡногазіи да не тежи ни людіи да не сагѡ, тькмо да стои пѹста, да расте гора. (Чл. 18 у узд. Ст. Н.) Ово је најстарији споменик шумарске полиције на нашем земљишту, можда најстарији у историји свију словенских народа, и свакојако служи на част старом српском законодавству.

Да погледамо сад, како су се ондашњи нараштаји служили шумама у народној привреди, и нарочито, како су се њима служили у извозној трговини.

Да су планине служиле као извод за неки привредни доходак, то се већ даје мислити по ономе чланку у Душанову законику, у коме се вели: „планине што сѹ оу земли царства ми, што сѹ цареве планине да сѹ царѹ, а црьковне црьквамь, а властѣѡске властеломь.“ (Чл. 14.)

[1]) О Дубровчанима, који су се „забаштинили“ у Новоме Брду често је реч у нашим споменицима.

Оне су биле извор за доходак пре свега тиме, што се у њих пуштала стока на испашу. Не само да се нпр. у властелинској планини хранила стока и свиње властелина, чија је планина, већ су и туђински чобани затеривали стоку, да се ту исхрани, плативши што је по закону требало. А ево шта о томе пише у Душанову законику: „коѥмоу властелиноу пріиде да зимоуе чловѣкь, да дава правиноу ѡть 300 кобиљь кобилоу, ѡть (300) овьць овьцоу сь аганьцемь и ѡть 300 говедь говедо.“ (Чл. 44). У опште „травнина“ и „жировнина“, као доходак баштинички од планине из жирородне горе, долази доста рано у нашим споменицима[1]) Да су особито жирородне горе биле важан извор за доходак, даје се мислити по ономе што закон наређује: „и ако се оу жоупи жирь роди, тога жира цароу половина а темоу властелиноу, чиѩ ѥ дрьжава половина.“ (Зак. Душ. Чл. 43.) Жирородне су горе могле имати оволике важности само за то, што је паћење свиња било корисна грана привреде. На ову ћемо се тачку још једном вратити.

Други један облик приноса шумског ишао је у дрвету за гориво и грађу. „Никто да не забрани Сасинѹ горѣ; колико ѥсть трѣбе трьгѹ, толикозіи да сѣче“, вели се у законику Душанову (последња тачка чл. 18). Сва је прилика, да се подобра количина дрвета угљенисала — особито у планинама, које су подаље од тргова. Дрво у облику угљена далеко боље подноси транспорт, и не само да су му топионице, златари, ковачи, и други мајстори по српским градовима муштерије биле, већ без сваке сумње и многобројни мајстори у приморју. Св. Сава у своме типику на једном месту говори, да у болницу, кад је хладно, ваља унети бакрени мангал.[2]) Ово нам даје мислити, да је у тринаестоме и четрнаестоме веку не само

[1]) Види ове две речи у Даничићеву Рјечнику.
[2]) Гласник XX, стр. 209.

по манастирским болницама, већ и по приватним кућама богатијега реда мангал с пирамидом дрвеног угљена грејао просторије у којима се зими становало. С овим хоћу да кажем, да је сва прилика да је потрошња, а према томе и производња дрвенога угљена у тринаестоме и четрнаестоме веку била много јача него што је данас.

На стране трговe дрво се из српских крајева извозило поглавито Дрином из сев. Албаније, Бојаном из Зете и Неретвом из Захумља. Марин тврди сасвим пресудно, да су Мљеци из Далмације и „Илирика извозили дрва за грађу бродова и кућа.“ [1]) Од год. 1373 имамо један споменик о извозу дрва из сев. Албаније: Карло Топија задржао је лађе Андрије и Гратона Дандула, јер нису платили царину на дрва смештена у тим лађама, [2]) а они по уговору који с њиме имају, нису дужни да ту царину плате, већ само да му даду један комад чохе. Овде би можда пристао и онај документ, у коме се Мљечићи жале што Баошићи траже да наплаћују и таксу која се зове „арборација“, и која може бити да овде значи таксу на извоз дрва, премда она може да значи и само просто таксу од лађе. [3]) Најбољи доказ да су се дрва извозила из Захумља и Босне на море имамо у оном споменику дубров. архива од год. 1399, у коме Дубровчани пишу: вьзда сѹ наши трговци ходили ѹ Прѹдѹ и више Прѹда и ѹ Ѥсеници дрьва

---

[1]) Marini, Storia civile e commerciale II, 112.

[2]) „Quod non solvent doanam suam de lignamine posito in dictis navigiis“, Acta arch. Ven. I, 203.

[3]) Et ultra hor siant nostratibus multae novitates et extorsime in dictis partibus, videlicet in faciendo ipsos solvere dohanum et arboracium contra franchisias et consuetudines suas antiquas.“ Acta arch. Veneti I, 219. — У Бугарској мљетачке су лађе у XIV веку плаћале на име арборације од велике лађе по два а од мале по један перпер. Marini, Storia civile et commerciale Libr. II, 175.

сѣкли, и за този молимо нека гредѹ и ѹзимлю дрьва како и прѣ.“ [1])

Четинарске горе у Захумљу, Зети и Рашкој (ужички округ!) давале су један производ који је имао добру прођу на трговима приморским. То је катран. Баш у половини XIV-ога века бродарство је на јадранском мору било у пуноме полету, и Котор, Дубровник и Мљеци, били су трговци за катран, да већ бољих не може бити. Да је извоз катрана од српских земаља у време српске државне самосталности био знатан, о томе не може сумње бити, ма да за сада најстарији спомен о томе извозу имамо тек од год. 1503. У тој се години једном кроз 15 дана донело у Дубровник 1650 товара катрана, те продавала мешина за 5 до 5½ гроша. [2])

Некада су српске горе биле особито богате дивљачју. У деветоме веку прва господа српска поклањају странцима као представнички знак земаљског богатства, коже од дивљачи. Синови Мутимирови на састанку с бугарским краљем Михаилом донесоше овоме на поклон 2 роба, 2 сокола и 90 кожа. [3]) У тринаестом и четрнаестом веку још је било доста зверади и доста дивљачи по српским планинама. Од зверова особито је вукова много било. Мора да су ергеле често од њих страдале, кад се у Душанову законику помињу случаји: „комоу боуде конь оумрль, или влькь изеде.“ У опште се у ондашњем европском друштву месо од дивљачи (зечева, дивљих вепрова, срна) радо и много трошило. [4]) На тргове у приморју редовно се доносила

---

[1]) Српски Спом. Дубров. Архиве I, 20.

[2]) Дубровачка кроника у Макушева стр. 344. Ова несразмерна понуда катрана и услед ње тако ниска цена дошла је отуда, што се и катран, који би се продао на которској пијаци, донео на пијацу дубровачку, почем је у Котору због куге сва бродарска радња обустављена и нико не хте да купује катран.

[3]) Engel, Gesch. v. Serbien I, 345.

[4]) Cibrario, Hüllman.

дивљач из српских крајева: о зечевима на дубровачкој пијаци помиње Диверил; о срнама, зечевима, јаребицама по пијацама и других приморских градова помиње се у једном документу мљетачког архива од год. 1278.[1]) Да богме да се из удаљенијих планина српских дивљач није могла носити на приморје, али коже зечије, лисичије, медвеђе, вучије итп.. лако су се могле односити и на најдаље трговe светске. Ваља нам се сетити, да говоримо о добу, у коме је по свима европским земљама сваки, ко је само могао, носио рухо постављено кожом какве дивљачи или бар јагњетином. Лисичије коже баш с тога чине једну важну грану дубровачке трговине оног времена.[2]) Лов, којим се властела средњега века занимала толико, није био свагда само забава и задовољштина, већ права привредна радња. У свима средњовечним државама ловидба је прави кулук, веома сложен и веома досадан народу.[3]) Сељани, настањени на земљи властелинској, не само да су дужни били да своме баштинику работају известан број дана преко године у пољу и у винограду, већ и у лову. Са свим очевидно, да средњи век сматра лов с привредног гледишта! У томе смислу стоји у једној хрисовуљи краља Дечанског од год. 1322: „да (сељани) лове три дни заѥце заманицомь.“[4]) С овим је у свези и кулук познат у нашим споменицима под именом соколар и псар (т. ј. дужност сељана да негују соколе и псе краљеве или властелинске за лов).[5]) У другом једном споменику Душанов властелин ћесар Гргур даје цркви Аранђеловој у Призрену „Дабижива каматника да даѥ за годиште .мї. (18) лисиць.“[6]) На другом једном месту опет наређује се, да неки

[1]) Listine, I, стр. 119.
[2]) Apendini, Memorie istoriche e critiche, I, 232.
[3]) Hüllman, Finanzwesen des Mittelalters. 97.
[4]) Monum. Serb. 565.
[5]) Види те речи у Даничићеву Рјечнику.
[6]) Гласник XV, 273.

људи „даю за годиште тріи кожоуѥ лисиче“ (тој истој цркви.[1]) Из свега се види да су баш нарочито лисичије коже један од главних циљи лова, који се у великом размеру по српским планинама водио. Занимљиво је, да у народним песмама јунаци који припадају к другој половини XIV-ог века, већ чешће тумарају по планини тражећи лова без успеха. Са свим је за веровање, да су се при свршетку XIV-ог века већ почеле да показују последице систематичног затирања дивљачи, а ова се дотле тако немилице гонила баш услед добрих цена кожа од дивљачи, на светским пијацама.

2. У земљи богатој планинама, травним заравњима и сочним долинама, у земљи која је још слабо насељена и у којој уз то превлађују у економскоме подељењу велика пољска добра (властелинске и црквене баштине!), сточарство је баш услед тих самих одношаја најобичнија, управо најприроднија, радња привредна.

Ове економске прилике превлађују у средњем веку мало не у целој Европи (изузимљем свагда Фландрију и Ломбардију с Тосканом). Оне су управо карактеристични знак средњег века у економном погледу. Као природну последицу њихову налазимо свуда (у Угарској, Немачкој, Француској, Енглеској, Русији итд.) да је сточарство поглавито привредно занимање народно.[2]) Али мало где да су се те прилике стицале у толикој мери као у српским земљама. Ту је осим тога било још и неких других услова, који су упућивали на сточарство, а којих свуда по осталим земљама није било. На западној ивици српских земаља, дуж сињега

[1]) Гласник XV, 309.

[2]) Види Hallam, History of middle ages, passim. Macaulay History of England I. стр. 309: Hüllmann, Städtewesen des Mittelalters, I, 21; — Cibrario, L' Economie politique du Moyen âge II, 260; — Gustav Freytag, Bilder aus dem Mittelalter II, 119.

мора, лежао је читав низ имућних и напредних градова са сразмерно густим становништвом; преко сињега мора, тако рећи на догледу српског приморја, лежала је Италија са својим многобројним градовима, становништво којих се поглавито занимало трговином и индустријом, које је и хтело да једе меса и имало чиме да га плати;[1]) па онда на југу Солун, на југоистоку Цариград, најмногољуднија, најбогатија и најцивилизованија варош ондашњег света! На кратко, без икаква претеривања можемо рећи, да ни једна земља средњега века није била окружена толико многобројним и тако богатим трговима за стоку. Узмите још у поглед и ту околност, што се стока сама собом транспортује, да за њу није баш нуждан „царски друм“ и да је управо у извозу стоке био једини начин, којим је Србин могао да богатство својих и најудаљенијих пашâ и планина на светски трг изнесе, — па ће се лако опазити, да су се услови за сточарство у Србији средњега века стицали у необичној мери.

После овога не ће нас изненадити, што у нашим споменицима има доста доказа, како је у српским земљама средњега века сточарство важно место заузимало. Ваља само загледати у Даничићеву речнику техничне изразе, који се на сточарство односе (као што су: травнина, жировнина, стас, пасишта, овчиј десетак и др.), па да одмах добијемо општи један доказ о томе.

У време Стевана Првовенчаног и саме државне глобе плаћале су се у стоци. Забрањујући да се растављања између мужа и жене лакомислено чине, први краљ одређује

[1]) По споменицима које је Чибрарио покупио, у другој половини XIII-ог века у северозападној Италији волови су се плаћали са 163.$_{35}$ франка од грла у средњу руку, премда им се цена како кад колебала између 55.$_{98}$ и 209.$_{80}$ франака у данашњем новцу, што је за ондашње прилике била заиста врло висока цена. Cibrario, II, 289.

и казни за оне, који би овај закон преступили, па вели, ако би то учинио ко од властела: „да оуземлеть се на немь кралю 3 конь; аште ли ѿть иниихь воиникь да оузимаѥть се по 2 конь; аште ѿть оубогихь люди сьтворить се, да оузимаѥть се на нихь по 2 воли.“ [1]) По истом споменику онај који се растави од жене, ваља још да даде архијепископу два, а епископу једног вола. Ова глоба у стоци, место у новцу, као да се понајдуже задржала у Босни. Ту још год. 1322 бан Стеван, уговарајући с Дубровником како да се поступа с Бошњаком, који би од Дубровчанина узео на кредит новаца или еспапа, вели, ако Бошњакова књига (т. ј. облигација) буде у Дубровнику и „ако кнезь и сѹдіѥ пошлю, да ѥ кньига права, да ѥ вѣрована, да плати (Бошњак) Дѹбровчанинѹ и безь прѣставштине, а господинѹ банѹ шесть волова всаки на свою главу.“ [2])

Како су Срби, доселивши се у ове земље, затекли Влахе да се баве сточарством, то се име Влах пренело да значи у опште човека који се око стоке бави, па у томе значењу реч та једнако и долази у нашим споменицима. [3]) И Арбанаси су били поглавито пастири, па и то име често се узима као синоним пастира. „Где предстои Влахь или Арбанасин на селѣ, на томь селѣ да не станеть, дроуги за нимь греде; аште ли по силѣ станеть да платить потькоу и што ѥ испасль“, — вели се у Душанову законику, а тај чланак уједно показује како је покретање пастира по разним правцима а у тражењу боље паше, доводило често сукобе међу њима, што опет значи, да је било многобројних стада и живог покретања. [4])

Покрет сточарства био је у опште тако жив и давао повода правним заплетима тако, да се показала потреба,

---

[1]) Mon. Serb. 14.

[2]) Mon. Serb. 102.

[3]) Види примере у Даничићеву речнику код речи Влахь.

[4]) Душ. закон. чл. 36; упореди и Mon. Serb. 27.

да се државним законом определи, шта ваља да дају на име травнине они, који дотерају своју стоку на земљиште или иначе на исхрану на земљи властелиновој, црквеној (без сумње и краљевој). Напред смо већ навели шта наређује Душанов законик да се даје властелину на име травнине за исхрану преко зиме (од 300 кобила кобилу, од 300 оваца овцу с јагњетом и од 300 говеда говедо).[1]) С овим ваља упоредити и оно што се у једној Дечанској хрисовуљи наређује, да људи не црквеној земљи „даю ѡть петь десеть ѡвцоу с ꙗгнѥтемь а дроугоу ꙗловоу и сь роуны.“ [2])

Цркве и монастири, као привредне личности, имали су велика стада своја. У једном споменику из друге половине четрнаестог века, наређује се: „всіи да даю црькви ѡвьчіи десетькь.“ [3]) У више разних споменика владаоци дају црквама и нарочите људе који ће им стоку пасти и о њојзи бригу водити. У једном споменику краљ Дечански утврђује и како ће црква да плаћа те људе: „влахь кто кобиле пасе, да не оузима бѣлѣга ѡдь кобиль, нь да се храни мѣсечиномь, а кьто ѡвце пасоу, да оузимаю на гѥѡргиѥвь дьнь ѡвцоу с ꙗгнѥтомь.“ [4])

Овај факт, да су цркве и монастири имали своја стада у материјалноме смислу, доноси собом да су они у неку руку и трговали (у најширем смислу те речи), у колико су слали стоку своју на тргове на продају. Сва је прилика да је економ, кога у сваком монастиру налазимо, управљао и овом страном монастирске привреде. На западу (у Француској, јужној Немачкој и Италији) у оно су време монастири не само продавали у великој количини (en gros) жито и стоку са својих баштина, већ су у правом смислу

[1]) Душ. Зак. Чл. 50.
[2]) Гласник XV, 310.
[3]) Mon. Serb. 192.
[4]) Mon. Serb. 98.

речи трговали, нарочито вином, држали по варошима своје продавнице, у којима су калуђери еспап крчмили и тȳ стално пребивали.[1])

Да је окрет са стоком на унутрашњим трговима жив био, и да су на њих долазили страни трговци да стоку купују, то се види и из овога места једне хрисовуље краља Милутина: „да имь се (Дубровачким трговцима) не намѣтꙋѥ безь волѣ месо кꙋпити или браве или свиниѥ, или кралѥво или чиѥ годѣ; развѣ кьди се хоке кралѥво месо продати, да се зарꙋчи по вьсемꙋ тргꙋ, да не продаю ни кꙋпꙋю меса, до колѣ се кралѣво прода.“[2]) Ово је место још занимљиво и с тога, што показује, како је и за наше краљеве, као и за остале приватне газде онога доба, сточарство било један од важних извора за доходак. У осталом, ово што краљ забрањује, да се на тргу пазари друга стока док се његова не прода, није нешто што се само у српскоме краљевству дешавало. У она времена — као и у сва времена кад у владаоцу излази на видик и власник с великом јавном моћју и приватни газда, који има своје приватне рачуне трговачке — такав је појав сасма обичан. У Цариграду (с којим је баш Милутин био у тако присним одношајима) цареви су имали одавна монопол од продаје већине најнужнијих потреба.[3]) И по земљама западне Европе у оно време владаоци и велика властела по многим крајевима задржавали су себи право, да на тргу најпре производе са своје баштине распродаду.[4])

---

[1]) Hüllman, Städtewesen, II, 129; Ghirardicci, Tom. I, 118. Кроничари веле да су калуђери крчмари лако заборављали свој „анђеоски чин“, па често постојали очеви многобројне породице. На ист. м.

[2]) Mon. Serb. 52.

[3]) Da la Primandaie, Etudes sur le commerce au moyen âge, стр. 20.

[4]) Hüllman, Finanzwesen da Mittelalters.

Да су се говеда, овце и свиње извозиле нарочито у Дубровник, за то имамо још и других доказа. Најстарији споменик о томе имамо у оној белешци о миру међу босанским баном Стеваном и Дубровником од год. 831, по коме се овај обвезује, да сваке године шаље у Дубровник по 50 волова и 500 овнова.[1]) У познијем времену налазимо, да се од стоке, која се дотеривала у град на продају, наплаћивала такса за кнеза, и то: од вола или краве 18 фонара, од свиње 8, а од овце по 4 фонара.[2]) Ови бројеви у једно показују и како су се односиле вредности оваца, свиња и говеда једно према другом (т. ј. као 4: 8: 18).

Да је стока била један од главних земаљских производа и да се извозила, види се и из оног споменика мљетачке архиве од год. 1309, у коме се између осталога казује како су неки оштећени Мљечићи на име једног дела новчане накнаде примили од епископа зетског неки број стоке, процењен на 1200 мљетачких солида.[3])

Свиње, за које по последњој белешци видимо, да су се у Дубровник дотеривале, нису могле бити ни с које друге стране већ из српских крајева. Свињетине се доста трошило и у Италији, а сољене и сушене нарочито на лађама. Сенат мљетачки шаљући храну за морнаре на галији која је пред Рабом стојала, год. 1357 помињу на првом месту да шаљу 1174 литара свињетине (без сумње усољене).[4]) Зна се да се и у Цариграду у четрнаестоме

---

[1]) Макушев, 318.

[2]) Liber Statutorum, Cap. VI, De eo quod dominus dux recipit a beccariis, у Макушева стр. 152. Год. 1399 жале се Дубровчани, како су им Турци порсбили неке трговце отевши од њих 4067 овнова. Пуцић, I, 22.

[3]) Acta Arch. Ven. I, 8.

[4]) „Imprimis mezeni triginta septem carnium porcinarum, ponderis librarum MCLXXIV"; Listine, II, 14.

веку трошило много свињског меса, пресног и сољеног.[1]) Кнез савојски, Амедеј, платио је год. 1366 у Цариграду за 1 кинтал (48.,,1 килогр.) свињска меса $6^1/_2$ перпера или $3^1/_4$ дуката.[2])

Да је свињарство било и у старо наше доба врло важна грана наше народне привреде, опажа се и по пажњи коју му законик Душанов поклања. Овамо иде онај чланак који напред споменусмо, ако се у жупи жир роди, тога жира цару половина а половина властелину чија је жупа. Тако и онај чланак: „ако се оукрадоу свиниѥ цареве, да се соудіи свинарь сь жоупомь, что рече соудь; ако гоусаръ оукраде свиниѥ цареве, да плати околина.“[3]) Другим једним чланком (50-тим) наређује се, да се царевим свињарима не даје ништа куда пролазе. Из свега се види, да се баш у царевој приватној привреди много свиња патило. А ово већ тако не би било, да се та радња није добро плаћала, што опет претпоставља добре цене на суседним великим трговима.

Ондашње економне прилике изазвале су природним начином опет један економни факт, с којим се сусрећемо по свима земљама сувременим српскоме краљевству и царству. О исхрани стоке преко зиме у стајама, нико ни сневао није. С пролећа се стока покретала из низина те улазила у планине, стизала до половине лета на највише паше докле је могла, па се онда опет спуштала полако низ планине, да пред свршетак јесени потражи низине и приморје за зимовиште. Како је зимних паша у опште далеко мање него летњих, и како пастирима није могућно било да и преко зиме исхране сав онај број стоке, који је преко лета достигао, то се под јесен знатан број стоке клао,

---

[1]) Krause, Die Byzantiner, стр. 85.

[2]) Cibrario, II, 291.

[3]) Зак. Душ. члан. 49.

кожа сушила, лој топио и месо солило.[1]) Сухо сољено месо говеђе, овнујско и свињеће, као и суха слана риба, кроз цео средњи век, и по свима земљама европским, главни су предмети народне хране (они први у мрсу, слана риба у време поста). С овим стоји у свези велика потрошња вина у српским земљама. Напред наведене речи из једне повеље Милутинове (где каже да се дубровачким трговцима не намеће куповати месо на тргу[2]) може бити да значе саму живу стоку, као што г. Даничић мисли, али оне могу да ту стоје још и у правоме свом смислу, то јест значећи сољено месо. Мљеци и далматинско приморје били су добри купци кастрадине већ и за потребу својих морнара. Марин тврди да су Мљечићи извозили сољено месо из наших крајева (из Далмације и Илирика, како он пише) још пре XII-ог века.[3]) Напред наведене речи како је мљетачка власт послала између осталих предмета за израну 180 морнара за два месеца 1174 литара свињска меса.[4]) Додајем да су сами Мљеци, у добре дане четрнаестога века, имали преко четири хиљаде лађа на мору.[5]) Да се у Мљетке увозило мимо живе стоке још и сухо сољено месо из околине Скрадина, Трогира и Ноне (другим речма из Босне и Захумља) о томе имамо белешку и у једном споменику мљетачког архива од год. 1303, и у једном другом од год. 1335.[6]) Да је у опште увоз тај у Мљетке и мљетачку област био врло знатан, види се и из тога, што одбор, — који је године 1345 у Мљецима састављен да промисли, на који би се начин најбоље увећао доходак државни, — предлаже на првом месту да се повиси цена соли, и одмах за тим да се удвоји увозна

[1]) Hüllman, Städtewesen I, стр. 20.
[2]) Види напред стр. 204.
[3]) Marini, Storia civile e commerciale, II, 111.
[4]) Listine, II, 14.
[5]) Daru, Histoire de Venise I, 49.
[6]) Listine, I, 195, 435.

царина на стоку и сухо сољено месо („.... quod dacium becarie duplicetur in totum; .... item de caseo et carnibus salitis“)[1]) Одбор предлаже за тим читав низ разних других повишица, а што повишицу на царину од стоке и сухог меса ставља одмах иза соли, очевидно је с тога, што у њима налази најобилатији извор за доходак, а ово је могло бити само тако, што је увоз њихов био врло јак.[2])

У осталом рекао бих, да се кастрадине највише правило, ако не на самом приморју, а оно без сумње у Зети и Захумљу. У ове крајеве, ближе к мору, питомије и сочније, слазили су пастири са стадима својим под јесен. Мислим да ћемо с временом наћи споменике, да су око св. Срђа и око Габеле — главних стоваришта за со на југу и на северу — биле и главне кастрадинице.

Како се белога смока (сира и масла) на приморју и у Мљецима доста трошило, сва је прилика да је српска народна привреда средњега века и у томе правцу успешну радњу водила. По једном споменику мљетачког архива који мало час наведосмо, види се, да је сир имао доста важно место у гомили онога што се у Мљетке увозило. По другом једном споменику у истом архиву,[3]) види се да је бели смок чинио широки део свакодневне хране. Ово се може рећи и за народну храну у византијској царевини и у самом Цариграду.[4]) Наравно да се то исто и још у

---

[1]) Listine, II, 265.

[2]) О извозу стоке из наших крајева у Мљетке, остао је спомен и у народним песмама:

„Ој Бога ми Ришњанин хаџија,
„Ја оћерах на Мљетке волове,
„Док ја продам хиљаду волова
„Купићу ти свијетло оружје.“ —

[3]) Listine, II, 14.

[4]) Krause, die Byzantiner стр. 88.

већој мери може применити и на храну нашег народа. У једном споменику Душан наређује, да се калуђерима Аранђелове цркве у Призрену између осталога даје још: „сирениѭ двадесети и четири мѣхе, а мѣхь .рк. литрь, и сировь толикогы, а сирь .s. литрь.“ [1]) Да је бели сиок заиста чинио важан артикао ондашњег нашег извоза, томе имамо најбоље сведочанство у једноме од најзанимљивијих споменика српских дубровачког архива, у писму дубровачког кнеза и већа Стевану високом; ту се најпре каже како „за прве господе нѣсѫ ини трьгь изь Срьбаль изьвозили, размѣ коже, воскь и сирение“, па помињући како се скупоцена роба уноси у Србију додају: „ти такове трьгове не достоить се ни могѫ плакѫти кожами, воскомь и сиреньѥмь.“ [2])

Да ли се и вуна из српских крајева извозила на страну, томе за сада не могох да нађем доказа по изворима, који су ми на расположењу. У Дубровнику се фабрикација чохе отпочела тек. год. 1433, а до тога доба талијанске фабрике, — и на првом месту Флоренција и Мљеци — довозиле су фину вуну из Шпаније, вуну средње финоће с Крима. Сва је прилика да се нешто вуне и из српских земаља још у XIII-ом и XIV-ом веку извозило; за XV-сти в. кад се т. ј. у Дубровнику чоха радила, то је извесно.[3]) Већина годишње производње у вуни остајала је у земљи, да се домаћом индустријом преради у грубо сукно за одело велике масе народа, у покраве и други домаћи прибор.

Сирове коже — мешине волујске, овчије, јагњеће — поред кожа од дивљачи, биле су један од најстаријих и најважнијих предмета извоза из наших крајева. Дубровник је рано постао главно стовариште за овај наш артикао, и одатле су се оне после разносиле по Италији и нарочито

[3]) Гласник XV, 308.

[4]) Срп. Сп. Дубр. Арх. I, 138.

[5]) Appendini, I, 234.

у Мљетке. Између год. 1317 и 1319 Млечићи утврђују да све коже, које се „преко Дубровника а ма од куда“ довозе, плаћају три од сто на име увозне царине.[1]) Тако и у једном другом споменику из тога времена говори се о царини, коју ваља Дубровчани да плаћају кад у Мљетке коже увозе.[2]) И у трећем једном споменику мљетачкога архива говори се, како се из Скрадина, Ноне, Трогира и њихове околине између осталога у Мљетке довозе и коже,[3]) а Скрадин је у време Душаново припадао српском царству, позније Босни, као што је економски овој свагда припадао, нити нам се ваља сумњати, да су предмети за које се каже да се у већој количини извозе из Скрадина у Млетке, у самој ствари извоз из српских земаља, Босне и Захумља. И у једном нашем споменику из времена Душанова, спомињу се „коже говеге“ очевидно као артикао, који има проћу у трговини.[4]) Де Диверзис спомиње коже (pelles) као купљу, коју су Дубровчани извозили на стране тргове морем.[5]) Апендинија, по разним дубровачким писцима наводи међу производима, које су Дубровчани из наших крајева извозили, у првом реду: „коже говеђе, бивоље и лисичије.“ [6]) И по српским споменицима дубровачког

---

[1]) Omnia pellamina undecumque conducta per Ragusium, solvant III pro centenario;“ — Listine, I, 156.

[2]) Dacia imposita Raguseis solvenda de pellamine etc. Listine I, 162.

[3]) Listine, I, 195.

[4]) Гласник XV, 308.

[5]) De Diversis, у Макушева Истраживања.

[6]) Appendini, I, 232. У опште извоз кожа из наших крајева у XV и XVI-ом веку био је врло знаменит. Како у ондашњим јаничарским приликама није могло бити услова за развитак те трговине, то слободно можемо закључивати, да је та врста трговине јако развијена била још у време наше државне самосталности. Апендинија, говорећи како су дубровачке лађе (тако зване Аргозије) биле на гласу са своје велике теретне снаге наводи за пример једну лађу која једном у год. 1574 носила као терет: 14.597 кожа говеђих, 3999 кожа бивољих и 100 бала вуне. Append. I, 223.

архива, које је Пуцић издао, има несумњивих доказа, да су коже заузимале важно место у нашем извозу.[1]) Ваља ми додати, да су на италијанским трговима кожама из српских крајева још онда главну конкуренцију правиле коже из руских крајева, које су Ђеновљани још од XII-ог века црним морем извозили на обале средиземног мора.[2])

Да су се коњи из наших крајева изводили на стране тргове, о томе не могох наћи никаква трага, нити ће се мислим икада наћи, јер тај извоз и ако је могућан, ипак није вероватан. Али се, како по народним песмама тако и по писаним споменицима, види, да се коњарству поклањало много пажње. Међу поклонима које владаоци чине монастирима, често се помињу кобиле — без сумње као основни капитал за даље расплођивање ергеле. У осталом ова је пажња природним начином долазила услед ондашњих војничких и економских потреба. Ваља се само сетити, да се баш у тринаестоме и четрнаестом веку главна војена снага састојала из коњице; пешадија је имала сасвим споредан значај. И после ваља се сетити, да се сав покрет сухоземне трговине вршио караванима. У најбоље дане српске самосталности, хиљаде и хиљаде коња, у многобројним караванима, пролазили су по свима правцима српске земље, полазили с мора у планине царским друмовима и мимо царских друмова, и опет се слазили с планина, преко брда и долина, на равно приморје. Каравански коњи, под непрекидним теретом прелазећи тако неравне крајеве, без сумње су достизали велики ступањ јакосности и дурашности; народно предање каже да се Краљевић Марко није покајао што је свога шарца изабрао из средине једног трговачког каравана. Као најнижу цену коња с концем тринаестога и у почетку XIV-ог века у Србији можемо сматрати ону, коју налазимо у једној повељи краља Стевана Уроша, у

[1]) Српски Спом. Дубр. Арх. I, 83, 138.
[2]) Cibrario II, 243.

којој он наређује да монастирски људи, ако монастирски коњи под њиховим надзором угину, „плаћаю ѿть себе коньь по 30 перьперь а кобила по 20 перьперь.“ [1]) т. ј. по 15 и 10 дуката мљетачких. Коњи за јахање и нарочито извецбани коњи за бој плаћали су се несразмерно више. [2])

3. Ако гледамо на природу производних чињеница, наћи ћемо, да међу сточарством и пољском привредом леже две гране привреде, које се обично уврштују у пољску привреду, али јој строго узевши не припадају, већ чине за себе врсту привредну. Ту мислим пчеларство и свиларство. Ма како да се данас мисли, наши су стари у четрнаестом веку стављали пчеларство ближе к сточарству него пољоделству. То се види и отуда, што се они изражавају да је уљарима посао „да пасу челе“, као што је чобанима посао да пасу стоку.

Восак је један од најважнијих наших производа земаљских у XIII-ом и XIV-ом веку. Европа средњега века трошила је неизмерну количину воска, по неизбројним црквама, монастирима и капелама, приликом верозаконских обреда а и иначе за свакидашњу потребу по господским и богатим кућама. Ма да се уљарству свуда поклањало много пажње, ипак количине воска, које су се на трг износиле једва да су застирале потребу, те с тога восак кроз цео средњи век стоји високо на цени. Кад узмемо и поглед у то, да се он сразмерно лако транспортује (јер се даје лако довести у облике најзгодније за ношење, јер не подлеже тако лако спољашњим утицајима, и јер при сразмерно маленом свитку има доста високу цену) — да се и из најдаљих крајева српских с коришћу могао сносити на странске тргове, — онда ћемо лако разумети, што су се наши владаоци још од Немање толико заузимали око подизања

[1]) Mon. Serb. 61.

[2]) Cibrario, II, стр. 172. Најбоље је коње у оно доба имала Шпанија (Андалузија).

уљаника. Стеван Немања — очевидно са задовољством човека, који види да је добро учинио — пише у једној хрисовуљи, како је насадио винограде и подигао уљанике.[1]) Истим споменником он даје цркви богородичиној у Минејама: „оулѣнике 4, єдьнь оу Трпезѣхь, дрѹги ѹ Дабьшорѣ, трети ѹ Голишевѣ, четврьти ѹ Парицѣхь“, а уза сваки уљаник по два човека, којима ће једини посао бити, да су уљари. И позније међу краљевским поклонима црквама и монастирима најобичније долазе уљаници с уљарима, који се ослобођавају од свију других дужности дажбина и данака, само да се старају о уљанику.[2]) Али ако би овај ма којим поводом угинуо, онда је био ред и закон „да га ѹлитрие ѿть себе поставлѭю.“ [3]) По једноме споменику од краља Дечанског рекли би, да су се сељани поред других својих послова радо занимали уљарством. Ту се вели у опште „ко има уљаник, да дају празнику св. богородице (цркви Грачаници) уља; ко неда, а имa, да узме поп сам.“ [4]) Овде се не каже колико да се даје, али се без сумње подразумева општа дажбинска мера оног времена — десетак. Царица Јевдокија, стављајући богородичину цркву у Архиљевици под Хиландар год. 1379, наређује, да људи, настањени на баштини архиљевичке богородице, „вси да даю црькви ѿвьчии десетакь, трьмчани и да даю на зевгарь по .д. кьбле жита.“ [5]) За цело није било цркве ни монастира, који није имао својих сопствених уљаника и уљара а мимо то и сељани су имали своје трмке. По свему

---

[1]) Mon. Serb. 6.

[2]) „Ине работе да имь нѣсть, развѣ оулие да пасоу“, Mon. Serb. 59.

[3]) Mon. Serb. 59 „и что погиба ѿть оулии, ѿни ѿть себе да плакиѭ; и аште се коимь врѣменемь слоучи погыбноути ѹлемь ѿни да их поставе ѿть себе.“ Mon. Serb- 62.

[4]) Mon. Serb. 565.

[5]) Mon. Serb. 192. Г. Даничић у овом речнику поред речи трьмчани вели: „као да је било мјесто које је царица Јевдокија дала Хиландару с црквом богородичином и Архи-

што знамо види се, да је уљарство било привредна грана омиљена и јако распрострта по народу. Али се уљарство није гајило тек само да има од чега „да ѥсть свѣшта“ по српским црквама, већ и ради значаја, који је та грана привреде имала у међународној трговини. По дубровачким хроникама налазимо већ у десетом веку трагова извозу воска из ових крајева на тргове у Италији. Год. 997 Мљечићи ухватише неколике Дубровчане, који с товаром сребра и воска броћаху некуда мимо Мљетке, а у овима је био закон, да се восак јадранским морем може носити на продају само на мљетачку пијацу.[1]) Из овога се види да су Мљечићи тежили да поред монопола соли задобију за своју пијацу и монопол продаје воска. То баш показује како је тај артикао био важан у трговачкоме погледу. Мљеци су у осталом своју цељ што се тиче воска бар у неколико постигли, у колико су т. ј. они постали заиста главни трг за тај артикао. У српским споменицима дубровачког архива имамо један споменик из кога се види, да су Дубровчани још у првој половини XV-ог века слали восак на мљетачки трг.[2]) Да су Дубровчани тај восак извозили из српских земаља, томе има више сведочанстава. У једном споменику дубровачког архива од год. 1399 Дубровчани се жале, што им Турци поробише између оста-

---

љевици, али стоји доста неразговетно.“ Ја бих рекао да је од супст, трмка, начињен адјект. који се у тексту односи на десетак, и да се хоће да каже да црквени људи дају цркви десетак од оваца, од уљаника итд.

[1]) „ad ann. 997 sono presi alcuni mercanti Ragusiei, delle galere veneziane, con argento e cere, che andarano nel Regno, ne fu fatte legge a Venezia, che non possuno condure cere se non in Venezia.“ Дубров. кроника у Макушева стр. 320.

[2]) „Наши грагане били сѫ послали по ѥдномь дрѣвѫ бнетачькомѫ воска, кожь и инога трьга, и дошадь оно дрѣво злѣмь врѣменомь ѫ Задрѣ итд.“ Срп. Сп. Дубров. Арх. I, 83.

лога и један карван од 15 коња натоварених воском и другим тргом.[1]) У другоме једном споменику у реду главних производа који се из српских земаља извозе, они наводе и восак.[2]) У истом споменику они изреком кажу, да је восак поред кожа и сирења најстарији извозни артикао из српских земаља. И Де Диверсис пише, да се у Дубровник са сува довози између осталога и восак.[3])

Да се из Босне и Захумља извозио восак у Мљетке путем Трогира, Ноне и Скардина, о томе налазимо трага и у једном споменику мљетачког архива од г. 1301.[4])

Знатно је што Мљечићи онога доба највећу тежину, на коју се восак на њиховом тргу мерио, зову словенским именом „мјера.“ До год. 1346 у Мљецима се на име увозне царине од воска наплаћивало 1% по вредности. Те године, искусни царинари без сумње увидевши незгоде скопчане с наплаћивањем царине по вредности — предлажу, да се на неке предмете царина ad valorem замени царином по тежини. Наводећи и восак међу тим предметима, веле: „Cera, la qual paga una pro cento, val libre CC lo mier, vignira a pagar libre II lo mier.“[5]) Ово само потврђује да је мљетачки трг добивао свој восак поглавито из словенских крајева.

По изворима који су ми при руци, не могох наћи колику тежину има „мјера.“ Али кад узмемо у поглед, да се у наведеном примеру где је реч о цени, мисле „libre a grossis“ од којих је ишло две у цекин,[6]) да је дакле

---

[1]) Пуцић, I, 22.
[2]) Пуцић I, 138. — Упореди и Mon. Serb. 475.
[3]) У Макушева, стр. 359. — И Апендинија наводи восак међу главним артикулима дубров. трговине по српским земљама. Appendini, Memorie, I, 232.
[4]) Listine, I, 195.
[5]) Listine, II, 388. Што се по истом споменику и тежина рибе рачуна на „мјеру“, то нам даје закључивати да су поглавито словенски рибари снабдевали Мљетке рибом.
[6]) Romanin, Storia documentata, II, 321.

једна „мјера“ воска цењена на 100 цекина, кад узмемо даље у поглед, да је се цена једној литри воска по трговима у северној Италији и у Мљецима у првој половини XIV-ог века кретала између 10 и 12 солада, што је чинило од прилике четврт ондашњег цекина, онда ипак долазимо до резултата, да је у „мјеру“ ишло 400 литара и да по томе „мјера воска“ није много одступала од данашњег товара од сто ока. По белешкама, које је Чибрарио прибрао, литра воска продавала се год. 1327 у Ђенови по два солида 60 динара ђеновл. = 3.$_{93}$ франка; године 1352 у Провансу 3 солида вијенска = 3.$_{72}$ франка; год. 1366 у Мљецима 12 солида = 3.$_{62}$ франка.[1]) Пред свршетак тринаестога века цена је воску још више стојала (најмање $^1/_4$ дуката литра). Кроз четрнаести век восак по мало, готово неприметно али тек свакојако пада у цени. Слободно се може рећи, да је на ово падање цене имао бар нешто утицаја жив и развијен извоз воска из наших крајева.

О другом производу уљарства — о меду, за сада немамо шта много да кажемо. У оно време кад је шећер са Кандије, Сицилије и Шпаније тек улазио у трговину и продавао се по високу цену, мед је наравно имао несрављено већи значај него што га има данас. Али тринаести и четрнаести век били су по преимућству доба овнујскога меса, слане рибе, пастрме и „црвенике вина“, и мед као мед рачунао се само на слабу потпору жена и деце. Али у оно време, у које се у нашим крајевима још није знало за ракију, а у које као да је необична жеђ морила јунаке, лако може бити да је водом размућени и преврели мед служио као нека врста спиритуснога пића. Врло подозриво за безазленост меда — другим речма: потврђује карактер меда као спиритног пића — што се о њему у нашим споменицима говори одмах поред вина — и то још поред вина

[1]) Cibrario, II, 297.

без воде! Дубровчанима краљ Радослав дозвољава: „да си продаю вино без воде и медь ѹ ѹцѣнь. Ако се кто наиде продавь вино с водом и медь прѣзь ѹцѣнь, да мѹ се все ѹзьме.“ [1]) Да се ово место како ваља разуме, треба знати да су Дубровчани радо вршили по трговима српским радњу крчмарску, а још највише на најважнијем тргу у Брскову; после да је полицијска страна државне управе у српскоме краљевству односно доста развијена била (развијенија но у осталих словенских држава по Маћејовском); [2]) на послетку и то, да је већ у тринаестоме веку по суседним земљама било правило, да се од стране власти утврди цена, по којој ће се потребна храна и пиће продавати. [3]) „Уцјен“ није ништа друго већ красна српска реч за оно што би ми данас рекли „полицијска такса јестива и пића.“ Што мед у српској држави долази под „уцјен“, то значи, да је он предмет велике, опште потрошње; што се крчмарима дозвољава да поред „вина без воде“ продају и „мед у уцјен“, то значи да се мед трошио као пиће. Ја ни мало не сумњам, да реч „мед“ у напред наведеноме споменику долази у смислу у коме народне песме певају „медовину.“ У осталом, медовина је прастари напитак индо-европских народа (у Германаца Meth).

Да ли се мед у природном стању, или и као медовина, на стране трговe извозио, томе за сада немамо никаквих поменика. Ако и јесте, биће да је тај извоз од са свим споредног значаја. —

---

[1]) Mon. Serb. 17.

[2]) Маћејовски, Историја слов. права, превод др. Н. Крстића I, 215.

[3]) Muratori, Antiquitates Ital. II, 822 наводи такву једну уредбу од 1249 год. — У Угарској је још Бела I (год. 1061—1063) прописао цену, по којој се разни предмети трговине и свакодневне потрошње имају продавати. Horvath, Gesch. v. Ungarn. I, 59. С почетка XV. века у Дубровнику је таксирана била и цена сиру. „Et quod caseus ipse seincopo non possit vendi altre quam folleris octo pro libra qualibet. Пуц. I, XXXIV.

Гајење свилне бубе, није се ни из далека приближавало оним размерама у којима се чела гајила, али је свакојако занимљиво, да налазимо трагова да се већ у половини четрнаестога века свилна буба у српским земљама гаји и сирова свила на страну извози.

Обдељавање свиле било је у време Немањића још једнако нова привредна грана у Европи. Истина, семе од свилених буба донели су из Серинде у Цариград још год. 550 два калуђера, а мало за тим (између 552—555 год.) пресадише и бели дуд на грчко земљиште у Европи.[1]) Али све до пред свршетак XII-ог века неговање свилне бубе као и ткање свилених материја, остало је ограничено на Цариград, Коринат и Тиву, могућно и Солун, и на вредне Мавре у Шпанији. Занимљиво је, да је византијско свилоделство онога доба било поглавито у рукама Јевреја. Рабин Венијамин из Туделе, који је у другој половини XII-ог века путовао из Новаре на исток, казује да је Јевреја било мало не у свакој приморској вароши грчкој, и да су се занимали поглавито свилоделством и пурпурисањем.[2]) Краљ сицилијски Рожер, ратујући с Византијом год. 1146 одвео је с византијског приморја Јевреје, као ратне заробљенике, у Сицилију, па с њима пренео и онамо обделавање свиле.[3]) Од тога доба поче и по Италији да хвата корена ова грана радиности, особито с успехом у Ломбардији и Мљецима. Али у Ломбардији тек од год. 1300 почеше садити дудово дрво у већем размеру, и кроз четрнаести век италијанске су радионице увозиле сирову свилу, купујући је нешто у Шпанији а нешто на истоку.[4]) У ово доба, у које је свила тако на цени, ми налазимо да се свилна буба у српској краљевини негује. Краљ Дечански да-

[1]) Riiter, Erdkunde, VIII, 550.
[2]) Zinkeisen, Geschichte Griechenlands, I, 778.
[3]) Muratori, Storia d' Italia, VII, 99.
[4]) Hallam, Middle Ages, стр. 623.

јући цркви хиландарској два човека, Захарију и Михаља у Пилоту, вели: остависмо ихь да даваю црькви свиле за вьсако годиште свиле Захариѭ 4 тисѫке а Михаль две тисѫке.[1]) Као што г. Даничић у своме речнику вели, овде се без сумње мисли толико тисућа чаура (кокона). То се мисли и у другоме споменику, у коме Душан наређује да неки људи у доњем Пилоту дају сваке године цркви Аранђеловој у Призрену „свиле сто тисѫкь, волѭ сто перьперь.“[2]) Пилот је као што се зна у Метохији, не далеко од Призрена.

Извесно је дакле, да се у време Душаново свилна буба у српским земљама гајила. Из познијега времена (из пол. XV-ог века) имамо споменик, из којег се види, да се она редовно из српских земаља и извозила, јер се једном приликом извоз тај забрањује: „ѹ Дубровникь оловѡ, свила, црьваць и восакь да не иде.“[3]) С друге стране знамо, да се сирова свила увозила у Италију поглавито у два облика: у коконама и већ одвијена.[4]) Могућно је, да се у наведеном примеру свила мисли у оба облика.

4. Напред смо видели од како је великог значаја било сточарство у српским земљама у средњем веку.

Међу тим, ко с пажњом проучава наше старине не ће моћи а да не опази да баш у време српске самосталности и **пољска привреда** из једне десетине година у другу, све до већег значаја долази. Ако пођете од најранијих писмених споменика наших па идете напред к петнаестоме веку, све се то чешће сусрећете с местима, у којима је реч о њивама, воденицама, воденичиштима, млиновима, о шеници, овсу, просу, брашну, о воћу, о виноградима све до самих позитивних података о извозу жита из српских крајева четрнаестога века.

---

[1]) Mon. Serb. 97.
[2]) Гласник XV, 287.
[3]) Mon. Serb. 475.
[4]) Hallam, 623.

Стеван Немања, ујединивши српске земље у једну државу, и у јединству државном — (онаком какво је онда могло бити) — давши народу јемство за сигурност с поља и за ред унутра, — положио је прве и основне темеље напретку пољске привреде у српским земљама.

Главна сметња развитку пољске привреде, — несигурност — и ако не потпуно и савршено, ипак у врло великој је мери уклоњена била установом краљевства и једне народне династије. Али је остала друга једна техничка сметња, — сметња која карактерише средњовечну периоду свију народа — оскудица у радној снази, оскудица руку.

Немањићи су се трудили, да и овој незгоди доскоче, наравно према појмовима оног времена. У цељи да се земљишту задржи и осигура радна снага, издавани су сви они закони, који ограничавају слободу земљорадника да може оставити кад хоће земљу коју обделава. Да богме да са нашег данашњег гледишта оваква мера изгледа сасвим наопака; али оном се времену она чинила не само удесна него и једина могућна. Ова би ствар заслуживала нарочиту једну студију. Краљ Владислав, краљ Милутин и Дечански пошли су заиста разумним путем насељавајући земљу колонијама са стране.[1]) Али ова, у економном погледу са свим умесна мера без сумње је и онда наилазила у нашег суревњивог народа на тегобе у политичном погледу, осим што се при општим приликама средњега века, т. ј. при општој оскудици радних руку, није у великом размеру ни применити могла. Није остало друго већ да и српска државна власт ради онако, како је видела да се ради и по другим суседним земљама и нарочито баш у

[1]) Владислав је довео Сасе у земљу; за Милутина се зна, да је неколике хиљаде Кумана населио у својој држави. У једној повељи он сам помиње нека селишта, која су од старина запустела а која је он населио људма са стране (Mon. Serbica, 63).

најразвијенијој сувременој држави, — царевини византијској.[1])

У томе смислу — т. ј. као производ тежње да се земљишту осигура радна снага — ваља разумети оно што Стеван Немања још год. 1198 или 1199 пише: ако ко од монастирских људи утече под заштиту великом жупану или коме другом, да се опет поврати монастиру, а тако и монастир да враћа људе, који к њему добегну.[2])

Какве су мере у духу ондашњег времена наши краљеви предузимали рад поменуте цељи најбоље се види из ових закона:

„Срьбинь да се не жени оу власѣхь; ако ли се ѡжени, да ю веде оу мѣропьхе и да ѥи є мѣропьшьѥы законь и оуноучию єє.“[3]) Другим речма: деца из брака земљоделца са ћерју сточара, не ће моћи да се лате сточарства, већ ваља да остану да земљу раде. У истом споменику наређује се даље: ако мајстор какав у селу узима више синова, онда само један од њих ваља да остане на очеву занату, а остали ваља да пређу у ред тежачки, било да узму меропашку земљу или земљу сокаљничку. Ваља ми овде подсетити, да је једна од карактерних црта средњовечног друштва европског: наследност позива.[4]) Даље се утврђује да син тежака, који обделава меропашку земљу, ваља да остане на радњи свога оца и онда, кад књигу изучи.[5]) Ово је место занимљиво, што показује да се још у оно доба налазило српских сељана, који идући за плугом жуђаху и за књигом. У више обзира важно је што се

[1]) Вид. о аграрном законодавству византијском карактеристику у Finlay, History of Greece from its conquest by the crusades to its conquest by the Turks, I, 55.

[2]) Mon. Serb. 6.

[3]) Mon. Serb. 98.

[4]) Средновечна наследност позива и ограничење женидбе на круг једнаког позива, задржало се у јужној Албанији и до наших дана. Hahn, Albanesische Studien, 27.

[5]) Mon. Serb. 99.

утврђује: „поповьсци сынове кто књигоу изоучи, да стои с оцемь на своємь ждрѣбию; ако ли книге не изоучи, а ѡнь да є мѣропьхъ. Тежаковог сина књига не може да спасе од тежачких послова и дужности, али поповог сина само књига може од тога да спасе; не изучи ли књигу, онда му не помаже што је попов син, закон га сматра као сваког другог меропха и тражи од њега меропашке работе. На послетку, и Душанов закон наређује (чл. 50), „меропьхь ако побѣгне коуде ѡть своєго господара оу иноу земью или оу царевоу, где га ѡбрѣте господарь єговь да га ѡсмоудіи и нось моу разьпори и оуємьчи да є ѡпеть єговь, а ино ништо да моу не оузьме.“

Овим примерима да богме да нисмо исцрпли све оно што се о тој стари из наших старина навести даје. Али за нашу потребу овде они нам довољно јасно показују, како се, као и којим начином државна власт онога времена старала, да пољској привреди радну снагу одржи.

Као што смо у уводу споменули, у тежачком реду у средњовечној српској држави, било је људи којих су дужности и обвезаности према баштинику биле нешто јаче по дужности и обвезаности осталих тежака. У чему је материјална разлика међу сокаљницима и меропсима најбоље се види из једне повеље краља Дечанскога, у којој се вели: „сокальникомь законь: пьшенице мьть, проса мьть, ѡвьса мьть, винограда мьть; . . . . а се законь мѣропьхомь: кто землю дрьже, да ѡроу 6 мьти пьшенице, ѡвьса 2, проса 2, винограда мьть мѣромь; — — — сѣно да косе како и мѣропси тако и сокальници и вьси маисториє.“ [1]) Споменик овај од неоцењиве је вредности за проучавање пољскопривредних одношаја у српском краљевству. Обраћам овде за сад само мимогред пажњу на то, да је пшеница поглавита врста жита у српским земљама XIII и XIV-ог

[1]) Mon. Serb. 97. 98. — Упореди и зак. Душанов. Чл. 34.

века; за тим овас и просо. Просо је постало познато на западу, нарочито у Италији тек у другој половини XIII-ог века пошто су се крсташи, освојивши византијску царевину с њиме упознали. Већ само тај један факт, што смо ми у XIII-ом веку имали једну врсту жита више него западна Европа, показује, да је наша пољска привреда била развијенија од обичне пољске привреде народа на западу.

Даље занимљив је начин на који се површина обраћевина мери а на који је и г. Даничић у свом речнику пажњу обратио. У наведеноме примеру површина се мери на мате. По другим споменицима налазимо да се мери на каблове.[1]) И мат као и кабао пре свега су мере кубичне (мере запремине), па се овде преносе на површину. Овај је начин рачунања занимљив и с тога што показује, како се још у средњем веку тежило да се разне мере сведу на једну основу, тежња која и ако је тако стара, тек се на крају прошлог века у француској системи мери остварила. Разлика је у томе, што се у нас мера запремине или мера кубична узела па применила као мера површине, док се у француској системи обратно мера површине узела па применила на јединицу за меру кубичну и меру тежине.

У осталом мат је не само у српским земљама већ и у свима другим земљама оног времена и једно и мера запремине и мера дужине. На мате се мерило жито, со и течности, и како видесмо и површина обраћевина, у оно доба ван Србије у Бугарској, у Византији, у Италији, Немачкој, Француској, на кратко у целој Европи. На западу се мат зове modius или и Mata (у Италији)[2]) а и muid (у Француској). У Италији се у мат, као меру површине, рачунало од прилике 266 квадратних хвата, или

[1]) Краљ Дечански пише у једној повељи: ньива оу баньи кьблом ле, ньива прѣдь нѣкоу кьбломь к. итд. Гласник XI, 135.

[2]) Вид. те речи у Du Cange Glossarium mediae ac infimae Latinitatis.

једна трећина дана орања од 800 квадр. хвата.[1]) У мат као меру за жито, со итд. рачунало се у Италији и Француској 16 стара (sextarius). Као у Мљецима и у Дубровнику, тако се у нашим земљама жито мерило још и на старе и каблове.[2]) Ако смемо узети да је товар и мат једна иста мера, онда је се у српским земљама у један мат рачунало 14 стара.[3]) Узевши у поглед да се у Мљецима рачунало у 1 стар 92 литре, то мислим не ћемо бити далеко од истине, ако кажемо да је мат, на који се у нашој страни рачунало, имао тежину између 1200—1400 литара. Да и тачније определимо тежину једнога мата нисмо у стању по материјалу који нам је при руци. —

Из напред наведених примера види се, да је пшеница у пољској привредној системи нашег народа у средњем веку заузимала важније место, него што би се према општим ондашњим приликама мислити могло. Почем је сваки меропах по закону био дужан да обрађује по 6 мата шенице а само по два мата овса и проса, то је очевидно највећи део српских њива у оно доба био засејан пшеницом. Према томе не ће бити основано што неки мисле да се наш народ у оно доба ранио поглавито овсеним хлебом.

Ово јако сејање шенице врло је добар знак за напредност наше пољске привреде у четрнаестоме веку. Без сумње њему се у неколико има приписати један општи факт наше економне историје. Средњи век свију осталих европ-

---

[1]) „Jugerum unum sedes 240 et in latitudine pedes 120 faciunt terram modiorum 3.“ — Du Cange, 461 париског издане.

[2]) „Једань старь пшенице а другы старь глотине сокоп“, Mon. Serb. 531. — „платити за всаки старь (просе) два десети динари.“ Пуцић I, 113. — „да даю по 4 кьбле жита.“ Mon. Serb. 192. „кьбьль жита воли перперь динарьми..“ Душ. Зак. Чл. 50. — Даничић преводи кьбьль са modius; али судећи по ценама жита, ја налазим да наш кабао одговара италијанском стару.

[3]) „Да даю црькви масла десеть товарь, а оу товароу четири на десете стари.“ — Гласник XV, 288.

ских народа карактеришу врло честе и интензивне гладне године. У Енглеској нпр. од год. 1069 па до год. 1358 била је 121 гладна година, дакле сваке треће године.[1]) И у српским земљама било је у тринаестоме и четрнаестоме веку чешће гладних година него што се то данас дешава, али ни издалека тако честих као у другима савременим државама. Овај се повољан резултат има, као што споменух, у неколико приписати јаком сејању шенице, за тим сејању проса, којега се обделавање у остале европске земље позно пренело и споро ширило; на сву прилику и томе што је у житницима краљевим, црквеним и властелинским свагда било приличне готовине, те се народу у нужди имало од куд да помогне. Без сумње је један: и то важан узрок томе резултату и то, што се у четрнаестоме веку у српским земљама сејала и озимица. У једном се споменику нашем наређује да меропси: „ѡроуть дьнь ѥсенине и дьнь пролѣтине.“[2]) И у другом споменику Душан пише: „да ѡроу што имь ѥсть законь три дьни ѥсени заманицомь, и тріи дьніи прѣмалѣтине.“[3]) — На послетку и сразмерно жив саобраћај с Италијом, имао је у томе резултату нешто своје заслуге.[4])

---

[1]) Kiesselbach, der Gang des Welthandels, 233.

[2]) Mon. Serb. 63.

[3]) Гласник. XV, 277.

[4]) Занимљиво је, да је народ наш давна опазио какву услугу чини трговина у оскудним годинама. У народној песми, у којој се описује како су свеци напустили гладну годину на народ, не би ли се овај усетовао те престао чинити безакоња, вели се даље да се народ тиме не усетова, јер:

„У некога жита пролетнога,
„У некога жита и сијена
„Преко мора лаће долазише,
„Те годину тако претурише.“

Петрановића Срп. Нар. Песме, издање Срп. Ученог Друштва стр. 3.

Сејање три разне врсте жита с јаким превлађивањем шенице, орање јесење и пролетње, карактеристични су знаци, који изводе нашу пољску привреду у ред најразвијенијих и најнапреднијих пољских привреда четрнаестога века. Пољска привреда у српским земљама под Душаном стоји врло високо изнад пољске привреде нашег народа у Турској деветнаестог века, кад се он ограничава готово искључно на једну врсту жита — кукуруз и зна само за пролетње орање.

Још један знак ондашњег привредног развитка имамо у разноврсности чињеница, које су у оно доба испуњавале појав правог и потпуног газдинства. Цркве и властела, као велике пољске газде, имале су у својој баштини: њиве, винограде, ловишта, млинове, ливаде, вртове, осим планина.[1]) Како се поред њива, винограда и планина, често спомињу и воћњаци и перивоји, то је сва прилика, да се у старом нашем краљевству доста воћа гајило. О перивојима наше модерне појете певају као оно персијске појете о ђулистанима; реч се тако окружила цветним колом, да чисто мирише и одмах вам пред очи изводи руже, зумбул и љубичице. Али јако сумњам да је наш добри стари краљ Дечански гледао перивоје у тако ружичним осветљењу. Сва је прилика да је перивој у оно доба значио башту за зелен, и да је краљ Дечански пишући у дародавним повељама ону реч мислио на пасуљ, сочиво и најмање на још два зеља, које св. Сава прописује у овом типику за храну калуђерима.[2])

---

[1]) Краљ Дечански даје црквама: селишта с њивама, виноградима воденицама, планинама, са зимовиштем, воћем, ливадом; у истој повељи он спомиње: „стас с виноградима, воденицама с периволем и планином, итд. Гласник XI, 133.

[2]) О пасуљу имамо један спомен из архива мљетачког. Listine II, 14. — По типику св. Саве храна је калуђерима хиландарским у дане строгог поста: „сочиво квашено вь водѣ,

По свему што до сада знамо о старој нашој пољској привреди, јасно нам је, да је она, према општим приликама четрнаестога века, заиста била на високом ступњу развитка. Према овоме Замблак није претеривао кад у уводу к животу краља Дечанског пише: „Бѣше и се великааго и славнѣйшаго сръпскаго езика, не тькмо воинствеными силами дроугихь езикь прѣвьсходити, и славою и богатьствомь и мѣста красотою и величьствомъ“ итд. и мало даље:

„Вь всѣхь бо того лѣтѣхь велико обиліе плодовь земли издааше яко оть вьсѣхь иже окрьсть чюдимѣ бити того дрьжавѣ яко и мнозѣмь изь далече свои отьчьства оставляти и тамо прѣходити.“ [1])

Што по споменицима нашим знамо о односно јаком обделавању жита у српским земљама, даје нам мислити, да је и жито чинило један артикао нашег извоза.

У самој ствари ми се сусрећемо доста рано са траговима тога извоза. По уговору међу Дубровником и баном од Травуније од год. 831, овај се обвезује да сваке године шаље у Дубровник мимо 500 волова и 500 оваца, још и 200 товара жита.[2]) Али ипак сва је прилика да је жито до XIV-ог века имало сасма споредан значај у нашем извозу. Ово с тога што је пренос жита на самару врло незгодан и једва да се могао у ванредним годинама плаћати, што је извоз Дрином, Бојаном и Неретвом у маленим лађама тешко могао да издржи утакмицу с доносом огромних количина из Апуљске и Мисира. Најстарији трговачки уговор међу Дубровником и Апуљском[3]) без сумње је уговор

и овоштиа (у часни пость,) мало“, суботом и недељом „два варениа с маслом и охтаподы“, осим тога на извесне празнике још и риба. Разуме се да је у време мрса и храна боља и разноврснија. Гласник XX, 181. —

[1]) Гласник XI, 43.

[2]) Appendini, I, 241, — Макушев, 318. —

[3]) По Енгелу из средине IX века.

о извозу жита. Осим Апуљске и северног приморја африканског, главне скеле са којих су Мљечићи, Ђеновљани и Дубровчани у XII, XIII и XIV-ом веку снабдевали Европу житом, биле су Родост у Романији, Варна у Бугарској и Каера у Криму.[1]) С XIV-им веком извоз из наших крајева преко Драча и Олгуња долази до већег значаја, тако да поуздано можемо рећи, да су и у четрнаестоме веку балканско полуострво и јужна Русија главне житне области европске, после Апуљске.

Што рекосмо да с XIV-им веком извоз жита из наших крајева долази до већег значаја, томе можемо навести неколике потврде из наших споменика. Из првих година владе Душанове имамо један споменик, којим он дозвољава Дубровчанима да купују жито по земљи „краљевства" његовог, наређује да нико од власти не смета у тој трговини ни Дубровчанина који купује ни „землѧнина кои мѹ продає жито."[2]) Неколико десетина година позније, Баоша даје Дубровчанима слободу: „да кѹпѹю трьговци Дубровьчци по моіои земли и по моихь рѣкахь жито, и да га могѹ изнести свободно плативши .к. динара ѡдь мантие."[3]) Још је важнији један ранији документ у коме Баоша дозвољава да „Дубровчани кѹпѹю и продаю всаки трьгь и жито, и да поносе кѹде є нимь драга, и да плаканю царинѹ, како є прьво било по .к. динара ѡть мантиє."[4]) Из овога споменика види се, да се жито много пре Баошине власти из Зетѣ и Албаније извозило. Из једне хронике дубровачке знамо, да се од прилике сто година пре Баошиног времена, т. ј. год. 1272 од становништва дубро-

---

[1]) Cibrario, II, 221. О житној трговини Италије с Истоком у средњем веку имају податци у Pratica delle mercatura од Балдучија Пегологија, коју на жалост не могох добити.

[2]) Mon. Serb. 119.

[3]) Mon. Serb. 204.

[4]) Mon. Serb. 193.

вачког одбиле последице оскудице у храни изненадним довозом жита (овса и проса) из Албаније.[1]) Дубровчани у знак признавања примише срећног трговца за свог грађанина, у њему је основач славне куће Соркочевића.

О извозу жита из области која почиње од Олгуња па до Авлоне и иде на исток до Шаре (обухватајући без сумње равну Метохију) имамо још и споменика у мљетачком архиву.

У уговору између Мљетака и Карла Топије „кнеза од Албаније и господара од Драча", од год 1386, овај се обвезује да Мљецима даде, ако им устреба, искључно право на житну трговину у његовој области.[2]) — Кад је с почетком XV-ог века Албанија и већи део Зете дошао под власт мљетачку, Которани моле да Бојаном и Дрином могу извозити жито за потребу свога града, што им Мљечићи и дозвољавају, и дају потребне наредбе начелницима у Драчу и Лешу.[3])

И у дубровачком архиву има из петнаестог века споменика који то исто сведоче. Овамо нарочито иде оно писмо дубровачке општине Балабан-бегу од Арбаније, у коме веле: „ако пошлете продати жито или просо, морете послати и продавати на вашу волю и за понось сь барке ѹ кѹкю гдѣ се продае и за кѹкю некѥте платити ништорь;

---

[1]) Дубровачка кроника у Макушева стр. 323.

[2]) „Secundo: obtulit et promisit dicto nomine quod si ducale dominium et comune Venetiarum volet habere tractum frumenti in dominio ejusdem domini Karoli, ipse D. K. concedet ducali dominio ipsam tractam, et non permittet, quod aliqua alia persona habeat ipsam tractam." — J. Шафарик Acta Arch. Ven. I 235. Овај је уговор удешаван противу интереса дубровачких.

[3]) Respondemus: „quod sumus contenti quod possint extrahere de flumariis nostris Albaniae de anno in annum frumentum necessarium pro usu civitatis nostrae Cathari, et scribemus rectoribus nostris Durachii et Alexii." — Acta Arch. Veneti, II, 40.

вьсе кемо ми платити, ако ли кете просо намь ѡпкини послать, вьсе што га пошлете хѡкемо га примити и платити за вьсаки старь двадесети динари, керь намь за ѡпкинѹ трѣбѹе."[1]) Овај је споменик занимљив не само што потврђује, да се из напред обележеног краја српске државе жито и нарочито просо извозило, не само што даље показује како је цена једноме стару проса стојала у средини XV-ог века, већ још што нам даје опажати, како је у Дубровнику житна полиција развијена била, како се власт бринула да свагда у граду има доста жита, како је храбрила довоз разним олакшицама и како је постојала особита зграда, у коју се жито стоваривало и продавало.

О ценама жита у оно доба не знамо за сада шта много казати. По једној белешци из Пегологијева дела, коју је Чибрарио саопштио, знамо да се на италијанским трговима од европских жита највећма ценило оно из Родоста, понајмање оно из Варне.[2]) Познато је да се ниједан предмет трговине из године у годину ценом својом тако јако не колеба као жито, али с друге стране да је колебање то мало кад се узму у поглед средње цене великих периода. Да богме да су се годишња покретања житних цена у средњем веку мицала у много ширем оквиру него у наше доба. По белешкама које је Чибрарио прикупио и разрадио цене су се житу на трговима северне Италије у XIV-ом веку мицале: између 3 и 14½ солида вијенска за 1 стар турински у првој четвртини тога века; — између 6 и 27 солида за 1 стар у другој четвртини; — између 8 и 32 солида за стар у трећој четвртини.[3]) Другим речма, у оскудним годинама цена је житу била четири пута онолика, колика у године средње обилатости.

---

[1]) Пуцић, Срп. Спом. Дубров. Арх. I, 133.
[2]) Cibrario, II, стр. 221.
[3]) Cibrario II, 234.

На жалост, извори који су ми при руци врло су оскудни подацима о цени жита у четрнаестоме веку у нашој страни. Из јодног споменика мљетачког архива знамо да је се године 1305 у Дубровнику 1 стар жита ценио на $1\frac{1}{2}$ перпер.[1]) У Душановом се законику један кабао жита цени на 1 перпер.[2]) Жупан Сенко, у једном писму, у коме нема назначена година, али је на сву прилику с краја XIV. века, вели да продаје товар жита за 10 перпера,[3]) што (рачунајући 14 стара или каблова у товар или мат) чини пет седмина једног перпера за кабао. Почем се при извозу жита из Зете и Албаније у XIV. веку наплаћивало 2 динара од мантије на име царине, и почем је обична царина извозна у оно доба чинила 2% од вредности, то излази да се једна мантија жита ценила на 100 динара, што рачунајући 12 динара у перпер, чини $8\frac{1}{3}$ перпера. Како мантија као мера за жито очевидно није друго већ што и мат, то је за основу поменутој царини узета цена од $7\frac{1}{2}$ динара од стара. Овде можемо додати да се и у Цариграду године 1366 један мат пшенице продавао за 6 флорентијских дуката,[4]) или стар по 6 седмина једног перпера. По овим подацима најнижа је цена једном стару жита у нашим крајевима у XIV-ом веку била $7\frac{1}{2}$ динара, највиша 18 динара (свагда рачунајући 12 динара у перпер а два перпера у дукат). Мислим да по свему не ћемо бити далеко од истине, ако кажемо, да је средња цена једноме стару жита у четрнаестоме веку у нашим крајевима била = 1 перпер, — цена, која се спомиње и у Душановом законику. Цене испод 1 перпера значиле би по томе обилате, а цене изнад 1 перпера, оскудне године.

---

[1]) Acta Arch. Ven. I.

[2]) Да даю кабао жита волм перпер динари.

[3]) „Ѩ ѣ ѹдати мога жита, ѥрь ми те товарь продавати по .І. перьперь.“ Mon. Serb. 247.

[4]) Cibrario, II, 297.

Како динари Душанови боље врсте теже $1._{35}$ грана и како су се ондашњи бољи новци ковали у финоћи од 11: 12, то можемо рећи да се у време Душаново 1 стар жита у српским крајевима продавао по $14._{65}$ грам. чистог сребра.

У исто време у северној Италији продавао се 1 стар турински (по рачуну Чибраријеву [1]) у средњу руку по $4._{01}$ франка, или $22._{14}$ грама чистог сребра.

Допуштајући да је турински стар нешто јачи од стара на који се у Србији мерило, ипак разлика је у ценама таква, да се жито из српских крајева у Италију с користћу извозити могло. Па, као што напред показасмо, оно се заиста и извозило.

Осим жита, сва је прилика да се из српских крајева у XIII и XIV-ом веку и лан и кудеља извозила. У нашој страни балканскога полуострва од старина се много лана и конопље обделавало. Стара је Тракија у грчко доба била на гласу са свога лана. И данас у Старој Србији, нарочито у околини Лесковца, много се лана обделава и на страну извози.[2]) У средини између ова два доба, и још у времену кад је ланена пређа чинила главни део у рубљу свега европског друштва (почем је памук био јако на цени), не може бити, да се обделавање лана није у српскоме царству у великом размеру вршило. Да се лан заиста обделавао, то се бар види из једне повеље Душанове, у којој он наређује: „да даѥ стась магнѥтиноу и испорькь и льна тріи десети повѣсьмь.“[3])

За сада немам при руци никаквих доказа из наших споменика за извоз овог пољско-привредног производа. Али Марини тврди да су Мљечићи из ових крајева заиста извозили ланену и кудељну пређу.[4]) Тако и Дари.[5]) Деди-

[1]) Cibrario, II, 232.
[2]) Hahn, Reise v. Belgrad nach Salonik стр. 27.
[3]) Гласник XV, 305.
[4]) Marini, L. II, 112.
[5]) Daru, II, 97.

версис, међу предметима које Дубровчани на стране тргове преко мора извозе, наводи и лан. Што су Јакињани у својим трговачким уговорима с Дубровником баш нарочито гледали да лан заштите,[1]) то је један посредан доказ да су Дубровчани заиста извозили на ту страну лан. А врло је за веровање, готово извесно, да је, ако не сав лан који су Дубровчани извозили, а оно бар већи део, долазио из крајева српског царства. У осталом још у оно доба, доста се лана доносило за западне тргове из Крима и јужне Русије.[2])

Виногради су суштаствени део пољске привреде онога доба. Није било властелина, није било цркве ни манастира, на кратко није било баштиника који није имао својих винограда. Да богме да су их краљеви имали на све стране и још мимо њих подруме у које се стицала „чабрина" (десетак од вина) из свију осталих винограда. Наш велики Стеван Немања, поред величанственог свог политичног рада, поред прикупљања и уједињавања своје растурене „дједине", не заборавља да сади и винограде.[3]) Усталачни и вешти Дубровчани не пропуштају да се послуже сваком приликом те да по који педаљ Немањине земље засаде својом лозом.[4]) У време мира највећа већина српског народа троши добар део своје радне снаге на винограде. „Копање винограда" је кулук,[5]) и „чабрина" је дажбина која у ондашњој српској држави заузимље важно место у

---

[1]) P. Matković, Rad· XV, 23.

[2]) Cibrario, II, 243.

[3]) „Два винограда насадихь." Mon. Serb. 6.

[4]) „Да не покристе ни ѥдьне педи (земле краљевьства ми) или лозовь или житомь или воћемь коимь", пише Дубровчанима краљ Радослав. Mon. Serb. 20.

[5]) Ѡсвободихь ѡдь вьсаке работе краљевства ми, ѡдь позоба и ѡдь воиске и ѡдь винограда и ѡдь сѣнь." Mon. Serb. 113. — У време краља Дечанског по закону сваки је меропах црквени био дужан да ради 2 а сваки сокаљник 1 мат винограда. Mon. Serb. 99.

економиом и финанцијском кругу. Али не само у Србији — по свима европским крајевима где су климатични односшаји допуштали обделавање лозе винове. Виноград је један од представничких знакова средњовечног друштва европског. Властела свију оновремених земаља европских имала је једну исту и заједничку слабост — необичну оданост к вину. Хронике и предавања германских и романских племена из онога доба имају једнако вински мирис, који јако подсећа на пехаре, чутуре, на винске мешине и тулуме средњовечних јунака наших народних песама. И по манастирима се осећају „сушна и знојна времена", па се по манастирским трпезаријама пије кад мали а кад богме и велики „крусовој." [1])

Да ли се и вино из српских земаља извозило? По споменицима који су српски писани, до сада не могох наћи томе доказа. Али да се оно доиста извозило, и то право у Мљетке, томе имамо сведочанства у не једноме споменику мљетачкога архива. У једноме из времена између 1313 до 1316 год. изреком се помињу две лађе „које су донеле вино из земаља краља Рашког у наше земље." [2]) О довозу вина „из крајева Словеније" (de partibus Sclavoniae) има и више споменика у мљетачком архиву, па како Мљечићи врло често у границе Словеније узимљу српске земље све до Олгуња, шта више у понеким споменицима баш по преимућству тако називљу српску државу, то је могућно и вероватно да је вино, које се ту спомиње, из наших крајева, ма да у исто време није немогућно да се мисли и вино из Хрватске, како то г. професор Сима Љубић узимље.[3])

---

[1]) Види Типик св. Саве Гласник XX, стр. 179 и 182.

[2]) Officiales grossorum de Raxia satisfaciant paulum II lignorum, „que adduxerunt vinum de terris regis Raxie, contra nostros." Listine, I, 179.

[3]) Фебруара 13 год. 1338 мљетачки сенат одлучује: quod Ribolium et vinum, „quod conducetur de partibus Sclavo-

Да Мљечићи под именом „словенског вина“ мисле баш нарочито вино из српских крајева види се најбоље из једног документа мљетачког архива од 14. Априла 1345. Ту се каже, како се из словенских крајева и из Апуљске (de partibus Sclavoniae et Apulee) доносило у Мљетке вино „у великој количини“ (de quibus consueverat vinum Venecias in magna copia aportari), од којега је довоза општина имала велике користи, али је тај довоз престао, од како су завели увозну царину од дуката на анфору; сенат по савету царинске управе одлучује да се та царина укине, нé би ли довоз вина опет оживео, па као објашњавајући шта разуме под вином словенским, вели, да увозну царину не ће плаћати, вино из Шибеника и (из земаља) од Шибеника на ниже све до Крфа и од Крфа овамо на више“, као што је не ће плаћати ни вино из Апуљске.[1])

Ја јако подозревам, да нису у Мљецима од словенског вина и вина апуљскога фабриковали малвасију, за коју су Мљеци били заиста главни трг. Један део мешина (тулума) у којима се однело српско вино у Мљетке, враћао се дома

---

nie, quod venditur ad ripas communis“ итд. „solvat officialibus de Rivoalto grossos duos pro qualibet ánfora pro dictis ripis.“ — Listine, II, 33. — Да Мљечићи под Славонијом много пута баш саму Србију мисле томе има доста споменика у Мљетачком и Дубров. Архиву. Најбоље се то види из Acta Arch. Veneti I, 185, где се о цару Урошу говори као о „serenissimi domini imperatoris Sclavoniae“; и из Acta Arch. Ven. I, 186, где се о Баошићима говори као о властели „maritimae Sclavonie“; и из Acta Arch. Ven. I 407 где се кнез Лазар спомиње као: „Conte Lazaro signor de Sclavonia.“ — У латинским документима дубров. архива, у којима је тако често реч о „Славонији“, свагда се мисле само српске земље.

[1]) „Quod vinum de Sibinico et de Sibinico ultra inter culfum, inteligendo de Corfu e a Corfu citra итд.“ Listine, II, 243.

напуњен „слатком малвасијом“, и многи честити властелин наш пун добре вере наздрављао је својим гостима малвасијом, и не сневајући, да је то његово рођено вино из његова винограда, које је само путовало у Мљетке где га је вешта латинска рука замедила и у малвасију прекрстила.

Имамо још да додамо, да је сва прилика да се у оно доба извозило из српских земаља и разно рашће, које служи за бојадисање (броћ, шумак, кора јасенова итп.) Бојадисање је у оно доба било главна чињеница по свима гранама радиности, и у Мљецима, Флоренцији, бојарска је радња цветала као и у Цариграду, Солуну, Тиви и Коринту. У самом народу српском бојадисање је старинска, права народна вештина. Справљање боја, примењивање њихово на вунену и ланену пређу, мешање њихово у свакојаким шарама, све чему се и данас дивимо, тек је само окрњени и потамнели остатак онога цвета, којом је бојадисање у домаћој нашој радиности у време наше државне самосталности цветало.

Него једини спомен о извозу материја за бојадисање, који за сада знамо, односи се на кермез које се по нашим споменицима народним именом зове — црвац. Да се заиста кермез или црвац из наших крајева извозио, о томе имамо сведочанство Диверсисово, који међу предметима које Дубровчани из Србије и Романије довозе, спомиње и „cremexinum.“[1]) За тим имамо друго сведочанство у једном писаном споменику од године 1454 којим се забрањује тај извоз: „ѹ Дѹбровникъ олѡво, свила, црьвьць и восакь да не иде.“[2]) —

5. Рударство је после сточарства и земљоделства најстарија привредна радња у крајевима које је српски народ у седмоме веку заузео, и у којима је у тринаестом и четрнаестом веку тако величанствену зграду подизао.

---

[1]) Dediversis, у Макушева стр. 359.
[2]) Mon. Serb. 475.

На неколике трагове о старини рударства у западној половини српских земаља, ја сам већ на другом једном месту пажњу обратио.[1]) Али и у басену Дринином (Сребрница, Подриње) и у басену Моравином (Кучајна) као и у Пекском (Мајдан-Пек?!) без сваке сумње, олово, сребро и бакар доста су се рано обделавали. У Сирмијуму, с ону страну Саве према нашем Шапцу, у време римских царева била је једна од најзнатнијих провинцијских ковница римских, која је — као обично што је случај с ковницама у оно доба — потребни јој метал негде у околини црпла. Налазе се римски новци, који су ковани у Таурунуму,[2]) (данашњем Земуну, који је онда служио као пристаниште Београду), и нарочито се многи новци налазе, који су ковани у Виминацијуму (Браничеву).[3]) У десетоме веку онај крај Србије у коме лежи Кучајна и Мајданпек налазе се несумњиво у врло напредном стању. Арапски земљописац Масудија (+ 957) у своме земљопису говори о Кучајни и Браничеву као о важним трговачким местима.[4]) Тако и други један географ арапски Едризија (+1175—1186) описује Градиште, као важну и добро насељену варош, у богатој равници, добро обделаној, плодној житом и добро наводњеном, и мимо све то додаје још, да она води и велику трговину.[5]) Како је Браничево било важно и богато место, види се и по томе, што се око ниједнога града у северној страни српских земаља, — с изузетком једног Београда.

[1]) Гласник XXV стр. 242.

[2]) Angerii Gislenii von Busbeck, Vier Sendschreiben der türkischen Botschaft, стр. 36.

[3]) Rinks, De veteris numismatis, 143. — У нашем народном музеју има више новаца римских, који су ковани у Виминацијуму.

[4]) Lelewel, geographie du moyen âge, III, 49. У Масудија се Браничево пише „Бранчабин“; Кучајна: „Кхашапин“; у најстаријим латинским споменицима „Guduscani.“

[5]) Lelewel, III, 102.

— није толико крви проливало као око Браничева.[1]) Важности његовој издао је сведочанство и св. Сава поставивши у њему владичанску столицу. Све ове околности скупа, дају нам мислити, да је у околини Браничева (у Кучајни и Мајданпеку) рударство још доста рано развијено било.

Да се већ у деветоме веку сребро са златом помешано извозило на море и преко мора у Мљетке, о томе има спомена у једној дубровачкој хроници, о којој већ нисмо напред прилике да говоримо.

И ако дакле не можемо казати, да је рударство у српским земљама тек под краљевима из дома Немањића отпочело своју историју, ипак казати можемо, да је тек под њима у тринаестоме веку почело да у пуноме јеку напредује, и да је под њима у четрнаестоме веку достигло свој највиши развитак.

На овај развитак рударства у Србији, а на по се на обделавање руда у којима има сребра и злата, пресудан е утицај вршила цена драгога метала на савременоме тргу светском. Данас се већ може сматрати као доказана ствар, да се од почетка дванаестога па све до петнаестога века, готовина драгога метала у Европи све једнако смањивала.[2]) Нарочито је сребро расло у цени и према злату и према другим добрима. Док се до XII-га века, у опште узевши, на европским трговима могло добити за 1 драм злата пуно 12 драмова сребра, у тринаестоме није се могло добити

[1]) Византијски историци из XI и XII-ог века често говоре о Браничеву; тако Теофилакт год. 1081, Ана Комнена 1114, Кинам и др. Види. П. Ј. Шафарика Старожитности II, 3, стр. 612. — Угарски краљ Стеван II (1114—1131) ратовао је с византијском царевином узевши за повод оштете, које Браничевци починише угарским трговцима. Мађари га заузеше год. год. 1154; Бугари га сматрају за свој још у 1186, али је већ 1189 у несумњивој власти Стевана Немање.

[2]) Види Peschel „Ueber die Werthschwänkungen der Edelmetalle“, у „Deutsche Vierteljahrschrift“, № 64, 1869.

више од 11, у четрнаестоме у опште једва нешто преко 10 драмова. Ова премена у одношају вредности сребра к вредности осталих добара, понајпре се осетила онде, где су се велике вредности стицале — у коморама владалачким. У ондашњем детињству финансијском мало не свуда се по Европи у владалачим ковницама мислило, да се злу доскочити може, ако се у новац, који се примао по извесну неку вредност, нпр. у динар, стави мање сребра но до тада. У самој ствари детериорисање новца, т. ј. смањивање његове чистоће и тежине, једнако траје све до свршетка петнаестога века. Поскупљивање сребра на светскоме тргу у оно доба даје се лепо пратити у збирци српских новаца. Новци се ти све постепено лакше кују; тако док динари српски из прве половине тринаестога века имају пуно два грама сребра, најкрупнији динари Ђурђа Бранковића (из средине петнаестог века) имају само 1 грам сребра.[1])

Дуго се по Андерсону мислило, да је ово поскупљивање драгога метала дошло услед великих трошкова, које су крсташки ратови стали. Али новија истраживања изазвала су сумњу у то тумачење и открила трагове отицању сребрне готовине из Европе у Источну Индију.[2]) Ова нова теорија добива врло добру потврду у резултатима, до којих долазимо изучавањем новчарских прилика у нашим крајевима. Да је Андерсоново тумачење основано, то би се истина поскупљивање новца на западу дало разумети, али би онда ваљало да је у источном крају Европе и у Малој Азији, где се западно злато и сребро трошило, новац услед ове велике и неочекиване притоке појевтинио. А ми сада

---

[1]) Ова су питања опширније расправљана у мојој студији „о новчаној системи у српском краљевству“ у Гласнику XXV стр. p. 235 и даље.

[2]) Вид. Wilh. Kiesselbach, Der Gang des Welthandels und die Entwickelung des enropäischen Völkerlebens in Mittelalter, 84. —

знамо, да је и у Мљецима, и у српским земљама, као и у Цариграду и Малој Азији новац све једнако поскупљивао. Појав тај налази свог потпуног објашњења у томе, што су баш услед крсташких ратова трговачке свезе европске с источном Индијом с нова оживеле и нов полет добиле, и што Индија шаљући од тога доба Европи из године у годину све веће количине својих производа, није хтела да у размеру прима друго већ драги метал, по преимућству сребро.[1]) Производња сребра у Европи није могла да држи једнаког корака с отицањем сребрне готовине на исток. Отуда постепено смањивање ове последње; отуда све већа цена сребру, тако да се и обрађивање сразмерно сиромашних рудника плаћало; и у томе на послетку једна од најприроднијих побуда развитку рударства и нарочито обделавању сребрних руда у српским земљама! —

Полет рударства у српској држави почиње се од онда, од како су се Саси по српским рудним местима населили. Биће занимљиво једнога дана потражити ближе податке о насељењу ових немачких колонија и о њиховом политичком и економном положају у српској држави. За сада о њима знамо само оно што има у Душанову законику и још да је Ново-брдска општина ковала своје новце. Ново Брдо било је по преимућству саска колонија; али да је Саса рудара било и по другим рудним местима, то се види из самог законика Душановог. Још ћу овде да додам само толико, да је сва прилика да Саси нису дошли у Србију непосредно из Немачке, већ из Сибиња, куда су се они доселили још год. 1144 дошав са доње Рајне. С почетком

[1]) Ову политично-економну тајну открили су још Дубровчани у оном занимљивом писму њиховом Стевану високом, у коме спомињући скупоцену роба каква је кадифа, тешка свила и бисер итд. веле: „ти такове трьгове не достоеть се ни могъ плакати кожами, воскомь и сиреньемь, размѣ сребромь, златомь и дразѣмь каменѣмь“ Спом. Дубр. Арх. I, 138.

тринаестога века обузео је био сибиньске Сасе неки покрет, који се стишао тек год. 1226, кад им краљ угарски Андрија II. даде особене повластице неке.[1]) Чини ми се да би проучавањем најраније историје сибиньских Саса дошли бар на какав траг, који би нас одвео к ближем познавању српских Саса. По Енгелу они су дошли у Србију у време краља Радослава.[2]) Ваља признати, да за ово потврђивање говори једна важна околност: управ у време Радосављево владала је међу сибиньским Сасима узрујаност. Ко зна да није одлазак незадовољних Саса из Сибиња у Србију, дао повода, да краљ угарски нарочитим повластицама прекине то исељавање вредних и вештих рудара?! Ко зна да није баш то досељење велике гомиле странаца побудило незадовољство у властеле, те збацише Радослава?! У осталом по „родословију српских царева“ [3]) Сасе је у српске земље довео краљ Владислав (брат Радосављев), а по троношком љетописцу краљ Урош.[4]) Од овога Уроша имамо повељу једну, којом он наређује, како ће се судити спорови међу Дубровчанима и Сасима.[5]) Стари законодавци нису никад издавали законе о одношајима који ће тек настати, већ свагда законе који су практичким одношајима, правом стварном потребом изазвати; и почем правни спорови међу Дубровчанима и Сасима претпостављају да су ови већ од неког времена у редовноме трговачком саобраћају с Дубровчанима, то слободно можемо узети, да су се Саси пре Уроша у Србији настанили, и да је овај само уредио законом правне одношаје њихове према Дубровчанима који су се већ до њега пуно развили. Саси су се дакле досе-

---

[1]) Horvát, Geschichte v. Ungarn, I, 122. —
[2]) Engel Geschichte v. Servien, I стр.
[3]) Гласник XXI, 238.
[4]) Гласник V, 49.
[5]) „Ако бѹде пра сь сасиномь, да бѹде ѥдинь сасимь а дрѣги дѹбровьчанимь, прѣдь тѣми да се расправлаю.“ — Mon. Serb. 51.

лили у Србију ако не још под Радославом а оно за цело под краљем Владиславом, као што у родослову и пише.

Сребра и злата извозило се много из српских земаља XIII и XIV-ог века. Али добар део годишње производње остајао је да се у земљи изради. Златарска је радња врло стара у Србији. О златарима, који кују динаре имају у Душанову законику нарочита наређења.[1]) Може се веровати што Занетија вели, да су са женом краља Стевана Првовенчаног дошли у Србију из Мљетака и вешти златари. Да је мљетачких златара било по српским градовима и много позније, томе имамо и један писмен доказ мљетачког архива. Год. 1318 Мљечићи се жале краљу српском, што је закупац брсковског трга Драгош Балминовић оглобио и у тамницу бацио златара Блажа, мљетачког поданика, који се већ од 16 година у Брскову настанио, те свој занат ради.[2]) Златари су у српској држави имали доста посла већ само новце кујући. Механизам тога кованья био је онда још веома прост и неспретан, тако да је посао нужним начином споро ишао; једни исти калупи нису могли дуго да служе, отуда честа промена калупа и отуда многобројни типови старих српских новаца.

Мимогред буди речено, и радња ливења грубљега метала (бакара и смесе) забављала је доста руку по Србији, не само при израђивању нужне убојне опреме, него нарочито и при ливењу звона, свећњака, мангала и другог прибора за цркве и приватне домове. У нашем народном музеју имају неколики остаци од те наше индустрије ливења у XV-ом веку, који показују много укуса у својим управо елегантним облицима.

Да се сребро и злато заиста из српских земаља извозило у Дубровник и у Мљетке, томе по споменицима налазимо доста доказа.

---

[1]) Душ. Законик Чл. 143, 144, 222, 223, издање Ст. Новаковића.
[2]) Listine, I, стр. 299.

Напред смо већ споменули једну белешку, из које се види, да су Дубровчани већ у десетом веку извозили драги метал из Босне у Мљетке.[1]) У другој једној дубровачкој хроници стоји код год. 1279 забележено, да су босански трговци донели у Дубровник много сребра мешаног са златом.[2]) Диверсис нарочито наводи злато, сребро и олово као извоз наш.[3])

Међу споменицима мљетачког архива има један од год. 1317—1319 којим се наређује да се на име увозне царине наплаћује 3% од вредности од злата и сребра, које било Мљечићи било Дубровчани у Мљетке а преко Дубровника довозе.[4]) Нема сумње да је ово сребро и злато, које се преко Дубровника у Мљетке извозило, из српских земаља. Ваља ми додати, да су баш у време краља Милутина многи мљетачки трговци по српским рудним крајевима пазарили. Године 1300 у Босни је тако рећи у један дан бачено у тамницу 50 мљетачких трговаца.[5]) Другим једним споменником из истог доба (1317—1319) наређује се колико ће царине Дубровчани у Мљецима плаћати на увоз злата, сребра и бакара.[6])

Напред поменути закон краља Уроша како да се суде спорови међу Дубровчанима и Сасима, може послужити такође као доказ о извозу драгих метала, у колико је он доказ живог саобраћаја дубровачког с нашим рудним местима. Као закупце краљевских доходака по рудним местима ми скоро свагда налазимо или Которце или Дубровчане. У време Кулина бана Дубровчани као да су држали

---

[1]) Макушев, стр. 313 и 320. Appendini, I, 211.

[2]) Летопис Стулића у Макушева стр. 323.

[3]) „Aurum, argentum, plumbum . . . ex Rassia, ex Nova Monte presertim et ex Bosna“ итд. Макушев, 359.

[4]) Listine, I, 156.

[5]) Listine, I.

[6]) Listine, I, 162.

под закупом не само доходак банов, већ саме руднике с целим приносом њиховим.[1]) Необични полет дубровачке трговине у средини XV-ог века Апендинија приписује томе, што су Дубровчани закупили били у Ђурђа Бранковића главне српске руднике и начинили општину своју правом ковачницом злата и сребра.[2]) Извесно је, да је у Дубровнику наступила била озбиљна криза кад је једном године 1421 Стеван Високи забранио извоз сребра и злата из Србије. Под утицајем ове кризе писано је оно тако занимљиво писмо, у коме се Дубровчани труде да докажу да је баш у интересу самог Стевана, да се из његове државе извози драги метал, и у коме веле да се скупоцена роба која се у државу његову увози не може плаћати воском, кожама и сирењем, већ златом и сребром.[3])

Године 1461 налазимо, да краљ босански Стеван Томашевић дозвољава Дубровчанима да могу износити „сребро болано“ али не „сребро неболано.“ Mon. Serb. 391. У другом једном споменику истога доба пише, да ће се од сваког трговца одузети све „неболано сребро“ које се у њега нађе, „а онои што є болано, да понесе на слободнѹ или мѹ ѹ Дѹбровникь или инѹда, кѹда мѹ драго.“ Mon. Serb. 487. Ово „болање“ или урезивање белега у сребро које се извози, чинило се без сумње, да би се предупредио криумчарски извоз. Болано је сребро већ на један или други начин платило што је требало држави, па се могло без запреке извести; сребро које није носило „болану“ белегу на себи, није платило царину, па се као криумчарско узапћивало.

У нашим се споменицима говори о сребру белом и о сребру гламском. „Ѡдь много славнога гѡсподина деспота Гюргѹ господара срьпскои земли и к томѹ приносмо ѹ по-

[1]) Engel Geschichte des Freistaates v. Ragusa.
[2]) Appendini, I, 232.
[3]) Срп. Сп. Дубр. Арх. I, 138.

хранѹ ниже речено именовано благо: наипрьво злата ѹ верьгахь .Ї. сакѹль . . . . и сребра гламскога два сакѹль . . . . и сребра бела .кѳ. сакѹль“ итд. — пишу Дубровчани 27 Јула 1441 год. Што се гламско сребро ставља према белом, то је знак да оно није бело; што оно долази одмах иза злата а пред белим сребром, то је знак да је литра гламскога сребра више вредила од литре белог. У самој ствари по белешкама дубровачких хроника ми данас знамо да глама није друго већ сребро помешано с нешто злата. Праве сразмере у смеси тој не знамо за сад на сигурно. Само у једној хроници остало је забележено, да је у ономе гламском сребру, које је краљица Маргита Дубровнику поклонила, у свакој литри било по две унче злата. Како се у једну литру рачунало 12 унча, то је у свакој литри гламе било 10 унча сребра а 2 унче злата; другим речма глама је сребро у коме има око 20% злата. У збирци старих српских новаца у народноме музеју нашем имају неколики динари који изгледају као бледо позлаћени; на сву прилику то су новци од гламе. И у угарском народном музеју у Пешти имају оваки српски новци од гламе.

Рекао бих, да се до доласка саских рудара из Србије извозило па страну поглавито гламско сребро. Наши стари рудари као да нису били вешти разлучавању сребра од злата. У једној се дубровачој хроници изреком спомиње да су дубровачки трговци долазили до необичне добити од 250% купујући од Срба гламско сребро и препродавајући га пречишћено у Мљетке.[1]) На једном другом месту каже се да је ово тако трајало до год. 1274, а у то су време већ могле да се пуно покажу последице од савршенијег начина радње саских рудара.

Сребро се продавало и на стране трговe извозило у плочама, у зрну, и у још једној трећој форми, која се по

[1]) Lukari, Appendini I, 227.

нашим споменицима зове плико сребро, него о којој за сада не знамо ништа извеснога, премда је прилика да се под тим именом мисли сребро у витким листовима.[1])

Злато се продавало и извозило у шипкама, које су се у ондашњој Србији као и у Италији звале вергама (verga). Да ли су се ове верге за трговину лиле у извесним сразмерама, не знамо извесно. Сва је прилика да јесу. Верге, које се спомињу у списку блага Ђурђа Бранковића, тешке су у средњу руку по $1\frac{1}{2}$ ондашње литре.

О цени драгога метала на трговима за сада имамо само у једном споменику нашем трага, и то тек из средине XV. века. У Децембру год. 1442 у Дубровнику се продавала литра сребра по 7 дуката и 22 динара,[2]) или по 7.66 дуката, почем је се тада у дукат рачунало 44 динара ($3\frac{2}{3}$ перпера).

О цени драгога метала у средини XIV-ог века имамо података у једној тарифи, коју је год. 1356 саставио Јован Кабростина, коморник и поклисар папе Иноћентија VI-ог. Из ове тарифе види се, да се у време Душаново на трговима на које се српски драги метал износио, злато продавало по 96 дуката флорентијских за литру или 8 дуката за унчу; а сребро сасвим чисто, по 8 дуката за литру. У тарифи се тој даље каже, да се литра сребра римског продаје по 7 дуката и $10\frac{1}{2}$ гроша, а литра сребра из Арагоније, Тоскане, Сардиније „и других оваких крајева“ по $7\frac{1}{2}$ дуката. На сву прилику ово је била и обична цена српскоме сребру у средини четрнаестога века.

---

[1]) Г. Ђ. Даничић у своме Рјечнику вели за плико сребро да ће бити оно што Немци зову Blicksilber, и по томе да значи чистоћу а не форму. Али реч плико у примеру у коме долази очевидно не односи се на каквоћу сребра, јер се ту већ једном каже да је то сребро глатко, већ на форму као и што долази у реду где се говори о сребру у плочи и у зрну.

[2]) Пуцић, Срп. Спом. Дубр. Арх. II, 108.

Злато и сребро у трговини мерило се у нас и на дубровачкој пијаци на литре. У сваку се литру рачунало по 12 унача, у сваку унчу по 6 аксага. У Мљепима и по другим италијанским трговима драги се метал мерио онако као и у Србији на литре, али још и на марке, од којих је две ишло у једну литру.[1])

О извозу бакра из српских земаља за сада немамо споменика. Али се из споменика мљетачког архива види да се из Дубровника многи бакар у Мљетке довозио. Дубровчани су плаћали по 30 либара ad grossos (30 перпера) од миљара, док се од других странаца наплаћивало по 32 либре.[2]) Сва је прилика, да је дубровачки бакар долазио из српских земаља. Ово се исто може казати и за олово и за гвожђе. Да се олово из наших крајева у Дубровник извозило о томе спомиње и Диверсис. Год. 1454 Мухамед забрањује да се у Дубровник извози олово. Mon. Serb. 374. О извозу гвожђа за сад немамо података. Марини налази, да су Мљечићи доста давно почели извозити гвожђе из Далмације и Илирика.[3])

Да ли су се какве прерађевине из српских земаља на страну извозиле?

Марин налази, да се са далматинског приморја још до свршетка XII-ог века извозила преко мора грубља лончарија. Није прилика да је овај извоз имао ма каквог значаја у XIV-ом веку.[4])

По латинским и талијанским споменицима долази по кадкад реч Раша (Rascia) у смислу неке купље. Диканж у своме речнику вели, да то није друго већ грубо сукно,

---

[1]) „Libra argenti puri, vel duae marchae argenti, valet VIII florenis"; u „Marcha auri valet duas partes librae aure." Muratori, II, 784. —

[2]) Listine, I, 435.

[3]) Marini, II, 112.

[4]) Marin, II, 112.

које се у Рашкој правило, па у трговини посило име земље где је израђивано. И мантије калуђера биле су од раше. Стеван Немања вели сину своме св. Сави: „вьзложи на ме расоу.“ Раса долази после у смислу саме мантије.

Ми смо већ напред на једном месту споменули, како се у белешкама мљетачког једног посланства из средине XVI-ог века спомиње извоз кордована из Скопља у Италију. Још у год. 1668 енглески путник Браун, нашао је у Скопљу преко 700 табака.[1]) Не може бити да се ова индустрија развила тек под Турцима. Ово тим мање, што се зна, да је чињење и бојадисање кожа најстарија индустрија византијских градова, и да су се још од шестог века чињене коже из Византије извозиле у Италију[2]) и после што се у нашим споменицима не једном помињу „стрьгоуние“, које је словенско име за оно што ми данас турском речју зовемо табацима. Ја ни мало не сумњам да је чињење кожа у Скопљу било у пуноме цвету још за времена српске самосталности, и управ у индустријској и трговачкој важности Скопља ваља тражити тумача, зашто су краљеви српски, и нарочито за што је Душан тако радо становао и своје саборе ту држао.

Ако све, што смо до сада испитивали и нашли ставимо у прегледни ред, онда имамо ову таблицу извоза из српских земаља средњега века:

Дрво за грађу и огрев; угљен.
Катран;
Дивљач;
Коже од дивљачи (нарочито лисичије и зечије);
Жива стока (говеда, свиње, овце).
Сољено месо;

---

[1]) Broun, 128.
[2]) Gibrario, II, 239.

Вуна;

Коже воловске, бивоље, овчије.

Жито (пшеница, овас, просо).

Лан и кудеља;

Сирова свила;

Восак;

Црвац;

Сребро;

Злато;

Олово;

Бакар.

Између ових 15 чланака за извоз, прва места заузимљу по јачини и вредности извоза: сребро, восак, сирове коже и стока.

Осим ових сировина, сва је прилика да су се извозиле и прерађевине:

Чињене коже (скопљански вордован).

Грубно сукно (раша).

Овим сам исцрпао све што је мени за сада познато о извозу из српске државе четрнаестога века. —

КРИТИЧКИ ПОГЛЕД НА ПРОШЛОСТ СРБА У УГАРСКОЈ.

(НАСТАВАК).

ЧЕТВРТИ ПЕРИОД.

Од смрти деспота Бранковића и Ћесара Јосифа I до српског устанка под капетаном Пером Сегединцем

(1711—1735).

ОД

ПРОФЕСОРА

Гаврила Витковића.

Још ћемо једном летимички поглед бацити на 20 минулих година, на период од кобног долазка Срба у аустријске области до смрти злосрећног Бранковића.

Знамо да судбина народа нашег по кобном свом преласку зависила је од поштења владалаца и владе њихове, с којима је уговорио услове за осигурање свога бића и своје будућности.

Нужно је дакле, да се што боље осветли онај период по Чрнојевића сеоби и да се што боље познамо са личностима, које сећаху на престолу, а још више са онима, који беху чланови владе у течају поменутог периода.

У апсолутним монархијама, судбина народа, који у њој живи, зависи поглавито од личности владаочеве. Ако је владалац добар, то је и судбина оног народа поволнија; ако је рђав, то је и стање његових поданика чемерније.

Да видимо, какви су то били господари, којима беше наш народ своју судбу поверио, да ли су ови нови господари бољи били од старих турских господара.

Какво је било државно а према томе и друштвено стање у аустријској држави, пре и после српске сеобе; ево о томе износимо кратки нацрт онога времена, из кога ће наши читаоци дознати каква је морала бити судба српских насељеника.

Као што рекосмо, на аустријском престолу сеђаше Леополдо I.

Леополдо I, по сведочби свију самосталних историописаца, бејаше човек без срца, ограничена ума, подчињен поповиштини, оруђе у рукама Јежовита, савршено неспособан владалац, кога вараху и продаваху његови министри и ђенерали.

Јежовите владаху слабачким духом Леополда I, и учинише, да је овај владалац био савршено неспособан за сваки самостални владалачки рад, у њему угушише још за рана свако осећање за част и човечанска права.

Леополдо I заражен јежовитским васпитањем, већ у 18-ој години постаде редовни световни члан јежовитске дружине.

Није дакле чудо, што су ови највећи непријатељи човечанства, који су још од свога постанка владали са Хабсбурговцима, своје питомце руководили тако, да је владавина ових несрећника обележена била: издајством, мучким, моралним и физичким убијством, тровањем, најбездушнијим ратовањем, и гажењем свију човечанских права.

За владавине Леополда I, по ћуди његових духовних отаца, изменише се многи министри. Сви од реда бејаху продане душе, као аустријски државни министри служише интересима француског краља Лудвика XIV, од кога су примали редовну плату. Министри, тајни саветници, шта више и сами духовници ћесарови за новце издаваху државне тајне, и државне интересе.

Сво чиновништво ћесарево бејаше у тој мери заражено, да ни један не беше, који није крао и насилно отимао.

И сам онај иначе отличан војвода Јевђеније Савојски бејаше подкупљив, и не могаше се одрећи и свладати Мамона.

Љубазница Јевђенова, гровица Бачани, а жена познатог српског гонитеља министра Стратмана, распраскавала је милијуне, које јој уловљени љубазник пружаше.

Покварености бечког двора бејаше достигао ужасну меру, да се тако знатан војвода могао одржати само помоћу и упливом таквих моралних аветиња, јер су оне владале страстима ћесаревих министара и духовника.

Племство и госпоштина аустријска под заклоном својих привилеђија гомилаше неизмерна богаства. Већина ових племића искупила се на грабеж, за владавине Карла V, Фердинанда III, Леополда I и Карла VI. Највећи део ових привилегисаних отимача беше измет Италијанаца, Шпањолаца, Немаца и Мађара.

На свако неваљалство готови, служаху ова оруђа бечких владара, где се имало извршити неко злочинство у интересу владајуће династије, а кад што по интересу самих министара, или поповске и световне властеле. Као посланици бечког ћесара код разних јевропских дворова, где гоћ се тицало уклонити неког насљедника круне, или опасног супарника, или где је требало опасан полет суседне државе обуставити; ту су ти дипломацки посланици свакад у спреми имали чашицу отрова, или подмићене убице.

Под заштитом међународних права, која су сами по својим потребама скројили, стајаше ови дипломатички агенти заштићени; и могаху вешто удешена мучка убијства неказњено вршити.

Узалуд би човек исчекивао благодарности од бечког кабинета, после осведочене огромне неблагодарности, према јуначком краљу пољском Собјеском, који је спасао престолницу ових ћесара, према српском народу, који је рад

њихових интереса толику крв пролио; и према мучком издајству за време кримског рата, којим је бечки ћесар заблагодарио цару Николи, што му спасао престо од навале лојалних Мађара.

Шта би човек могао исчекивати од таквих господара, којих је пут владавине обележен крвљу и издајством.

И сада, где се веома мало могло завирити у тајне дворског архива, има множина већ доказаних злочинстава, која јасно карактеришу моралну пропалост бечког двора.

Значајно је, да се за владавине Леополда I читав низ званичних убистава догодио по неком систематичком реду. Многа лица, што стајаху на путу себичном увеличању династичке моћи, у одсудном тренутку нестајаху и умираху.

На такви тајанствени начин умре шпанска краљица Лујза (12. Фебр. 1699), и њезин муж Јосив Баварац принц Астурије 6. Фебр. 1699). Као кандидати за шпански престо стајаху на путу шпанским Хабсбурговцима. Оба лица, по сведочби савременика, отровао је аустријски посланик гроф Хајнрих Мансфелд по налогу својих господара.

Карактеристично је што вели орлеанска херцогиња у писму од 6. Декембра 1721, које је дакле писала 20 година позније.

„Гроф Мансфелд је отровао нашу добру краљицу Лујзу. Ћесарски дворски савет баш не је ни најмање скрупулозан у таквим пословима. Они испрате на онај свет људе и без ћесарова знања.

Небројена су политичка убијства, која је извршила бечка влада. Као што нам износи наш честити и вредни старинар М. С. Милојевић у својој књизи „Општи Лист из патријаршије пећске“ (види стр. 75) да је кардинал Колонић, који је за владе Леополда I био примас — арцибискуп острогонски и мађарски дворски канцелар, онај исти, што је највише настајао, да деспот Бранковић у затвору остане,

и који је српској депутацији одговорио лаконично: „тако изискује Ratio status (државна мудрост), да деспот у затвору остане“; да је овај исти Колонић при свом столу у Бечу отровао свог госта патријарха Арсена III јамачно по истом начелу „Ratio status.“ „Сегѡ ради ѡтравленъ бистъ (Арсен III) на ѡбѣде од гардиналъ віенскагѡ 28. Ѡктом. 1705 лѣта, токмо два часа по ѡтровѣ жив билъ.

Из исте важне књижице дознајемо и то, да је по наредби мађарској варадински фелчер (лекар) отровао патријаха Арсена IV, а за што? казује нам исти хроничаста на страни 78 и 79 овим речма:

„Тогда и сеи Арсеніи (IV) патріарх со одабраним народом колико возмог в немецкія земли убѣгає, и пріят бист честнѡ, не менше но паки больше прваг со всякою честію и упокоєніем и са потврждениєм првих и святих (?) привилегіях. Но под нем же все христіянство србскагѡ ѩзика, в мажарских (?) землях, живет. Сегѡ ради ѿ статов мажарских наипаче и ѿ єпископовъ и поповъ, тамошньи народ србски восточнагѡ православнагѡ исповѣданія утѣснаєм велиц єст, наипаче во законѣ, ѡво усилієм: да празнуют и Срби празднике их; ѡвѡ данодаянієм великим; ѡвѡ недаюште цркви воздвизати, нити порушеную ѡбновити; ѡвѡ разними уловеніями, недаюштим нашим купечествовати. Сегѡ ради принужден бист тужитися у двор цесаро-кралевски и по многих тужбах ва сим сицевіє предложи (или браните нас ѿ непразеднагѡ усилованія штатов мажарских, и садржите нас по привилегіях нам ѿ вас дарованим, или волю нам самим даите, да се мы сами бранимѡ како знамѡ, или даите нам свободу, да сви пођемо мали и велики куда хоћемо, мы кои смо закѡна греческагѡ, єр два закона држати неможемѡ, и своєга ѡставити нећемо). И за ѡвакоє

ѡстроѥ предложеніѥ наредбѡм Мажаров чрез фелчера варадинскагѡ во лаксиру или портаціи (потаціјн = пијћу медицине) ѿровлен бист Јун. 18. Но понеже крепкагѡ здравія бил и таки почео се лечити; доживел ѿ вижереченаго числа до Іануарія седмагѡ лѣта господня 1748.“ — — — —

Бледе слике панулих жртава: оба патријарха Арсена III и IV, деспота Бранковића, војводе Шупљикца, кнеза Данила, кнеза Мијаила и других жртава јасно сведоче о грозној политици аустро-угарске државе.

Сви ови грозни подаци уверавају нас, шта ће тек бити, кад се једном отвори тајни архив бечких ћесара, свет ће уздрхтати од големих ужаса, што почини бечка влада и мађарска аристократија.

Колико су сами ћесари умешани били у ова злочинства и то ће време показати. У осталом доста су били способни за таква недела, што није чудо, кад помислимо у чијој су школи васпитани, и који су им били учитељи.

Но и сами ћесари не су били сигурнији за свој живот но што бејаху њихове жртве.

У колико су били у милости и немилости своје поповске и аристократичке околине, од тога је зависило, хоће ли ови владари бити кратка или подуга века.

Значајно је то, да су најдуже владали љубимци и покровитељи јежовита: Леополдо I, Карло VI и Марија Тереза, они су скупа владали 117 година.

Напротив, мало просвећенији владари, који су поповштину и племство ограничавали, Максимилијан II, Јосиф I и Јосиф II, свега су у скупу владали само 28 година.

Јосиф I, који је у својој околини имао више протестаната, бејаше и стрпљивији према некатолицима.

На свом месту казали смо, да је за његове владе држана два прва српско народна сабора у Крушедолу 1707 и 1710 године.

Захтеви првога сабора, да се привилегије на угарском сабору утврде, Јосиф I ставио је у своје краљевске предлоге но је овај сабор због куге растурен, а позније по његовој смрти нехтеше примити мађарска господа.

Но овом бољем владаоцу аустријском положише јежовите и племство границу данима његове корисног живота. Јосифу I дозволила је поповска и светска аристократија само 6 година.

На против њихов роб и заштитник Карло VI на несрећу човечанства а поглавито на штету Срба владао је скоро 30 година (1711—1740).

Колика је тешкоћа такву трулу државу у бољи ред довести, сведоче жалосни покушаји Јосифа I и његова помогача принца Јевђенија.

То је проклество свију таквих деспотских држава, да и свеснији и поштенији владари несу у стању добра чинити. Јер при јачој контроли, коју боља влада уноси, још изгледа таква крајна деморализација, коју ни тај бољи владар није у стању брзо уклонити.

Најјасније примере имамо у владавини Јосифа I и Јосива II.

Неизмерна је забуна настала у свима гранама државне управе, чим је Јосиф I само покушао да уведе бољи ред и поредак.

У жељи да нови ред заведе учинио је само, да се у целој нагости укаже труло и крајње покварено развратно стање државне управе, Јосиф I поред добре воље само је отежао и онај пређашњи непоредак. Свака молбеница пролазила је кроз 80 руку, док је дошла до неког решења.

Мало даље саопштићемо документ из будимског архива, колико мораше Срби молити и митити, док су удостојени од председника београдске администрације херцога Александра, да му само предстану и молбу своју предаду.

Од министра до практиканта сви чиновници без разлике изнуђавали су мито од просиоца, само је у томе разлика била, што су старешине хиљадама узимали, а млађи њихови задовољавали се стотинаркама.

У оделењу финансијском превара и отмица била је тако рећи привилегисана, јер виши чиновници никако, а нижи, само по некад у ванредном и очитом случају бејаху дужни рачун полагати.

Хормајер у својој историји год. 1849 говори јасно: „Колико је по државу штетно било, што су аустријски владаоци сматрали, као увреду њихова достојанства, ако контролишу финансију. Према таквој немарности колики добитак мораше имати чиновници аустријских камералних администрација. Најбоље се види отуда, што кнежеви, грофови и барони новијег кова своје имање и унапређење имају захвалити грабљивости својих предака, који су били финансијски чиновници.“

Но далеко опаснији род отмичарства беху оне са најмучкијим убиствама скопчане похаре, што си дозвољаваху ћесареви министри, при свакој прилици, кад су угушили побуне и устанке оних народа, које су они сами својим неваљалством и вештачки изазивали на одпор и устанак.

Под Фердинандом II похараше Чехе, који се усудише по богом даном праву, да отресу тешки јарам аустријских господара.

За годину дана потоком пролеваше крвцу ческог народа, згазише им веру и народност.

Од чешких племића отеше добра и имања њихова, па раздадоше својим присталицама и протувама светским Талијанима, Шпањолцима и Њемцима. Тако убише и саранише народњу свест, образовање и понос у Чешкој, да јадни но честити Чеси и данас због ових крвопија не могу да дођу до својих права.

Позније је Леополдо I, савладавши двостољетне небројене устанке Мађара, похарао усташке племиће и њихова

добра дао својим мађарским присталицама и многим другим светским скитницама и изметима разних народа.

Ми неодобравамо ни ову похару, што смо убеђени да неје право отимати добра и имања ни оних, који су противу неправде устајали бранећи своја законита права.

Но можели се и замислити грозније злочинство, но што је она зликовачка наредба Карла VI и Марије Терезе, којом се народу српском по разграничењу год. 1741 одузимљу земље и добра, која су они својом крвљу од Турака ослободили.

Године 1757 одређена је била комисија, која је имала испитати измишљена права пропалих мађарских племића, и католичких попова на оне земље, које су понајвише Срби прибавили од Турака и под власти аустријских ћесара као своју сопственост уживали.

И Марија Тереза нађе за право, да они пропали мађарски племићи, као потомци негдашњих спахија и господара тих земаља, који су кукавички своја права напустили Турцима и кроз два столећа крили се по пећинама карпатских гора, а њихови су синови и унуци толико пута кушали, да хапсбуршку династију протерају с престола, ова страсна жена — владалац апостолијски — досудила, да пропалице мађарске господаре над заслужним и јуначким Србима.

А још се више мора човек чудити, да су Срби могли претрпити у светом Срему господарство трију кукавичких породица: Одешкалкија, Елцова и Пејачевића, којима су аустријски владаоци на исти начин поклонили земље у Срему, које су Срби од искона уживали.

Право вели честити историк Струве:[1]) die Habsburger hatten verschiedenen spanischen und italianischen Herrn, welche geholfen hatten, das arme Volk unter das Joch seiner Dränger zu beugen, reiche Besitzungen in den ös-

[1]) Струве „Allgemeine Weltgeschichte.“ Книга II стр. 253.

terreichischen Staaten ertheilt. Leopold I und Karl VI vermehrten noch um bedeutendes die Zahl der Schmarotzer und willigen Werkzeuge ihres Despotismus.

— — — — — Der österreichisch-(Ungarische) Adel verdankt seine Reichthümer den Proscriptionen, welche die habsburgischen Kaiser über edelsten Männer ihrer Reiche verhängten, den Unterschleifen, derer er sich bei der Verwaltung hoher Staatsämter schuldig machte, und der Ausbeutung von Monopolen, welche nur zum Verderben des Landes ertheilt werden konnten.

Wenn wir fragen; wer sind die grossen Grundbesitzer in Österreich, Böhmen und Ungarn, so ist die Antwort: die Enkel der Henker und Pfafferknechte, mit deren Hülfe Ferdinand II, und Ferdinand III, bezugsweise Leopold I, Karl VI, und Maria Theresia jene Länder in einen Zustand der herabwürdigendsten Unterwürfigkeit versetzten. Religiöse Verfolgungswüth, Verath, Mord und jegliche Art von Schergediensten sind die Titel, auf deren Grunde sie zu Besitzern der blühendsten Theiles der Österreichschen Monarchie wurden. Es sind die Enkeln jener Monopolisten und Cameralisten, welche ihre unermässlichen Reichthümer zusammen gestohlen, betrogen, und ergaunert hatten. Fürwahr, von allen Adeligen der Welt haben die Österreichschen am wenigsten Grundauf ihren Ursprung stolz zu seien. Die Namen der Fürsten, Grafen und Baronen, welche in solcher Weise zu hohem Range, grossen Ehren und Reichthümern gelangten, können wir hier nicht alle einzeln verzeichnen. Wir verweisen auf Vehse's „Geschicte des Österreichschen Hofes und Adels, welche alle wünschenswerthen Einzelnheiten auf's genauste mittheilt.

Nur im Schoosse durchaus verdorbenen Verwaltung konnte ein derartiger Adel entstehen und gedeihen. — —

— — — — — — — — — — — — — — — —

Während in der That die österreichschen Kaiser die Mittelpunkte waren, von welchen alle diese Schlechtigkeiten ausgingen, die Sonnen, welche alles dieses Ungeziefer ausbrüteten und die Medusenschilde, welche jede freie Bewegung erstarren machten, und die grossen Verbrecher des Reiches schirmten — bewährte der Adel seinen Sklavischen Sinn in den herabwürdigsten Redensarten, womit er Sich selbst beschimpfte, seine Beschützer aber zu verherrlichen meinte. — — — — — — — — — — —

(„Хапсбуршци обдарише разну шпанску и талијанску господу богатим спахилуцима у аустријским областима, што их ови помогоше, да јадан народ дође под јарам својих угњетача. Леополдо I и Карло VI знатно умножише број ових изелица, и војног оруђа у вршењу свог деспотизма.

— — — — Аустро-угарско племство има да благодари за њима подарена блага, што су хапсбуршки ћесари прогањали најплеменитије људе из своје царевине у туђинство, и што су себи дозволели разне преваре у руковању највиших држàвних звања, и што су најзад разним монополима, који су били на пропаст земље, исисали најбољу снагу јадних народа.

Кад би сад питали: који су то велепоседиоци у Аустрији, Чешкој и Угарској, то би нам се одговорило: то су унуци оних џелата, и поповских удворица, чијом су снагом Фердинандо II и Фердинандо III, а управо Леополдо I, Карло VI и Марија Тереза, довели оне области до најунижавајуће подчињености. Дивља гонидба због вероисповеди, издајство, убијство и разног рода пандурске услуге, то су заслуге, због којих су они постали господарима најцветујућих земаља у Аустро-угарској. То су унуци оних монополиста и камералиста, који су своја огромна блага похарали, изварали и искајишарили.

Заиста од свију племића васцелог света аустро-угарски племићи имају најмањег основа, да се поносе својим по-

реклом. Имена кнежева, грофова и барона, који су тим начином дошли до високог положаја, до части и богаства, није овде место, да их спомињемо. Но упућујемо наше поштоване читаоце на чувено дело славног писца Вексеја „Историја аустријског двора и племства“, из овога дела дознаће сва пожељена објасњења.

Само поред тако покварене управе, могло се излећи и осилити такво племство. — — — — — — — — —

Сматрајући ове аустријске ћесаре, као нека средишта, из којих су поницала сваковрсна неваљалства, као сунца, која сав овај гад својом топлотом оживљава, као штитови са Медузином сликом, што сваки слободан покрет још у клици слеђава, а моћне зликовце у држави заштићава — огрезло је ово племство у ропском духу, које се служи најунижавајућим начином говора, негледећи што себе каља, а међу тим мишља, да слав своје господаре). — — — —

За углед стависмо историчку слику, коју нам у истинитом облику изнео велики писац Густав Струве.

И кад човек само и за мало подигне завесу оне за наш народ тако кобне прошлости, мора се сгрозити рад жалосне судбе, што је наш јадан народ подпао под власт таквих владалаца, којих је прошлост тако мрачна, а начела још црња.

Може ли се замислити већа несрећа, но што се у несрећном деспоту Бранковићу и патријарху Чрнојевићу изродила она кобна мисао, она себична и кобна готовост, да рад њихове магновене користи народ српски продаду и то најневернијим и најцрњим господарима. А зар се могаше надати наш народ од последњих изданака тако себичне властеле, као што беше на жалост и наша, која је српску самосталност задавила, а у течају црних дана робовања на сваком кораку најсветије народне интересе ногама газила, која рад блага и варљивог сјаја мењала веру, изневери и отрекла се своје народности, своје презрела а туђину служила.

Јадни деспот доживео је за живота праведну казну, и животом најужаснијег робовања платио је, ал ни је могао више одкупити свој ојађени народ од туђег господарства.

Но и лукави себичњак патријарх Арсен III казњен је но веома мало, њега су преварили они, којима свој народ мучки продао. Не могаше а и не дадоше му још лукавији пријатељи његови, да уз митру понесе и деспотски мач, да благосиља и да деспотује.

До смрти своје не дадоше мирнога станка несрећном патријарху Арсену III. Из Карловаца отераше га у Сентандрију, но и ту га не оставише, већ је морао већином живети у Бечу под надзором владе, која му више неверовaше, и не даде да живи у средини свога народа. Видимо најзад и конац Арсенова живота, и достојну награду од оних руку, које он лизаше.

И тако беше оба виновника сеобе Срба кажњена, но они су ту казну и заслужили, ал грозне бечке варалице казнише и српски народ, укинуше најважније тачке народних привилеђија, недадоше му политичку автономну управу, недадоше му сталног места, где би се мирно настанио.

Одмах по доласку свом у мађарску аустријску државу изгубише свог политичког поглавара. А након 15 година укинуше достојанство патријарха српског. Као што је бечка влада по смрти Арсена IV Исајији Ђаковићу дозволила само назив митрополита, тако је исто учинила влада Марије Терезе по смрти Арсена IV. И сви ови живи примери бечког лукавства, не могаху поучити наше црквене поглаваре, да у заједничкој борби са својим народом, извојују и изнуде самосталнији политички положај. Они остају слепо оруђе бечке владе, а најзад постаће вољним оруђем охоле мађарске аристократије.

У свима овим и познијим поступцима бечке владе и мађарске аристократије угледасмо само систематичку прорачуњену и на уништење српског народа управљену политику.

Видећемо где се наш народ свесно опире овој демонској политици, корак по корак брани своја права, и у одбрану својих уговорима освештаних права оружјем у руци устаје и очајно бори се противу својих угњетача.

Но на жалост видећемо, да један део српског народа у течају времена, да не би потпао под дивљу власт мађарских спахија, у тежњи, да сачува веру и народност, одваја се од своје рођене браће и бега у Русију. Остали део нашег народа, неимајући законитог земљишта, политичке автономије, изневерен и напуштен од јединих својих несрећних црквених поглавара, под великим притиском бечке владе, и њоме овлашћене мађарске аристократије, на концу прошлог столећа мора најзад клонути и за пуни 50 година ћутати, и у несрећној чами вегетирати.

У течају овог периода видећемо, како моћ и уплив мађарске аристократије после сатмарског мира (1711) нагло расте под закриљем оне исте династије, противу које до скора војеваше иста мађарска аристократија кроз не мало два столећа.

Узрок томе ванредном благоволењу налазимо поглавито у томе, што се у апсолутној монархији моћ деспотских владалаца оснивала на симпатији властеле.

По томе и народи, који имаше аристократију, дакле вољна орића и помагаче тираније, такви народи могаху рачунати и на високу наклоност деспотских владалаца.

Мађарски народ имаше такву аристократију, и то моћну и богату а превећ лукаву и несавесну, и овај мајушан народ, толиким устанцима изнурен, није изгубио своје политичне установе, већ се на рачун других народа оснажио и ојачао.

Такви бејаше државни резон деспотских владара.

Српски народ, који немаше аристократије, немаше стубова деспотије, не могаше задобити ни наклоност аустријских деспота, и ако је за њихов опстанак потоком лио своју драгоцену крв.

Осем тога од великог уплива на римокатоличке владаре бејаше вера, а већина Мађара била је католичка, и по томе стајаху мађарске језовите и њихов народ у милости код бечких језовита, код језовитских владалаца, и њихових министара.

Српски народ остао је веран прађедовској вери, најкрвничкија гонитба и натеривање оружаном руком могаше подчинити само мали део Срба римпапиној власти.

Но већи део и српских спахија остаде веран вери својих отаца, коју је сачувао под фанатичким Турцима, коју мишљаше очувати под закриљем ришћанских царева аустријских.

И кад им ови владари ставише избор, ја л' да изгубе своје спахилуке, и сва остала добра, или да приме унију, и да се сједине са католичком црквом, већина српских спахија изабрала је просијачки штап, и немилост ћесара и римске поповштине, а мањина прими иго римских фратара, и повије шију своју под ноге ћесарове, и лизаше прашину ових деспота, само да сачува своја добра и спахилуке.

Немачки а нарочито протестански историописци најцрнијим бојама описују грозна гонења Хугенота, оне крваве драгонаде француског деспота Лудвика XIV, који је нарочиту војску под управом најгрознијег вође, изаслао у оне крајеве, где живеше Хугеноти, у тој цели, да оружјем насилно поврати заблуђене душе у наручија јединоспасавајуће цркве.

И ова армада најстаријег сина католичке цркве све што је дало одпора старо и младо, мушко и женско и саму одојчад крвничком руком силавила. Стотине хиљада Хугенота пало је под ножем оних ришћанских џелата, а тројином је толико ојађених највреднијих раденика француских једва се бегством у Белђију спасло.

Но оне драгонаде, што их предузимаху синови исте цркве апостолички краљеви угарски и ћесари аустријски у

XVII веку противу ческих Хусита, а у течају XVIII столећа противу православних Срба, ни за длаку неуступаху у свирјепости оним француским драгонадама.

Као што мораше напустити своју отачбину француске Хугеноте, тако су и Срби гоњени од апостоличких краљева морали оставити њиховом крвљу откупљене земље, и потражити у точишта у Русији.

Осем небројених других доказа како су грозно гоњени Срби, наводимо речи аустријског министра Бартенштајна, који вели: „беше дошло тога ради (због повреде привилеђија и гонитбе вере) за владе царице Марије Терезе, до опаких сукоба и до устанка, које не умеше лепше утишати, док управо неодрекоше заштиту, и неистераше из земље знатан број народа, који је заузео био дванаест тринаест села, што по одласку његовом пуста осташе дуго времена. Ови се бегунци упутише тамо, где њихова вера царује, тражише и нађоше у Русији код своје браће добродошла дочека.“ — —

„Оваки догађаји правише аустријском кабинету озбиљна посла; небејаху ли ради на један мах одређи се све користи, које имаде политика, и државно газдовање од овога многобројнога народа, и проредити државну обрану и становништво, и учинити штете просвети и трговини, на коју се даваху у лењој Угарској сами самцити имућнији Илири, па тиме те како смањити државне приходе: то немогаху ни опу жестоку наредбу даље терати, ма што се чињаше, да важни узроци изискиваху, да се и много већма извршила била, него морадоше блажијега начина потражити.

„Свак је добро увиђао, да због тога, што народ нема властитог заступања код свог монарха, немогу његове жалбе да допиру до престола, нити да се решавају, већ ако се иначе усхте, да поставе илирске митрополите, да буде одмах и аустријски министар. Ствари су илирске помешане биле са угарским, па су с њима заједно цару предаване.

Је ли хтео митрополит у своме достојанству као архипастир да се заузме за своје једноверце, то је могло бити само представком (durch Vorstellungen), које је сваку пут по један извештај угарске канцеларије за собом повлачило. Па је ли се после ипак нашло, да су њихове жалбе доиста основане, то је онда стајало извршавање пробитачних заповести опет до Угра (Мађара), којима су биле три у оку привилегије илирске, као и оне свију редом туђинаца, које гледаху као неке зле госте.“ — — — — — —

А каква је била та мађарска дворска канцеларија, о томе нека нас увере речи мађарског историописца, Салајије, који у својој VI књизи „Magyarország története“ на 6-ој страни овако говори:

„Magyar kancreallárija akkori állapotját ekkép ecsetelé a' kanczellár Korompaj Péter: „Mellettem egy titkár van két irnokkal 's egy lajstromozó. Az utóbbi tisztnek viselői nem ritkán vakmerők voltak magokat a' kanczellárok és titkárok meghagyásainak ellenszegezni. és elbizakodásukban, ők lévén a' pecsétörök — vonakodtak az ő felsége által már aláirott okmányokat megpecsételni, hogy a' törvényes dijnál nagyobbat zsarolhassanak ki á perlekedő felektől.“

(Тадање стање угарске канцеларије описује сам канцелар Петар Коромпаји: „Имам једног секретара и два писара и протоколисту.“ Ови писари и протоколиста често су тако безобразни, да се противе налозима секретара па и самих канцелара, и у свом безобразлуку — као чувари печата — често се противише, да ставе печат и на она акта која су подписана била од његовог величаства краља, како би од парничара изнудили много већу таксу, но што им је била законом одређена).

Таква је жалосна судба била српског народа од првог дана доласка свога под власт ришћанских ћесара у аустрију па све до данашњег дана.

Какво је жалосно било стање Срба у Угарској, о том ће нас уверити по најбоље представка што је српски народњи сабор године 1790 поднео био ћесару Леополду II у тој цели, да се једном ослободи оних насиља, што је у течају овог период од сеобе до 1790 трпео од мађарске аристократије и хијерархије.

„An Seine Kais. Königliche Apostolische Majestat Gehorsammtes Bittblatt dero der Orientalischen Kirche zugethanenen Glaubensgenossen.

Unter den mehreren und verschiedenen Völkern, welche sich dem gerechtesten Scepter des aller durchlauchtigsten Erzhauses Oesterreich anvertrauet, und demselben ihre glückliche Erhaltung und die gegründete Aussicht zur weiteren Aufnahme unvergesslich zu verdanken haben, begreift auch diese treu-gehorsamste Illirische Nation einen Platz. Ihren dermahligen Verhältnüssen nach stellt sie, zwar eine Nation nur in der Idée vor, da sie keine ihr eigentliche Territorial Verfassung hat, und die Ausübung des einzigen ihr noch übrig gelassenen Rechts, durch die National Congresse über die gemeinschaftlichen Angelegenheiten sich zu berathschlagen, und daraus für ihre Einrichtung Vorschläge entworfen eben so wenig ihre Consistenz zu bestättigen im Stande ist, so wenig, als das Blut in einem demselben uneigentümlichen Körper zu wirken vermag. Doch ist sie mit unstreitigen und vollständigen Rechten immer versehen, auf eine eigene Territorial Verfassung, als auf die zur National Consistenz unentberliche Eigenschaft, die gültigsten Ansprüch zu machen. Zur Entstehung und Fortdauer jener Bündnüsse, welche das Illirisch Serbische Volk, von dem diese treu-gehorsamste Nation abstammt, mit dem hungarischen Reich unterhalten hat, ist die Furcht vor der angewachsenen Osmanischen Uebermuth, und die Absicht, sich gegenseitig zu erhalten die eigentliche Veranlassung

gewesen. Mit diesen vereinigten und gemeinschaftlichen Kräften ist die gänzliche Ueberschwemung von Seiten der erstgedachten Macht in ihrem reisenden Lauf aufgehalten, sind viele Provinzen wiederobert = auch mehrere glückliche Progresse der hungarischen Nation selbst gegen das deutsche Reich befördert worden. Diess und mehr dergleiche Verdienste sind Ursache davon gewesen, das dem Despota Rasciæ im Königreich Hungarn der Rang unter den Ersten Baronen nebst ausserordentlichen grossen Besitzungen mit Ausübung wahrer Landesfürstlichen Vorrechte darüber eingeraumet worden sey. Der nemlichen Betrachtung wegen hat man auch die Kirchen dieser Nation, mit Abtrettung des ganzen von ihr abgebenden Früchtenzehends, gleich dem herrschenden römisch-Katholischen Clero eben in erwähnten Königreich zu begünstigen nicht unterlassen.

Ausser denen glaubenswürdigen geschicht-Büchern enthält hievon auch das Corpus Iuris hungarici selbst die ungezweifeltesten Beweise in sich. Bei der ums allgemein und unwiderstrechlich bekannten Sache, dass diese Nation nie aufgehöret habe, dem hungarischen Reiche zu seiner Vertheidigung und Vormauer mit unverlezter Treue zu dienen, unb zu seiuer Glückseligkeit werkthätig beizutragen, ist gar nicht einzusehen, wie derselben ihre angezogenen Vorrechte mit einem vor der Gerechtigkeit giltigen Grunde haben entrissen werden können. Jenes aber, dass die Linie der Fürsten von Rascien ausgestorben sei, kann ohnmöglich das Recht, für die noch immer bestehende Nation, welches die mit Vergiessung so vieles Bluts, und Aufopferung wichtigster Possessorien als ein Eigenthum erworben, und blos mittlst ihres Vorgesezten ausgeübet hat, aufheben. Nach der allgemeinen Billigkeit, und dem Völkerrecht selbst hätte es wieder der Nation, sammt auch den übrigen selber vorher eigenthümlich zu-

gehörigen, und wieder eroberten Ländern anheim fallen sollen, da ihre gegenseitige Verbindung, und Hielfe dieses allein zum eigentlichen Grund gehabt hat.

Allein die in mehreren Sachen eigennützig, und sehr gebrächlieh ausgeübte Staatskunst der damahligen hungarischen Stände, welche die verschiedenen Zufälle und Revolutionen unbillig zu benutzen geneigt waren, hat diese Nation von allen ihren eigenthümlichen Rechten verdränkt.

Eben diese Staatskunst hatte auch mittlerweilen zu ihrer nothhendigen Folge, das dass Herz, des hungarischen Reichs von den Ottomannen eingenommen und besetzt vurde. Die Könige von Hungarn aus dem allerdurchlauchtigsten Erzhause waren mit ersinnlichsten Landes-Väterlicher Sorgfalt und mit aller Staatsklugbeit unermüdet darauf bedacht, alle nur mögliche Mittl, die zur Rettung ihrer Lander beitragen können, ausfindig zu machen, und sie auzuwenden.

Leopold dem Ersten hochseligen Audenkens kannte es nicht entgehen, dass ein grosser Theil dieser Nation unter der türkischen Oberherrschaft, doch auch unter einer eigenen unmittelbahren Lehens-Verfassung sich befinde, und dass mit Beiziehung desselben zu den Kräften seines Reichs für den beiderseitigen Vortheil eine gute Rechnung erziehlet verden könne. Nach vorläufig eingeleitteten Unterhandlung mit dem damahligen Patriarchen zu Ippek, hat er dieser Nation die höchste Zusicherung hauptsächlich für die Aufrechthaltung ihrer Kirche und einer eigenen Territorial Verfassung, dann andere mehrere Vorrechte und Immunitäten, laut der hier im Extract angeschlossenen Beilage ertheilet.

Gleich wie in den ersten Zeiten der-durch vorerzehlten Weeg veranlassten grossen Einwanderung hat diese treugehorsamste Nation in Vereinigung mit jenen ihrer Glie-

der, welche vorher schon unter dem höchsten Schutz des allerdurchlauchtigsten Erzhauses sich befunden haben, die Gelegenheit bekommen, an den Vielen-und wichtigen Siegen der Österreichischen Waffen, wie auch an der Dämpfung der gefahrvollen ungarischen und Siebenbürgischn Rebellionen Antheil zu nehmen, und durch die bezeigte Verachtung gegen die reitzendesten Versuche, mit welchen die Häupter gedachter Rebellionen sie zu verführen schriftlich unternommen haben, an Tag zu legen, dass in dem Fall, wo es auf die Beobachtung ihrer schuldigen Treue gegen den rechtmässigen Beherrscher ankommt, nichts würksam sein könne, sie wankelmüthig zu machen.

Diese Eigenschaft verehrt die treu-gehorsamste Nation in ihren vefahren als die grösste Zierde mit unauslöschlichen Andencken, und ist fest entschlossen, solche nicht allein für sich unverlezt zu behaupten, sondern auch der ganzen Nachkommenschaft als eine erblich-und ewig schuldige Pflicht zur gleichen vollständigen Behauptung zu überliefern.

In währender Zeit, als die Nation die vorbeschriebene Dienste befolgte, hat sie mittelst ihres Patriarch beim König um die ihr privilegialiter versprochene Einrichtung gebeten, und laut der hier in Abschrift nebengehenden Beilage die gnädigste Versicherung erhalten, dass Hochdersellbe allerdings geneigt wäre, die Nation in dèn vollkommenen Genuss aller verheissenen Rechte ohne weiters einzusetzen, wenn die noch immer fortgedauerten Unruhen die Möglichkeit dazu nicht abgeschnitten hätten.

So wurde also damit nur bis zur Herstellung der friedlichen Zeiten mit dem Beisatz zur Geduld verwiesen, dass sodann alles vas diesfalls noch abgehet, ganz gewiss, und vollkommen erfüllet werden wird. Durch den Tod dieses Regenten ward aber der Erfolg vorangeführten Versicherung hinausgesetzt.

Es bestättigten die von den höchsten Regierungs Nachfolgern weiterhin für diese Nation ausgefertigten, und hier beigelegten dreifachen Diplomen, dass selbe auch in allen nachherigen Kriegsvorfallenheiten ihren schuldigen Pflichten genug zu thun mit nichts versäumet, und derowegen ihrer privilegien und Freiheiten sich ungestört zu erfreuen, mit unérsterblichen Lob verdient habe.

Sie war aber schon in der Lage zu empfinden, dass die herschende Hierarhye, und die weltlichen Aristocraten sich zum Theil Ziel gesetzt haben, und jene die Kirche dieser Nation zu zerstören, diese den Nahmen derselben auszulöschen. Die treugehorsamste Nation hatte alle Ursachen beisammen mit unerschüttlichen Vertrauen die vollkommene Kraft und Gültigkeit der von König Leopoldo dem ersten erhaltenen Privilegien zu verehren. Es war ihr bekannt, das die Ausfertiguug derselben aus Absicht für die Allgemeine Wohlfart geschehen sei, das die sonstigen Folgen dieser Absicht entsprochen haben, und das also der gesammte Staat, insbesondern aber das Königreich Ungarn, dem Werk, seines rechtmässigen Beherschers und eigentlichen Erreters, dem ohnehin das Recht des Kriegs und Friedens, wie auch allerlei Verträge zur Wohlfahrt seiner Länder su schliessen zugestanden ist, den gehörigen Raum zu lassen allerdings schuldig sei. Sie verliess sich daher ganz auf die höchste Unterstützung der Könige selbst, ohne den Einwilligungs Beitrit der hungarischen Land-stände für ihre Privililegien anzusuchen. Hieraus wurde aber der Vorwand entlehnt, wieder die Gültigkeit erstgedachter Privilegien allerlei Anstände zu erregen, und zu verhindern, dass die Nation eine eigene Teritorial Verfassung nicht erhalten könnte. Mit diesen musten auch notwendig alle darauf sich beziehende übrigen Privilegial Rechten von sich selbst zusammenfallen.

Die Hierarhen unterliessen nicht, zur Vollendung dieses Sturzes noch mit dem beizutragen, dass eine Nation, die sich zur ächten Kirche nicht bekennet, ganz unwürdig sei in dem Umpfang des apostolischen (!) Reichs der bürgerlichen Wohlthaten theilhaftig zu werden.

Der vereingte Hierarchisch-Aristocratischen Partey, welche den wichtichsten Einfluss bei der Gesetzgebung und Reichsverwastung hatte, anbei aber ihre Privat Macht durch Unterjochung mehrere Menschen zu erweitern immer mit einem enthusiastischen Eifer strebte, gingen den Willen und der Fähigkeit nichts ab, sowohl dem Landesgesetzen, als auch sonstigen öffentlichen Vorfügungen einen für die Nation und ihre Kirche nachtheiligen Zug zu verschaffen, und den Erfolg gerechtester und wahrhaft Landesväterlichen Gesinnunden der höchsten Regenten, entweder unkräftig zu machen, oder solchen unstandhaft an sie zu überliefern.

Durch sie wurden verschiedene geheime Plane und Systema zur unterdrückung diéser Nation und Religion etworfen, und die Sache schon so weit eingeleitet, dass es nur gemeines Mittl zum Aufkommen ward, wenn jemand ein degleiches Project einreichen konnte. Und da sie wieder die unverlezte Treue und bürgerliche Tugenden dieser Nation nichts aufzubringen im Stande waren, so haben sie Beweggründe aus dem ungefehr der entfernster Zukunft herzuhollen, und damit ihre Systeme zu unterstützen gesucht. Sie sagten nemlich: Mann müsse diese Nàtion unterdrücken, und sie auf keine Art mächtig werden lassen; Sie sei ohnehin Zahlreich, gränze mit den türkischen Ländern und ihren dort befindlichen Nations-und Religionsverwandten an, könne also mit der Zeit gefährlich werden, wenn sie je Gelegenheit haben sollte, sich mit Russ-

land zu vereinigen. Vohrsätzlich aber haben sie die Allgemeine annerkannte Wahrheit dabei in Betrachtung zu ziehen vergessen, dass eine gut organisirte Republique die Anhänglichkeit und treue ihrer Bürger, nur durch gerechte Behandlung und die daraus entspringende Wohlthaten, für sich zu fesseln, und zu befestigen muss. Die alten Geschichten sowohl, als auch die gegenwärtigen Weltbegebenheiten beweisen sattsam, dass Republiquen von nemlicher Nation und Religion in ihrem Bürgerlichen Interesse unterscheiden gegen einander aufs blutigste gestritten haben.
Den ünseligen Kunstgriffen mehrgedachten ist es eigentlich zu zuschreiben, dass Wojwoda dieser Nation Graf von Brankovics lebenslänglich eingezogen, und in der böhmischen Festung Eger gefangen aufbewahret ward, ohne wider ihm dem Process vorläufig abzuführen, und von seinem Verbrechen jemals der Welt was bekannt zu machen.

Und obschon die Aufrechthaltung der Würde eines Wojwoden der Nation in den Privilegien auf immer zugesichert worden ist, folglich wegen Verbrechen einer einzelnen Personen nicht vertilget werden konnte. So musste Solche doch mit der Person, des vorbenannten Grafen ganz aufhören.

Von ähnlichen Kunstgriffen war auch jenes die unmittelbahre Folge, wo der Allerhöchste Hof im Jahre 1751 zu gestatten verleitet wurde, dass die Nation frei nach Russland, ohne die durch Abhülfe der etwa gehabten Beschwerden zu befriedigen, auswandern konnte. Bald darauf hat man zwar die Schädlichkeit dieses Schrittes eingesehen, und das, was vorher ordentlich erlaubt worden war, durch das Emigrations Patent unter schwärsten Straffen zu Verhindern gesucht. In zwischen aber war schon ein wichtiger Verlust so wohl für den Staat, als auch für die Nation geschehen.

Ihr Werk war es auch meistens, dass für die Nation die Gelegenheit zur wahren Erziehung als zu einer für

das bürgerliche Leben so sehr nothwendigen Eigenschaft zu gelangen, so lang verschlossen geblieben, und da durch die Nation durchaus unvermögend gewesen sei, die in ihren Mittl nothwendigen Ämtern mittelst eigener Nationalisten zu versehen, sondern solche so wohl, als auch andere ihr zugestandene wesentlihe Vortheile auf ewig abzutretten.

Der Ursprüngliche und immer noch gebliebene erste Weg im Königreiche Hungarn den Adel-und die damit verbundenen Vorrechte zu erhalten, ist selbst in der Grundverfassung dieses Reichs hauptsächlich fur jene, welche durch Kriegsdienste sich ausgezeichnet haben, mit dem ausgemacht werden, dass Sie allein und persönlich das Vaterland zu Vertheidigen schuldig seyn sollen.

Bei Gelegenheit der in Vormahligen Zeiten so oft ausgebrochenen türkischen Kriege, wo diese Nation mit ihren sämmtlichen Kräften zu dienen nie ausgeblieben ist, hat der Adel niemahls die Stime und Protestation da wieder erhoben, dass die Nation in die Erfüllung dem demsellben allein zukommenden Pflichten unerlaubt eingreife.

Vor welchem Recht kann es also entschuldiget werden, dass ihr in diesem Königreich ein Territorial Eigenthum versagt, und Sie dadurch in Concreto zur Eigenschaft eines Nomadischen Volkes ihre meisten Theile hingegen abgesondert zum Schicksal der beweglichen Eigenthums — Sachen für Privat Partheyen verurtheilet worden seien. Hie bei erkennt die treugehorsammste Nation mit ewiger und dewotester Verehrung, dass die höchsten Regenten der worbeschriebenen Unterdrückungssucht immer zu entreissen mit allen Kräften und Väterlich bemühet waren.

Dieser höchsten Würkung hat man auch blos zu verdanken, dass verschiedene Theile, ins besondere aber der Clerus dieser Nation viele unternommene Verfolgungen zerstreuet, und doch manichfälltige Vortheile genossen haben.

In der wohltätigsten Absicht dergleiche Vortheile für die Nation und ihre Kirche zu vermehren, da zu aber die erforderlichen Mittel nach dem wahren Zustand, und würklicher Bedürfniss derselben abzumessen und einzuleiten, haben die höchsten Becherscher mehrmahl die Versammlung des Volkes zu bewilligen geruhet. Es könnte aber der Erfolg hievon niemals der mildesten Landesväterlichen Absicht hauptsächlich aus der Ursache ganz entsprechen, weil gemeiniglich die da zu abgeordneten Vertretter der höchsten königlichen Stelle mit sehr für die Nation nachtheilgen Verurtheilen behaftet waren, und die Beschwerden der Nation bis zum höchsten Thron in ihrer wahren Gestallt durchzudringen verhindert wurden, die Nation hingegen keine aufrichtige Vertrettung beim König hatte, das wahre anzuzeigen.

Eben eine dergleiche Vertrettung ging derselben und ihrem Clero in unzähligen anderen Fällen sehr ab. Mit solchen bald stärkeren, bald schwächeren Schwirigkeiteu hat sie bis auf die Zeiten Kaysers Ioseph des Zweiten unaufhörlich zu kämpfen gehabt. Dieser unsterbliche Monarch, der die günstige Zeit und Gelegenheit hatte, sich mit allen nothwendigen Regierungs Grundsätzen auszurüsten, selbe durch eigene ausserordentliche Erfahrung zu bereichern, und den grossen Werth derselben lebhaft zu empfinden, dann alle dem gemeinschaftlichen Woll, schädliche seiten Weege und Kunstgriffe selbst in ihren Schlupfwinkeln aufzudecken, übernahm die Regierung mit dem stärksten Willen, alle Unterthanen seiner Staaten auf den höchstmöglichen Grad der Glückseligkeit zu bringen, und mit dem eifrigsten Wünsche, die Früchten davon noch selbst zu erleben.

Er hatte auch die unglaubliche Entschlossenheit, das Marck der zweiköpfigen Hidra anzugreiffen, wo durch die Kette, welche die Geläufigkeit wahrer und allgemein billiger bürgelicher Verhältnisse hinderte, aufgelöst, und die

ganze Monarchie zum vollkommen gemeinschaftlichen Vaterland aller Unterthanen ohne Ausnahme der Nation und Religion eingeraumet wurde. Unter ihm stieg an die treugehoramste Nation diese Wohlthaten schon in ihrem vollen Maass zu fühlen; als unvermuthet aber allgemein bekannt gemacht ward, dass die Nothwendigkeit erheischet habe in dem Königreich Hungarn und den darzugehörigen Ländern, die alte vor der Regierung dieses Monarchen bestandene Verfassung ganz wieder herstellen zu lassen.

Auf dem Fuss dieses Gerichtes folgte auch die betrübte Bestürzung sowohl hierüber, als auch über die befurchtene ungewisse Zukunft, etwa wieder in die vorige Enge zurückgestossen und zusammengedrängt zu werden, sah man zum unaussprechlichen Trost bald in Euer Mayestät höchster Persohn einen Regenten zu Hülffe kommen; alle Unterthanen seiner Länder mit gleichen väterlichen Herz umfassen und selbst aus dem Trieb angetroffenen Umständen des Staats solche Maassregeln entwickelé, welche anstaunenden Ueberzeugung für die ganze Welt dienen, dass die Anfälle, von welchen eine schädliche Erschütterug befürchtet ward, zur mehreren Befestigung des allgemeinen Wohls ausschlagen.

Euer Mayestät geruheten auch dieser treugehorsamster Nation durch den allerhöchst bewilligten, und gegenwärtig abhaltenden Congress die Gelegenheit zur Vorbringung ihren alleruntethänigsten Wünsche und Postulaten einraumen zu lassen. Bei dieser höchsten Wohlthat, und den mildesten Gesinnungen, welche Höchst die selben für die treugehorsamste Nation insbesondern zu offenbahren geruhet haben, und die man als das gröste Kleinod mit aller unterthänigster Devotion verehret, und für sich ewig zu behaupten wünscht, bleibt derselben zur schuldigsten Pficht übrig, ihre Laage mit kindlicher Offenherzigkeit auszuweisen, und von dem zärtlichen zu jeder gerechten Befriedigung Seiner Unterthanen ohnehin ganz geneigte Herz des höchsten Lan-

des Vatters die nur mögliche und von umständen zulässige Glückseeligkeit Vertrauensvoll in aller Unterthänigkeit zu erwarten. In dieser Absicht ist alles, was die treugehorsammste Nation und ihrer Clerus zu erzielen, und worüber die höchste Remedur zu erhalten wünscht, in gegenwärtigen Werk durch drey Hauptabtheillungen zusammen gefasst worden.

Горња представка сабора карловачког у сувременом преводу гласи овако.

Ваше ц: к: апостолско величаство.

Између многих и различних народа, који су се скиптру најсветлијег дома аустријског поверили, и овоме своје срећно сахранење и темељан изглед за даље напредовање незаборавно благодарити имају, налази се и овај верно послушан народ илирски. Али по садашњем стању његовом можемо га ми само као народ у идеји представљати, почем он сопствену своју територналну организацију нема, а уживање јединог народног права, које му је још остало, и које се у саветовању средством народног конгреса о међусобним стварима и отуд произходећи предлога ради свог устројења састоји, није у стању, народно своје бијће утврдити, као што не може ни крв у туђем телу да дејствује. Народ је овај увек с несумњеним и подпуним правама снабдевен био, која га опуномоћавају, да за народно постојање необходимо нужну територијалну инштитуцију праведно захтевати може.

Постанку и трајању ових инштитуција, која је илирско-српски народ, од ког је верно-послушан народ овај произишао, с угарском државом подржавао, био је узрок страх од увећања османског насиља и отуда произтекша нужда за међусобно обдржавање.

Сједињеној и међусобној снаги оба народа испало је за руком, да се разрушавајући ток османског завојевања колико толико задржи, и многе провинције опет да се

освоје; шта више и против саме је немачке државе народ наш помогао, кад је унгарски народ с овим више пута успешно и сретно ратовао. Ове и више таквих заслуга биле су узрок што се деспоти Расције у краљевини угарској међу првим државним баронима бројаше, и што су им ванредна велика добра, с извршивањем прави владетељски прерогатива уступљена била. Из истог узрока није се пропустило, да се не помогне и цркви овог народа уступањем десетка од ране, као што је то сам владајући римски клир у краљевини угарској уживао.

Осим веродостојни књига налазе се јошт и у самоме „Corpus Juris Hungariæ“ несумњиви докази за то.

Кад се узме у призрење, да је свеопште и непоречно познато, како је народ овај непрестано угарску државу бранио неповредимом верношћу заштићавао и за срећу њену дејателно принео, не може се схватити, како му се могла прирођена права по законитом основу одузети? Ер што је племе кнежева Расције изумрло, то ни је могао никако народ, који још једнако постоји свога права лишен бити, које он с толиком крвљу и пожртвовањем најважнијих интереса као своју сопственост задобијо, и само преко својих начелника извршивао. По самој општој правичности и међународном праву требало би, да народу његово право заједно с осталим на ново освојеним земљама, које су пређе њему принадлежале, натраг припадне, јер је то прави узрок био, чега ради је међусобан подпомажући сајуз учинио.

Али у многим стварима била је управљајућа политика некадашњег угарског сабора себична и врло слаба, и ползујући се неправично разним случајима и бунама, одгнала је она овај народ од свију својих задобивених права.

Међу тим била је необходима посљедица овакове политике, да су Отомани чак до срца државе победоносно

напредовати и у ној се сместити могли, и краљеви Угарске из најсветлијег дома аустријског бринули су се отачаски и неуморно и са свом политичном мудрошћу, само да пронађу средства за спасење своји земаља.

Леополд први, блажене памети, могао је дознати, да се велики део овога народа под турским господарством, но ипак под собственим феудалним устројством налази, и да би како за државну снагу, тако и за једну и другу страну полезно било, ако се овај народ позове. После предходног уговора с ондашњим пећским патријархом обећао је цар овоме народу највећу безбедност цркве њихове и сопствено територијално устројство, па још и друга права и привилегије, као што се овде из прикљученог извода види.

Још у прво време велике, мало пре описане сеобе, имао је верно-послушан народ овај прилику, да заједно с браћом својом, који су се још пре под највишом заштитом пресветлог дома аустријског находила, у многим и важним победама, које је аустријско оружије задобило, и учествујући при утишавању опасних мађарских и ердељских буна као веран показао се, и да га ништа не може поколебати, јер је, презрео сва ласкајућа покушења, с којима су га поглавице бунтовничке писмено навести хтели, да се у верности према законитог владаоца огреши. Ово својство почитује верно подани народ овај у својима предцима као највећи украс са успоменом непорушимим, и тврдо се решио, да ову верност не само за себе неоскврњено сачува, него и целоме потомству свом као аманет вечито, савршено и подпуно одржи.

У оно време, док је народ горе описане заслуге себи стекао, просио је преко свога патријарха код краља за привилегиално му обећано устројење, и добио је најмилостивије уверење, да је његово величаство наклоњено, да овај народ у-савршено уживање свију обећаних права ебе

изговора постави, само да ни су једнако трајући немири могућном уживању ових права на пут стали. Он је дакле само до повратка мирни времена на стрпљивост с тим додатком упућен, да ће се потом све, што год недостаје његовој независимости, подпуно и савршено испунити. Али је смрћу овога владаоца извршење ових преднаведених обећања опет надалеко одложено.

Потврђују највише ове владалачке, и њихових наследника даље овоме народу дароване дипломе, да је он и у познијим ратним догађајима своју дужност савршено испунио, и ништа није пренебрегао, да би неповређено ове привилегије и слободе уживати са неумрлом славом заслужио.

Али већ се био народ у положењу налазио, да осети, какву је владајућа јерархија и светска аристократија себи циљ противу њега предузела; она да му разори цркву, ова да утамани народно име. И верно послушан народ овај, имао је доста пути узрока, да своје, с непоколебимим уверењем потпуну силу и важност истих, од краља Леополда I получених привилегија почитује. Њему је било познато, да су му привилегије у корист општега благостања издате, и да су им сљедства подпуно овој цељи одговарала, да је дакле цела држава, а особито краљевина Угарска зацело дужна, да делању свога законитог владаоца и управо свога избавитеља, — коме по себи право принадлежи, да ратове објављује, и мир закључава, као што и различите међународне уговоре на корист своји земаља извршити може, — принадлежећи круг делања остави. Народ се дакле поуздао са свим на највишу подпомоћ самих краљева, без да је тражио његове привилегије предходно саизволење угарског сабора, одкуда је и изговор и сметња произишла, да је вредност ових привилегија у сумњу доведена и тиме је пут препречен, да народ своју сопствену територи-

јалну институцију добити није могао, а без ове морала се и сва остала на њу односећа се привилегија неопходимо по себи распасти.

Ова јерархија није пропустила коначно разорење, још и с овим потпомоћи, да један народ, који правој цркви не принадлежи, није достојан у простору апостолске државе грађанска благодејања (права) уживати! —

Заједничка јерархично-аристократична партаја, која је највећи уплив на законодавство и на управу државну имала, и која је, распрострањавајући своју личну власт, увек на то склоњена била, да се с ревносним одушевљењем потруди, све више и више људи подврћи под своју власт, нити је у вољи, нити пак у способности оскудевала и оклевала, да земаљским законима и јавним уредбама угарским, за наш народ и његову цркву убитачни правац даде, и с тим успех најправеднији и истинити намера високог владаоца, или ослабити, или их у онаковом виду на народ издати, како не могу од постојаног дејства бити.

Она је и различите тајне планове и системе измишљавала, које су на то ишле да овај народ и његову цркву угњетава, и ствар је већ до тога доведена била, да је могло као обично средство за препоруку и напредовање служити, ако би који овакав пројект хтео. Но будући да нису могли ништа навести, што би против ове непоколебиме верности, и грађанске добродетељи овога народа бити могло, то су непредвиђене узроке из даљне будућности навести тражили, да своју систему подпомогну. — Они рекоше, да морају овај народ угњетавати и ни под којим начином допустити, да се осили, јер је он већ по себи многобројан, у суседству са турским земљама, и тамо налазећим се народним и верозаконским сродницима, може дакле с временом опасан постати, ако даном приликом с Русијом се сједини. Али су хотимице на општу признату истинитост заборавили,

да добро уређено општинство привржености и верност своји грађана само праведним поступањем и из овог происходеће благодети к себи привезати и утврдити треба.

Стара историја исто тако као и садањи светски догађаји довољно доказују, да су државе, које се из једног и истог народа и верозакона састоје, али од различитих у њима владајућих грађанских интереса, крваве борбе једна против друге водиле.

Несретним сплеткама споменутих партаја може се управо и приписати, што је војвода овога народа, гроф Бранковић на вечити затвор у Егру одведен, — где је до конца свога живота пробавити морао, и без да је најпре пред суд стављен био, и свет за његову кривицу икада што дознати могао. Па макар да је народу овом у издатим му привилегијама обећано, да ће се достојанство војводе одржати, и да се кривицом јединог лица уништити не може: то је ово достојанство за то ипак с грофом Бранковићем са свим престати морало. Непосредне последице оваковн сплетака биле су те, што се високи двор дао навести да дозволи, да се народ овај може слободно у Русију иселити, и што га нису отклоњењем тегоба, на које би се народ потужити могао, задовољити покушали. Истина, увидиле се одмах за тим шкодљиве посљедице оваковога поступка и покушавало се с тако званим емигрантским патентом и претњом, с најстрожијим каштигама ономе на пут стати, што је пре по закону дозвољено било. Но већ се био тешки губитак како за државу тако и за народ догодио.

По највећој части ове је партаје дело било, што је овом народу пут вишем образовању био спречен, и што се овај само у толико образовати могао, у колико му је то за обични грађански живот нужно било. Народ наш за то никад у стању није био, да у области, где он живи, ја-

вна званија од својих синова заузета види, већ се морао такових као и других законитих средстава на свагда одрећи.

Првобитно и по самоме основноме закону државном још и сада највише важеће средство, да се може получити племство и с овим скопчана преимућства у краљевини Угарској то је, да је онај који се одликује у војеној служби, и по закону јесу сами племићи обвезани, да отачаство бране. Но кад народ овај у време пређашњих, често појављујућих се турских ратова никад пропустио није, да са своом својом снагом несаучаствује у борби с Турцима, то није никад племство свој глас против тога подигло, и није никад своју протестацију изјавило, што је народ наш оне исте дужности, које само њему припадају, чинио, макар да је то по закону искључно право племства.

Са каквим правом могло би се дакле оправдати, да се овом народу у Угарској сопствени свој територијум не даде, но напротив укупно га на судбу скитајућег се народа осудили, и по већој части разделивши га, као покретно имање приватним људма предали. При овој прилици верно послушан народ с вечитим страхопоштовањем припознати мора, да су га висогоцењени владаоци свагда очински и са своом својом снагом свакога уобичајног угњетавања избавити покушавали? —

Високоцењеној делателности пресветлих владалаца има се само благодарити, да су неки делови овога народа, особито његов клир, од многих гоњења спашени били, и да је ипак разне користи уживати могли. У благотворној овој намери, да се овакове користи за народ и његову цркву умноже, али притом и сходна средства по стању и истинитим потребама његовим пронађу и испитају јесу многоцењени владалац и више пута народну скупштину допустити благоизволио. Но успех од ових није могао никада очинској намери владаоца поглавито из тог узрока потпуно да одговара, што су ради тога послати заступници највишег краљевскот надле-

жатељства обично од врло шкодљивих за народ предрасуда заражени били, и што тегобе народа до високоцењеног престола у њиховом правом виду продрети нису могле, а народ на против искреног заступништва код краља имао није, које би праведно јавити могло, како ствари стоје. Оваково заступништво оскудевало је народу и његовом клиру у безбројним другим случајевима.

Са оваким час јачим час слабим препонама имао је народ до времена цара Јосифа II непрестано да се бори.

Овај неумрли владалац који је најзгодније време и прилику имао, да себи сва потребна начела владања присвоји и иста ванредним сопственим искуством обогати, као што је сам велику вредност ових живо осетио, а у исто време умео општем благу шкодљиве странпутице и сплетке у самом њиховом скривалишту да открије, ступио је на владу с најтврђом вољом, да све поданике своје државе на највиши могући ступањ благостања доведе, ревносно жељан, да плодове своје тежње сам још доживи. Он је и имао невероватну одважност, да двоглаву хидру у живац дирне, и тиме је ланац раскинут био, који је току истинитих и опште праведних грађанских одношаја сметао, и цела је монархија свима поданицима без разлике народности и верозакона потпуно општем отачаству уступљена била. Под његовом владом почео је већ верно послушан народ овај та благотворства у пуној мери да осећа, кад се изненада свима обзнани поразни глас, као нужда захтева, да се у краљевини Угарској и овој принадлежећим земљама, старо устројство, како је пред владом овог монарха стајало, и опет се уведе. Узастопце овоме гласу следовала је и вест о догодившој се смрти високог владаоца. У забуни због тога и у страху о неизвесној будућности бојећи се да неби опет у пређашњи теснац натраг гоњен и стиснут био, појавио се народу с неизреченом утехом у високоцењеној особи вашег

величаства владалац, који му у помоћ дође, који све поданике својих земаља прима, и који ће у самој клици нашавше државне околности до онакових начела владавине довести, што ће целом свету на дивни углед бити, уверавајући га, да ће нападаји, од којих се штетних потреса бојати имало, за веће утемељење обштег благостања служити. И овоме верно послушном народу ваше је величаство благоизволело чрез високоцењени допуштени и сада држећи конгрес прилику дати, да своје жеље и захтевања најпокорније поднети може.

Покрај овакове многоцењене благонаклоности и благе намере, које је ваше величаство верно послушном народу овом нарочно изјавити благоизволело, и које он као највећу драгоценост са страхопоштовањем цени и вечито одржати жели, спада му ипак у дужност, да синовном искреношћу своје стање открије од нежног, свакој праведној жељи својих поданика наклоњеног срца многоцењеног земаљског оца овако могућно, од околности дозвољено блаженство најпонизније и с уверењем очекивајући.

Тога ради смо све, што верно послушан народ и његов клир постићи, и преко чега он многоцењено потврђење получити жели, у овоме делу у три разреда сложили. Први разред садржава: да народ и његов клир у будуће од вређања заштићен буде, која је у прошастим временима претрпети морао.

У другоме налазе се најпонизнији предлози, по којима би се за народ и његов клир бољи основ напредка произвести могао. Но будући да многоцењени изјаснителни рескрипт од 16 Јула 1779 у смотрењу овога народа и његовог клира особени законик сачињава, и што је у следству међу тим уведене опште законске толеранције више у њему налазеће се уредбе силу изгубише, а многе би опет други вид добиле, ако се ова нова предложења сходно високоцењеној вољи буду држала, то се у овом разреду о томе учињена расматрања подносе.

У трећем разреду налазе се предмети, који се на пособни чин или на поједине општине, или на приватне људе односе.

Из овога саборског предлога, видимо нацрт жалосног стања, у ком се налазимо наш народ у Аустро-угарској. А најновија сурова насиља аустре-угарске владе потврђују она горка искуства ону жалосну науку, шта смерају Немци и Мађари противу Срба и свију осталих Словена; сваком свесном Србину и Словенину јасно мора бити, да ове здружене владе очито желе, да Србе и остале Словене коначно упропасте.

Страдања францеских хугенота и немачких протестаната нашло је саучешћа и одбране у Немаца, што су прве у заштиту узели, из политичких узрока, суревновања и што су мрзели Лудвика XIV, који је један део Немачког земљишта притиснуо.

До данас не нађе се ни један поштен Немац, да у име човечанства подигне глас свој противу насиља, што нанеше аустријски Немци Чесима, а Мађари Србима и осталим Словенима.

Па и најслободњачкији републикански немачки писци не налазе речи, коју би дигли у одбрану угњетених Словена и Срба противу угњетача њихових, јер су ови угњетачи њихова браћа Немци и Мађари. Док на сва уста вичу и назадњаци и либералци Немци противу Руса, и привидно заступају угњетене Пољаке. Међу тим знамо, да је немачка династија саксонских Августа, као владари пољски овај народ морално упропастили. Знамо и то, да је идеја деобе пољске државе поникла у главама немачких владара у глави Фридриха назови великог, и лакомо прихваћена од биготне Марије Терезе.

Није нам цел, да заступамо насиља и руских владара пристанак на деобу несрећне пољске. Но се Руси у нечем правдати могу, што су пристали, да са Немцима поделе

грабеж, што би Немци сами и без Руса поделили пољску, а друго, што су Пољаци, у своје време, под упливом својих зликовачких јежовита, Руски народ гњавили и упропаштавали, и најзад што су Немци подјармљење Пољаке насилно понемчили, док Русија, до скора не је то чинила.

Из свега, што наведосмо, излази за нас Словене по све важан поук, да се Немци само онде заузимају за интерес и напредак човечанства, где су ови везани за њихове себичне интересе.

Ми умемо оценити оне моралне користи, што добисмо од Немаца, ал не смемо их преценити, што смо их прескупо платили својом крвљу, јер знамо да смо ми Словени, а нарочито Срби били за толико столећа њихов бедем противу навале турског варваризма.

По томе заслуге немачког народа на пољу цивилизације равњају се са нашим големим жртвама на пољу крвавих ратова противу асијског варваризма.

Почетком прошлог века, аустријски Немци са Мађарима, дакле са мањином становника Угарске споразумели се, и уговором у Сатмару (1711) на штету и пропаст осталих народности у Угарској, власт поделили.

Од оног доба, кад је бечка влада за цену прагматичке санкције, српски народ тако мучки продала самовољи мађарске охоле и сурове аристократије и хијерархије, од тада па до данас, постала је мађарска аристократија и хијерархија насилни и најубитачнији господар српског народа.

Ни један народ у Јевропи не допаде руке грознијем господару, но што је српски народ подпадши у руке мађарске госпоштине.

Хапсбуршка династија овим грозним делом насилно је погазила освештање уговоре (pacta conventa) закључене са српским народом при његовој сеоби. Ова династија с тим се грозније огрешила српском народу, што се овај у одбрани исте неверне династије за на век крвнички омразио са Мађарима.

На жалост уверићемо се у сувише у течају овог и позније периода, како је мађарска аристократија систематички радила, да уништи сва српска народна права и да коначно са лица земље сбрише српски народ.

Видећемо, да ће бечка влада и позније после нових доказаних неверстава и опет свим могућим средствима помагати ове мађарске насилнике противу српског народа. И ова бечка влада, неће се стидети у исто време мучења, да потоцима пролева српску крв, рад остварења својих себичних интереса.

Ваља дакле да имамо на уму, и не треба да изгубимо из вида, да су Немци и Мађари од најпрвијих времена до данас заклети непријатељи српског и свију осталих народа у аустријској монархији.

Знајући за ову непријатељску задругу, којој је животни задатак, да нас Словене прегази и упропасти: шта остаје нама Србима, но да се сложимо са осталом браћом Словенима, да се спремимо на ону голему борбу, која нам предстоји противу ове задруге, која се више неда избећи, и решиће се само на бојном пољу.

У кратком нацрту овог периода говорили смо о влади Леополда I; даље смо навели, како је Јосиф I задавио устанак Мађара под Ракоцијем крвљу својих по несрећи верних Срба.

Говорили смо и отоме, како је Јосиф I доживео сваковрсну несрећу, коју је његов злохуди отац Леополдо I својим насиљем изазвао. Очина злочинства, донеше у наслеђе јадном Јосифу I проклетство дуготрајних устанака и сваковрсних заразних болештина. Реко смо, да је влада Јосифа I испуњена била грађанским и спољним ратовима. И најзад поменусмо, да је и овај иначе бољи владалац жалосно свршио своју владу, јер не беше дорастао, да својом добром вољом одклони стољетне злоупотребе злочине покварене владе.

По смрти Јосифа I дође на владу Карло VI, млађи и достојни син Леополда I. Пошто му вигови његова супарника не дадоше усрећити јадне Шпањолце, то дође да усрећи аустријске народе.

Но је узалудно толике хиљаде људи жртвовао, и свога супарника баварског принца Јосифа и његову жену отровом уклонио с пута; и опет не могаше се утврдити на шпанском престолу, на који се шћаше попети, по сродству са изумрлим шпанским Хапсбурговцима.

Карло VI насљедио је све мане, а ни једну врлину свога брата Јосифа I. На глас, да му је брат умрьо, журно се вратио у Беч, и тако је исто невешто радио на примирју са мађарским устанцима, као што је пре тога невешто управљао са војском у Шпанији.

Небројене су жртве, које су учињене у ратовима због шпанског наслеђа, и у тако званом северном рату.

Поглавита тежња овога владаоца бејаше управљена само на увећање моћи своје династије, и ширење границе своје неприродно скрпљене државе. Васцело време његове дуготрајне владавине испуњено је многобројним освајачким ратовима. И ту своју сујету задовољио је у пуној мери, на превелику штету својих народа.

У гомилању големе масе земаља сматраше Карло VI величину своје владе.

Ми Срби имамо и сувише важног узрока да пристанемо на мњење самосталних писаца, који су достојно осудили ону кобну страст Карла VI за увећањем таште славе и сујетне величине.

Ми морамо осудити тим пре такву грозну политику, због које је овај крунисани себичњак пролио толику силну крв наших отаца. Не можемо одобрити крвничку тежњу, која је крвљу нашег народа увећавала моћ и славу пресветлог архидома и побожних владалаца.

Најзад би опростили, што су ови владаоци наш народ водили на јевропске кланице, само да су и у једном тре-

нутку показали готовост, да остваре најправичније тежње нашег народа.

Просто би им била крв наших отаца, да нису уговорима и понављаним потврдама освештана народна права ногама газили, да нису наш народ лагали, и да га нису тако мучки продали Мађарима.

Да ли је могла бити повољнија судба нашег народа под владом таква вероломна, сујетна и раскошна владаоца.

Дворско особље Карла VI износило је до 40 хиљада грабљиваца, који су јадне народе као пијавице сисали и нљачкали.

Карло VI тежио је, да се у свему равна и да надвиси својом таштом славом јадну величину Лудвика XIV. И заиста је и успео да је раван оном францускoм тирану. Но је ту славу свог другара постигао само у религиозном фанатизму, и у големој раскоши.

Док су милијуни његових поданика пожељели леба, дотле су ћесареви папагаји благовали. Лебове за ове папагаје квасише у токајском вину, а дневно требаше два акова од овога најскупљег вина за папагаје, а за купање и успављивање царице рачунаху 2 акова дневно.

Колико су харали војни чиновници, види се отуда, што су на хартији бележили 120.000 војника, а у ствари не беше више од 40.000. И по томе свеколику суму за 80.000 војника поделише ђенерали и остала госпоштина.

У свом раскошном животу, није био у стању Карло VI, да опази ове големе преваре. Место њега управљаше гроф Цинцендорф државом, двором и његовом кујном, и самостални писци веле, да је са кујном најбоље управљао. И то је онај исти Цинцендорф, с којим је неверни митрополит Вићентије удешавао да Србе поунијати.

Јосиф I умрьо је без мушког порода. А брат његов Карло VI имађаше две кћери ал немаше сина. Он бејаше изданак хапсбуршке династије.

С тога му и бејаше највећа брига, да свеколику аустријску државу осигура својој старијој ћерки Марији Терези, коју омужи са лотриншким херцогом Фрањом.

Ову би циљ Карло VI лако постигао са великим средствима, с којима је он као аустријскв владалац располагао. Карло VI за 30 годишње владе своје могаше нагомилати блага, и са овим могаше и створити голему војничку снагу. И помоћу ових снажних средстава имао би најпоузданије јемство, да престо осигура својој ћерки. Но је он сувише био слабоуман, да би добрим поретком у држави ово поуздано јемство створити умео.

Он се надаше, да су довољна јемства уговори, које је у течају своје дуготрајне владавине са јевропским владарима закључио.

Карло VI, који је целог свог живота вероломно уговоре газио, бејаше толико малоуман, да је веровао у светињу уговора. Овај јадник шћаше своју царевину осигурати од напада грабљивих странаца, са папирним шанчевима.

Још од године 1713 одпочео је радити, да својој породици осигура наслеђе.

Установа наслеђа је у монархијама од велике важности, и неби му се могло замерити, ако би са поштеним средствима ову установу осигурао.

Но се Карлу замерити може, што шћаше то постићи ништавим подписима, обманом и продајом словенских народа, а нарочито издајничким делом, што Србе прошахерова Мађарима, и што се у монархији свагда може постићи само силом.

Посљедице овакве глупе политике не су могле изостати. Као што ћемо видети, да је Карло VI својом нехатошћу посејао клицу оним великим ратовима, који се мораше изродити по његовој самрти.

Све оне велике жртве, што су позније аустријски народи поднети морали рад одбране престола, сва она потоцима

проливена крв јадних народа, пада на душу овог слабоумног владаоца.

Према ономе, што казасмо, да је са преваре аустријских дворских саветника било само 40 хиљада војника у одбрану свеколике државе; лако ћемо поњати колико хиљаде Срба мораде изгинути, да сачувају престо хабсбуршкој династији.

У почетку своје владе затекао је Карло VI уређеније државно стање, и то је била заслуга његовога брата Јосива I.

Велики и врли војвода принц Јевђеније организовао је војску, и пошто је тешком муком, упливом своје Љубазнице жене министра Стратмана задобио право, да самостално управља војском и нечекајући на одобрење дворског војног савета, Јевђеније је сјајне победе задобио на све стране.

Најсјајнија јепоха аустријске државе настаје са почетком ратовања са Турцима, овим сјајним ратовима (1715—1718) задоби велику славу аустријско оружије, које је јуначки војвода Јевђеније поглавито помоћу Срба пронео до самих балканских планина.

Са 125000 војника од којих су већу половину сачињавали Срби, стајаше Јевђеније противу 150000 Турака, које предвођаше велики везир Кутурци-Алија.

5-ог Августа 1716 године задобио је Јевђеније сјајну победу код Варадина и Карловаца. Турци су ту коначно разбијени, да су до Београда морали избећи, а велики везир је самртно рањен на пољу, где је и скончао. Посљедица ове сјајне победе било је ослобођење Тамишвара и целога Баната.

Између осталих јуначких дела, што Срби у овом ратовању учинише, поменућемо један случај, из кога се може оценити, колико су Срби користи допринели слави аустријског оружја.

У тако званом „Wienerisches Diarium од 1716 год.“ на страни 1394 читамо, да 1200 Срба под оборкапетаном Стеваном Детињом иначе Пиводом, изненада, док још немачка војска стајаше у Банату, упали у Влашку и допрли чак у Букурешт, и пошто су посекли до 500 Турака, заробише влашког кнеза Николаћа Мавро-Кордата, његову породицу и до 800 Бојара, и преко Трговишта допратише у Ердељ, где их предадоше свом ђенералу. Од Срба овом приликом погибоше њих 10.

Но су Турци још једном прикупили знатну снагу. Прогнани Ракоција са својим Мађарима придружио се Турској војсци, у цели, да Мађаре побуни, и с тим Турцима олакше војевање.

После ове сјајне победе Јевђеније обсади Београд. У том стиже нови велики везир Ашчи-Алија са 150000 Турака. Са две стране опкољен Јевђеније са највећом вештином и јунаштвом нападне (16. Августа 1717 год.) великог везира и у једном боју сатре сву турску војску. Београд одмах други дан падне у руке Аустријанаца.

Овим двема победама принуди Јевђеније султана Ахмета III, да потражи мир, који затим би закључен у Пожаревцу 21. Јуна 1718 год. По закључку овог мира дође под Аустрију Београд са већим делом Србије до Тимока Мораве и Дрине, сва Босна и велики део Влашке.

Овим знатним победама и плодовима отуда, користише се само Немци и Мађари, и као што једном рекосмо измети свију народа само, ако су имали плаву крв у жилама.

И ако су Срби и опет највише допринели и припомогли ћесару у овим завојевањима, невидоше користи и од овог новог пролевања крви, шта више у закљученом миру оставише Србе своје сајузнике познатој милости турској.

Шта више, можемо сматрати ове нове победе, као нов извор, много веће патње и нових јада.

Јер по уговору пожаревачком, подпаде под власт бечког ћесара тројином више Срба, а то ће рећи, да је од сада тројином више српских синова гинуло за таште и себичне интересе бечких ћесара, и за увећање аустријске државе.

Ново добивени српски крајеви стајаху под ћесаревом ришћанском владом кроз пуних 20 год. (од 1718—1739).

Да видимо какве је користи допринела српском народу ова ришћанска влада.

Истина, да према ономе, што смо у опште изрекли о покварености владајуће династије, државне владе, и свеколике владајуће клике, мало ће требати, а да сваК сазна, да је Србима боље било под Турцима, но под аустријском владом.

Осем што смо у овој нашој историјској расправи навели, и што је и сам аустријски министар признао[1]) и у истом смислу изразио се, као што мало пре рекосмо, да су Срби изменом господара само се оштетили и оназадили.

Она несрећна тежња аустријских биготних владара, да Србе ма и силом оружја привуку у крвава недра јединоспасавајуће цркве; донели су толиким ратовима измученом народу велика зла и многоврсне најгрозније патње.

У колико се пре само мањи део Срба могао отровом јежовитског католицизма заразити; толико су веће поље задобили ови крвнички мисионари и то у областима, где стајаше ћесарева војска под управом папизмом задахнутих

[1]) У I гл. на стр. 13 и 14 вели Бартенштајн: „Од Турака небејаху у својој вери; и како се у Турској незна за племство нити тамо место њега прост човек носи државне терете: то су Рајци, Власи и Рутени имали тамо већ у том погледу веће угодности; те се по себи казује, да они не би своје благо и добро, себе саме и свој живот у пропаст залагали, кад би се бојали, или кад би могли и замислити, да ће се морати за то побојати, ако им се оно закрати под новим господаром, што су под Турцима мирно уживали.

ђенерала аустријски, који су били оруђе ових, ришћанском љубављу титрајућих се демона.

Ови грозни мучитељи Срба, бејаху: ђенерао гроф Секендорф, по смрти узорнтог Јевђенија војсковођа; хилбургхаусенски принц Јосиф, ђенерао Валис, ђенерао Петаци, ђенерао граф Страсолдо, ђенерао Хајстер, ђенерао гроф Кенигсег, ђенерао Штрасер и још други гадови.

Ево како описују тог несрећног Секендорфа чувени писци Хелц и Корвин у њиховој општој историји (у III књ. стр. 875).

„Seckendorf war einer jener Charaktere, die man eher in einem Jesuiten-Collegium, als an der Spitze von Armeen suchen sollte, die man aber nichtsdestoweniger häufig in den Kriegsheeren solcher Fürsten findet, denen es an männlicher Kraft und Regentengrösse fehlt, und deren Thron-Unwürdigkeit sie nöthigt, alle ihre Berechtigung zur Herschaft von der Gnade ihres Gottes herzleiten, mit den sie desshalb auch in beständigeu Verkehr stehen, während sie die umberechtigte Herschaft selbst durch die Gewalt der Bajonnete eines blind gehorchenden Heeres zu stützen suchen. Frömmler in Uniform, pietistische Generale sind daher stets die Günstlinge; solcher Frömmler im Kriegsrocke war denn auch Seckendorf. Er verband mit türkischer Bosheit des Herzens, schmutzigetn Geitz, Betrügerei und Erpessungssucht, eine wahrhaft lächerliche Frömmelei. Während er für die orthoxe Lehre eiferte, liess er den Feind die besten Kriegspläne ausführen; und während sein Heer an den nothwendigsten Bedürfrissen Mangel leiden musste, liess er in Bosnien auf seine Kosten eine masse von Bibeln vertheilen. Wegen den schlechten Feldzuges wurde Seckendorf zwar verhaftet und vor ein Kriegsgericht gestellt. Allein der fromme Mann hatte, wie alle Leuthe seines Schlages, mächtige Freunde, die dafür sorgten, dass ihm kein Leids geschah.“

(Секендорф бејаше од оних карактера, које би понајпре тражити морали у неком јежовитском кољежу, но на челу војске, које ништа мање налазимо у војскама таквих владалаца, који нити имају мушке одважности, а још мање владалачке моћи, и који као недостојни престола принуђени су сва своја права ишчекивати од милости њихова бога, с којим баш зато и негују најтешњију везу, а међу тим своју незаконити владавину једва силом бајонета својих слепооданих војника одбранити могу. И по томе су лажни побожњаци у униформи, и фарисејски ђенерали најобичнији протежеји таквих владалаца, што непрестано изврћу очи и бројанице окрећу; овакви побожњак у војничком оделу, и сушти Тартиф бејаше Секендорф. Он је умео спојити најподлију освету срца са прљавим сципијашлуком, нагон преваре и насиља. Заиста смешна побожност! Он је вршио биготне церемоније, а међу тим је дозволио свом непријатељу, да за то време изврши најбоље убојне планове. Док је његова војска трпела највећу оскудицу у животним потребама, дотле је он о свом трошку раздавао библије босанским православним Србима.

Ухапшен због рђавог вођења војске, предат је војничком суду на суђење. Ал је овај побожњак, као и други њему равни, имао моћне пријатеље, који се постараше, да му се што недогоди).

О главном аустријском вођу добисмо верну слику, да видимо још понеког ћесаревог ђенерала, што ће нам веома олакшати, да у правом облику угледамо и измеримо величину патње нашег бедног народа.

Ђенерао гроф Петаци један такођер од оних јевропских авантиријера, који је у Аустрији тражио и као рођен аристократ и нашао уточишта, и као вољно оруђе владалачких кругова, министара и попова, лако је дошао до ђенералства.

У ратовима кукавица, у мирно доба јунак у пљачкању сиротиње раје, закриљен влашћу ћесара, снажно потпомог-

нут од свемоћних језовита, служаше слепо увећању деспотске владе, утемељењу и ширењу неситог папизма.

По тврђењу самога Бартенштајна (види стр. 57) ђенерао Петација је својим суровим, самовласним и најгрознијим поступцима изазвао вараждинске српске граничаре на оружани отпор у одбрану своје праотачке вере.

„Овај дивни Петација предлагаше ћесару Карлу VI, и то у оно доба, кад је ћесар најнесрећније војевао противу Турака, Француза и Талијана, „да се у горњо-карловачком ђенералату, где граничари несу никад непослушни били, све женидбе међу неунијатима (православнима) и унијатима, које су од двора допуштене, не само самовласно укину, него да се сматрају и обележе као отмице, па да се смрћу казне.“

По заповести истога Петације убијен је од ћесарских војника лепавински игуман Кондрат на самом црквеном прагу, што је хтео да сврши службу божију.

Ђенерао Петација шћаше, да све православне манастире претвори у францишканске клошторе, како би по том што лакше и православне Србе пошокчио, и морално и материјално упропастио.

У тој цељи оружаном руком, с ћесаревим војницима нападе на манастир Марчу и на силу изгони отуда правовославне Србе. А као што Бартенштајн вели: (на стр. 58) „Вараждинци пак тврдоглави — манастира Марче ни пошто не дадоше, бојали се на двору узети им то место пре повратка мира. А кад се пак мир поврати и држаше да је сигурно, наређено буде грофу Петацију, да то учини, који то на силу изврши и буде за то богато награђен.“

„Кад је пак ово са свим добро за руком пошло, мислио је он, да унију све мећма и насилно шири, те да кроз то буде још заслужнији и достојнији награде.“

„По његовој дакле заповести, баце неунијатске попове, који су дошли били у жумберски срез, да тамо крсте децу својим једноверцима, у тешке окове, и у мрачним тавницама држаше их веома сурово, и све под тим чудноватим изговором, да је земља поунијаћена, те се тамо не сме ни један неунијат задржавати. И ма да је пређашња илирска дворска депутација са саглашавањем духовника њенога величанства царице и краљице силно доказивала нетемељитост и чудноватост оне горње реченице, и ако је за тим изишла заповест, да пусте ону четворицу попова, не даде се ипак гроф Петаци тим задржати, да не чини зла народњацима другим путем, на који је подпомаган највише тајним писмима, и при свем томе огласи један патенат, којега садржај не даде се сложити са привилеђијама.“

„Тога се ради дакле диже буна у вараждинском ђенералату, коју су још осем тога пратиле разне околности, што злочинство повећаваху.“

„И као што увек овакав зао догађај тако исту шкодљиву посљедицу обично за собом повлачи, то се за мало час по том раширили буна, као неки пожар и по католичкој краљевини Хрватској, а за тим и по Славонији, где је било сила унијата, и најзад и по пространој бихарској жупанији.“

„Да је онда краљ пруски био одмах с двором прекинуо, умакла би била овдашњем двору не само хасна, коју је у рату, што и данас траје, као што се неда порећи, уживао и ужива, — него би такође натезало се, кад би дошло, да се у исто доба угушују унутрашњи немири, који су се дигли били у једноме крају земље, што захваћа 60 и више немачких миља, и да те довољно спречу и на пут стане спољашњим с почетка далеко силнијим непријатељима. Једном речи, веома би зло изгледало по архидом, по верозакон и по ришћанство, а они, који су томе криви били, неби никад у стању били одвратити опасност и несрећу, ко-

јој су повода дали, те ово треба дакле сматрати као веома важан узрок, да се у напред не излажемо више таквој опасности, у случају баш да мир веома добро испадне, а некмоли ако испадне средње или зло, и да се особито здраво и делом на пут стане непрестаном досађивању Петација, и тајном опадању поштених и верних слугу, кад зло узсмера; јер доиста никад неће фалити светлом краљевском архидоиу потајних и јавних непријатеља, од којих ваља да се чува, нити ће увек среће бити, да се за годину дана не само утишају онако опасни унутрашњи немири, него да се и они, који су у њима участвовали, окрену живљој и кориснијој ревности службеној.“ — — —

Године 1727 ђенерао Кенигсег силом оружја натури православнима поунијаћеног владику Рафајила Марковића, и свечано га инсталује за владику манастира Марче. Тим насиљем ђенерао Кенигсег изазва с почетка незадовољство и пасиван отпор тамошњег народа.

Мало за тим изроди се оружани устанак српски граничара, а узрок томе бејеше, што је ђенерао Галер, по налогу дворског војеног савет, предузео био попис Унијата. И ако се овим пописом јасно осведочило, да у целом ђенералату нема баш ни једног Унијата, ипак се на то није освртала војена власт, но је на силу бога сматрала православне као Унијате, и насилно их принудила да признаду за владику оног отпадника владику Рафајила.

Јуначки граничари одупираху се снажно бранећи уговорима ујемчану слободу вере.

Но ђенерао нехте знати за уговоре, већ сматраше јадне граничаре по старој аустријској практици, као ребеле, које требаше гонити мачем и огњем.

И одпоче своје грозне драгонаде, и предузе само мучити јадан народ. А да би поуздано успео у својој пакленој намери, пре свега похвата све оне православне свећенике, који не хтеше признати унијата владику.

И ове јадне својој вери одане и верне свећенике побаца у тавнице, где су их фратрови на најгрознији начин мучили.

Ко не познаје средства, која употребљаваху римски попови, нека прочита и проучи тајне шпанске инквизије. У гонитби својих непријатеља бејаху сложни сви попови римски по целом белом свету. Начело католичких мисионара у свако доба и на сваком месту бејаше једно исто. Оно се најбоље огледа у њиховој грозној девизи: „Миса, или смрт.“

Колико су и најсветија човечанска права ногама газили ови фанатички фратори, можемо се уверити из навода често поменутог министра Бартенштајна. Који у свом извештају на страни 68 и 69; овако пише:

„У српским привилегијама што их ћесар Леополдо и његови насљедници потврдили, јасно се казује:

„Забрањује се свакој светској особи, да несме неунијатског свећеника, који стоји под митрополитом (карловачким) затворити; и само је њему (митрополиту) дато право, да таквог свећеника, који зло ради, казни по духовним или каноничким правима, али (дато му је) с изречним задржавањем врховне власти, која се владаоцу пристоји над њима, in Formalibus (у спољним стварима).“

„Nec super ecelesiastico statu ullus sæcularium præter Nos, potestatem habeat arestandi, vel incaptivandi aliquem, sed archiepiscopus tales a se dependentes Ecclesiasticos poenam aliquam incurrentes Jure Ecclesiastico seu Canonico punire queat.“

„Из овога се види, да је власт коју допуставше митрополиту, двоструко била умерена, прво, што је владалачка власт над свећеницима, који зло раде без најмање разлике задржана in Verbis (у речима) praeter nos (осим нас), а друго, што су митрополиту везане руке, да не може друге казни изрицати осем духовних или каноничких.“

„На ова оба ограничења оснива се по том 4 § окружне посланице (Circular rescript) од године 1729 месеца Јануара, по којем ће се неунијатскоме свећанству, кад скриви, и свима кривичним случајима судити без разлике световни суд, и казнити по пресуди, како испадне, и од највишег места по реду потврђена буде. Но да се пре обзнане и извршивања пресуде рајцким црквеним судом, по обичају и по каноничким правима, распопи (обрије). При том се пак и опет изјављује, да се ни мало неустручавају, у току кривичне парнице, или ударајући на муке (Tortur), пустити у суд двојицу од његова клира, као чланове, N. B. (nota bene), ако митрополит сам заиште, али само, да су ту да сами увиде, да је парница по реду текла и право извршена: као и то, кад би се усудили, што противу рећи, да се за то двору јави, ради даљег суђења и решења. А кад се кривцу већ пресуда справља, да духовни чланови, који и тако немогу онда ту бити, из суда одступе.“

„Ова је пренајвиша наредба тако пажљиво састављена, да митрополит неможе ништа на то рећи; зато је још одпре некако љуто приморавам био, да изда двојицу својих свећеника на суђење световном суду по кривичном делу. И колико ја знам, не је ни један митрополит икада тражио, да се приме при суђењу двојица духовних чланова, по свој прилици зато, што му за то допуштење не је јављено било. А тужише се они чешће и с разлогом, да је од чести угарско свећенство, од чести да помесни мађистрати, и коморски чиновници, особито од оног доба, од кад се одпоче угарској господи сталежима више, него ли пре, попуштати. И најзад некоје милитарске особе, и то на име господин гроф Петаци, — не само горњем месту (тачци) у привилеђији противно радили, већ шта више; да су кад и кад неунијатске свећенике, ма да и не су криви били, сасма немилосрдно силним бати-

нама частили (tractiret), у тешке их ланце окивали, и у гадним тавницама затварали: Као што је међу осталима често споменути гроф Петаци четворицу таковних (невиних) попова злоставио на гореспоменути начин (батинама), зато што су дошли у жумберски срез, да крсте децу својих једновераца, а на другом опет месту веже неки унијатски парох неунијатскога попа за јасла (an eine Bahre) као коња у коњушници, зато, што му је матер на самрти причестио, и натера попа, да из јасла једе и пије, и још му и друга безчинија учини. — — —

— — — — — — — — — — — — — — — — —

Знаће довољно њ. цар и апостоличко величаство краљица по своме властитом осећању, колико сажаљења буди у меканом срцу онакво љуто, а да нерекнем немилосрдачно и нечовечно поступање. Од њезина величаства неда се ни осем тога сакрити, како позорно краљ пруски све тражи, да изнесе на овдашњи двор, како гони оне, који у делима вере другачије мисле. Она по том знаде, како се ревносно заузима њ. величаство руска царица за своје једноверце, које се налазе у овдашњим насљедним земљама, и како се сила них тамо сасма труде на рускоме двору, да све дознаду, што се год овде неунијатима догоди, па после, да лукавством злоупотребе, и раздор посеју међу обадва двора, те би по том њ. царско и апостолско величанство краљица заповедила — кад год јој је јављано, не само за неко нехришћанско поступање, као што је оно горње, него и за саму повреду привилеђија, — да се ове злоупотребе спрече, а оно прво да се оштро казни.

Али су ове највише заповести хрђаво слушане, те до сад ни је никад такво злостављање, ма било бог зна како очевидно, као што треба казњено; већ су кривци, шта више удиљ довека налазили средства, пута и моћних пријатеља, како ће кривицу лажном неком обманом улепшати, а тужи-

теље опет гонити. Као што се тако нешто догодило у горњо-карловачком ђенералату ево у овај мах, кад ја ово пишем, где се за годину дана не је могло извршити оно, што је после честога забрањеногa потајног подривања не само илирска дворска депутација, већ међутим и угарска дворска канцеларија и дворски војни савет за право нашао, па и од највишег места одобрено било, — макар што је то од оног доба на ново дваред истраживано, не бил се само грофу Петацију помогло, који је по доказима толиких и таквих лажних један другоме противних гласова донео, и што је рад те истраге наименован други референат дворског војног савета, који је пак исто тако, као и пређашњи, морао припознати, и кудити тешка злостављања тамошњега неунијатског владике и његових једноверaца.

Како пак све ово нити је право ни паметно, а још осим тога неможе остати сакривено од рускога двора, то се даје из тога само по себи закључити, да најспасовитије пренајвише наредбе, ма те како оштро гласиле, неће ништа хаснити, докле се год не буде озбиљније томе лека нашло; које дакле ја држим, да сам савешћу обвезан, да по првој дужности напоменем, те да скинем са себе одговорност пред Богом и пред обадвема царским величаствима.“

Још ћемо овде навести доказе големог фанатизма аустријских ђенерала, и жалосне посљедице отуда по државу и по народе, који су големе жртве оних крвавих ратова подносили, па најзад све користи њиховог јунаштва пропану због грабљивости невештине, глупости и религиозног фанатизма њихових војсковођа.“

Као што и опет вели Бартенштајн (стр. 12); „кад се дају знатнија места и војничка достојанства, а међутим знање и заслуга и не допире до милости дворске, а ђенерали и официри, који ил не су увек уредно наплаћивани или грамзе, да се махом засите, мисле, да у освојеним

земљама па и у онима, што се вољно предале, не су баш тачно везани за строги војнички запт. С тога би Београд на ново изгубљен, а у Босни, коју су покорили били помоћу неунијатских становника, убише ђенерала Штрасера, који је те становнике љуто злостављао, и побише му сву војску, што имаде са собом по земљи расуту.“

У овом кратком нацрту износећи слике аустријских војсковођа, њихових официра, административних чиновника и оних несрећних пратиоца аустријске војске оних црних језовита и фратара римских, видимо чемерно стање државе, и несрећно стање оних народа, који у таквој растројеној и само по страсти религиозним и сталешким предрасудама управљеној држави јадан живот проводише.

Ови нацрти и слике дају нам најјаснији поглед државног и друштвеног стања у аустријској држави у првој полутини прошлог века.

ПРЕГЛЕД РАДЊЕ И СТАЊА СРП. УЧ. ДРУШТВА

у 1872-ој години.

Прочитао секретар на скупштини Српског ученог друштва 30. Јануара 1872.

Част ми је, да од стране одбора прочитам преглед радње и стања Српског ученог друштва у минулој 1872-ој години.

У тој години имало је друштво свега 34 састанка, и то: 7 одборских, 11 у одсеку историчком и државничком, 5 у одсеку философском и филолошком, 6 у одсеку јестественичком и математичарском, 5 у одсеку уметничком.

Уобичајеним већ редом прегледаћемо и ове године радњу на тим састанцима у четири одсека и говорићемо:

I. О чисто књижевном раду друштвеном;

II. О осталим пословима, нарочито о старању друштвеном за набавку и опис историјских и књижевних или уметничких народних споменика;

III. О библиотеци и архиви; и

IV. О новчаном стању друштва.

I.

Од књижевнога рада изређаћемо овде све по реду послове, које су радили друштвени чланови или остали књижевници, и који су друштву предати да их штампа у своме Гласнику или у особеним књигама, или да их просто потпомогне. Ред је писаца узет по времену, кад је који свој први прилог предао. Тако је предао

1. Г. *Гавр. Витковић:* а. Нове прилоге за историју српских пресељеника у Угарској као извештај о своме путу 1871-ве године; б. Критички поглед на прошлост Срба у Угарској, наставак;

2. Г. *Владимир Јовановић:* а. Општину; б. Политичког речника слова В, Г, Д, Ђ; в. Социјализам или друштвено питање;

3. Г. *Алекса Н. Спасић:* а. Неоснованост закона који одређује максимум интереса за новчане зајмове; б. Франклин економиста; в. Финансије и народи, књига друга.

4. Г. *М. С. Милојевић:* а. Препис поменика; б. Дечанске хрисовуље; в. Законик црквени.

5. Г. др. *Влад. Ђорђевић* своју болничко-експерименталну студију: „О каутерисању рана у опште и разголићених вена на по се".

6. Г. арх. *Сава Косановић:* а. Српске старине у Босни; б. Белешке о Богомилима.

7. Г. *Чедом. Мијатовић:* а. Цар Урош и краљ Вукашин; б. Пре триста година; в. Студије за историју српске трговине, чланак трећи;

8. Г. *Настас Петровић:* Независност Црне Горе.

9. Г. *Стојан Новаковић:* а. Библиографију српске и хрватске књижевности за 1871. годину; б. Српски историјско-етнографски музеј. Предлог и нацрт; в. лингвистичку студију Физиологија гласа и гласови српског језика;

10. Г. *Вл. Јакшић:* Статистику болованља и умирања српске стајаће војске:

11. Г. *Дим. Стевановић:* Нешто о пошти;

12. Г. *Мита Ракић:* Историју умственог развића Јевропе Ц. У. Дрепера. II. део;

13. Г. *А. Васиљевић:* О слободној вољи;

14. Г. *Стеван Д. Поповић:* Букварску методику у Срба, део први;

15. Г. *Алекса С. Јовановић:* чланак Задругу по прописима нашег грађанског законика;

16. Г. др. *Ј. Шафарик:* Српску исправу о куповини непокретног добра у Привреви XIV. века;

17. Г. *Милан Костић:* Школе у Црној Гори;

18. Г. *Мил. Ђ. Миличевић:* Живот Срба сељака други део;

19. Г. *Дим. Дукић:* чланак Геологију и историју, превод из Б. Коте;

20. Г. *Клерић:* а. Како се теоријски тумачи и на ствар примењује нова направа за ломљење стена коју је он изумео; б. Кинематичке проблеме;

21. Г. *Св. Ј. Никетић:* Историјски развитак српске цркве, чланак трећи.

22. Г. *Ал. М. Радовановић* свој превод: Природну историју постања или развиће органскога света на земљи Написао др. Ернест Хекел професор у Јени.

23. Г. *Велимир Антић:* Једну математичку студију о напонима.

25. Г. *Драгашевић:* Карту Хомоља.

Учествовала су дакле у раду друштвеном ове године *двадесет и четири* књижевника са *тридесет и седам* послова. Што се тиче поделе по наукама, интересно ће бити да споменемо, да од тог броја 22 посла иде у науку о народности српској ма по којој страни њеној (историја, литература, језик, старине, здравствено и друштвено стање и т. д.) а осталих 15 у опште науке. Тај опет број овако се дели појединце. На друштвене и правне науке долази 7, на математичке и природне 5, на историју 1, на философију 1, на лекарство 1.

Од тих послова највећи је део прегледан и на јавност пуштен, нешто чека да изађе у свескама Гласника које ће прве у овој години угледати света. Чланци који не иду у програм или нису рађени, како би их друштво могло издати, враћени су. Од онога што је ове године у свет пуштено и што је од ланскога рада нештампано претекло — изашле су ове године четири књиге друштвенога Гласника. У послу су, и на сваки ће се начин у овој години пустити у свет осим редовног издавања Гласника: „Збирка најстаријих народних песама српских“ покупљених по Далмацији, која излази под редакцијом г. дра В. Богишића; други део Дреперове „Историје умственог развића Јевропе“ у преводу г. М. Ракића; трећи део Гласника другог одељења, у ком ће бити стара писма будимскога архива у препису г. Г. Витковића, интересна и за језик и за историју пресељеника српских у Угарску, и збирка српских народних песама, које је покупио по Босни пок. К. Х. Ристић, које су приређене за штампу у филолошкоме одсеку, и које ће се издати пренумерацијом у корист фонда пок. К. Х. Ристића. Пред том збирком изаћи ће кратка биографија и надгробни спомен покојнику.

За сам тај фонд одбор је одлучио, да се цела сума утроши у издавање једнога „Босанског зборника", у коме би могли наћи места разни чланци историјског, етнографског, путописног садржаја о Босни. У осталом одбор је већ наредио, да се позову књижевници, да пошљу прилоге за овај зборник. Најпосле, уметнички се одсек бавио предлогом о томе, да се неиздана музикална дела славнога нашег компоните К. Станковића за Србију набаве и штампају. О томе је уметнички одсек и у преговоре стао с лицем, које сад рукописима покојниковим располаже, али ствар још није доведена до свршетка.

У томе је пребројана књижевна радња друштвена. У критику се овде улазити не може, али нема сумње да друштвени рад носи на себи општи белег времена и стања у коме је наш народ, белег, који се обично види на свима странама народне радње. Овде је на скупу згодно место, да сви, који смо чланови ове заједнице, помислимо, како смо ми у првоме реду оних који у нашем народу не могу напредак откле са стране чекати, већ којима је најпреча дужност тражити га у себи самима. Ако бисмо често, и при сваком друштвеном послу, и на сваком састанку на ово мислили, добри су изгледи, да би критика друштвеног рада испала може бити још и боља, него сад и до сад!

Осим тога овде је место да с тугом поменемо имена умрлих чланова, којих је ове године друштво наше лишено, људи знатних и заслужних. Међу њима је наш славни и заслужни сународник пок. *Људевит Гај,* књижевник хрватски и југословенски, кога је име довољно, да овде свакога од нас опомене на дуг, који ће му народ наш дуговати, за тим *Дим. Црнобарац* и *Рајко Лешјанин*, који су обојица заузимали висока места у државном животу нашем, а други је и књижевности нашој привређивао, по том *Мих. Рашковић* толикогодишњи професор хемије на великој школи нашој. Од наших чланова у братском нам народу руском нису више међу живима *Хилфердинг* и *Невострујев*, обојица знатни по литературу словенске историје и археологије, људи, који су време свога живота посвећивали књижевноме раду на расветљивању и проналажењу непознатих ствари из прошлости словенске. Вечна им памет!

II.

Од осталих послова који су посредно везани са радом чисто књижевним, имамо мало да споменемо. И ове су године као и лане изашиљани изасланици уметничкога одсека гг. Д. С. Милутиновић и М. Валтровић, те су наставили свој посао на прецртавању старе српске архитектуре и живописа. Интересан извештај о обадве ове експедиције штампан је у Гласнику XXXVI. Из тога се извештаја види колико је већ до сад урађено. Поменути посао предузет је и рађен у 7 манастира и у Смедереву. Израђено је 52 цртежа, од којих 39 иду у архитектуру а 13 у снимање старог живописа. Кад би новчана средства допуштала, да се овај рад у ширим размерима предузме и да се после публикује, историја би културе и уметности наше неисказано много добила у овим пословима. Лане довршени радови послани су у Москву на политехнички излог, али су, не зна се чијом кривицом, задржали се на путу од Београда до Москве више од по године, и после су били изложени руској публици у московскоме музеју. Даље нам нису стигли никакви извештаји.

У одсеку јестаственичком и математичарском поведена је реч о упутству, по ком би се купила грађа за географију и етнографију Србије, и одлучено је да се питања, што их је г. Драгашевић саставио, наштампају и разашљу.

То ће се кроз кратко време извршити. Успех овога корака друштвеног зависиће од заузимљивости самога нашег књижевнога и интелигентног света, који живи у средини народној, па се можемо надати, да ће он најпре родом уродити. Важнији корак учинио је тај одсек ове године, изаславши г. Драгашевића у Омоље да га географски испитује. Г. Драгашевић се бавио тамо дуже времена с обилатом коришћу за географско познавање наше отаџбине. Послетке свога испитивања изнеће он у особитој студији и у особитоме картографском нацрту.

Пред одсеком историјским читан је предлог Ст. Новаковића, који данас на дневни ред долази, у ком се говори о образовању српскога што потпунијега историјско-етнографског музеја. У томе се предлогу с једне стране

представља важност такога музеја за сваковрсно изучење саме наше народности, и с друге стране показује крајње време, да се на томе почне радити, ако се жели доћи до неке целине и систематичне потпуности. Предлагач је мислио, да би учешће друштва у овој ствари и при почетку њеном и после, пошто се установи, било од велике користи, и да је управо друштву дужност, да, као научни завод земаљски, оваке идеје креће.

Међу најкорисније предлоге за унапређење посла око прибирања грађе за познавање природних особина домовине наше, ваља убројати рад једног пододсека јестественичког одсека, који је израдио кратак *нацрт за прибирање метеорологијских бележака по Србији,* који да се предузме по једном плану с испитаним и тачним оруђима, да би се наука на белешке могла ослонити, и да би се знало да су *једне вредности.* Тај ће се нацрт данас овде прочитати. Узевши у обзир при бирању места за посматрање географске правце и особине наше земље, пододсек је предложио, да би посматрања требало чинити с погледом на *ваздушни притисак*, на *топлоту* и на *правац* и *јачину* ветрова, на *влагу* у ваздуху и на множину *кише.* Нешто је у овоме правцу још пређе друштво српске словесности предузимало, али нема сумње, да би остварење овога предлога знатно умножило чињенице у познавању наше земље, у послу, који ће остати међу најпречим дужностима овога друштва.

На многе друге ствари друштво није могло мислити, налазећи се непрестано у стешњеним новчаним приликама.

III.

Што се тиче стања друштвених збирака, за друштвени историјски архив приложено је 9 писама. То су приложили г. г. арх. Н. Дучић, Вл. Јакшић и Петар Мировић. Збирка рукописа умножена је са 6 комада, које је друштву уступио г. Витковић.

Од књига за друштвену књижницу придошло је ове године 192 свеске свега. Од тога је највећи део дошао у замену или на поклон од разних друштава или завода, с којима је друштво у свези. Тим путем дошло ја 127 све-

зака. Ове године слали су друштву овоме своја издања: Матица српска, матица илирска, матица словенска, југословенска академија, хрватски педагогијски збор, управа карловачке гимназије, панчевачко српско певачко друштво. словенски благотвор, комитет из Москве, царска руска академија наука, варшавски универзитет, демидовски јуридички музеј, друштво природњачко при харковском универзитету, краљевско-пруска академија наука из Берлина, бечка академија наука, мађарско историчко друштво, општина колошварска, университет у Христијанији.

С приватне стране дошло је од разних родољуба 65 свезака. Овим се свим тим родољубима свечано захваљује, а поклони се њихови обично објављују у протоколима у „Српским новинама" и у „Гласнику." Ове су године учинили прилог: г. г. Јов. Гавриловић, г. митрополит Михајило, П. Мировић, Стеван Д. Поповић, Св. Ј. Никетић, Љуб. Клерић, Н. Некрасов, И. Боден-де-Куртнеј, Бр. Петрановић, К. Невострујев, Антоније Радивојевић, М. Ђ. Милићевић, В. Макушев, Ј. Головацки, Стојан Бошковић, Јов. Ђорђевић, Владимир Јакшић, Андрија Книћанин, А. Мелман, др. Владан Ђорђевић, М. С. Милојевић, Ј. Живановић, Ст. Новаковић, Љубен Каравелов, Јос. Јиречек, Ј. Хлавка, А Н. Спасић, Сиг. Капер.

IV.

На послетку новчано стање друштвено стојало је у минулој 1872-ој години овако:

А. *Доходака* имало је друштво:

1. Остатак од прошле године заједно с прилогом Влад. Штросмајера, који је ове год. утрошен	7.948—19
2. Помоћи државне на своје редовне трошкове	29.882 —
3. Помоћи државне на научна истраживања и путовања	10.676 —
4. Интереса прилог владике Штросмајера.	942—34
5. Помоћи државне на плату секретару. .	3.084 —
6. Дохотка од продатих књига	1.380—35
7. Фонд пок. К. Х. Ристића	10.200 —
Свега	64.114— 8

Б. Из те суме *потрошено је:*

1. На хонораре или помоћ за научне списе	27.165 —
2. На трошкове на путовања и публикације о томе	19.140 —
3. На плату секретару	3.084 —
4. На плату послужнику.	2.880 —
5. На канцеларију, књиге, препис, уређивање библиотеке и остале ситне трошкове .	1.658—10
6. На штампу и повез књига	3.428—30
7 На поштанске трошкове и експедицију . .	1.137—5
Свега	58.493 — 5.

Кад се од суме доходака у 64.114 гр. 8 п. чарш.
одбије сума издатака у. . . 58.493 гр. 5 п. чарш.

остаје у готовини . . . . 5.621 гр. 3 п. чарш.

Али како сума доходтка није права сума дохотка, него је у њој смеса од 10.200 гр. чарш. депозитног фонда пок. К. Х. Ристића, то сума дохотка излази чиста истом по добитку од . . . . . 64.114 гр. 8 п.
10.200 гр. —

а то је 53.914 гр. 8 п.

Кад се с том правом сумом дохотка упореди сума трошкова, излази дефицит од 4.578 гр. 37 п. чарш. који је покривен зајмом из горе реченог депозитног фонда.

У чистом дохотку друштвеном имала је особита сума на истраживања и научна путовања на расположењу остатак од прошле године у . . . . . 9.424 гр.
а добила је свега ове године . . . . . 10.676 гр.

те је имала ове год. на расположењу . 20.100 гр. ч.
Из те је суме потрошено ове године 19.140 гр. чарш.

и тако остаје на расположење за 1873. 960 гр. чарш.

А кад се узме у рачун, да је сума друштвенога чистог дохотка у . . . . . 54.914 гр. 8 п.
имала на тај трошак да да . . . . 20.100 гр.

онда остаје . . . . . 33.814 гр. и 8 п.
као сума, која остаје на редовне друштвене трошкове. И кад се с том сумом упореди извршена сума редовних тро-

шкова у 39.353 гр. 5 п. чарш. онда излази дефицит тих трошкова у 5.438 гр. 37 пр. чарш.

Кад томе додамо знатан дуг у државној штампарији, околност, да се скоро цела сума овогодишње помоћи морала одмах издати на покривање у прошлој години учињеног зајма и на заостала плаћања писцима, који нису могли ништа примити из трошка прошле године — онда је очевидно, да је друштвено новчано стање у најгорим приликама. Ако повишица државне помоћи, за коју смо толико пута молили, и ове године изостане; ако се управо одмах овоме не доскочи, друштво долази у немио теснац, да гледа, како му се радња зауставља и прекида, управо онда, кад ју је оно у већим размерима но до сад започело. То су мисли, које нас морају обузимати, кад погледамо на мало час изнесене цифре.

РАДЊА СРПСКОГ УЧЕНОГ ДРУШТВА.

Седница одсека јестаствено-математичарског

13. Нов. 1872.

Били су: Зах, Владан Ђорђевић, Ст. Здравковић, М. Панић, Јосимовић, Панчић, Клерић, Драгашевић, Нешић и Валента.

1.

Секретар друштва г. Новаковић шиље одсеку преводе г. Д. Дукића „Геологија и Историја" од Коте, и одсек према пређашњој својој одлуци, да се преводи у опште а још мање одломци не примају, — одлучује да се преводиоцу дело врати.

2.

Редовни члан друштва г. Клерић подноси своје дело: Како се теориски тумачи и на ствар примењује нова направа за ломљење стена, коју је изумео он. — Одсек одлучује да се оригинално дело г. Клерића, пошто је оно у Европи уважено а нека г. г. чланови и читали га, — у Гласнику печата као математички рад са сликама и одсеком награди са 25 дук.

3.

Редован члан друштва г. Драгашевић, који је о трошку друштва путовао по Омољу, те да га по географски испита, јавља одсеку, да је он тај пут извршио, и да је карта од Омоља већ у послу; а кад буде готова, он ће је донети одсеку, и за тим текст уз то. Узгред и предходно наводи, да је осим топографијских ствари сазнао још за неке о којима се до сада није знало. На прилику нашао је још два града, о којима се није знало, један грб, до сад у хералдици нашој незнан, и пронашао место, где је била црква Орешковица, о којој се спомиње у руској кроници, неколико црквишта из 14 века, и ако се не вара један стари бакарни рудник. Што се тиче географије и топографије има доста занимљивости, које ће се видети из карте и текста.

Седница одсека уметничког

29. Новембра.

Били су: Драгутин Милутиновић, Никола Марковић, Јован Драгашевић, Александар Бугарски и Михајло Валтровић.

Изасланици за снимање уметничких старина по манастирима српским, Драгутин Милутиновић и Михајло Валтровић, поднеше одсеку уметничком извештај о свом путовању а уједно и цртање на увнђај.

Одсек прима знању, и одлучује, да се започети посао наотави и до године.

Састанак одсека философског и филолошког

8. Декембра 1872.

Били су: председник г. Ал. Васиљевић, чланови: г.г. Д. Матић, М. Ђ. Милићевић, М. Кујунџић, М. Поповић, Стојан Новаковић, из другог одсека г. М. Ракић.

1.

Ред. члан г. Милорад П. Шапчанин јавља, да је прегледао и он збирку нар. песама из Босне коју је скупио пок. К. Х. Ристић, и да је мишљења да се може штампати по ономе, како ју је приредио ред. члан Ст. Новаковић. За тим ред. члан Ст. Новаковић прочита надгробни спомен са кратком биографијом племенитога родољуба, које би ваљало штампати у почетку, и одсек одлучи, да се тако учини. По том исти ред. члан јави, да су браћа покојникова јавила друштву, да они примају на се све што се од трошка на издавање ове књиге не би покрило претплатом. Услед тога одсек одлучи предложити одбору, да се та књижица за спомен покојников изда од стране друштва пренумерацијом на корист покојниковог фонда, а што даље о томе треба оставља се одбору.

2.

Редовни члан г. М. Ракић уписује се у чланове овога одсека.

Шести састанак одбора

11. Дек. 1872.

Били су: председник г. др. J. Шафарик, чланови: г. г. А. Васиљевић, Ст. Бошковић, Милутиновић, секретар Ст. Новаковић.

Бр. 31.

Прочита се писмо министарства просвете и црквених дела од 7. Нов. 1872. № 5720. којим шаље друштву извод буџета за рачунску годину 1873.

Бр. 32.

Прочита се писмо књижаре Јовановића и Павловића из Панчева, којим тражи, да јој друштво пошље своје књиге у комисијон. Одбор одлучи, да се то учини, с обзиром на то, што друштво нема у Аустро-Угарској никакве књижаре, која би од друштва непосредно примала и растурала књиге. Услови су они исти, под којима се друштвене књиге дају овдашњим књижарама.

Бр. 33.

Одбор одлучи, да се цена Гласнику повиси од 6 на 10 гр. чарш. за Србију а 1 фор. за стране земље, и да се рабат који се до сад давао кад се више књига купи, са свим укине. Цена та вреди и за све дојакошње свеске.

Бр. 34.

Председник одсека историчког и државничког јавља одбору, да је одсек одлучио, да се у Гласнику штампа и са осам дуката од штампана табака награди историјска студија г. Чед. Мијатовића „Цар Урош и краљ Вукашин.“ Одбор одобрава ту одлуку.

Бр. 35.

Исти председник јави како је одсек одлучио да се предлог ред. члана г. Ст. Новаковића „Српски историјско-етнографски музеј“ штампа у Гласнику и у особеној књижици, па да се у своје време поднесе скупу на коначну одлуку.

Бр. 36.

Исти председник јави, како је одсек одлучио да се чланак г. Вл. Јакшића „Боловање и умирање српске стајаће војске“ може штампати у Гласнику, а да се награди са осам дуката од штампана табака. Одбор одобрава ту одлуку.

Бр. 37.

Исто тако по реферату истог председника одбор одобри да се може штампати у Гласнику чланак председника друштвеног г. др-а J. Шафарика „Српска исправа из XIV. века" заједно са снимком.

Бр. 38.

На исти начин се одобрава, да се у Гласнику штампа и са шест дуката од штампана табака награди чланак г. Обрадовића „Историја народа округа подринског."

Бр. 39.

На исти начин одобрава се, да се у Гласнику штампа прилог г. С. Косановића „Белешка о Богомилима," и да му се за њу даду на поклон Гласници.

Бр. 40.

На исти начин се одобрава, да се у Гласнику штампа прилог г. С. Косановића „Српске старине из Босне", и да му се за њ да награде шест дуката свега.

Бр. 41.

Председник одсека философског и филолошког јавља, да је одсек одлучио, да се у Гласнику штампа и са седам дуката од штампана табака награди чланак г. А. Васићевића „О слободној вољи."

Бр. 42.

На исти начин одбор одобрава, да се у Гласнику штампа чланак г. Стеве Д. Поповића „О букварској методици у Срба," и да се награди са 7 дуката од штампана табака.

Бр. 43.

На исти начин одбор одобрава, да се на корист фонда пок. К. Х. Ристића претплатом штампа његова збирка „Српских народних песама из Босне" и да претплату купи секретар друштвени Стојан Новаковић.

Бр. 44.

По протоколу одсека јестественичког и математичарског, како председника не беше на састанку, одбор одобри да се у Гласнику штампа чланак г. Клерића о његовом пзуметку, „Како се теоријски тумачи и на ствар примењује нова направа за ломљење стена" и да се награди са 25 дук. цес. с обзиром на математички рад и цртање.

Бр. 45.

Председник одсека уметничког покаже овогодишњи рад и цртање изасланика тога одсека, који су живопис и грађевине у једном делу Србије снимали. Одбор тај посао са задовољством прегледа. За извештај изасланика о томе раду наређено би, да се штампа у Гласнику.

Бр. 46.

За новце којима је пок. К. Х. Ристић основао фонд на издавање српских књига, одбор нађе да је најудесније, да се цела сума употреби на издање једнога зборника, који би се могао назвати „Босански зборник," и у који би ушли чланци историјског, етнографског и путописног садржаја о Босни. С тог се нареди секретару, да за једну од првих седница спреми позив књижевницима, да за таки зборник прилоге пошаљу.

Бр. 47

Секретар подноси књиге, које су дошле на поклон или у замену српском ученом друштву:

1. Од г. J. Гавриловића:

Cronicele romaniei de Michail' Kogalniceani, Tomu I. Bucuresci 1872.

2, Од југославенске академије из Загреба:

а. Rad XX XXI.

б. Stari pisci hrvatski IV.

в. Starine IV.

3. Од мађарског историчког друштва из Пеште Szazadok IX. 1872.

4. Од пруске академије наука у Берлину Monatsbericht за месец Мај, Јун, Јул и Август.

5. Од г. Мелмана из Брисела: Etudes historiques et statistiques au point de vue du commerce et de l' industrie Belges Bruxelles 1872.

6. Од матице далматинске; Pučki mudrac. Pohrvatio Juraj V. Bianchini. Zadar 1872.

7. Од редовног члана г. Стеве Д. Поповића: Немачка граматика по Трауту. Београд 1872.

8. Од управе карловачке гимназије; Програм велике гимназије карловачке за школску годину 1872.

9. Од д-ра Владана Ђорђевића његова дела:

1. Народна медицина у Срба. Н. Сад 1872.

2. Да помогнемо браћо, правој сиротињи нашој. Предавање Београд 1872.

3. Санитетски послови у Србији. Београд 1872.

10. Од г. Вацлика његово дело: Feldmaréchal russe le prince Alexandre Jovanovic Barjatinskij. Esquisse biografique. Prag 1871.

11. Од г. Милојевића: Општи лист из патријаршије пећске. Београд 1872.

12. Од г. Јована Живановића професора из Карловаца његову књижицу: „Стари словенски језик. Види Истор. књиж. српске Стојана Новаковића. Нови Сад 1872."

13. Од Стој. Новаковића његову књижицу: „Језик и стил." Београд 1872.

14. Од редовног члана г. М. Ђ. Милићевића његово дело. Емило деветнаестог века. Француски од А. Ескироса. Београд 1872.

15. Од општине колошварске из Ердеља: Kolozsvar története Budan 1870. с два прилога, свега 3 књиге.

16. Од дописног члана г. Љ. Каравелова:

а. Хаджи Димитаръ Ясеновъ. Драма отъ петъ действия. Отъ Л. Каравеловъ. Букурешт 1872.

б. Неда. Расказъ отъ моя баба. Отъ Л. Каравелова. Букурешт 1872.

в. Личо Стоичев. За въздухътъ и за неговото влияние на животните а на растенията. Букурешт 1872.

17. Од дописнога члана г. J. Јиречка његова дела:

а. Antologie z literatury české III. Prag 1872.

б. Narodopisnij prehled králowstwi českého roku 1850 Prag. —

18. Од г. Хлавке његово дело: Denkschrift über dem im Auftrage des k. k. Ministeriums für Kultus und Unterricht entworfenen und ausgefürten Bau dr. or. bischoflichen Residezgebäude in Czernowic Wien 1872.

19. Од ред. члана г. А. Спасића његову књижицу: Париске и лондонске банке и како оне узајамно пребијају и измирују рачуне. Београд 1872,

20. Од доп. члана г. С. Капера његову књигу: Zpěvy lidu srbskeho. Prag 1872..

Прочитано и потписано на седмом одборском састанку. Јануара 1873.

Састанак одсека историчког и државничког

14. Децембра 1872.

Били су: председник г. Ст. Бошковић, чланови: г. г. М. Спасић, арх. Дучић, Вл. Јовановић, А. Васиљевић, Г. Витковић, Ст. Поповић, М. Ракић, М. Зечевић и из другог одсека Ст. Новаковић.

1.

Прочита се чланак г. А. Јовановића „Задруга по прописима нашег грађанског законика.“ — Одсек одлучи вишином гласова, да се тај чланак прими у „Гласник,“ но да се измени наслов једном одељку у њему и да се на дотичним местима под примедбом наведу текстови оних параграфа из законика, што се спомињу, а награда је за чланак 6 дук. од штампана табака.

2.

Прочита се реферат г. г. арх. Дучића и Ј. Шафарика о чланку г. Чед. Мијатовића „Пре триста година.“ — Одсек одлучи, да се тај чланак прими у „Гласник“ и награди са 8 дук. од штампана табака.

3.

Поднесе се чланак г. Чед. Мијатовића „Студије о српској трговини“ (наставак). — Одсек одреди за референта тога чланка г.г. Ст. Поповића и М. Ракића.

4.

Поднесе се на ново преписани чланак г. Алексе Спасића „О основаност закона, који одређује величину интереса новчаним зајмовима.“ — За референте тога чланка одсек одреди г. г. А. Чумића и Љ. Каљевића.

5.

Поднесе се чланак г. Гаврила Витковића „Критички поглед на прошлост Срба у Угарској“ (наставак). — Одсек

одреди за референте тога чланка г. г. П. Срећковића и М. Зечевића.

Прочитано и потписано на састанку одсека историчког и државничког срп. ученог друштва од 5. Јануара 1873. год.

Састанак одсека филолошког и философског

3. Јануара 1873.

Били су: председник г. Ал. Васиљевић, чланови: г. г. Д. Матић, М. Ђ. Милићевић, Кујунџић, М. Ракић, и из другог г. арх. Н. Дучић.

Ред. члан г. Ст. Новаковић прочита своју лингвистичку студију „Физиологија гласа и гласови српског језика.“ — Одсек одлучи, да се та студија штампа у Гласнику, а писцу, да се труд награди са десет дук. од штампана табака.

Састанак одсека историчког и државничког

5. Јануара 1873.

Били су: председник одсека г. Ст. Бошковић, чланови: г. г. Јанко Шафарик, Вл. Јовановић, Вл. Јакшић, П. Срећковић, А. Васиљевић, Г. Витковић, Ст. Поповић, М. Ракић, М. Зечевић и из другог одсека М. Кујунџић.

1.

Прочита се заједнички реферат г. г. Ст. Поповића и М: Ракића о чланку г. Чед. Мијатовића „Студије о српској трговини.“ — Одсек одлучи по предлогу г. г. референата, да се тај чланак прими у „Гласник“ и награди са 8 дук. од штампана табака.

2.

Прочита се заједнички реферат г. г. Вл. Јакшића и А. Васиљевића „о политичком речнику“ г. Вл. Јовановића писменима *г д* и *ђ*. — Одсек одлучи по предлогу г. г. референата, да се и за ову свеску даде писцу у име помоћи 5 дук. за штампани табак.

3.

Прочита се реферат М. Зечевића о чланку г. Витковића „Критички поглед на прошлост Срба у Угарској,“ а други референат г. Срећковић усмено изјави своје мишљење о томе

чланку. — Одсек одлучи по предлогу оба референта, да се чланак г. Витковића прими у „Гласник“ и награди са 6 дук. од штампана табака, но да се изостави у њему излишан приступ и једно место даље у чланку.

4.

Прочита се заједнички реферат г. г. П. Срећковића и М. Милојевића о чланку г. М. Ђ. Милићевића „Живот Срба сељака.“ — Одсек одручи по предлогу г. г. референата, да се тај чланак г. Милићевића прими у „Гласник“ и награди са 10 дук. од штампана табака.

5.

Поднесе се чланак г. Св. Никетића „Историјски развитак српске цркве.“ — За референте тога чланка одсек одреди г.г. арх. Дучића и М. Ђ. Милићевића.

6.

Изнесе се чланак г. Вл. Јовановића „Социјализам или друштвено питање.“ — Одсек одреди за референте тога чланка г. г. Ст. Бошковића и Ст. Поповића.

Прочитано и потписано на састанку одсека историчког и државничког срп. ученог друштва од 13. Јануара 1873.

This book should be returned to the Library on or before the last date stamped below.

A fine of five cents a day is incurred by retaining it beyond the specified time.

Please return promptly.

HANDLE

AUG 1 6 1979